

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МАДАНИЯТ ВА СПОРТ ИШЛАРИ ВАЗИРЛИГИ
РЕСПУБЛИКА МЕТОДИКА ВА АХБОРОТ МАРКАЗИ
ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ КОНСЕРВАТОРИЯСИ

БОТИР МАТЁҚУБОВ

ДОСТОН НАВОЛАРИ

Илмий нашр

Тошкент
2009

*Ўзбекистон давлат консерваториясининг Илмий-услубий
Кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган*

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р

Равшан ЮНУСОВ
Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби,
санъатшунослик фанлари номзоди, профессор

Т а қ р и з ч и л а р

Тўра МИРЗАЕВ
Ўзбекистон Республикаси фан арбоби,
филология фанлари доктори, профессор

Отаназар МАТЁҚУБОВ
Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби,
санъатшунослик фанлари номзоди, профессор

Н а ш р у ч у н м а с ъ у л :

Бахтиёр АШУРОВ
ЎзДК Ихтисослашган илмий тадқиқот маркази илмий ходими

Ушбу нашр ўзбек дostonчилигининг асл ва жонли манбалари бўлган бахшилар ижодини ўрганишга бағишланган. Унда дostonларнинг мусиқий хусусиятлари илмий асосланган ва таҳлил этилган.

Иккинчи бўлимда Авазхон, Базирён, Хирмондали, Ошиқ Махмуд, Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам каби Хоразм дostonларининг адабий нота матнлари ҳамда аудио ва видео ёзувларини DVD дискда илова сифатида берилиши дostonлар ҳақида тўлиқроқ тассурот ҳосил қилишга кенг имконият яратади.

Китобдан болалар мусиқа ва санъат мактабларининг бахшичилик ва халфачилик синфлари, маданият ва санъат ўрта махсус ҳамда олий ўқув юртларида ўқитиладиган «Ўзбек халқ мусиқа ижодиёти», «Ўзбек мусиқаси тарихи», «Анъанавий ижрочилик санъати тарихи» каби фанларда қўшимча адабиёт сифатида фойдаланиш мумкин. Шунингдек, китоб дostonлар ва бахшичилик санъати билан қизиқувчилар учун ҳам мўлжалланган.

© Ботир Матёқубов, 2009.

С Ў З Б О Ш И

Шарқ халқлари оғзаки ижодиётида адабий-муסיқий дostonлар муҳим ўрин тутadi. Улар авлоддан-авлодга ўтиб келган сўз, шеър, овоз, соз ва томоша санъатини ўзида мужассамлаштирувчи бебаҳо бадий намуналардир. Дostonларнинг ҳар бир қирраси бир бутунича асрлар давомида кишилар маънавий эҳтиёжларини қондириб келган қадимий шарқона санъат.

Ўзбек миллий дostonчилиги эса ушбу серкўлам жабҳадаги умумтуркий маданиятнинг ёрқин ва ўзига хос бир бўлагидир. Зеро қадимий ва барқарор дostonчилик анъаналарига эга бўлган ўзбек халқи маънавий бисотида мазмунан баркамол, шаклан ва услубан хилма-хил асарлар, ҳар бирида олам-олам бадий қадриятлар, ижодий бойликлар миллий мерос тарзида эъзозланиб, салмоқли адабий-муסיқий қатламни ташкил этади. Ота-боболаримиз уларни яратиш, сўзлаш, куйлаш ва тинглаш билан узоқ асрлар давомида маънавий эҳтиёжларини қондириб, келажакка ишонч руҳи билан яшаб меҳнат қилиб келганлар. Шунингдек, замоналар силсиласини сақлаб, дostonчилик анъаналарини давом эттирган ҳолда бугунги куннинг маънавий ва маърифий омили бўлиб майдонга чиқишини таъминлаганлар. Айниқса мустақиллик йилларида янгича тафаккуримиз қатори жуда қадимий чашмалардан озуқа олувчи санъат турлари ҳеч бир замонда бугунгидек эъзоз ва эътибор топган эмас.

Ҳақиқатан ҳам дostonлар ва уларнинг қўшиқларида халқ ҳаётининг маълум тарихий тараққиёт даври учун хос бўлган муҳим масалалар кўтарилиб, ҳаққоний ёки эртақнамо воқеалар, афсона ва ривоятлар тарзида шоир ва бахшилар томонидан тўқиб ўзлаштирилган, қайта ишланган ва куйлаб келинган. Улар илҳом билан инсонлар қалб торини энг нозик ришталарини қўзғатган, таъсир қилган ва руҳий озуқа улашиб келган.

Қадимий дostonчилик анъаналари музей ёки қўриқхонада сақланадиган нусхалардан фарқли ўлароқ жонли мерос бўлиб, эндиликда унга маданий жамоатчилиги қизиқиши тобора ортиб бормоқда. 1999 йил 6 ноябрида қўҳна Термиз шаҳрида «Алпомиш» дostonи яратилганлигининг 1000 йиллигига бағишлаб ўтказилган тадбирда Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов «Алпомиш» ўзбекнинг ўзлигини намоён этадиган, мард ва танти халқимизнинг юрак-юрагидан чиққан, ота-боболаримиз авлоддан-авлодга ўтказиб келатган қаҳрамонлик қўшиғидир» деб, дostonни юракдан чиққан оҳанг ва эҳтирослигини алоҳида таъкидлаган эди.

Ушбу муборақ саъна ЮНЕСКО дастури асосида халқаро миқёсда кенг нишонланиши, унга бағишланган тантаналарда ва кейин ҳам чет элларда билдирилган муносабат, эътибор, фикрлар ва истаклар, «Алпомиш» ва бошқа дostonлар ота-боболаримиз маънавияти юксалишида нақадар аҳамияти катта эканлигини бутун дунёга намоёйиш этди.

Бу борада Термиздаги тадбирда Юртбошимиз — «Бугун биз минг йиллар давомида бу дostonни куйлаб, гавҳардай асраб-авайлаб, бойитиб келган, номлари бизга номаълум бўлган юзлаб халқ бахшиларининг истеъдоди қаршисида таъзим қиламиз.

Агар иложи бўлса, мен ана шу инсонларнинг номларини маънавиятимиз тарихига олтин ҳарфлар билан ёзган бўлур эдим. Бахши-шоирлар ўз халқининг бийрон тилидир. Улар юртимизда доимо «Бахшили эл — яхшили эл» деб улуғланган. Бугун биз Ёдгор бахши ва Тилла кампир, Жоссоқ шоир ва Амин бахши, Шерна бахши ва Эргаш Жуманбулбул, Фозил Йўлдош ўғли ва Пўлкан шоир, Исом шоир ва Абдулла шоир, Сайидмурод Паноҳ ва Бекмурод Жўрабой ўғли, Берди бахши ва Раҳматулла Юсуф ўғли, Қодир шоир ва Шоберди каби дostonчиларнинг номини эҳтиром билан тилга оламиз. Уларнинг ноёб қобилияти, юксак маҳорати туфайли «Алпомиш» бор салобати ва нафосати билан яшаб келмоқда», — деб бахшилар санъати ва истеъдодига юксак баҳо берганлар¹.

¹ Каримов И.А. «Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз» «Ўзбекистон» 2000. 8 жилд. 78-82 б.

«Ўзбекистон халқ бахшиси» фахрий унвони таъсис этилиши эса санъаткорликнинг ушбу жабҳасига берилаётган эътибордан далолат деб билиш мумкин.

Туркий халқлар дostonчилиги жуда қадим, бой, мураккаб ва айни чоғда ўзаро муштарак адабий-мусиқий воқелик эканлиги адабиётшунослик ҳамда санъатшунослик фанларида аллақачон эътироф этилган. Дostonчиликнинг тарихий ва назарий масалаларига оид тадқиқотлар мавжуд бўлиб, улар қаторида биринчи навбатда дostonларни филологик жиҳатдан ўрганишга қаратилган. Булардан В.М.Жирмунский, Ходи Зариф, В.А.Гордлевский, В.А.Карриев, М.Саидов, К.Мақсетов, Ж.Қобулниёзов, Т.Мирзаев, Ҳ.Абдуллаев, Н.Собуров, М.Муродов, О.Мадаев, С.Рўзимбоевларнинг асарларини қайд қилиш ўринли. Айниқса Ходи Зариф ўзбек халқ оғзаки ижодиёти ўлмас намуналарини йиғишда қатағон йилларининг суронли таҳдидларига қарамасдан, ҳаёти хавф остида турган бир пайтда жонбозлик кўрсатди. Ота-боболар буюк меросини ўз сўзи ва овози билан собиқ иттифокда, чет элларда танилишида тинмасдан меҳнат қилди ва қатор шогирдлар етиштирди. У дostonчилик фанининг асосчиси сифатида миллий ва умуминсоний қадриятларни ҳар томонлама ривожлантирган ҳолда тарихий, этнографик, назарий ва амалий жиҳатдан пухта мактаб яратган атоқли олимдир.

Мухтасар қилиб айтганда филолог олимлар томонидан дostonларнинг кўпчилиги машҳур ижрочилар оғзидан ёзиб олинган, аксариятининг матнлари қиёсий, халқнинг тарихи ва психологиясига оид жиҳатлари маълум даражада ўрганилган.

Шундай бўлсада, дostonчиликни атрофлича, тўла-тўқис, муфассал ўрганишда ҳали кўтарилмаган ёки етарлича ёритилмаган долзарб масалалар талайгина. Булар қаторида авваламбор дostonларнинг мафкуравий жиҳатдан долзарблиги. Қаҳрамонлар образи масаласи нуқтايи назардан қараганда улар (Алпомиш, Гўрўғли ва бошқа дostonларнинг образлари) синовлардан ўтган бўлиб, ҳозирги замон қаҳрамони бадиий қиёфасини яратишда жуда ҳам қўл келади.

Дostonлар синкретик санъат бўлиб, бунда сўз, соз, томоша ва бошқа унсурлар муштаракдир. Унинг сўз жиҳати кўп ўрганилган, аммо мусиқий омил кам тадқиқ қилинган. Ваҳоланки, дostonларнинг мусиқаси умумий ва яхлит тизим ичидаги ўзича яна бир алоҳида тизим ҳисобланади. Уларнинг айнан мусиқий намуналари замонлар оша эскирмай келаётган қадриятдир. Куй-оҳангнинг ўзига хос табиати маънавий ҳаётбахш кучга эга озуқа сифатида жонли ва қудратли анъана бўлиб келаяпти. Ушбу мусиқий анъаналарининг туб илдизлари, уларнинг шаманлик билан тарихий боғлиқликлари, номаларнинг шакл, парда ва усуллари, овоз ва соз ижрочилиги, тараққий этиш жараёни, диний-ахлоқий, ғоявий-мафкуравий ва айниқса ёшларда ватанпарварлик туйғусини шакллантиришга тегишли масалалар янада чуқур ўрганилиши лозим.

Назаримизда, дostonларнинг мусиқий асосларини ўрганиш борасида бирмунча иш қилинган. Шу жумладан тадқиқодчи-олимлар И.Акбаров ва Ю.Кон «Ўзбек халқ музикаси»нинг IX жилдида ёзган сўзбошида Хоразм дoston қўшиқлари илмий назарий томондан қисқача таҳлил этилган. Мақолада дoston номаларини ўзбек мусиқасининг бошқа турларида деярли кўзга ташланмайдиган жиҳатлари – қўш ладлар, гипофригий (локрий) товушқаторларининг учраши ва бошқа ўзига хосликлари мухтасар таърифланади¹. Мусиқашунос А.Жабборов ўзининг «Ўзбекский дастан» (эпос) мақоласида² дostonга умумий таъриф бериб, уни оғзаки ва ёзма адабий ижодиёт намуналари эканлиги, дostonчиликда бахши, шоирларнинг вазифалари ва тутган ўрни, дostonларнинг шартли равишда баҳодирлик, қаҳрамонлик ва ишқий романтик турларга таснифланишини айтиб, улардан баъзи парчаларни мисол сифатида келтирган. Аммо бу мақолада дostonчилик мусиқий услубларининг ўзига хос жиҳатларига эътибор берилмаган.

М.Юсупов «Ўзбек халқ музикаси»нинг IX жилдида Хоразм дoston қўшиқларининг 49 тасини нотага олиб алоҳида қўшиқлар сифатида эълон қилган. Лекин уларнинг туркумланиш тартиби, дostonлардаги ўрни ҳамда бошқа махсус жиҳатларига эътибор қаратмаган.

О.Ҳалимов «Қорақалпоқ намалари» номли «Ўзбек халқ музикаси»нинг VIII жилдида номаларнинг 46 тасини нотага туширган. Уларнинг кўпчилиги ўз асл номлари билан берилган бўлса, бошқалари шеър радифлари билан аталган ва куйларнинг туркумланиши, дostonларда қўлланиладиган ўринларини кўрсатишни ўз олдига мақсад қилиб қўймаган³.

Қорақалпоқ халқ бахшиси Ангсатбай Хайратдинов тўплаб нотага олган «Қобыз намалари» номли китобида жиrow номаларидан 50 тасини жамлаб нотага олган ва улар шеър матнисиз куй ҳолида берилган⁴.

¹ «Ўзбек халқ музикаси» IX жилд. Т., Ўз.Дав.Нашр. 1962

² Джаббаров А. «Ўзбекский дастан» (эпос) в кн. «Вопросы музыкознания» Т., «Фан», 1971. Вып. 2.

³ «Ўзбек халқ музикаси» VIII жилд. «Қарақалпақ намалари». Т., ЎзДавнашр, 1959.

⁴ Хайратдинов А. «Қобыз намалари». Нукус, «Қарақалпағистан», 1985.

Т.Адамбаева таҳрири остида М.Жийемуратов ноталаштирган «Жыров намалары» китобида жировлар тўғрисида маълумотлар келтирилиб, турли даврдаги ижрочиларидан ёзиб олинган номалар киритилган. Бунда номалар тўрт қисмга тақсимланиб, уларнинг биринчиси термалар ва тўлғовлар; иккинчиси атоқли жировлар номи билан боғлиқ номалар; учинчиси тўлиқ шаклланган номалар; тўртинчиси куй — чолғулар шаклида баён этилган. Бунда қайси нома қандай дostonдан эканлиги кўрсатиб ўтилган¹. Ушбу китобнинг А. Хайратдинов тўплаган «Қобыз намалары» китобидан фарқи, жиров номаларининг деярли барчаси сўз матни билан берилганлигидадир.

К.Олимбоева 1949 йили Бола бахшидан «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам» дostonининг насрий матнини тушириб қолдирган ҳолда 15 та куйни алоҳида-алоҳида нотага олган².

Йирик тадқиқотчи олим Ф.Кароматовнинг «Узбекская домбровая музыка»³ китобида асосан дўмбира чолғусининг имкониятлари, товуш қўлами, иккала торнинг қўш садолиги, «бахши куй» ва «чўпони куй»ларнинг қўлланилиши тўғрисида даслабки илмий-қийёсий маълумотлар келтирилган ва илк бор нотага туширилган. Шунингдек, «Алпомиш» дostonи яратилганлигининг 1000 йиллиги муносабати билан шу дostonнинг назмий, насрий ва нота матнлари билан нашр қилиниши ҳам устознинг тинимсиз меҳнати маҳсулидир⁴.

Қисқаси, юқорида номлари зикр этилган адабиётларда ўзбек бахшилиқ санъатининг мусиқий масалаларига бағишланган даслабки муҳим қадамлар қўйилган, илк маълумот, тушунча ва изоҳлар берилган, яъни бўлғуси илмий тадқиқотларга замин ҳозирланган.

Дostonчиликнинг асл ва жонли манбалари бўлган бахшилар ижоди муаллиф томонидан яқиндан кузатилди. Айниқса дostonлар ва уларнинг қўшиқ-номаларини ўз қалбида асраб-авайлаган хассос бахши-шоирлар билан мулоқотда бўлиб, улардан баъзи дoston номалари номларини, ижодкорлари ва яратилиши ҳақидаги ривоятлар, усуллари ва лад асослари, шакллари, туркумланиши тўғрисидаги маълумотлар тўпланди. Шу билан бирга бахшиларнинг жўрнавoз созлари уларнинг табиати, товушқатори, парда ва созланиши, ансамбл таркиби ва ундаги чолғулар хусусияти каби жиҳатлари ҳам ўрганилди.

Ўлкамиздаги дostonчилик мактабларининг йирик вакиллари Бола бахши - Қурбонназар Абдуллаев, Турсун бахши Жуманиёзов, Қаххор Бахши Раҳимов, Қора бахши Умиров, Аҳмад бахши Янғабоев, Абди бахши Отагелдиев, Рўзимбек бахши Муродов, Отахон бахши Матёқубов, Норбек Абдулла бахши Қурбонназаров, Матёқуб бахши Абдуллаев, Қаландар бахши Норметов ва бошқа бахшилар билан бевосита мулоқотлар натижасида «Авазхон», «Базирён», «Хирмондали», «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам» ва «Ошиқ Маҳмуд» дostonларининг тўлиқ матни ва нота мисоллари билан тўплам ҳолида йиғилганлиги бу борада қилинган ишларнинг кичик бир ҳосиласидир.

Дostonлар барча даврларда ҳам китобдан ўқилишига қараганда бахшининг бевосита ижросида эшитилганида тингловчини ўзига кўпроқ ром этган. Бахши билан тингловчи ўртасида жонли мулоқот пайдо бўлган. Ушбу жараёнда мухлис дoston воқеалари руҳи билан яшаган, меҳнат қилган, қаҳрамонларини таниган ва эзгуликка етишиш учун интилиб курашиб келган.

Дostonлардаги бадиий ғоялар уларнинг асосий маъно ва мазмунини ташкил этади. Улар ҳаётдан олинганлиги ва бадиий талқинлар асосида баён этилганлигидан тингловчида муайян таассурот уйғотади. Дoston қаҳрамонларини севиш, уларга эргашиш ҳоллари ҳам ана шу аснода рўй беради.

Инсон ва жамият онгини ўзгартиришда, шахс руҳиятига таъсир ўтказишда, одамларни ҳаракатга келтиришда дostonларнинг насрий, назмий ва мусиқий матнларининг мазмуни ва аҳамияти беқийёсдир. Миллий истиқлол ғоясини тарғиб этишда, миллий қадрият ва урф-одатларимизни халқнинг онги ва қалбига сингдиришда дostonлар муҳим восита бўлиб хизмат қилиши шубҳасиз.

Номалар номини аниқлашда дostonлар матнларига тузатиш киритишда ўзларининг ҳолисона ёрдамларини аямаган Сафарбой Рўзимбоев, Матёқуб Абдуллаев, Очилбек Матчонов, Отахон Матёқубов, Қаландар бахши Норметов ва бошқа дўстларга самимий миннатдорчилик изҳор этаман.

¹ «Жырау намалары» Т.Адамбаева таҳрири остида, М.Жийемуратов ноталаштирган. «Қарақалпақстан». 1991 й.

² К.Олимбоевнинг ўзлари билан бўлган суҳбатдан. Муаллифнинг дала ёзувлари. 1986 й.

³ Кароматов Ф.М. «Узбекская домбровая музыка» Т., 1962 г.

⁴ «Алпомиш» дostonи тўпловчи ва нотага оловчи. Т., 1999 й.

I - БОБ

БИРИНЧИ БЎЛИМ ДОСТОНЛАРНИНГ МУСИҚИЙ АНЪАНАЛАРИ

ДОСТОН ВА УНИНГ МУСИҚИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Мақом — соз этмак,
Суво — сўз айтмоқ,
Достон — воқелик
Бола бахши

Қадимги халқ афсоналари, ривоятлар, достонлар ва ҳикоялар жамиятнинг тарихга бўлган эҳтиёжидан келиб чиққан ва кишилар ижтимоий онгини шакллантирган десак хато бўлмас. Ҳар бир афсона замирида турли замонлар ва турфа хил уруғ ҳамда қабилаларнинг қаҳрамонлар қиёфасини учратиш мумкин. Бунда турли урф-одатлар, диний, ахлоқий, маҳаллий удумлар, тарихий воқеалар, баҳодирлик эртаклари ўз ичида мазмун-моҳияти билан юқоридаги жиҳатларни бирлаштирган сингари мураккаб мажмуа бўлиб, тафаккур ва тасаввур асосида яратилган ва сўз орқали кишилар онгига етказилган.

Элат ва қавмларнинг яшаш тарзи, тафаккур ва эътиқодларини тадқиқ этишда миллий достон, ривоят ва афсоналар тарихий воситалар сифатида қимматли манбага айланади. Улар нафақат тарихнинг бўш ерларини тўлдиради, балки ижтимоий руҳ инъикосларини, тушунча ва ишончларини ўрганиш нуқтаи назаридан ғоят муҳим ва бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Инсонда илк бор табиат ва ҳаёт сирларини билиб олишга интилиш билан бирга дастлабки тасаввурлар ҳам пайдо бўла бошлаган. Улар асотирлар (мифология) билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, **тотемизм, анимизм, фетишизм**, бахшилиқнинг **шаманлик** томонлари — сеҳр-жоду (**магия**) каби илк диний тасаввурларни шакллантирган. Агар уларни қисқача изоҳлайдиган бўлсак: **тотемизм** — ҳиндуча «о тотем» — унинг уруғи, яъни маълум бир уруғнинг ҳақиқий аجدоди ҳисобланган «тотем» ўсимлик ёки ҳайвонга боғлиқ деб тушунилган. **Анимизм** — латинча анима — жон, руҳ маъноларида келади ва жоннинг борлигига ишониш бўлиб, ибтидоий диний тасаввурларнинг энг юксак шаклидир. **Фетишизм** — португалча фетишо — сеҳрли нарсаси, яъни жонсиз нарсаларни ғайритабиий хусусиятга эга деб ишониш ва уларга сиғиниш. **Сеҳр-жоду (магия)** — одам, ҳайвон ва табиатга ғайритабиий йўл билан таъсир ўтказиш ҳаракати бўлиб, уларнинг тўртта, яъни: а) зиён-заҳмат етказиш сеҳргарлиги; б) ҳарбий сеҳргарлик (қуроллар сеҳри, ҳарбий рақс, садрларнинг турлари ва ҳ.к.); в) муҳаббат сеҳргарлиги (иссиқ-совуқ, қулф-калит, меҳриғиё ва ҳ.к.); г) даволаш сеҳргарлиги (касалга дам солиш, исириқ, хивчинли зикрлар билан даволаш ва уни одам танасига киритмаслик каби турлари мавжуд)¹.

Достонларнинг туб илдизлари ва шу жумладан мусиқий ибтидоси ҳам **шаманликка** бориб тақалиши олимларимиз томонидан эътироф этиб келинган. «Шаманлик — тунгусча сўз бўлиб - «руҳ - пари»ларга ишонувга асосланган қабила дини. Бунда шаман бошқарувидаги руҳлар орқали унга сиғинувчиларнинг муроди ҳосил бўлади деб ишонилади. Шунингдек, **Шаман** - руҳоний, қабила руҳонийси маъноларини билдиради². Бу атама олдин руслар, улар орқали Сибир ва XVIII асрда эса Ғарбий Европаликлар тилига кирган. Герадотнинг таъкидлашича шаманизм тарихи милоддан аввалги XI асрга бориб тақалади.

Шаманизмнинг тотемизм, анимизм ва фетишизмдан фарқи шундаки, агар юқоридагиларда одам инсондан бошқа барча жонли ва жонсиз нарсаларга, руҳларга сиғинган бўлсалар, шаманизмда фақат одамга, яъни шаманга сиғинганлар. Диний тасаввурлар тараққиётида бундай сиғиниш жуда катта янгилик бўлиб, кейинчалик худога, пайғамбарларга, авлиёларга сиғинишнинг келиб чиқишида дастлабки асос деб қаралган.

¹ Жўраев У.Т. Саиджонов Й.С. «Дунё динлари тарихи». «Шарқ». Т., 1998.

² «Словарь иностранных слов» под.ред. Т.М.Капельзона. «Советская энциклопедия» М., 1933. (Таржима бизники).

Жуда кўпчилик халқларда жон нафас билан боғлиқ деб тушунилади. Масалан: Исон нафаси ёки Исрофил сури жон бағишловчи манбаа сифатида таърифланади. Бу ҳақда Ёсин сурасининг 51 оятида: «Ва нуфиха фис-сури фаизаҳум мина-л-аждаси ила роббиҳим янсилун», маъноси: «қиймат соати келиб фаришта Исрофилнинг сури чалиниши билан баногоҳ улар қабрларидан парвардигорлари (ҳузурига ҳисоб-китоб учун) суғурилиб чиқурлар»¹ дейилади. Бу билан пуфлаб чалинадиган асбоблар қадимда «завоту-н-нафх» дейилган. Нафх нафас-дам деган маъноларни билдиради. Сур (қарнай, сурнай, пуфлама соз тури) товуши ўликларни тирилтирувчи, оломонни чақирувчи, бандаларини йиғувчи маъноларида ишлатилади. Бу борада Абдурахмон Жомий бундай дейди:

Маъни самоъ ки микунад, факиҳ,
ғофил аз сур ва нуфиҳат фих.

Маъноси: эй факиҳ, самоъни ман қилувчилар сур ва унга пуфланишидан ғофилдурлар. Деб нафаснинг жонбахшлигини далиллайди. Шунингдек, пуфлама чолғуларда чалишни ўрганишга монъелик қилиш, нафаснинг ҳар бир бандаси учун Оллоҳ томонидан ўлчаб берилганлиги ва бошқа далиллар нафас-дамнинг илоҳий ва жонбахшлигига, одам касал бўлганида унга шаманлар томонидан дам солиб жонини даволаш, яъни янги жон киритилишига ишонилган. Ёки одам узоқ жойга кетганида унинг жони уйда қолиши, ватан соғинчи ҳам шундан деб билишган.

Эски туркларда пайғамбар ва муқаддас китоблар бўлмагани сабабли шаманларни «Қом» дейишган. Мангу хон «Тангри сизга китоблар, бизга эса Қом (шаман-қоҳин)лар берди. Биз уларнинг айтганини қиламиз ва осуда яшаймиз» дейди. Бундай ишонч илмга муқобил бўлиб, ишонувчига яшаш ва турмуш қийинчиликларини енгиш учун курашишда нажот берарди.

Тажрибали шаманлар одатда истеъдодли сеҳргар, фолбин, кўзбўямачи, қўшиқчи, бахши-шоирлар бўлишган. Улар йай, йада, жада (ёмғир чақирувчи махсус тош) тоши ёрдамида ёмғир ва қор ёғдиришган.

Шаман — Қомларнинг усуллари сеҳр-жоду билан йўғрилган бўлиб, уни ақл билан идроклаш жуда мушкул. Шундай йўллардан бири руҳий касалларни даволашда шаманлар ўз санъатларини ишга солишган ва бунда кўпинча доира чалиш, куй, қўшиқ, жаҳр каби турли ҳис-ҳаяжонлар кўзгатувчи услублардан фойдаланганлар. Шаманларнинг дуо ва қўшиқлари матни ҳозирги давргача сақланиб қолмаган. Чунки улар ўзидан кечиш (экстаз) ҳолида дуо ва қўшиқ айтишгани учун ҳам ўзларига келгандан кейин ҳеч нарсани хотирлай олишмаган.

Руҳиятга мусиқа ва усул билан таъсир кўрсатиш йўлларини қадимги табиблар ҳам тан олганлар. Бунинг далили сифатида XV аср охирида яшаган машҳур табиб Юсуф ат-табиб ал Ҳаравийнинг қуйидаги тўртлигида шундай дейилади:

Ақл қочар бўлса ҳар тандан йироқ,
Жиннилик асари юз бергай у чоқ
Гўзаллар юзига тиксин кўзини,
Чангу, най, удга ҳам тутсин у қулоқ².

деб руҳиятни даволашда чолғу асбоблари ва уларда чалинган мусиқанинг аҳамиятини ҳам таърифлайди. Шу боисдан ҳам шаманлар руҳларни чақириш ва инсон руҳиятига таъсир қилиш учун баъзи (датор, доира) мусиқий чолғулардан фойдаланганлар. Диққат билан қараладиган бўлса шаманлар санъатида зикр - жаҳрларда ҳам сўз ва оҳангга қараганда, усул асосий рол ўйнайди. Шаман ва зикр маросимларида асосан оёқ билан ер тепиниш, садр тушиш, гавдани, бош ва қўлларни усулга ҳамоҳанг ҳаракатлантириш — рақсга тушиш, чапак билан ҳар хил усулларни чалиш, хивчин ва дурра орқали бир маромдаги ритм билан дам солиш ушбу маросимнинг асосини ташкил қилади. Чунки ритм — усул, бир вазни тинмасдан, чексиз куйлаш, такрорлаш орқали киши жазавага тушади ва бунинг натижасида инсон бошқа ҳолатга — вадга киради. Бундай ҳолатда уни ҳар нарсага ишонтириш, қўрқитиш, гангитиш, терлатиш ва бошқа турли йўлларга солиш мумкин. Куй эса тахаййюл, яъни ҳаёлотга етаклайди. Киши ширин ҳаёлларга берилади, лаззатланади ва ундан баҳра олади. (Қадимдан шаклланиб келган Садри Ироқ, Садри Гўсфанд ва бошқа садрларнинг шаман ва зикр маросимлари билан боғлиқлиги бўлса керак).

¹ «Ёсин» суръаси» 51 оят. Қуръони Карим. Абдуллазиз Мансур таржимаси ва изоҳлар. «Ислом университети нашриёти». Т., 2001 й. 443 бет.

² Юсуф ат — табиб ал Ҳаравий. «Табобат дурдоналари». «Ибн Сино». Т., 1990 й. 52 б.

Шаманларнинг кийимлари, ҳар хил расм-русумларга риоя қилиши ва тасаввурлари ҳам турлича бўлган. Бу борада А.Самойлович Ўрта Осиёга қилган экспедициялари пайтида Човдир туркманлари орасида қизил куйлак кийган ва рўмол ўраган аёл қиёфасидаги шаманни учратганини ёзади¹.

Шаманликка даъвогар киши «шаманлик касали»га йўлиқиши, яъни руҳий касалликка чалиниши керак бўлган. Фольклоршунос олим В.Н.Басилов ўзининг «Ўрта Осиё шаманизмида аёлларга хос кийинишнинг излари» номли мақоласида 1968 йили Наманган вилоятининг Чуст тумани тоғли қишлоқларидан бирида 1886 йилда туғилган Тошмат Қулматов – Тошмат бахши ёки Тошмат бола лақабли шаман (парихон) билан танишганини ёзади. Тошмат бахшининг ҳикоя қилишича у 5 ёшидан 16 ёшигача хасталаниб, парилар (руҳлар) билан мулоқотда бўлган. Унга руҳлар доимо ҳамкор бўлишларини, касалларни даволашда ёрдам беражакликларини ва уларни қизил куйлак кийиб, доира чалиб чақириш кераклигини айтишган. Шу билан бирга ёмон руҳларни қандай қилиб боғлаш-банди қилиш йўллари ҳам ўргатишган².

Бунда хасталаниш, руҳлар билан мулоқотда бўлиш, асосан қизил рангдаги аёллар куйлагини кийиш, қора рангли товук сўйиб турли ирим-сиримлар қилиш, доира ёки бошқа мусиқа асбобини чалиб, машъала ёкиб париларни чақириш, қўшиқ айтиш, зикр тушиш, шунингдек, ўзига ишончли руҳларни Юнус пари, Мисқол пари, Гулнор пари, Зуннор пари каби дostonлардаги машҳур аёлларнинг номлари билан аташ Осиё халқлари шаманлигидаги умумий жиҳатлардандир.

Бундай далиллар яқин ўтмишда туркманлар ва хоразмда ҳам учрайди. «Қизамиқ» касалини тезроқ тошдириб (беморни ичига ботиб кетмаслиги учун) даволаш мақсадида қизил либосли пўрхон беморга қизил куйлак кигизиб «Қирмизи гўйнакли» деган куйни дуторда чалган.

Бошқа руҳий касалларни даволашда «Пўрхоннома» деб аталувчи айтимлар Қўҳна Урганчлик Юсуфбекнинг:

Сайилгоҳим Хидир тоғи,
Баландир йўлларинг сани.

сўзлари билан ижро қилинадиган айтами пўрхон зикрга тушиб куйнинг авжига етганида куйлаган. Беморни ҳушига келтириш ва жинларни ҳайдаш учун эса ўша муаллифнинг:

Саҳар вақти ётганинга,
«Тур» деганлар кимлар эди.

сўзлари қўлланилган. Ушбу «Пўрхоннома» лар Нодиршоҳ (XVII аср) даврида яратилганлигига нисбат берилади. Булардан ташқари турмуш қийинчиликлари пайтида кишилар руҳиятни кўтариш учун «Машраб» каби куйлар ҳам ижро қилинган³.

1930 – йиллари Янгиариқнинг Оқмачит қишлоғида дутор ва доира чалиб даволайдиган пўрхон – табиблар сулоласи бўлганлиги тўғрисида маълумотлар қуйидагича:

Хивадаги «Зирҳи Шаҳидон» қишлоғида истиқомат қиладиган 1915 йилда туғилган Тожибой ота – Тожи Шўро Матёкубовнинг ҳикоя қилишича, 1935 – 36 йиллари ўша қишлоқлик Собур Қози деган кишининг чамаси 5 – 6 ёшдаги ўғли руҳий хасталикка чалинади. Уни кўп табибларга кўрсатишади. Шифо топмаганидан кейин маслаҳатлашиб, Оқмачитдан бир пўрхонни олиб келишади. Пўрхон аёллар куйлагига ўхшаш либос кийган, лекин ранги қизил бўлмаган. У касални олдида олдин дуторда куй чалган, кейин зикр тушиб дуо ўқиб дам солган. Тожи Шўро дуторда чалинган куйни яна чалишни ва уни номини айтишни сўраганда уни Шўро (маҳалла кўмитаси раиси) эканлигини билиб ҳеч нарса айтмаган. Касални эса Оқмачитга, яъни пўрхоннинг уйига аравада олиб боришларини тайинлаган. У ерда қирқ кун давомида пўрхон уни дутор чалиб, зикр тушиб муолажа қилгандан кейин ўша бола тузалган.

Шунингдек, Бола бахшининг ёшлик пайтида касалликка чалингани ва уни оқмачитлик бир пўрхон даволагани тўғрисидаги воқеа ҳам диққатга молик:

¹ Самойлович А.В. «Ўрта ва олд Осиё тарихи, археологияси, тиллари ва этнографиясига оид рус кўмитаси рапортлари». Санкт-Петербург. 1909.

² V.N. BASILOV, ZEV.HANDAN ER. «ORTA ASYA HSAMANIZMINDE KADINSI GIYINMENIN IZLERI» «TURK DUNYASI» uc aylık bilim kultur va arastırma DERGISI. 1997.

³ Успенский В.Беляев В. «Туркменская музыка» Издательство «Туркменистан» Ашхабад. 1979 г. 59-60. 178 с.

Саккиз ёшлар чамасидаги Қурбонназар бир куни кечқурун «заҳар танг қилиб» ташқарига чиқади. Ҳожатхонага боришга эриниб, сейисхонанинг хилват жойига пешоб қилади. Қайтиб келишида эски йиқилган сўвит (тол) устидан ўтаётган пайтида дарахт танасининг ковагига оёғи кириб муккаси билан тушади ва тонг ёришгунча беҳуш ётади. Ота-онаси уни ахтариб топганларида тили калимага келмай қолади. Шу ётишда гапирмасдан бир ҳафта ётади. Унга барча муолажани қилиб қўришса ҳам фойдаси бўлмайди. Бахши отанинг ўзини айтиши бўйича унинг кўз олдида ҳар куни, худди тушида кўргандек, иккита шохли, думли, юзларини жун босган жигарранг кийимдаги шайтонлар худди шундай оқ ранглиларига қараб: «Бу мени хунимни тўласин!», «Бу мени хунимни тўласин!», — деб шовқин кўтаришармиш. Қандай хун? Кимнинг хуни» — деб сўрашса: «Толнинг ковагини ичида мени ёш болаларим бор эди. Бу банда ўша болаларимдан бирини оёғини босиб синдирди ва майиб қилиб қўйди», — деб беморни бўғиш учун талпинар эмиш. Оқ кийимдагилари эса уни ушлаб қолармиш. Бу шовқин-сурондан Қурбонназар гоҳ хушидан кетиб, гоҳ ўзига келиб анча ётган. Бир куни бир табиб келиб уни кўриб, Оқмачитда дами ўткир «Пўрхон» (Парихон) бор, ўшанга кўрсатинглар, деб маслаҳат берган. Пўрхонни олиб келишса, у аёлларникидай узун куйлак кийган. Турли шақилдоқ ва қўнғироқлар тақиб олган. Қўлида марака доирага ўхшаган «дап» билан турли дуолар ўқиб зикр туша бошлаган ва одам(руҳ)ларини чақирган. Қурбонназарнинг кўз олдида олдинги, таниш жараён, яъни жигарранг ва оқ рангли махлуқлар намоён бўла бошлаган. Уларни ичидан оқ ранглилар бошлиғи чиқиб, пўрхонга жигарранглиларни кўрсатиб: «Булар боласини хунини талаб қилишяпти. Агар тўламаса етти пуштига зарар етказишармиш», — деди. Шунда Пўрхон: «Сен бориб айт, бир ҳафта ичида хунини тўлаймиз», — деди. У бориб ўзларининг тилида гаплашди ва уч кунга рухсат берганликларини айтди. Шундан кейин терга тушиб кетган ва ҳолдан тойиган Пўрхон даммини олгач, отамга қараб уч кундан кейин келишини ва шунгача бир қора товуқ топиб қўйишини тайинлаб чиқиб кетди. Орадан уч кун ўтгандан кейин Пўрхон келди. Отам унга қора товуқни келтириб берди. Пўрхон олдинги сафаргидек дуо ўқиб руҳларни чақира бошлади. Жараён яна кўзимни олдида пайдо бўлди. Оқ ва жигарранг тусдаги махлуқлар айланишиб бир-бирини қувлашиб: «Бугун хун оламиз!» «Хунимизни берсин!» «Хунимизни берсин!» — дейишиб, шовқин сола бошлашди. Шунда Пўрхон ёнидаги қора товуқнинг бошини пичоқ билан узиб ташлади ва қони тиззиллаб оқаётган товуқ билан «мана сенга хун», «мана сенга хун», — деб гоҳ уларни гоҳ мени савалай бошлади. Шу алпозда ўлган товуқни ҳар тарафга уриб зикр тушди. Товуқнинг қонларини мени азойи баданимга сурди ва уларга қараб: «Мана сенларни хунларинг», — деб мени кўрсатди. Улар мени бундай аҳволда кўриб, хурсанд бўлиб сакраб ўйнай бошлашди. Пўрхон уларни: «чиқ», «чиқ», «келган жойингга кет», деб ҳайдаб чиқарди ва менга дам сола бошлади. Шундан кейин мен хушимдан кетиб қолдим. Шу ётишимда уч кундан кейин ўзимга келдим. Худди бир ёруғ дунёга чиққандай руҳим тетик, фикрим равшан, тилим калимага келиб сўзлай бошладим. Ўша хасталикдан кейин ўзимда ғайритабиий, илоҳий бир қувват пайдо бўлди. Мен тузалганимдан кейин, отамнинг айтишига қараганда, Пўрхон отамга: «Боланг «орқали» (яъни орқасида одамлари-руҳлари бор) экан, у бобосининг касбини тутсин, — дебди. Ана шундан кейин отам менга катта бобом Усмон бахшидан қолган эски сандиқда яшириб қўйилган китоблардан дostonларни ёд олиш билан шуғулланишни қаттиқ топширди» — дедилар кўзларига ёш олиб бахши ота¹.

Кўҳна санъат турларида шаманизм асоратлари мавжуд бўлиб, улар руҳият билан боғлиқдир. Бунини янада кўпроқ бахшиликда сезиш мумкин. Зеро шаманизм мусиқа, дostonчилик, бахши-шоирлик умуман ижод аҳли билан боғлиқлигининг асосий сабаби, руҳларни чақириб, улар билан мулоқот қилиш, илҳом парисининг келиши ва илҳом бағишлашида кузатилади. Бу хислат эса, шаманизмдан қолган энг қадимий, энг азиз, ардоқли бир кашфиётдир!

Шаманлар ўша даврдаги маълум бир уруғнинг мафкурачиси, руҳий олам билан моддий оламни боғловчиси ёки самовий руҳлар билан кишилар ўртасидаги воситачиси сифатида гавдаланган. Албатта, инсондаги ибтидоий илоҳий тасаввурлар, мушоҳадалар ва диний ғоялар аста секин ривожланиб, диний таълимотлар таъсир кўрсатган.

Қадимги туркларда еру-қўкларнинг ҳолиқи бўлган буюк Тангрига ишониш яқка худоликнинг дастлабки кўринишларидан ҳисобланади. (Тангри билан боғлиқ атама ва иборалар ҳозир ҳам учрайди. Масалан, Тангри таоло, Тангри ёрлақасин, Тангрини ўлими, исмлардан Тангриберган ёки Тангриберди ва ҳ.к.). Шунингдек Будда дини ҳам мамлакатимиз жанубида эътиқод қилинган динлардан бири эканлиги тўғрисида далиллар мавжуд.

¹ Муаллифнинг дала ёзувлари. 1990 йил.

Ана шундай динлардан яна бири Зардуштийлик бўлиб, унга Хоразмнинг Спитама уруғи раиси Прушасп хонадониди милoddан аввалги 623 йилда дунёга келган Зардушт асос солган. У 16 ёшигача устозлар қўлида диний ва дунёвий фанлар қаторида халқ дostonлари ҳамда қўшиқларини ёд олади. 39 ёшида унга пайғамбарлик ваҳий қилинади ва кишилик тарихида биринчи бўлиб якка худоликни тарғиб қила бошлайди. У 38 йил Зардуштийлик ғояларини ёйиб эл-юрт кезади. 554 йили кўпхудолик тарафдори Аржасп лашкарбошиси Браторвахш томонидан оташкада очилиш маросимида 77 ёшида чавақлаб ўлдирилади. Зардуштийликнинг асосий ғоялари «Авесто» – (ўрнатилган, қатъий белгиланган қонун-қоида) китоби бўлиб, у ўша даврда 12 минг хўкиз терисига зарҳал ҳарфлар билан битилган. Унда қуйидаги сатрлар мавжуд: – «Эзгу фикр, эзгу сўз ва эзгу ишлар билан эзгу фикр, эзгу сўз ва эзгу ишни алқайман. Ўзимни бори эзгу фикрга, эзгу сўзлар (айтиш)га эзгу ишлар амалига бахшида қиламан, барча ёмон фикрлардан, ёмон сўзу ёмон ишлардан юз ўгираман».

Сосонийлар даврида «Авесто»ни паҳлавий тилида шарҳлаган коҳинлар Зардуштни **МАГУПТА** деб ёзишган. Ўша изоҳлар араб тилига кўчирилганда **МАЖУС** сифатида қўлланилган. Натижада ўрта асрлардаёқ Зардуштнинг номи Мажус, дин эса Мажусийлик – оташпарастлик деб юритилган¹. Дostonлар ва уларнинг мусиқий асосларини ислом зуҳуридан олдинги қадимий ёзма ёдгорлигимиз «Авесто»дан излаган бирдан-бир тўғри йўл бўлади бизнингча. Чунки авестошунослар бу китоб таркибидаги энг кўҳна мадҳиялар, асотир (миф)лар ва мифологик образларга суяниб, унинг дастлабки қисмлари милoddан олдинги IX асрларда яратилган деган хулосага келишган. Бунда ажодларимизнинг энг қадимги шеърлари, ҳатто уч минг йил бурунги мусиқа, бадий тафаккур мевалари, диний ақидаларию, илмий дунёқарашлари мужассамлашган. Айниқса 3-4-5 мисралик халқ қўшиқлари йўлида битилган ибодат пайтида ижро этиладиган 72 бобдан иборат ҳотлар ёки Готлар деб номланган қўшиқлар, 17 бобдан ташкил топган Зардушт мадҳиялари, фаришталар ҳақидаги мадҳиялар, Яздонни мадҳ этувчи қўшиқ ва оҳанглари ўз ичига олган. Бундай ибодат ва қўшиқлар оташкадаларда ва улардаги толор (зал) оҳангхоналарда созандалар жўрлигида ижро этилган. Ҳотларни ёд билмайдиган ва куйламайдиганлар Зардушт динининг душманлари ва мухолифлари эканликлари қуйидаги мисраларда акс этган:

Келтирмасин қурбонлик зинҳор,
На мунофиқ, на аблах, бузғунч.
На ҳиссиз, на имонсиз расво,
На ҳотларни куйламовчилар.
Ахуро ва Зардушт динининг,
Душманлари мухолифлари.

(Асқар Маҳкам таржимаси)²

Диний ибодатларни бажаришда оташкадалардаги уламолар яъни коҳинлар бошчилик қилишган. Муқаддас олов атрофида йиғилиб ибодат қилиш, унга сиғиниш, Ахурамазда шаънига қўшиқ ва мадҳиялар айтиш, садр тушиш ва бошқа амаллар оташпарастликнинг асосий тамойиллари ҳисобланган.

Геродотнинг «Тарих» китобида «Аракс (Аму) бўйида яшовчи халқлар, дарахтнинг қуруқ мева ва шохларини тутатиб, бу тутундан маст бўлиб ўйинга тушадилар ва шўх қўшиқ айтадилар»² деб ёзилган. Бундан ташқари кўҳна дoston намуналари бўлмиш Сиёвуш ҳақидаги афсонани Хоразм билан боғлиқлиги машҳур Шоҳномада ҳам ўз аксини топган. Кейинчалик Искандар Зулқарнайни юришларидан (милoddан аввалги 356 – 323 йиллар) Юнон маданиятининг таъсири остида ҳам «Искандарнома» га ўхшаган дoston ва тарихий қўшиқлар юзага келган.

Милoddан аввалги I аср ва эраизмнинг VIII асри орасидаги даврга оид Хоразм тангаларида Сиёвуш чавандоз – худо тимсолида акс эттирилган³. Сон – саноқсиз ҳайкалчаларда тасвирланган отларнинг калласи ва бошқа далиллар ўша даврларда инсоннинг отга сеҳрли, афсонавий мавжудод сифатида сиғинганлиги ва эътиқод қўйганлигининг яққол далилидир. Бу анъана кейинчалик Меърожномадаги Муҳаммад (с.а.в) пайғамбарнинг оти «Буроқ», ҳазрат Алининг оти «Дулдул», Алпомишнинг оти «Бойчибор», Гўрўғлининг оти «Ғирот» (ривоят қилишларича Ғирот Дулдулнинг невараси деб таърифланади)ларининг тимсолида ўз аксини топган.

¹ Ҳомидий Ҳ., Дўсқонов Б. «Авесто ва тиббиёт» Т., Абу Али ибн Сино нашриёти 2001.

² Ўша асар.

³ Геродот «История» в девяти кн. Л., Изд-во «Наука» 1972. Стр. 75. (Таржима бизники).

³ Жуманиёзов Р. «Қадимий Хоразм тарихи», Урганч 1993 й.

Қадимги Хоразмшоҳларнинг Африғийлар давригача бўлган қароргоҳи Тупроққалъанинг (III аср) «Шоҳлар зали»да одам гавдасига тенг келадиган, лойдан ясалган ҳайкаллар, «Ғалаба зали»да ўтирган ҳолдаги шоҳлар ва ғалаба худоси Ника тасвири топилган. Шунингдек «Рақсга тушувчи ниқоблар» залининг суратларида созандалар қўлларидаги уч бурчакли арфа, икки томони қум соатига ўхшаш ногора ва ҳозирги дуторни эслатувчи икки торли чолғулар акс эттирилган¹. Ушбу далиллар исломгача бўлган даврда маданият, санъат ва шу жумладан дostonчиликни ҳам маълум даражада ривожланганлигидан дарак беради. Қолаверса, ислом зуҳуридан сўнг исломий анъаналарга кўра шаманлиكنинг бошқача кўриниши бўлган парихонлик, зикр — жаҳр ва дostonларни бизгача етиб келган янги услублари мавжлана бошлайди.

Зикр эшонлар ва уларнинг муридлари, дарвеш ва қаландарларнинг оллоҳга бўлган ишқ-муҳаббатини Куръондаги ҳикматли ривоятлар ва айрим суръаларни, сўфиёна шеърларни ўзига хос усул ва рақс ҳаракатлари орқали куйлаш бўлиб, кишилик маданиятининг ўзига хос кўринишидир. У ўзида сўз, шеър, куй-оҳанг, усул ва рақсни бирлаштиради. Яссавия, Кубравия ва айниқса Чаштия тариқатларида зикр маросимини куйлаш ва ҳаракат билан ижро этиш нисбатан кенг тарқалган.

Зикр борасида Маҳдуми Аъзам фикрига кўра, хожалар зикрида азимат йўлидан борган бўлсалар ҳам, улардан баъзилари замон тақозосига қараб ва қавмларнинг истеъдодини назарда тутиб жаҳр қилганлар. Унингча: «ҳеч айби нест, бағоят хўбаст, тарийқи анбиёи мотақаддам нез ҳамин будаст. (бунинг ҳеч айби йўқ, бағоят яхшидур, ўтган анбиёларнинг йўли ҳам шундай бўлган. Бу шевалардан бошқа нарса эмас)»², дейилади.

Ислом дини, хусусан Куръони Карим негизда шариат асосларини тарғибот қилувчи ҳар хил қиссалар, дoston ва дostonсифат номалар пайдо бўлган. Булар: Меърожнома, Султонбобонинг меърожи, Бобо Равшан, Пайғамбарлар ҳикояти, Жухуд ўғлон, Султонбобо ҳикояти, Юсуф ва Зулайхо, Кийик нома каби мусиқий жиҳатдан бой дostonлар яратилиб кенг тарқалган. Улардаги асосий тамойил дoston шеъри ва мусиқасининг ғоявий мазмунини орқали инсон руҳига кучли таъсир ўтказиш бўлиб, бундан мақсад Куръони Карим ғояларини тингловчилар онгига, руҳиятига, қалбига етказиб боришдан иборатдир. Шу боисдан ҳам бундай дostonлар асосан речитатив — декламация шаклида ва маддоҳона услубда ижро қилинган.

Турк халқларида дoston айтувчиларни қадимда **Ўзан** (ўзан, ўзмаг-ўзиб кетмак, олдинда борувчи, ақлли шоир) деб юритилган³. **Жиров** тушунчасини Маҳмуд Қошгорий қуйидагича ифодалайди: жиров — йирғов, шеър тўқувчи созанда, доно оқсоқол. Жировлар айтадиган энг сеvimли жанр бу тўлғовдир (тўлғов — ўйланиш, фикр юритиш)⁴. **Ошиқ**, баъзи туркшунос (А.Набиев, В.Радлов, М.Тахмасиб) олимларнинг фикрига кўра «Ошиқ» ва «Ашула» (Ошила - едир, ҳазм қилдир) сўзларининг асосий ўзаги бир бўлиб, қадимги туркий «Ош» ошиламақ, ҳазм қилдирмоқ, (ўз фикрини, мақсадини, хохишини), сингдирмоқ, руҳиятини тўйинтирмоқ деган маъноларни англатади⁵. **Бахши** — мўғулча ва бурятча бахша, бағша-ўқитувчи, Санскритча қаландар, дарвеш, устоз, маърифатчи⁶. Бизнингча бахши сўзининг маърифатчи, устоз маънолари арабча ошиқ-севувчи, яхши кўрувчи маъноларига қараганда юқорида таърифланган ошиқ, яъни ошиламақ, ҳазм қилдирмоқ (ўз фикрини, мақсадини, хохишини), сингдирмоқ, руҳиятини тўйинтирмоқ иборасига кўпроқ ҳамоҳангдир.

Профессор А.Фитрат таърифича: - «Турк мусиқасининг бизда қолгон энг бурунги сўзлари бахши, ўзан, кўбиз сўзларидур. Бахши сўзининг бурунги маъноси эл шоири, чолғувчиси. Эл орасинда кўбиз ё дўнбира чалиб дostonлар ўқуб юрган кишилар шоир, чолғучилар бор, биз шуларга бахши деймиз. Қолбуки Навоий замонида бу сўз уйғурча ёзгон котиб маъносида ишлатилар эди. Кўпирлизоданинг «Зич илхони» дан кўчирмасига кўра «Бахшилар ҳар ойда уч кун парҳез тутуб ибодат қилалар ва белгили емаклар еярлар эмиш». Демак булар бир турли фолчи авлиёлар маъносида ишлатилган бўладир»⁷.

Қозоқларда ҳам бахши атамаси халқ табибини англатган. Қадимда қозоқ бахшилари кўбиз чалиб руҳларни чақирган.

Юқоридаги далилларга таянадиган бўлсак халқ табобати билан шуғулланувчи (парихон, шаман, фолбин) ларга бахши дейилган ва тахминан XIV — XV асрлардан кейин ушбу атама дostonчи - кўшиқчи сифатида истифода қилинганлиги эҳтимоли бор.

¹ Жуманиёзов Р. «Қадимий Хоразм тарихи», Урганч 1993 й.

² Абдулҳаким Шаърий Жузжоний «Тасаавуф ва инсон» Т., «Адолат». 2001 й. 46 б.

³ Жирмунский В.М. «Народный героический эпос». М.-Л., Гослит. издат. 1962 г. стр. 245.

⁴ Ўша адабиёт. 248 б.

⁵ Тахмасиб М.Г. «Азербайджанские народные дастаны» А.Д.Д.Баку 1965 г.

⁶ Ў.М.Э. II жилд. Т., 2001.

⁷ Фитрат А. «Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи». Т., «Фан» 1993 й.

Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарига ишланган қуйидаги миниатюра «Амир Темурнинг Қорабоғ кофирларига қарши газот юриши» деб номланади. Унда Соҳибқироннинг оти олдида дўмбира ушлаган бахши қиёфаси тасвирланган. Ажабмас-ки, ўша бахши Темур бобомизнинг баҳодирона юришлари таъриф этилган «Соҳибқирон» достонини қуйлаб бораётган бўлса.

Шунингдек, бунга Лутфийнинг «Гул ва Наврўз» достонидаги:

Янадур ўхшатдим бир яхшилардин,
Мўғул савтин билган бахшилардин.

деб, бахшиларни савт, куй ва қўшиқ билувчилар қаторида келтириб ўтганлиги ҳам фикримизнинг далили бўлиши мумкин.

Ислом динининг кучли таъсири остида бундай авлиёсифат бахши, парихон ва фолбинлар замонлар ўтиши билан ўз мавқеларини муллаларга бўшатиб бера бошлаган. Чунки уларнинг қарашлари, мафкураси ва халқ орасидаги тутган ўрни ўзига хос. Яъни, иккаласи ҳам бир динда бўлиб, бир - бирини инкор қилмаса-да бошқача ғоя ва бошқача қарашларда бўлганлар. Хусусан, муллалар «тақдири азал»дан тониб бўлмаслигини тарғиб қилсалар, бахшилар исёнкорона руҳда ижод қилганлар. Бунинг далили сифатида жанубий Ўзбекистон достончилари орасида ҳозиргача шундай қарашларни ифодалайдиган мақол ва шеърлар учрайди, масалан:

Бахшили эл ботир эл.
Муллали эл қўрқоқ эл.

Ёки Махтимқулининг:

Давлат эла галар бўлса,
Бошдан — бурун ўзан галар.
Давлат элдан гетар бўлса,
Мулла билан тўзон галар¹.

каби мақол ва шеърлар юқоридаги

фикримизни тасдиқлайди.

Бахши атамаси шимолий Ўзбекистон ва туркманларда ҳозирги кунда ҳам ашулачи ва гўянда сифатида гавдаланади.

Гўянда — форсча - айтувчи, Бобурномада — «Созандалар соз чалдилар, гўяндалар нома айтдилар» дейилади². Бу ибора ашулачиларга нисбатан Хоразмда ҳозир ҳам ишлатилади.

М.Ауэзов қирғиз манасчиларини икки турга бўлади. Биринчиси **Жомоқчи** — (жомоқ - эртақ, ҳикоя), достонни тўлиқ биладиган бадиҳагўй (импровизатор). Иккинчиси **Йирчи** — (йир — жир, қўшиқ), достонлардан парчалар ёдлаб айтиб юрадиган қўшиқчилар³. Булардан ташқари **Соқий**, **Юзбоши**, аёл достончиларни **Қиз бахши**, **Халфа** ва бошқа номлар билан атаганлар.

¹ Магтымгулы. «Ашгабад» 1955 й.

² Бобур Заҳириддин Муҳаммад «Бобурнома» Т., «Юлдузча» 1989 й.

³ Магауин М.М. «Кобыз и копье» Издательство «Алма-ата» 1970.

Кўпчилик туркий халқларда бахши атамаси халқ табобати билан шуғулланувчи шаман, пўрхон (парихон), фолбин, уйғурча ёзувчи котиб маъноларида келадиган бўлса, кейинчалик шимолий Ўзбекистонда ашулачи — ҳофиз сифатида қабул қилинган.

Тасаввур этиш мумкинки, асрлар давомида яралиб, ривожланиб, сайқал топиб бизгача етиб келган дoston ижодиёти ва намуналари сўз, овоз ва соз муносабатларининг муштарак мумтоз кўринишидир. Маълумки, кўпинча Шарқ, жумладан туркий халқларнинг ўзанлари, ровийлари, гўяндалари, бахши, шоир ва дostonчилари ана шу муштараклик таркибидаги ҳикоя, наср бўлимларини бадийий ифодали нутқ тарзида, назм (шеърий) парчаларини эса ўзига хос чолғулар жўрлигида куйга солиб айтганлар. Бундай асарлар дoston деб номланган. «Дoston» форсча сўз бўлиб, луғавий жиҳатдан турлича маънолар касб этади: 1. داستان — дoston-афсона, ҳикоя, ривоят»¹. 2. «Наср ё назмий матнга асосланиб мусиқа билан айтиладиган поэма, эртақ, тарих»².

3. «دستآن — мусиқа чолғусининг дастаси, грифи»³. 4. «Чолғу асбобларида бармоқ ўрни ва ушбу жойда ҳосил қилинадиган парда»⁴ деган маъноларни билдиради.

Истилоҳий маъносини А.Фитрат қуйидагича тарърифлаган: «Бурунги туркларнинг шулон-шилон (шоҳона базм, зиёфат), мотам, тўй каби умумий йиғинларида, ибодатларида бахшилар кўбузларини чалиб, ўрнуға яраша дostonлар (қахрамон ҳикоялари), махтанишлар (фахриялар), ашулалар, марсиялар ўқур эканлар»⁵. Юқоридагилардан кўриниб турибдики, адабиёт, шеърият, мусиқа, томоша ва бошқа қатор санъат турларини ўзида мужассамлаштирувчи дostonлар Шарқ халқлари маданиятида шаклан ва мазмунан баркамол кўп қисмли адабий асар ҳисобланади. Турк халқлари дostonларининг илк намуналари кўшиқдан бошланган.

Дostonчилик асосий аҳоли чорвачилик билан шуғулланувчи, кўчманчи ва ўтроқ турмуш кечириладиган ҳудудларда, инсоннинг ягона ошноси ҳаёл бўлган ерларда ривожланган. Бунинг билан изоҳлаш керакки, саҳро жойларда, шаҳардан узоқ қишлоқ ва овулларда одамлар кун бўйи қилинган машаққатли меҳнатдан кейин ўзларини овутиш, кўнгил очиш, ҳаёт ташвишларидан бир нафас фориғ бўлиш учун оқшомлари бир жойга тўпланганлар. Бунинг натижасида халқ кўшиқлари, термалари, куйлар ва ниҳоят дostonларнинг яралишига эҳтиёж туғилган ва улар бора-бора инсон маънавий ҳаётининг ажралмас қисмига айланган.

Дostonчиларни тингловчилар ва шинавандалар моддий ва маънавий жиҳатдан рағбатлантирганлар. Зотан, дostonлар адабиёт, шеърият, мусиқа, бадийий сўз ва санойи нафисанинг бошқа турларини ўзида мужассам этган қудратли, таъсирчан тарбия воситаси бўлган

Ўзбек дostonларининг мазмун кўлами ниҳоятда кенг ва ранг-барангдир. Уларда халқимизнинг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ҳаёти, ҳуқуқий, фалсафий ва эстетик қарашлари, эскилик ва янгилик, зулм ва озодлик, тубанлик ва улуғворлик ўртасидаги кураш ўз аксини топган. Дostonларда инсон ҳаётида бўлиб ўтадиган барча воқеалар асосан ҳаққоний, баъзан эртақнамо, муболағаларга бой афсона ва ривоятлар талқин қилинган⁶.

Туркий халқлар оғзаки ижодиётидаги дostonлар ижровий-услубий анъаналари жиҳатидан икки турга бўлинади:

а) «ички овоз» билан Алпомишни айтиш услубидаги шеърий шаклда кўбиз ёки дўмбира жўрлигида куйлаш. Бундай куйлаш услубининг янада ўзгача тури Олтой, Бошқирдистон, Тува ва бошқа ўлкалар турк халқларининг энг қадимги дoston ижрочилигида кузатилади ва «Ўзлов»⁷ (овозлов яъни овоз ўйнатиш), бошқирдларда «томоқ курай» (курайга ўхшатиб томоқдан овоз чиқариш) деб номланади.

Бундай куйлаш услубида ижрочининг бўғизи ва бурун резонаторлари орқали бир вақтнинг ўзида икки хил овоз ҳосил қилинади. Бу овозларнинг бири куй йўналишини ифодаласа, иккинчиси давомли чўзилиб жўр бўлиб турувчи паст(йўғон) товуши вазифасини бажаради. Куйлашнинг бундай турига эришиш учун жуда узоқ вақт ижрочилик нафасини ривожлантириш устида машқ қилиш, овоз бойламлари, томоқ, бурун, танглай оғиз бўшлиғи ва кўкрак резонаторларини моҳирона ишлата билиш катта аҳамиятга эга ва бундай куйлаш санъати ўзига яраша машаққатли меҳнатни талаб қилади. Кўпчилик олимлар ўзловни қадимий негизлари шаманлар маросимидан келиб чиққанли-

¹ Персидско-Русский словарь под ред. Ю.А.Рубинчика М., Изд., «Сов. Энциклопедия», 1970 г., 602 стр.

² Акбаров И.А. «Музыка луғати» Т., «Ф.Фулум» нашриёти 1987 й., 102 б.

³ Персидско-Русский словарь под ред. Ю.А.Рубинчика М., Изд., «Сов.Энциклопедия», 1970 г., 620 стр.

⁴ Матёкубов О. «Оғзаки анъанадаги профессионал музыка асосларига кириш» Т., «Ўқитувчи» 1983. 64 б.

⁵ Фитрат А. «Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи». «Фан». 1993 й. 37 б.

⁶ ЎзМЭ. VI жилд. 113 бет.

⁷ «Музыкальная энциклопедия». Издательство «Сов.Энциклопедия», «Сов. Композитор» М., 1981 г. 5 т. 665 с. (Таржима бизниги).

гини, табиатдаги барча товушлар, қушларнинг сайраши, турли жонзотларнинг овоз чиқариши инсон руҳига сингиб, унинг овозида умумлашиб ўз аксини топганлигини натижаси деб таърифлашади. Яъни шаманлар инсон овозидан энг мукаммал чолғу асбоби сифатида фойдаланганлар деса бўлади.

Жанубий Ўзбекистон хусусан, Қашқадарё-Сурхандарё ва Самарқанд бахши-шоирларининг «ички овоз-суллиги» услубда дoston айтиши, Човдир туркманларининг «алқим сас», қадимги жировларнинг бўғиқ - ёпиқ овозда куйлаш услубларининг туб негизлари қадимий ўзлов шаклида айтиш билан умумийлик касб этади десак хато қилмаймиз.

Ички овозда куйлайдиган бахшиларни тадқиқотчи олим А.Қаҳҳоров уч тоифага ажратади: биринчиси ҳаваскор бахшилар. Булар ҳар хил дostonчилардан эшитганларини ўзларича ўрганиб, чалиб, айтиб юрадиган устоз кўрмаган бахшилар. Иккинчиси, тақлидчи бахшилар, булар ўз устозидан ўрганган дoston ва номаларни ўзгартирмасдан, бузмасдан, устози қандай таълим берган бўлса шундайлигича ижро қиладилар. Учинчиси, профессионал ижодкор бахшилар, булар устозларидан ўрганган дoston ва номаларни ижодий ёндошган ҳолда ўзгартириб, бадиҳагўйлик тарзида талқин этадилар.

б) очик овоз билан ишқий таърифдаги («Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам», «Ошиқ Маҳмуд» ва бошқа), яъни насрий матни ҳикоя тарзида ва шеърий матни кўшиқ шаклида, кўпинча дотор (кейинги пайтларда тор ва ансамбл) жўрлигида ижро этиладиган турларидир. Сўнгги кўриниши бадиий жиҳатдан баркамол, маълум шеърий-муסיкий йўл сифатида гавдаланган ва бир-биридан ажралиб турадиган шаклан тугал кўшиқ-номаларни ташкил қилади. У шимолий Ўзбекистон дostonчилигида асосий ўрин тутати. Бироқ, С.Рўзимбоевнинг ёзишича, XVI аср бошларида шимолий Ўзбекистон бахшиларининг дostonчилик анъаналари Самарқанд, Қашқадарё ва Сурхандарё дostonчиларининг ижрочилик анъаналаридан фарқ қилмаган ва кейинчалик шаҳар маданияти халқ ашула ва мақомларнинг таъсири натижасида аста-секинлик билан «ички овоз»дан эркин-очик овозда куйлашга ўтилган. Куй-номалари ҳам ширвоний услубдаги дoston куйлари ҳисобига бойиган ва бир-бирига ўзаро таъсир кўрсатган¹.

Оғзаки ижоддаги дostonларнинг жуда қадимийлигидан дарк берувчи бир қанча далиллар бор бўлиб, жумладан Хоразмда харобага айланган XIII-XIV асрлар маъморлик ёдгорликлари мавжудки, булар баъзи бир дoston қаҳрамонларининг туғилган шаҳарлари, ёки уларнинг ўз номлари билан бевосита боғлиқдир. Бундайлардан масалан, ҳозирги Шовот туманидаги Ваянгон қалъаси – Авазхоннинг туғилган шаҳри деб таърифланади. Кўҳна Урганчдан жанубий ғарбда жойлашган Диёрбакр (Ёрбакр) қалъаси - Ғарибнинг таваллуд топган шаҳри ҳисобланади. Шунингдек Ширвон, Шамоха қалъалари «Ошиқ Ғариб», «Гўрўғли» дostonларининг узоқ ўтмишга бориб тақалиши билан бирга, тарихий воқеалар асосида кейинчалик дostonларга айланганлигини тасдиқлайди. Улар ҳақидаги таърифу тавсифлар зукко бахши ва шоирлар хотираси орқали бизгача етиб келиб, халқимизнинг дунёқараши, ҳаётга бўлган эстетик муносабатларини ўзида мужассамлаштиргандир. Бундай дostonларнинг кўпчилиги мазмунан унутилиб кетган бўлсада, профессор Сафарбой Рўзимбоев берган ахборотиға биноан шимолий Ўзбекистон ҳудудида айтилиб келинган дostonлардан ҳозиргача 68 таси маълум экан². Булар қуйидагилар:

№№	Дoston номи	Мавзу ва туркумға мансублиги
1.	Авазхон	Гўрўғли
2.	Аваз олиб қочган	Гўрўғли
3.	Авазни Ваянгонга кетиши	Гўрўғли
4.	Аваз уйланган	Гўрўғли
5.	Амир Ҳамза	Диний мавзу
6.	Алпомиш (Матназар Жаббор ўғли репер-туаридан)	Қаҳрамонлик ва баҳодирлик
7.	Араб танган	Гўрўғли
8.	Асил ва Карам	Ошиқ
9.	Баҳром ва Гуландом	Ошиқ
10.	Базирён	Гўрўғли
11.	Бобо Равшан	Диний мавзу

¹ Муаллифнинг дала ёзувлари. 1989 й.

² Рўзимбоев С. «Специфика, типология и поэтика Хорезмских дастанов» АДД., 1990 г. С . 13.

12.	Вомиқ ва Узро	Ошиқ
13.	Гулруҳ Пари	Гўрўғли
14.	Гул Санобар	Ошиқ
15.	Гўрўғли	Гўрўғли
16.	Гўрўғлининг дўрдайиши	Гўрўғли
17.	Гўрўғлининг Дарбандга бориши	Гўрўғли
18.	Гўрўғлининг ўлими	Гўрўғли
19.	Дармон билан Даврон	Ошиқ
20.	Жуҳуд ўғлон	Диний мавзу
21.	Тоҳир ва Зуҳра	Ошиқ
22.	Замон ва Нигор	Ошиқ
23.	Зайнул Араб	Диний мавзу
24.	Иброҳим Адҳам	Диний мавзу
25.	Кийикнома	Диний мавзу
26.	Кампир	Гўрўғли
27.	Қумри ва Тўти	Ошиқ
28.	Маликайи Завриё	—
29.	Маликайи Дилором	Ошиқ
30.	Махтумқули	Туркман шоири
31.	Мискин ва Гулқанд	Ошиқ
32.	Мунис ва Гулчаман	Ошиқ
33.	Отам Сафо	—
34.	Ошиқ Албанд	Ошиқ
35.	Ошиқ Нажаб	Ошиқ
36.	Ошиқ Махмуд	Ошиқ
37.	Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам	Ошиқ
38.	Ошиқ Ойдин	Ошиқ
39.	Ошиқ Ғариб ва ҳилоли Пари	Ошиқ
40.	Ошиқ Қамбар	Ошиқ
41.	Пайғамбарлар ҳикояти	Диний мавзу
42.	Ройи Чин	Гўрўғли
43.	Сарвижон	Ошиқ
44.	Саётхон ҳамро	Ошиқ
45.	Султонбобо ҳикояти	Диний мавзу
46.	Сафар кўса	Гўрўғли
47.	Тулумхўжа	—
48.	Фарҳод ва Ширин	Ошиқ
49.	Хирмондали	Гўрўғли
50.	Шаҳриёр	—
51.	Юсуф билан Аҳмад	Дидактик
52.	Юсуф Зулайхо	Ошиқ
53.	Юнус Пари Гўрўғли	Гўрўғли
54.	Шоҳ Машраб	Шоир Машраб ҳақида
55.	Қул Хўжа Аҳмад	Аҳмад Яссавий ҳақида
56.	Қирқ минглар	Гўрўғли
57.	Ҳилоли Пари	Ошиқ
58.	Ҳурилиқо ва Ҳамро	Ошиқ

Сурхондарё ва Қашқадарёда мавжуд дostonларнинг қисқача рўйхатини алифбо тартибида беришни лозим топдик:

№№	Достон номи	Мавзу ва туркумга мансублиги
1.	Алпомиш	Қаҳрамонлик ва баҳодирлик
2.	Авазни олиб келиниши	Гўрўғли
3.	Авазнинг арази	Гўрўғли
4.	Авазнинг ёшлиги	Гўрўғли
5.	Авазни Чамбилбелга кетиши	Гўрўғли
6.	Авазни биринчи шароб ичиши	Гўрўғли
7.	Авазни отга миниши	Гўрўғли
8.	Авазни қиз бола билан олишиши	Гўрўғли
9.	Авазни Гўрўғлиникига бориши	Гўрўғли
10.	Авазни овга бориши	Гўрўғли
11.	Авазни қирқ йигити билан тош бўлиши	Гўрўғли
12.	Авазни аммасини келиши	Гўрўғли
13.	Аҳмад	Диний мавзу
14.	Амирқул	—
15.	Балогардон	—
16.	Болухон (Болхувон)	—
17.	Бўтакўз	Гўрўғли
18.	Гўрўғлининг туғилиши	Гўрўғли
19.	Гўрўғлини Зангивона бориши	Гўрўғли
20.	Гулнор Пари	Гўрўғли
21.	Гўрўғлини Испаҳона бориши	Гўрўғли
22.	Гўрўғлининг ўлими	Гўрўғли
23.	Дастагул	—
24.	Ёдгор	Алпомиш
25.	Жулдузой	—
26.	Зулфизар	Гўрўғли
27.	Зарнигор	Гўрўғли
28.	Испаҳон	Гўрўғли
29.	Истамбул	Гўрўғли
30.	Келиной	—
31.	Кунтуғмиш	—
32.	Кўп сийғоқ	—
33.	Малла Савдогар	Гўрўғли
34.	Мисқол Пари	Гўрўғли
35.	Маликайи айёр	Гўрўғли
36.	Маржон дара	Гўрўғли
37.	Мастонни Чамбилга кетиши	Гўрўғли
38.	Нурали	Гўрўғли
39.	Нурали ва беш юз муллабачча	Гўрўғли
40.	Нурали отасини олиб келиши	Гўрўғли
41.	Нурали ва Семруғ	Гўрўғли
42.	Орзигул	Гўрўғли
43.	Орзирум	Гўрўғли
44.	Ойдалли	Гўрўғли
45.	Оқбилакнинг олиб келиниши	Гўрўғли
46.	Олланазар Олчинбек	Қаҳрамонлик
47.	Рустам	Баҳодирлик
48.	Равшанхон	Гўрўғли
49.	Туғмас каниз	—
50.	Тарки Бадахшон	Гўрўғли
51.	Хотам пошшо	—
52.	Хондаллихон	Гўрўғли

53.	Чамбилдан Гўрўғлини қувилиши	Гўрўғли
54.	Шерали	—
55.	Шаҳри ғулғула	—
56.	Шаҳри вайрона	—
57.	Ширин билан Шакар	—
58.	Эрали ва Шерали	—
59.	Эрназар	—
60.	Юнус Оға	Гўрўғли
61.	Юнусни олиб келиниши	Гўрўғли
62.	Юнус Пари	Гўрўғли
63.	Юсуф Аҳмад	Қаҳрамонлик
64.	Қоқибин	—
65.	Қорақум	—
66.	Қизил бошлар	Гўрўғли
67.	Гуппанга	Гўрўғли
68.	Ҳасанхон	Гўрўғли
69.	Ҳасан Қўлворни олиб келиниши	Гўрўғли

Қарши давлат университети доценти, филология фанлари номзоди марҳум Абдимўмин Қаҳҳоров ахборотиға қараганда, Гўрўғли иштирок этувчи достонлар 32 та бўлиб, унга алоқадорлари ва шаҳобчалари билан 660 тани ташкил қилиши маълум экан¹.

Достонларни мавзу бўйича шартли равишда баҳодирлик-қаҳрамонлик, тарихий, диний, ишқий ва ахлоқий, тарбиявий (дидактик) турларға таснифлаш мумкин. Шартлилиги шундаки, маълум бир достон муайян тарихий даврни, қаҳрамон қиёфасини, унинг баҳодирлик юришлари, ишқий саргузаштлари ва бошқа жиҳатларини ўзида мужассамлаштирган бўлади.

Достонларнинг баҳодирлик ва қаҳрамонлик турларига, жумладан Широқ, Тўмарис ва Зарина сингари филокорларнинг ботирлиги, жасорати тўғрисидаги афсона ва ривоятлар, «Алпомиш», «Ёдгор», «Гўрўғли», «Соҳибқирон» ва бошқа достонлар киради.

Тарихий достонлар маълум бир давр ва йирик шахс ҳаёти билан боғлиқ тарихий аҳамиятга молик воқеалар асосида яратилган. Буларға «Искандарнома», «Шайбонийхон», «Шоҳ Машраб» ва бошқалар киради.

Диний мавзудаги «Меърож», «Кийикнома», «Амир Ҳамза», «Иброҳим Адҳам», «Кул Хўжа Аҳмад» ва бошқа достонлар.

Ишқий мазмундаги достонлар сон жиҳатидан салмоқли қисмни ташкил қилиб, ошиқнинг ишқий муболағали саргузаштлари, эртақнамо афсона ва ривоятлар ёрдамида тасвирланади. Булар: «Ошиқ Фариб ва Шоҳсанам», «Ошиқ Маҳмуд», «Ошиқ Албанд» ва бошқалар.

Дидактик достонларда муайян тарихий даврдаги одоб-ахлоқий, ижтимоий-сиёсий ҳаёт билан узвий боғланган ахлоқий-тарбиявий воқеалар акс эттирилади. Булар: «Авазхон», «Юсуф ва Аҳмад» ва бошқа достонлар.

Ўзбекистон ҳудудида турли достончилик йўналишлари ва мактаблари мавжуд бўлиб, уларнинг ўзига хос адабий — бадий йўли, ижрочилик услуби, репертуар бирлиги, ижодий тамойиллари, куй номаларининг ҳажми ва миқдори, чолғулар қўлланилиши ва жўрлиги, куйлаш йўллари билан бир — биридан фарқ қилади. Ҳозирги даврда ўзбек достончилигида Самарқанд — Булунғур, Қўрғон қишлоқ, Қашқадарё — Шаҳрисабз, Қамай, Сурхон — Шеробод, ўзбек — лақай, эроний ва ширвоний каби достончилик мактаблари ва бахшилиқ марказлари аниқланган.

Булунғур достончилиқ мактаби қаҳрамонлик достонларини ижро этиш билан машҳур. Бу мактабда кўпгина бахшилар етишиб чиққан бўлиб, уларнинг сўнгги машҳур вакили Фозил Йўлдош ўғлидир.

Нурота, Оқтов, Манғиштов этаклари ва Миёнкўлга чўзилган кенг масофада яшаган халқ шоирлари Қўрғон достончилиқ мактабига мансуб. Бу бахшиларнинг кўпчилиги Қўрғон қишлоғида тарбия топган. Эргаш Жуманбулбул ўғлининг ота — боболари асос солган бу мактабга мансуб бахшилар ишқий достонларни кўпроқ куйлаганлар. Ўзига хос чуқур ҳиссий ифода, чиройли тасвирлар,

¹ Муаллифнинг дала ёзувлари 1991 й.

нозиклик ва жимжимадорлик Қўрғон достончилик мактаби услубининг асосий белгисидир. Бу мактабнинг сўнгги машхур вакиллари Эргаш Жуманбулбул ўғли ва Пўлкан шоирлардир.

Шаҳрисабз достончилик мактаби XIX асрда вужудга келган. Унинг сўнгги таниқли намояндаси Абдулла Нурали ўғлидир. Бу мактаб бахшилари достонларни шўх, қувноқ, кўтаринки руҳда айтишади. Шунингдек куй — номалари ҳам тезкор, шиддатли ва ёқимлидир.

Ўзбекистоннинг жанубида яшовчи кўп бахшилар Шеробод достончилик мактабига мансуб. Бу достончилик мактабининг қадимий намояндалари ҳақидаги маълумотлар унчалик кўп эмас. Ушбу ҳудуд бахши-шоирлари Соқи Булбул деган бахшини ўзларига пиру-устоз деб билишади. Ривоятларга кўра Соқи Булбул эл ичида номи кетган машхур достончи бўлган. Соқи Булбулнинг овозаси ўша даврда Гўрўғлига етиб боради ва Гўрўғли келиб, уни Чордоғли Чандибелга олиб кетади. У ерда «Гўрўғли» туркумидаги достонларни ижро қилиб, халқ орасида юксак ҳурмат эътибор қозонади. Бахшининг маҳоратига қойил қолган Гўрўғли Соқи Булбулга ушбу достонларни 72 тилда китоб холида кўчиртирган экан. Шу тариқа «Гўрўғли» туркумидаги достонларнинг кенг омма орасида тарқалишида Соқи

Чапдан ўнгга: Республика «Олтин мерос» хайрия
жамғармаси раиси Амирқул Карим,
Ўзбекистон Халқ бахшиси
Шоберди Болтаев ва китоб муаллифи

Булбулнинг ҳиссаси жуда катта бўлганлиги ва у бахшиларнинг пиру-устози сифатида тан олинганлиги таърифланади. Ундан кейинги бошқа машхур бахшилар ҳақида маълумотлар кам. Аммо XIX асрнинг бошларида яшаган Бобо шоир, ундан кейин ўтган Қосим кўр (1914 йили вафот этган) ва Шерна бахши Бекназар ўғли ҳақида қисқача оғзаки маълумотлар мавжуд. Шерна мактабидан Мардонақул Авлиёқул ўғли, Умир шоир Сафар ўғли, Нормурод бахши, Аҳмад бахши, Жўра Эшмирза ўғли, Нурали Боймат ўғли каби йигирмага яқин достончилар етишиб чиққан. Бу бахшилар репертуаридаги достонлар ўзининг соддалиги, матнининг ихчамлиги билан фарқланади. Ушбу мактабнинг энг иқтидорли вакили Мардонақул Авлиёқул ўғлидир. У 1889 йилда туғилган бўлиб, 16 ёшида Шернанинг назарига тушади. Устоз бахши ундаги чечанлик ва созандалик салоҳиятини сезиб шогирдликка олади ва беш йил сабоқ беради. Мардонақул шогирдлик даврида устозидан «Малла савдогар», «Олтин қабоқ», «Санам Гавҳар», «Нурали», «Олчинбек», «Алпомиш» каби ўнлаб достонларни ўрганиб куйлай

бошлайди ва «Сурхон булбули» деган ном олади. 1937 йилда қамоққа олинади ва кўпчилик халқни талаби билан 1938 йили қамоқдан озод этилади. Умир шоир, Нормурод бахши, Аҳмад бахши ва ўзининг кенжа ўғли Хушвақт бахшилар унинг шогирдлари ҳисобланади.

Жанубий Тожикистонда яшовчи ўзбек — лақай бахшилари Данғара туманининг Жоруб қишлоғи билан боғланади. Бу ерда XIX аср охири XX аср бошлари Ҳайбат Шамол ўғли, Тўла Ҳайбат ўғли, Мустафоқул Қундуз ўғли каби машхур достончилар ўтган. Бу бахшилар репертуарининг марказий қисмини «Гўрўғли» достонлар туркуми ташкил қилади. Уларнинг матни ниҳоятда ихчамлиги билан ажралиб туради.

Қорақалпоқ достончилари орасида бу касбнинг энг қадимги намояндалари, яъни жировлар ҳозирги кунгача ўз ота-боболари анъаналарини давом эттириб келмоқдалар. Улар қаҳрамонлик ва баҳодирлик достонларини асосан қўбиз жўрлигида куйлаганлар. Жировлар ҳақидаги маълумотлар кам бўлсада турли афсоналарда учраб туради. Масалан: Олтин Ўрда хонлиги емирilmасдан олдин пайдо бўлган Нўғойларнинг «Едигей» достонида Соппасли Сапира деган жировнинг жуда доно бўлганлиги, қадимги баҳодирлар ҳақидаги достонларни қўбиз жўрлигида айтиб уруғ ва элатларни бирлашишга чорлаганлиги тўғрисида маълумотлар келтирилади. Шунингдек, Қалли Айимбетов ўзининг «Халқ донолиги» китобида қатор жировлар ҳақида маълумот келтириб ўтади¹. Шулардан: Шанқай ёки Шанкет жиров (1814-1884), Жиямурат жиров (1836-1908), Нурабилла жиров (1862-1922), Ерполат жиров (1861-1938), Қурбанбай жиров (1876-1958), Тўра жиров (1879-1944), Отаниёз жиров (1883-1989), Оғиз жиров (1884-1954), Қиёс жиров (1903-1974) ва бошқалар.

¹ К.Айимбетов «Халык даналыгы» Нокис. «Қарақалпақстан» 79-88 б.

Қорақалпоқларда дутор чалиб қўшиқлар ижро қиладиган, барча турдаги (ишқий-романтик, насихат-дидактик, диний-фалсафий) достонларни айтадиганларга бақсы ёки бахши дейилади. Қорақалпоқ бахшилари жировларга қараганда кейинроқ пайдо бўлган. Қорақалпоқлар Ўрта Осиёга кўчиб келгандан кейин айниқса, Хоразм ҳудудига жойлашгандан сўнг бахшилиқ касби кенг тарқалган бўлиб, бу касб уларга Ўрта Осиё халқларидан, хусусан Оролли ўзбеклардан ва қўшни туркманлардан ўтган. Бурундан келаётган жировчилик касбига бахшилиқ ҳам қўшилиб қорақалпоқ достончилиқ санъати янада бойиган. Машҳур қорақалпоқ бахшиларидан Оқмамбет бахши, Муса бахши (1836-1907), Эденбой бахши ва бошқалар достончилиқ ҳунарини ривожлантирганлар. Улар кўҳна Хоразм маданиятини ҳар тарафлама ўрганиб ундан ижодий фойдаланганлар. Натижада «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам», «Юсуф — Аҳмад», «Гўрўғли» каби достонлар қорақалпоқ бахшиларининг асосий репертуарини ташкил қилган.

Достон номаларининг ҳам кўпчилиги Оролли ўзбеклардан ўтган бўлиб, кейинчалик барча ўзбек, туркман ва қорақалпоқ бахшиларининг устози Суяв бахшининг номалари кенг тарқалган ва унинг анъаналарини иқтидорли қорақалпоқ бахшилари давом эттирганлар.

Суяв бахши асли туркманларнинг Човдир уруғидан бўлиб, Пўрси туманининг Бўзачи қишлоғидаги, гўмачи Сейитназар деган жойида XVIII аср охири XX аср бошларида яшаб ижод этган. Унинг шогирдларидан: Адилбой бахши унинг шогирди хитой уруғидан Ўринбой бахши (1908-1952), Янгабай Тўра ўғли (1887-1961), Жапақ бахши - Жобборберган Шомуродов (1893 - 1970), Жуман бахши (1871-1949), Ибрайим Патуллаев (1909-1967), Қиз бахши Ҳуриломон (1861-1906) ва бошқа кўпгина бахшилар қорақалпоқ достончилиқ санъатига ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшганлар.

Ўзбек достонларининг мусиқий табиатини ўрганишда ўзининг қадимий илдишлари, бетакрор услуб ҳамда шеvasи, шунингдек ёрқин жозибали куй ва қўшиқлари билан ажралиб турувчи Хоразм достончилиги алоҳида аҳамият касб этади.

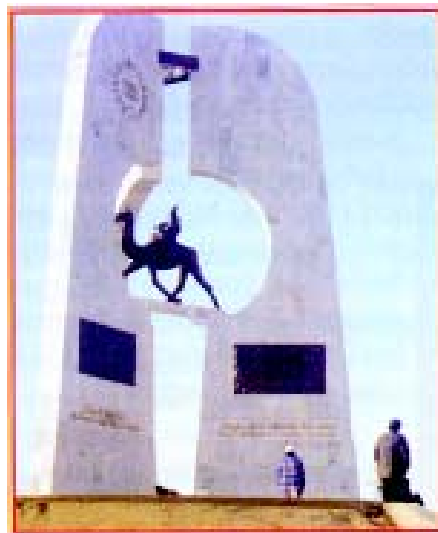
Турли воҳа ва элатларга мансуб бўлган достон йўлларида баъзан куй ва қўшиқчилик, айрим ҳолларда эса сўз воситасига кўпроқ урғу берилганлиги сезилиб туради. Шунга кўра достончи гоҳ созанда, хонанда, гоҳ шоир тимсоли бўлиб гафдаланади. Ўтиборли томони шундаки, Хоразм достончилигида иккала оқим ҳам тенг шуҳрат топганлигининг гувоҳи бўламиз. Бу эса ўз навбатида ушбу достончилик мактабининг сўз, мусиқа, ижро ва бошқа жиҳатларини алоҳида ўрганиш долзарб илмий муаммо эканлигидан яна бир қарар далолат беради.

Бахшилар томошагоҳдаги эшитувчилар хоҳишига қараб ва уларга мослаб, достонларни эркин, аниқроғи — ижодкорона ёндошган ҳолда ижро этганлар. Бунда улар достон ривожининг муҳим босқичлари бўлмиш: қаҳрамоннинг туғилиши, қурол — яроғ мақтов, жангга тайёргарлик, баҳодирлар суҳбати ва йигитларнинг таърифи сингари мавзуларга таянганлар.

Қирғизларда эркин ижро «айтиш» дейилади ва речтатив-ҳикоячилик юқори ўрин тутди. Бадиҳўйликда айниқса сўзга кўпроқ ўтибор қаратилади. Қаҳрамонлик достонларидан «Кёр оғлы», «Алпамыш», ошиқ туркумидаги «Қиз жибек», «Ер тарғин», «Лайли ва Мажнун» ва бошқалар машҳур. Булар ичида энг йирик достон «Манас» бўлиб, 5000 мисра шеърдан ташкил топган. Қирғизларда XVI — XX асрлар орасида жуда кўп достонлар яратилган бўлиб, кейинчалик улар «Манас» эпосига бирлаштирилган. Манасчилар сўз, соз, овоз, қўл ва юз-кўз ҳаракатлари ифода воситаларидан жуда усталик билан фойдаланганлар.

Қозоқларда айтишув кўриги шаклида касбий синовлар ўтказилган ва ғолиблар аниқланган. Бундай беллашувларда Жамбул, Қулмамбет, Сайим жиров ва бошқа етук оқинлар ижоди намунаси бўлган. Орол ва Каспий денгизи бўйларида қозоқларнинг кичик жузи қарор топган бўлиб, бу жуздан баҳодирлик достонларининг машҳур ижрочилари етишиб чиққан»¹.

Туркманларда ҳам айтишув ва беллашувлар қадимдан одат бўлиб келган. Энг моҳир бахшилар шундай мусобақаларда аниқланган. Бундай айтишувлардан бири «Бизга хабар бер ва жавобимиз шу» сарлавҳали шеърда Махтумқули ва Дурди шоирнинг фалсафий баҳси шаклида ёзма манба сифатида бизгача етиб келган.

Кўрқит ота хотира ёдгорлиги

¹ Жирмунский В.М. «Тюркский героический эпос». Л., Наука, 1974 с. 615 — 616 (Таржима бизники).

Турк халқларида барча дostonчилар Бобо Қўрқит (Бобо Қўрқит, Дада Қўрқит, Қўрқит Ота)ни ўзларига пиру устоз деб билганлар. У бутун Осиё, Кавказ олди ҳудудларида яшовчи туркий халқларда афсонавий қўшиқчи, дostonчилик асосчиси, мусулмончилик тарғиботчиси, машҳур оқин, куйчи, жиров, сифатида таъриф этилади. Қўрқит Ота ҳозирги Қизилўрданинг Қармоқчи деган жойда таваллуд топган. Оғзаки маълумотларга кўра, Дада Қўрқитнинг онаси Қипчоқ уруғидан, отаси эса Қорахўжа ўғизларидан бўлган. Қўрқит Бобога ном қўйилиши билан боғлиқ кўпгина афсоналар мавжуд бўлиб, баъзи ривоятларда айтилишича - Қўрқит бобо дунёга келган пайтида халтача ичида туғилади. Буни гувоҳи бўлганлар қўрқиб кетадилар ва халтачани очиб қарасалар ичида нимжонгина чақалоқ ётганини кўриб қувонадилар. Шу боис, у бизни бошида қўрқитди, энди исми Қўрқит бўлсин деб болани шу ном билан атайдилар.

Ёзма маълумотларга қараганда Қўрқит Бобо 95, баъзиларида 195, Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажарайи тарокима» асарида баён этилишича: – «Иналёвихоннинг вазири Қўрқит Ота эрди. Қўрқит Ота нимарса теса Иналёви анинг сўзидан чиқмас эрди. Қўрқит Отанинг кароматлари кўп эрди, икки юз тўқсон беш йил умр топди, уч подшоҳга вазир бўлди. Салур Қазан Қўрқит Ота билан бир замонда эрди. Қўрқит Отанинг Салур Қазан Алпни махтаб айтқан тарими (тарихи) бу турур:

Тур ва туркман, араб, ажам раиятлар,
Қазан қилди мусулмонга тарбиятлар,
Кофирларни қирди ўшал кўп фурсатлар,
Алплар, беклар кўран борму Қазан каби.

Андин ҳунар кўтардилар барча улли,
Баъзиларга ўрун берди сағли-сўлли,
Бизга бўлди Қамуғ элнинг ўрни дингли,
Алплар, беклар кўран борму Қазан каби.
Сабоҳ саёҳ Қўрқит ўлар бўлдинг эмди,
Ул Қазаннинг давлатина дуо қилгил»

дейилади. Ўша даврда Инол, Қўларкон, Қонлихўжа, Қозонхон деган хонлар Еттисув, Талас, Сайрам, Қозигурт, Қоратоғ, Сир бўйи, Олтой ўлкаларини бошқарганлар¹. Қўрқит ота уларнинг вазири сифатида замонасига яраша қонун-қоидалар битган. Ўз ҳудудини душманлардан ҳимоя қилиш, ер ва сувдан тартиб билан фойдаланиш, арз ва келишмовчиликларни оқилона ҳал этиш масалаларига катта эътибор қаратган.

Ривоят қилинишича: - Дада Қўрқит ўлимдан қўрқмайдиган, яшаш учун курашувчи, абадий барҳаётликка интилувчи устоз сифатида гавдаланади. У туяга миниб, дунёнинг тўрт томонини кезиб ўлим йўқ жойини ахтаради. Бироқ унинг олдидан чиққан кўк майса «кўкариб сўлдим» дейди, осмонга бўй чўзган Асқар тоғ «бурун савлатимиз зўр эди, энди емирилдик» дейди, япроғи сарғайган қора ўрмон қайғу билан бошини чайқайди. У қайга борса гўр қовлаётганларга дуч келади. Қўрқит Бобо буларнинг ҳаммасини кўриб ўлмайдиган ҳеч нарса йўқ экан деган қарорга келади. Лекин бари бир ўлимга чора излашни давом эттиради.

Дада Қўрқит кексайганида унинг жонини олиш учун ажал кузатиб юрадиган бўлади. Қўрқит Ота доимо «ҳаёт қўшиғи»ни куйлар ва Азройил унга яқинлаша олмас экан. У қўшиғига жўрнавоз чолғу - қўбиз яшаш учун ўрмонда ёғоч ахтариб юрган пайтида шайтонлар суҳбатини эшитиб қолади ва қўбизни улар айтгандай қилиб ясаб «Хаёт қўшиғи»ни янада баланд чалиб, куйлаб юради. Бир куни чарчаб кўзи уйқуга кетади, ажал эса заҳарли «Қайроқ илон» қиёфасига кириб Қўрқит Бобони чақиб ўлдиради. Шундан бери ҳаёт ва ажал ўртасида тинимсиз кураш борар эмиш.

Ушбу ривоят асосидаги ўлимга қарши кураш ғояси ислом дини ақидаларига зид бўлиб, афсонанинг яратилиши ва тарқалиши туркий халқлар орасида ислом дини кириб келмасдан олдинги даврларга бориб тақалади. Худди шундай ғоялар Авесто китобидаги ўтда куймас, сувда чўкмас, тиг ўтмас Вертранга — чўян одам ёки темиртирноқ одам, қадимги «Гилгамиш» дostonи, Сибир турк халқларининг «Эрлихон» афсонаси ҳамда бошқа дoston ва ривоятларда ўз аксини топган.

Яна бир афсонада Қўрқит Отанинг бошқача ўлим топганлиги тўғрисида айтилади: - Кунларнинг бирида Бобо Қўрқит куй чалиб кетаётган экан, қўбиз оҳангига маҳлиё бўлган қирқ бир қиз унинг кетидан эргашиб бораверибди. Шунда Қўрқит Ота Сирдарё сувининг юзасига жойнамозини ёйиб

¹ Абулғозихон «Шажарайи тарокима» Т., «Чўлпон» 1995 й.

оқизиб юборади ва жойнамоz кетидан йўл очилади. Қирқ қиз эса очилган қуруқликдан сувсизлик ва ҳолдан тойганликларини ҳам сезмасдан қўбиз оҳангига эргашиб кетаверадилар. Қирқ биринчи Тўпал исмли қиз улардан орқада қолиб кетига қайтади. Уларнинг барчаси қирғоққа етгандан кейин ҳалок бўладилар. ҳозирги «Қўрқит» темир йўл бекатига яқин ерда Дада Қўрқит ва қирқ қизнинг қабри бор. Тўпал қизнинг қабри эса темир йўлнинг ўнг тарафидаги тепаликнинг устида жойлашган. Шуларга ўхшаган афсоналар жуда кўплаб тўқилган бўлиб, уларни бахши шоирлар эл орасида айтиб юрган.

Булардан Қўйлибой бахши, Нисон Абзий, Мекеш бахши, Найман бола, Ошиқ Ойдин, Ўзбекистон халқ бахшиси Норбек - Абдулла Қурбонназаров каби ижодкор бахшиларнинг ҳикоя ва термаларида Қўрқит Ота барча бахшиларнинг пиру устоzi эканлиги таърифланади.

Қўрқит ота томонидан айтилган деган бир қанча мақоллар ҳам мавжуд бўлиб, шулардан: «Эски пахта бўз бўлмас, эски душман дўст бўлмас», «Чўлнинг ўт-ўланини кийик билар, сувли ернинг қадрини қулон билар, узоқ йўлнинг сирини туя билар», «Қўбизини сайратган жировга халқи керак», «Меҳмони йўқ қора уйдан дала-туз яхши», «Қор қанча қалин ёққани билан ёзга етмайди», «Ёлғончи бўлиб яшагандан умр сурмаган яхши» ва бошқалар шулар жумласидандир. Булардан ташқари «Қўрғит куй», «Қўрқит сарини» (сар ун - бош оҳанг), «Қўрқит нома» каби қуйлар бўлганлиги таъриф этилади.

Бола бахшининг айтишига қараганда шимолий Ўзбекистон ва Туркман бахшилари Ошиқ Ойдин деган бахшини ўзларига пиру устоз деб биладилар. «Тавсиротул ҳусайин» китобида баён этилишича Ошиқ Аддин Шихобиддин ибн Умар (Ошиқ Ойдин пир) тарихий шахс бўлиб, мўғуллар истилосидан юз йилча бурун Хоразмнинг Востон шаҳри яқинидаги Диёрбакр (Туркманистоннинг ҳозирги Дашавуз вилояти) қишлоғида таваллуд топиб ижод этган. Унинг ҳақидаги эслатмалар «Хирмондали» (Хирмонпари, Гули Хиромон) достонида келтирилади: «Рум элидаги гўзал Хирмондалидан хабар келгандан кейин отланиб кетаётган Гўрўғлига Оғо Юнус Пари мурожаат қилиб:

Муннан борсанг шаҳри Бўстон (Востон) бориб гет,
 Ҳақ ёдини юрагинга солиб гет,
 Ошиқ Ойдин пирдан дуо олиб гет,
 Олсанг насиҳатим гетма Гўрўғли.

Бу насиҳатга қулоқ солмай кетган Гўрўғли бориб Хирмондалидан айтишув ва беллашувда енгилиб қайтиб келади». Шундан кейин Ошиқ Ойдин пирга шогирд тушади ва 115 яшар қари пир Хирмондали билан қуйидаги тарзда айтишади. Айтишувдан парча: («Туркманча Шо кўчди» номасига солинган)

АЙТИШУВ (Туркманча Шо кўчди)

4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11-бандлари ҳам 2 ва 3-бандлари айтилган баландликда такрорланади.

М.М. $\text{♩.} = 76$

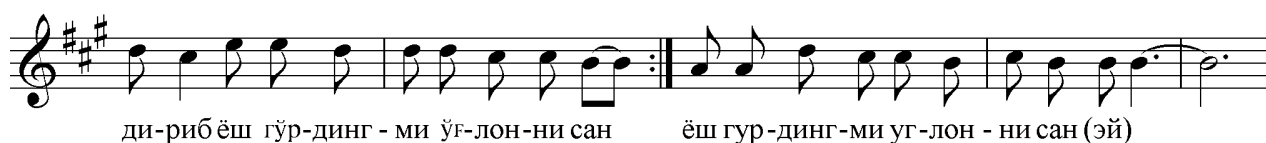
Хирмон Дали

1. Не - га кўрқ-ма-динг о - дим-нан сан на ер - ни ўғ-ло-ни-сан,

Ай-рил-динг-ми ус-то-зинг-нан (ё - рей) Эн ди гал-динг о - мо - на-сан эн-ди гал

динг о - мо - на сан эн-ди гал-динг о - мо - на-сан (эй)

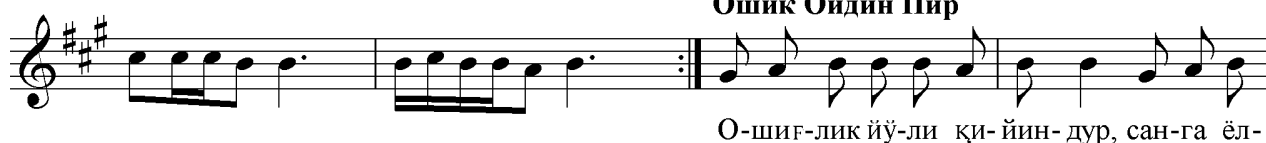
Ошик Ойдин Пир

Хирмон Дали

Ошик Ойдин Пир

О.О. Ҳақ дейиб чиқмишам гўрдан,
Учраса қочарсан эрдан,
Хабар сўрсанг қарри пирдан,
Яхши тани бобонгни сан.

Х.Д. Ошиғликда йўқдир сийнинг,
Мейдонда дўкилар қонинг,
Эйламай оларман жонинг,
Қани ўқи иймонни сан.

О.О. Чин ошиқ сўзина бекдир,
Санинг билан язма-якдур,
Бобонгни хаёли кўпдур,
Ёздир бугун сийнангни сан.

Х.Д. Гет бобо донишма йироқ,
Гарданингга деяр таёқ,
Ўзинг қарри соққолинг оқ,
Қўл етирма сийнама сан.

О.О. Арзим бор ёра айтмақа,
Галиб нориннан тутмақа,
Бобонг галгандир ётмоқа,
Бошла бизни хононга сан.

Х.Д. Ман ўзим қизларнинг хони,
Ўлдирдим уч юз полвонни,
Ё гўрибсан Мустафони,
Ошиқларнинг султони сан.

О.О. Чақдинг парда гул юзлара,
Хирмондурсан кўп қизлара,
Ёшлиқ атарсан бизлара,
Чақир бона момонгни сан.

Х.Д. Хирмон Дали қатдим ройдан,
Юзларим тиниқдур ойдан,
Манга бу ишлар Худойдан,
Тут бугун тар жамолни сан.

Айтишув матни Бола бахши — Қурбонназар Абдуллаевнинг илк шогирдларидан бири Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Отахон бахши Матёкубов ижросида ёзиб олинди.

Натижада Ошиқ Ойдин Хирмондалини енгади ва бутун бахшилар уни пиру-устоз деб тан оладилар. Беллашувлар ва уларда ғалабага эришган бахшилар ҳақида бундай ривоят ва ҳикматлар кўплаб учрайди.

Шуни алоҳида қайд қилиш жойиздурким, Хоразм достончилиги узун тарихий жараёни, хилма-хил услуб ва йўналишларни ўз ичига қамраб олган мураккаб қатлам сифатида гавдаланади. Устоз бахшиларни, хусусан Бола бахшининг қайд қилишича, ушбу достончилик мактаби уч қисмдан ташкил топади. Бу бахшилар тилида дўкон¹ деб юритилади. Улар Амударё оқими бўйлаб юқори, ўрта ва қуйи дўконларга бўлинадилар.

Юқори дўкон ўз ичига шартли равишда Туркменистоннинг Чоржўй вилояти, Дорғон, Питнак туманларини бирлаштиради. Бу дўкон бахшиларининг куй йўллари мўътадил суръатда бўлиб, дуторларининг ҳажми ҳам Фарғона-Тошкент дуторларига ўхшашлиги билан ажралиб туради. Мазкур дўкондан Хўжаёз бахши, Амин бахши, Мурод бахши, Эшнӣёз бахши Бобожонов ва бошқалар етишиб чиққан. Унинг марказини шартли равишда Ҳозарасп деб белгилаш мумкин. **Ўрта дўкон** ўз

¹ Дўкон — форсча — манзил, қўнимгоҳ, магазин маъноларини билдиради. «Персидско — русский словарь» под ред. Ю.А.Рубинчика. Изд. Сов. Энциклопедия. М., 1970 г. 647 стр.

Отахон Матёкубов

ичига Ҳонқа, Янги-ариқ, Урганч, Қўшқўпир, Шовот, туманларини бирлаштиради. Унинг марказини Хива шаҳри деб белгилаш мумкин. Бу дўкон бахшиларнинг куйлари жўшқин ва ўйноқи.

Бола бахши таъбири билан айтганда – «Тингловчига чўғ босиб олгандай таъсир қилади». Уларнинг дутори ҳам юқори ва куйи дўконларникига қараганда кичикроқ бўлиб, ҳажми 970-1040 м.м. га тенг. Мазкур дўкон ижрочилигининг ўзгача хусусиятларидан яна бири-бахшилар қўшида доира ва буломон чолғулари жўрлигига кенг ўрин берилганлигидир. Ўрта дўкондан Эшвой, Матниёз Гўржа каби машҳур бахшилар етишиб чиққан. Эшвой бахши асли Шовотлик бўлиб, Оллоқулихон даври (1825-1842 йиллар)да яшаб ижод этган. У ҳақда М.Харратов – Чокар ўзининг эсдалик дафтарлари-дастакларида шундай дейди – «Эшвой бахши Хоразмнинг чиғатой уруғидан чиққан. Мулаққаби Курт дурур»¹. У ўндан ортиқ шогирдларни етиштирган. Уларнинг ичида энг катта шуҳрат топгани Матниёз гўржа бўлиб, унинг иккала кўзи кўрлигидан туркманлар орасида исмига гўржа яъни кўр лақабини қўшишган. Қорақалпоқлар ичида эса уни Ғарибниёз дейдилар. Матниёз ўз устози Эшвой бахши ҳақидаги куйидаги шеърни битиб, уни ўзи басталаган ва устозига бағишлаган «Эшвой» куйига солиб ўқиган. Шеърда Эшвойнинг қайси уруғдан эканлиги, сўзга усталлиги меҳр ва дард билан таърифланади:

Эй ёронлар, васпин сиза айтайин,
Ҳақ саноси тилиндадир Эшвойнинг,
Асл зотин бир-бир баён айлаларин,
Уруғи ҳақ Чиғатойдир Эшвойнинг.

Эшвой бормаи ҳеч ким тўйин қурмади,
Юзин кўрмаи қизлар вакил бермади,
Фиску-фужур ҳаром ишга юрмади,
Шу қилигин эллар севди Эшвойнинг.

Эшвой Оташ, Нуржон билан соз этди,
Беш кунлик умрини сарафроз этди,
Ўлгандан сўнг васпин Матниёз айтди,
Соз, сўз билан умри ўтди Эшвойнинг.

Шеърдан маълум бўлишича, Эшвой бахши ўз даврида Оташ, Нуржон деган бахшилар билан ҳам айтишувлар қилган.

Афсуски, ҳали кўпгина бахшилар ҳаёти ва ижоди тўғрисида тўла тасаввурга эга эмасмиз. Шунинг учун уларнинг қисқача бўлсада, ўзлари ёки шогирдлари томонидан хотираларида сақланиб қолган маълумотлар ниҳоятда қимматлидир. Жумладан Матниёз гўржанинг ўзи ҳам «Гўзларим» номли шеърда 48 ёшида кўзи ожиз бўлиб қолганлигини баён қилади:

¹М.Харратов дастаклари. 14-бет.

Ҳақ мани инсон яратдинг навбаҳорим гўзларим.
Қанча боғни сайрин этган лолазорим гўзларим.
Мақсадим бориҷа гўрдим эътиборим гўзларим.
Сан йўқолдинг сўнг билинди кирдикорим гўзларим.

Ўн ёшимда, ўн бешимда қиш гунишни ёз этиб,
Йигирмамда, ўттизимда сўзлар айтдим соз этиб,
Лочинам учдим ҳавоға чарх уриб парвоз этиб,
Гавҳарим, ганжим, ғазинам шаҳриёрим гўзларим.

Икки кам элликка кирдим қурийдур ёшим мани,
Яккалик зиндонда ётдим йўқди йўлдошим мани,
Истасам излаб топарман оғудир ошим мани,
Қайғу ғам-ғусса билан еган наҳорим гўзларим.

Эй Ниёзим тавба қил ҳақ нурун иймон айлагил,
Жумла исённи ёқиб мушкулни осон айлагил,
Меҳр уйин очгил равон лутф ила эҳсон айлагил,
Бор ўтир мандан бурун сақла мазорим гўзларим.

Ушбу шеър бошқача талқинда ва мазмуни ихчамлаштирилган ҳолда кўпгина бахшилар томонидан мухаммас шаклида ҳам айтилган:

Икки кам элика борганда азиз ёшим менинг,
Бунча дардга дуч келибдур бу ғариб бошим менинг,
Сармалаб, излаб топиб, оғу бўлар ошим менинг,
Ёхти жаҳонни кўргали йўқ эрур йўлдошим менинг,
Қайғу, ғам, ҳасрат билан йўйган наҳорим гўзларим.

Юқоридаги мисолларда аруз шеъриятидаги мухаммасларга яқинлик сезилиб туради. Демак, Матниёз китобий анъаналардан ҳам яқиндан хабардор бўлган деган хулосага келиш мумкин. Мазкур мухаммасни Бола бахши «Мухаммаси Ифтор» номасига солиб ўқиган ва кўп ҳолларда дostonларни бошлаш учун дебоча сифатида фойдаланган.

Бола бахшининг хотирлашича, Нурмамат чўлоқ ҳам донг таратган бахшилардан бўлиб, чап қўли тирсагигача кесилган экан. Дутор чалиш учун эса махсус ёғоч илгак мослама ясаб, бош, ўрта ва зир пардаларни босадиган қилиб тайёрланган бўлган. Дoston айтаётганда унинг ёнида иккала буломончиси, илгакни қайси пардада турганлиги ва ўнг қўл зарблари – дастлари урилишидан, бахши қайси номани бошлаганини илғаб олиб жўр бўлишган.

Нурмамат бахши жуда истеъдодли, овози жарангдор бўлиб, 12 кунлик сайиллардан бирида хон чодир ёнидаги супада «Базирён» дostonини ижро қилади. Чодирда овқатланиб ўтирган Феруз дoston ижросига берилиб кетиб, беихтиёр «ҳа баракалла, ҳа баракалла!» деб аста секин чодирдан чиқиб, сурилиб-сурилиб супага, бахшининг олдиға бориб қолганини ўзи ҳам сезмай қолган дейдилар. Моҳирона ижроси учун Нурмамат бахшиға Муҳаммадраҳимхон – Феруз катта инъомлар берган экан.

Шунга ўхшаш таърифлари эл орасида ёйилган бахшилар жуда кўплаб учрайди. Ўрта дўконнинг йирик намояндаларидан Аваз бола, Чиғатойлик Нурилло бахши, Қиёт - Қўнғиротлик Аннафас бахши, Матёқуб қори ва унинг ўғиллари Ҳасан ҳамда Сайид бахшилар, Хивалик Бекжон бахши, ҳонқалик Абдрим бахши, Усмон бахши (Бола бахшининг бобоси), Бува бахши, Жуманазар бахши, Бола бахши ва бошқаларни тилга олиш мумкин.

Куйи (Ошоқ) дўкон Гурлан, Тошҳовуз, Пўрси, Қўҳна Урганч, Хўжайли каби Амударёнинг қуйи оқими ҳудудидаги жойларни ўз ичига олади. Унинг марказини шартли равишда Манғит шаҳри деб белгилаш мумкин. Бу дўкон вакиллари кўпинча якка дутор жўрлигида дoston айтишади. Куй йўллари туркман, қорақалпоқ ҳатто қозоқ дostonчилиқ услубларига ўхшашлиги ва дoston номаларини ички овоз билан қуйлашға мойиллиги жиҳатидан ажралиб туради.

Ушбу дўконнинг ёрқин намояндалари Ризо бахши, унинг ҳақида «Хоразм мусиқий тарихчаси»да ёзилишича: Ризо бахшининг лақаби «Бежилов», жиловсиз, бошқариб бўлмайдиган деб юритилган. У Муҳаммадраҳимхоннинг хос бахшиси бўлиб, Феруз хобхонасида то хон уйқуга кетгунича қўбиз чалиб дoston ва афсоналар куйлаган. Куйидаги шеър Ризо бахши ижодига мансуб:

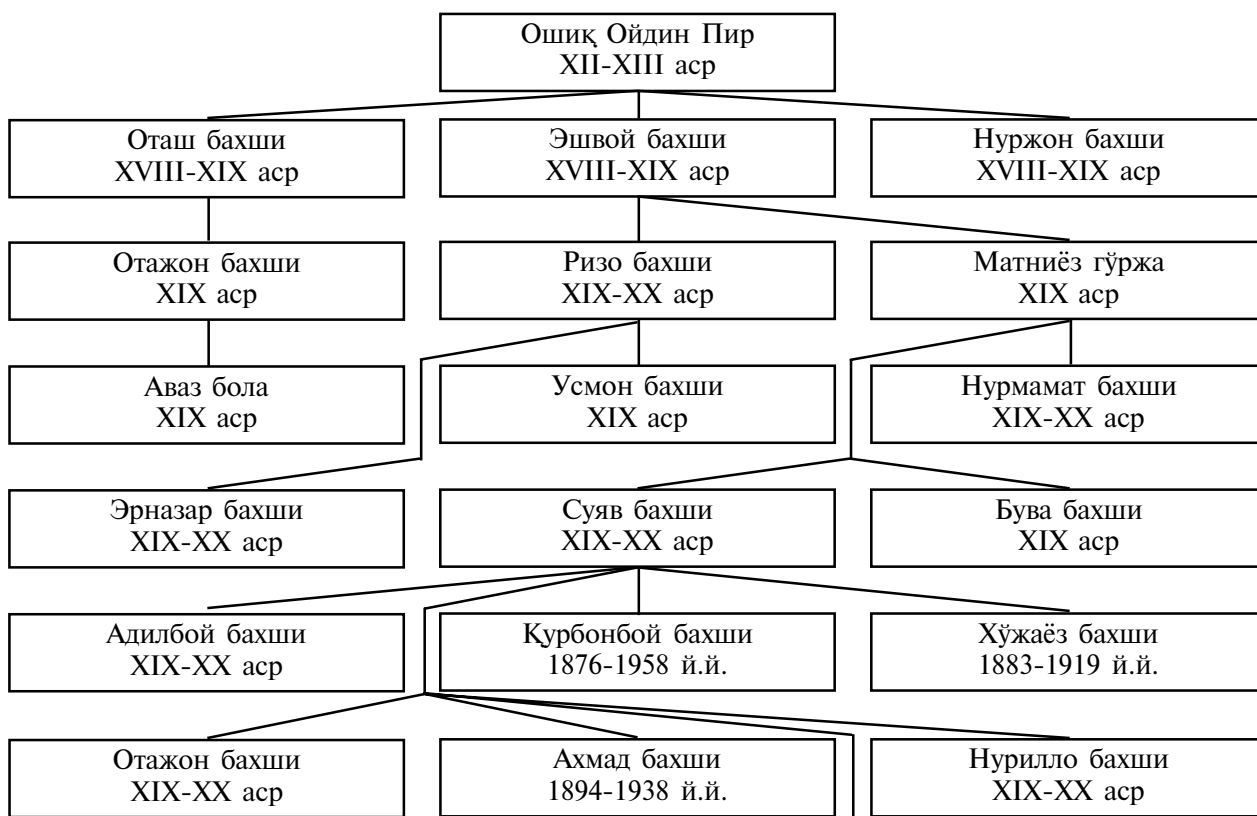
Чархини товлаб соз этган,
Йигит кўриб ноз этган
Манғитлининг қизлари

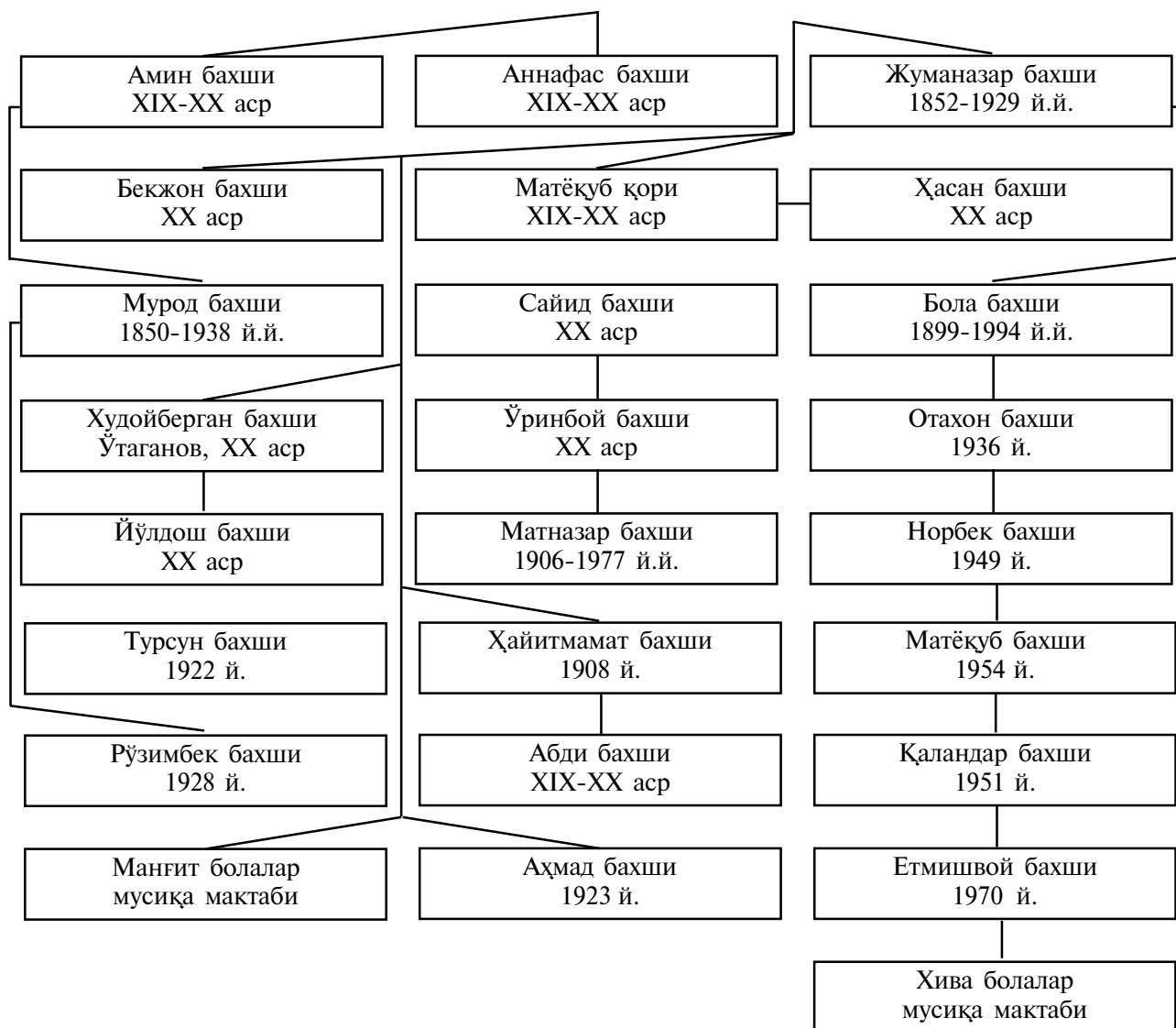
Паражаси сочоқли,
Узун бўйли генг қужоқли,
Хивалининг қизлари.

Алинда бор билазик,
Наввало беллари нозик,
Урганчлининг қизлари.

Кўса кўрса бойим дер,
Қамишлиқ кўрса жойим дер,
Қозоқларнинг қизлари.

Шунингдек, бу дўкондан Эрназар бахши, Суяв бахши, унинг шогирди Манғитлик Отажон бахши, Аҳмад бахши Матназар ўғли, Йўлдош бахши Дўсимбетов, Гурланлик сакрак бахши – Жумабой Худойберганов, Худойберган Ўтаганов, Манғитлик Турсун бахши Жуманиёзов ва бошқа устоз дostonчилар етишиб чиққан. Куйида Ширвоний ва Эроний услубларга молик бахшиларнинг тахминий шажараси келтирилди:

Кекса бахшиларнинг ахборот беришича мазкур дўконларда шогирдлар тайёрлаш иши ҳам изчил йўлга қўйилган. Ҳар бир устоз бахши ўзидан кейин шогирд етиштиришни зарурий шарт деб билган. Бунда шогирдликка олинадиган бола муайян иқтидорга эга бўлиши талаб қилинган. Боланинг саводи, зеҳни, зукколиги, мусиқий қобилияти, жумла туза билиши, нутқи равонлиги, овозининг жарангдорлиги, ширадорлиги, баландлиги, тингловчиларни жалб қила олиш маҳорати, хотираси, юз ва кўз ифодаси ва бошқа кўпгина сифатлари ҳисобга олинган. Қисқаси, агар табиатан истеъдодли бола устоз – бахшининг юқоридагига ўхшаш талай синовларидан муваффақият билан ўтса, шундан кейингина ёш шогирдга вазифалар топширилган. Унга даставвал дoston шеърларини ёд олиш, ихчам номаларни чалиб айтиш, кейинчалик тўйларда устозга жўр бўлиш ва бошқа топшириқлар берилган. Йиллар ўтгани сайин шогирд тенгқурлари билан айтишувларда чиқиши, касбий чиниқиши ва эл орасида танилиши, ўз ўрнини топиши тақозо этилган.

Тўйларни мустақил равишда ўтказиш қўлидан келганидан кейин, у устознинг розилиги билан «Созандалар рисоласи» («Меҳтарлик рисоласи» деб ҳам юритилади) бўйича назарий имтиҳон топширган¹.

Туркман шоири Мулла Ғойиб² ўзининг қуйидаги шеърда меҳтарлик рисоласининг асосий нуқталарини ихчам тарзда мужассамлаштирган:

Соз билан суҳбатни ёлгон деманглар,
Одам ато пайдо бўлганда бордур.
Ҳобил, Қобил онасининг қорнинда,
Алар ҳам дунёга галганда бордур.

Муллалар жам бўлиб топмади далил,
Ман санга сигиндим ё Раббим Жалил.
Исмойил пайғамбар, Иброҳим Халил,
Макка Мадинани қурганда бордур.

Бу дунёга кимки галди саришта,
Одам ўғли ҳар қайсиси ҳар ишда.
Хоруд, Моруд одли икки фаришта,
Бобилнинг чоҳина тушганда бордур.

Игна учун Исо осмонда қолди,
Искандар Зулқарнайн дунёни олди.
Мусонинг ҳассаси аждаҳо бўлди,
Насимийнинг пўстин сўйганда бордур.

Доғларнинг бошинан гетмас думони,
Бир гун бўлар яратганнинг фармони.
Маъдий келиб олур ёхти жаҳонни,
Али ёқасинан тутганда бордур.

Шайтонни қувдилар жаннат уйиннан,
Ҳар ким топар ўз фелиннан, ҳўйиннан.
Худо ўзинг сақла хазон сувиннан,
Нўвни гамасина душганда бордур.

Муллалар жам бўлиб кетдилар ҳама,
Хазорон демакни маъноси нима?
Подшо бўлиб ўтди шоҳи Жам-жама,
Дунёнинг лаззатин тотганда бордур.

Муҳаммад пайғамбар дин йўлин очди,
Билол азон айтди кофирлар қочди.
Абу Бакр, Умар, Усмон етишди,
Али зулфиқорин чолганда бордур.

Ҳазрати Довуднинг қирқ ўғли бўлди,
Манманлик айлади, барчаси ўлди.
Қирқ ўғил ўрнига бир ўғил кўрди,
Довуднинг қирқ ўғли ўлганда бордур.

Мулло Ғойиб айтар, Хизирдур пирим,
Пирим Шоймардон Али дастгирим.
Султон Суюн подшо Мир Алишерим,
Дунёнинг тўзини тутганда бордур.

Мулла Ғойиб ҳақида туркман ва ўзбек халқ оғзаки ижодида махсус дoston ҳам яратилган. Унинг бир нусхасини Ходи Зариф 1934 йили Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олган. Бундан ташқари Мулло Ғойиб ҳақида бир қанча ривоятлар мавжуд³.

¹ Бу рисола мазмунини кекса устоз бахшилардан бири Турсун бахши Жуманиёзов қуйидагича ҳикоя қилади: Оллоҳ-таоло Одам ато танасини лойдан ясагандан кейин, элчи фаришта ҳазрати Жабраил, оламни ҳаракатлантирувчи фаришта ҳазрати Микойил, охиратда карнай (сур) чалувчи фаришта ҳазрати Исрофил, жон олувчи фаришта ҳазрати Азроилга вужудга жон киргизишни топширган эканлар. Одам ичининг қоронғу зимистонлигидан жон у ерга киришдан бош тортади. Фаришталар кўп ва ҳўп ўйлашиб, охири жонни антиқа йўл билан одам вужудига киритишга қарор қилибдилар. Улар жаннатдан «дуп» (Турсун бахши тут деб таърифлайди) ёғочини олиб чиқиб, танбур, дутор, най ва гижжак чолғуларини ясабдилар, лекин қанча уринишмасин улардан товуш чиқара олишмабди. Фаришталар чарчаб ухлаб қолишибди. Уларнинг ҳатти-ҳаракатини нарида кузатиб турган Шайтон алайҳуланна (ланатланган) бари-бир мен аралашмасам ҳеч иш чиқмас экан деб танбур, дутор ва гижжакларнинг қулоқларидан пастига бир донадан чўп қистириб, найнинг тешиклари ёнидан бир тешик очадик, «шайтон харрак» ва «шайтон тешик» иборалари ана шундан қолган. Бир пайт тўрттала фаришта уйғониб қарашса, чолғулар қўл теккизишга маҳтал бўлиб жаранглаб турган эмиш.

Шундан кейин ҳазрати Жабройил латиф нағма ўйлаб топади ва уни фаришталар билан жўрликда чалиб, жонни Одам ато вужудига киритган эканлар. Ушбу воқеадан кейин нағманинг пири ҳазрати Жабройил ҳисобланган.

Ундан ташқари темирчилар пири ҳазрати Довуд, унинг ҳар болға уришидан янги нағма пайдо бўлар экан ва 360 нағмаси борлиги таърифланади. Нафаси ўликларга жон бағишловчи ҳазрати Исо, эзгу ишларни амалга оширувчи ва адолатпарвар кишилар хомийси Хўжайи Хизир, юқорида муборак номлари келтирилганлардан ташқари, мусулмон пайғамбар ва пирлардан Муҳаммад алаҳиссалом ва унинг чориёрлари Абу Бакр, Усмон, Умар, Али, дoston қаҳрамонлари Жамшид, Рустам, Сухроб, Бобо Қўрқит, Ошиғ Ойдин пир, Гўрўғли, Ошиқ Ғариб ва бошқа жуда кўплаб мўътабар ва табаррук пирлар созандалик ва бахшилик ҳунари ривожини таъминлар эканлар. Шу сабабдан ҳам уларга сигиниш ва пиру — устоз деб билиш созандалик рисоласидаги оғзаки равишда муҳрланган қонун бўлиб хизмат қилган.

² Мулла Ғойиб Бухорода эшон Намознинг фарзида имом бўлиб турган пайтида, орқада имомга иқтидо қилиб номоз ўқийтган қизларга шариат қонунини бузиб икки бор қарагани учун кўзларига мил тортилган ва эшон даргоҳидан ҳайдалган.

Х.Зарифов, Т.Мирзаев «Эргаш шоир ва унинг дostonчиликлари ўрни» мақолалар тўпламидаги 3.Хусанова мақоласи, 181 б.

³ Бир ривоятда айтилишича, Хусайн Бойқаро ҳамма созанда ва бахшиларни йиғиб, уларга қарата: «Сизларнинг эл ичида қилиб юрган созу-суҳбатларингиз бари ёлгон, улар фоний дунёнинг алдамчи маҳсулларидир, ёлгонни тарғибот қилувчилар эса риёкордурлар. Шунинг учун сизлар жазога мустаҳқисизлар. Агар созу-суҳбат рост бўлса белгиланган муддат ичида исбот қиласиз. Бўлмаса ҳаммангизни қатли ом қиламан», — деб фармон берган эмиш. Белгиланган муддат тугагач, Мулла Ғойиб ўртага чиқиб, олдин созандалар рисоласини баён қилиб, сўнгра юқоридаги шеърни куйга солиб ўқибди. Шу ерда Хусайн Бойқаро, Мир Алишер Навоий ва бошқа аъёнлар ушбу исботни эшитиб, қўлларини дуога очиб, «Мана шу қўшиқ билан тўй бошлаган созанда, хонанда ва бахшиларнинг топгани ҳалол бўлсин» деб фотиҳа берибдилар. Подшоҳ ўз фармонини бекор қилибди. «Созандалар рисоласи» ва унинг мазмуни акс этган қўшиқнинг ижроси бутун санъат аҳлини ҳалокатдан сақлаган экан.

Рисола айтиб бўлинганидан кейин дostonлардан амалий имтиҳон топширилган. Бу удум «Фотиҳа тўй» ёки «Фотиҳа зиёфат» деб юритилган. Тўйда шогирд устозига бош оёқ сарпо ҳадя қилган. Устоз эса ўз навбатида шогирдига «касб-корингдан барака топгин» деб яхши тилаклар билан оқ фотиҳа бериб дутор совға қилган. Фотиҳа олган ёш бахши эл-юрт тўй-томошасини ўтказишга лойиқ топилиб, мустақил фаолиятга қадам қўйган.

Муҳаммадраҳимхон Феруз даврида Хоразм ҳудудида 40 нафардан зиёд бахши ва 32 та созанда қўшлари¹ бўлиб, уларни ҳар йилги 12 кунлик сайил даврида синовдан ўтказар, ғолиб чиққанлар элни тўй-томошасида хизмат қилишга фатво олар, мағлуб бўлганлар эса масҳара қилинар экан.

Совға берди бахшиларга,
Ҳеч боқмади яхшиларга,
Лофчимишман ваҳшийларга,
Уларга мен ҳеч ёқмадим.

Махсус тил ифодаси ва мусиқий хусусиятлари жамланиши нуқтайи назардан Хоразм дostonчилигида иккита йирик услуб мавжуд бўлиб, бuni бахшиларнинг ўз иборалари билан айтганда Ширвоний ва Эроний (яъни жанубий ва шимолий) услублар деб юритилади. Фикримизча бундай атамаларнинг келиб чиқиши Хоразмнинг қадим замонлардаёқ Эрон ва Озарбайжон (Ширвон) мамлакатлари орасидаги тарихий — маданий алоқалари сарчашмаларининг муштараклигидан дарак беради.

¹ Соз — куй, анда (форс) чи, эгалик қўшимчаси. Шу ишни касб қилган шахс. «Муסיқа чолгусини созлаш, тузиш. 3. Кавказ олди халқларида ошукларнинг мизроб билан чалинадиган тирнама чолгуси. 4. Гармон чолгусининг бир тури. Созчи ёки созанда, Ўрта Осиё халқларида куйчи, созчи, рамзий маънода ашуулачи, раққос, чолгучи. Қўш - қўшилиш, жамланиш маъносиди бўлиб, юқориди номлари кўрсатилган касб эгаларининг бирлашган гуруҳини англатади. Ўша даврнинг машхур созанда қўшлари бошликлари: сурнайчилар Хусайин калот, Собур калот, раққос — созанда Ушли кал етти қисмли «Ушлини уфориси»нинг муаллифи, Дурди карнайчи ва бошқалар эл орасиди танилганлар. Созанда қўшларининг вазифаси, бахши дostonни яқунлагандан кейин тўйни янада қизитиш, меҳмонларни ҳар хил ҳазил масҳара, мағалдақ (акробатика — умбалок) ўйинлари, ўткир сўз ва савол — жавоблар билан кайфиятини кўтариш бўлган. Созанда қўшлари фаолиятига халқ озиди юрган кўйидаги тўртликда янада ёрқинроқ таъриф берилган:

² Кунхўжа шеърлар. Т., Ғ.Ғулом нашриёти. 1973 й. 20 бет.

³ Ражаб Жуманиёзов «Кадимий Хоразм тарихи». Урганч. 1993 й. 27 б.

«Хоразмшоҳ Такиш даврида Хоразм ва Озарбайжон ўртасида дўстлик алоқалари ўрнатилган эди. Бу муносабатлар Муҳаммад Оловуддин Хоразмшоҳ (XIII — аср) даврида янада кучайди ва Озарбайжонда Хоразмшоҳ номи билан тангалар зарб этила бошланди. Бу ҳамкорлик Жалолиддин Мангуберди даврида ҳам давом этди»¹, деб ёзади тарихчи Р.Жуманиёзов. «Мен туғилмасимдан юз йил бурун Амударё ўз ўзанини ўзгартириб Сир (Орол)га қуйила бошлаган, ундан олдин Хазор денгизига қуйилиб, Озарбайжон билан Хоразм орасида сув орқали борди-келди алоқалар ривожланган эркан» дейди Абулғозихон «Шажарайи турк» китобида². Кўпчилик тарихчи ва санъатшунос мутахассислар Хоразмда тор, соз (гармон), сантур, буломон, занг, даф каби чолғулар ҳамда уларнинг номланиши, «Лазги», «Садри Гўсфанд», «Ораз бам», «Норим-норим», «Ганжи Қорабоғ» каби куй ва қўшиқ ҳамда жой номлари келиб чиқишининг туб сабабларидан бири сифатида юқорида зикр этилган халқларнинг тарихан узун ва маданий яқин алоқалари мавжуд бўлганлигини таърифлайдилар. Бизнингча Ширвоний ва Эроний атамаларнинг ҳам келиб чиқиши муайян муштаракликни, ўтмишда узвий бирлигини акс эттиради.

Иккала услубнинг умумий хусусиятлари шундан иборатки, бахшиларнинг аксарияти том маънода саводхон бўлиб, улар ҳикоянинг бир парчасини сўзлаб бергандан сўнг қўшиққа навбат етганида шеър тўқиб бадиҳагўйлик қилмайдилар, балки дostonни барқарор мусиқий матнини ёдлаб олган бўлиб, ўрнида ишлатадилар. Баъзида унинг қўлёзмасини ёнида олиб юрадилар ва ижро давомида фойдаланадилар. Фарқлилиги эса услубларнинг мусиқий нуқталарида, дoston номаларининг номланишидан тортиб оҳанг, усул, куй тузилиши, мусиқий чолғуларининг қўлланилиши ва вазифаларининг белгиланиши каби жиҳатларда намоён бўлади.

Ширвоний услуб намоёндалари дoston номаларини қандай аталишини яхши билсалар ҳам кўпинча бировга айтишдан сир тутадилар. Эроний услуб намояндалари эса баъзида ҳикоя давомида, шеър матни келган жойда, номанинг номини ҳам қўшиб айтиб кетадилар. Масалан: Гўрўгли Қўшим Полвон номасига солиб бир сўз айтибди, ёки Санамжон Кўрқиз номасига беш калима сўз айтибди, тарзида³.

Ширвоний услуб ўз ичига Ҳазорасп, Боғот, Янгиарик, Кўшкўпир, Урганч, Ҳонқа, Шовот, Тошҳовуз вилоятининг Илонли, Кўҳна Урганч, Қорақалпоғистоннинг Тўрткўл, Эллиққалъа туманларини қамраб олади. Унинг марказини шартли равишда Хива шаҳри деб белгилаш мумкин⁴.

Мазкур услубга молик бахшилар асосан дутор (кейинги пайтларда тор, кам учрайдиган ҳолларда гармон — соз), буломон ёки ғижжак, доира жўрлигида дoston айтадилар. Ширвоний услубдаги кекса бахшиларнинг дoston бошлаш жараёни ҳам ўзига хос бўлиб, Сурхон-Шеробод бахшилари каби дoston бошлашдан олдин «Нима айтай?» термасини чалмайдилар. Балки бирор куй (Муҳаммаси дoston, Муҳаммаси ифтор, Пешрав) ижро қилингандан кейин айрим шоирлар, аксарият ҳолларда Махтумқулининг ахлоқий-фалсафий мазмундаги шеърлари билан қўшиқлар айтадилар. Дostonларни шу тарзда бошлаш озарбайжон ошиқларига ҳам хос бўлиб, бундай асарлар уларда «Устоднома» деб юритилади. Бола бахши ҳам кўпинча дoston бошлашдан олдин «Қирқ минг илғор» номасига Махтумқули сўзи билан «Устозингдан айрилма» қўшиғини ёки Матниёз гўржанинг «Гўзларим» муҳаммасини дебоча қилади. Давра очилгандан кейин тингловчилар хоҳиш-истагига қараб танланган дostonни айта бошлайдилар.

Ширвоний услубда айтувчиларнинг энг йирик намояндаси Бола бахшининг кўрсатишича, мазкур услуб номалари 72 та бўлиб, улар дoston шеърларининг вазни ва бўғинларига қараб маълум ижрочи — бахшининг билими, куй танлаш диди ва овоз имкониятларига кўра танлаб олинади ва зарур ҳолда, шеърларга боғлаб ўқилади. Дoston якуни ўйноқи «Бартавил» куйи билан тугалланади. Бундан ташқари дoston ўрталарида тингловчилар фикрини чолғу мусиқаси билан бир жойга тўплаш, бахшининг ўзи бир нафас ҳиссий қувват йиғиш ва овозига дам бериш мақсадида орада Хоразм дутор йўлларида «Алиқамбар», «Чоки гирибон», «Садри гўсфанд», «Норим - Норим», «Мискин I, II», «Оразибон» каби куйлар ҳам ижро қилинган.

Эроний услуб ҳудуди ўз ичига Гурлан туманининг бир қисмини, Қорақалпоғистоннинг Амударё, Беруний, Хўжайли, Туркменистоннинг Тошҳовуз вилояти шимолий туманларини қамраб олади. Унинг марказини шартли равишда Манғит шаҳри деб белгилаш мумкин. Мазкур дostonчилик анъаналарининг бош хусусиятларидан бири — бахши асосан дутор билан дoston айтади. Кўпинча

¹ Ўша китоб, 98 б.

² Абул Ғозихон «Шажарайи турк» Т., «Чўлпон» 1992 й. 9 б.

³ С.Рўзимбоев «Хоразм дostonлари» Т., «ФАН» 1985 й. 22-23 б.

⁴ С.Рўзимбоев «Хоразм дostonлари» Т., «ФАН» 1985 й. 22-23 б.

унга яна буломон ёки гижжакчи жўр бўлади. Лекин доирачи қатнашмайди. Айрим ҳолларда бахши якка ўзи, ёнида созандаларсиз халойиқ олдиға чиқиб достон куйлайберади. (Ширвоний услубга мансуб бахшилар тингловчилар олдиға якка ҳолда чиқмайдилар). Куйлаш услуби эса ички овоз чиқаришга мойиллиги жиҳатидан Сурхон – Шеробод ва Самарқанд бахшиларининг ички овозда айтиш услубига ўхшаб кетади. Бундан ташқари Эроний услуб номаларининг куйлари Ширвонийникидан фарқли равишда содда мусиқий вазни, вазмин ижро суръати, товуш қўлами чекланганлиги, кўпинча кичик терция бўйлаб юқорига ва пастга қараб сакрама ҳаракат қилиши, септиманинг юқорига ҳаракати ва орттирилган секундаларнинг миқдори билан ажралиб туради. Эроний номаларнинг куй ўрталарида бир сўз бўғинининг бир неча зарбларга тақсимланиб чўзилган ҳолда куйланиши кузатилади.

Манғитлик Турсун бахши Жуманиёзовнинг қайд қилишича, Эроний номалар 32 куйдан иборатлиги маълум бўлди. Турсун бахши ва филология фанлари доктори Сафарбой Рўзимбоев кўмагида Эроний номаларнинг номлари аниқланди.

Эроний услуб бахшиси достон бошлашдан олдин, «Сарпарда» куйини чалади ва унга «Тўрғай» куйини улайди. Тингловчилар хоҳишини сўраб жавобини олгандан кейин талаб этилган достонни бошлайди. Достон якунида «Эронийнинг сайқали» чалиниб куй аста секин «Елпасаланди»га ўтади ва асар якунланади. Эроний услубдаги достонларнинг айримлари, Ширвоний услуб бахшилари репертуарида учрамайди. Худди шу достонлар ҳажми жиҳатидан катта бўлиб, улар ичида беш ярим – олти соат давом этадиган «Ҳурилиқо ва Ҳамро»га ўхшаган достонлар мавжуд.

Достончиликда тадқиқот учун энг қадрли бўлган асл манбалари, достон ижрочилигининг юқорида айтиб ўтилган жонли гувоҳлари ва кўзга кўринган вакиллариининг ахборотлари жуда муҳимдир. Хусусан, Ширвоний услубининг йирик намояндаси, Ўзбекистон, Туркменистон, Қорақалпоғистон халқ бахшиси, Озарбайжон ошиқлар уюшмасининг аъзоси, уруш ва меҳнат фахрийси Бола бахши – Қурбонназар Абдуллаевдан олинган достончиликнинг барча жабҳаларига тааллуқли маълумотлар жуда қимматлидир. Бахши отанинг айтишича, бу касб унга бобо мерос бўлиб, Қурбонназарнинг катта бобоси Усмон бахши эл орасида донғи кетган машҳур бахшилардан ҳисобланган. У бир тўйда давра айланиб достон айтаётган пайтда ижрога берилиб кетиб ердаги қозикқа қоқилиб йиқилади ва оёғи майиб бўлиб қолади. Шу воқеа сабабли – «Энди мени авлодимдан бахши чиқмасин» деб васият қилган эканлар. Бу васиятга амал қилиб унинг фарзандларини бири деҳқон, бири ҳунармандчилик билан шуғулланган, шу билан бирга оталаридан қолган китоблар ва достон куллийтларини ўқийдиган саводхон ҳам бўлганлар. Улардан бири Хиванинг Гурланбоғ қишлоғида турадиган Абдулла Қози оиласида 1899 йили фарзанд дунёга келади. Унга Қурбонназар деб исм қўядилар. Ёшлигидан мусиқага ихлоси баланд Қурбонназар пода боқиб юрадиган кезлари касалланиб қолади ва тузалганидан кейин, отаси уйда, сандиқда сақланадиган, бобосидан қолган достон куллийтларини ёд олиш машғулотиға қизиқтиради. Тўққиз ёшидан бошлаб Махтумқули сўзлари билан қўшиқлар ва достон парчаларини ижро этиб юради. Шу боис ва қуйидаги бир воқеа сабабли уни халқ орасида «Бола бахши» деб атаб бошлайдилар: – Қурбонназар қишлоғидаги бир тўйда, қишда сайсхонада (Хоразмда томи ёпиқ катта ҳовли, отхона) икки буломончи жўрлигида достон айтаётган пайтида, кўчада юрган ўзи тенги болалар чумчуқни боласини қувлаб тўйхонага кириб қолишади. Чумчуқ бахши томонга пириллаб учиб ўтади. Буни кўрган Қурбонназар қўлидаги дуторни қўйиб болалар билан бирга уни қувиб кетади. Тўйни бошқариб турган тўйбоши чумчуқни ушлаб, оёғидан ип боғлаб, Қурбонназарни ҳам жойига ўтқазади ва чумчуқни ипини қўлиға тутқазиб «бахшимиз ҳали бола-да» деб меҳмонлардан узр сўраб, достонни давом эттиришни буюради. Шу бўладию бу лақаб унинг номиға қўшиб айтиладиган бўлади.

Бола бахшини етук достончи бўлиб шаклланишида Жуманазар бахши, Қормишлик Ёдгор буломончи ва ҳамқишлоғи Раҳима халфаларнинг хизматлари катта. Қурбонназар улардан ўрганган достонларни халқ орасида айтиб юради. 1914 йилдан 1929 йилгача Жуманазар бахши билан тўй ва сайилларда достон куйлайди. Устози вафот этгач ўзи мустақил равишда бахшилик қила бошлайди. Унинг репертуаридан «Гўрўғли», «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам», «Базирён»¹, «Хирмондали», «Аваз олиб қочган», «Аваз уйланган», «Ошиқ Маҳмуд», «Қирқ минг», «Кампир» ва шунга ўхшаш 16 та йирик достон ўрин олган. Булардан ташқари диний мавзудаги «Кийикнома», «Жухуд ўғлон» каби достонлар ҳам бор.

¹ Бозургон – савдогар деган маънони билдириб, Хоразмлик бахшилар уни Базирён шаклида талаффуз қиладилар.

Бола бахши ва Назира опа

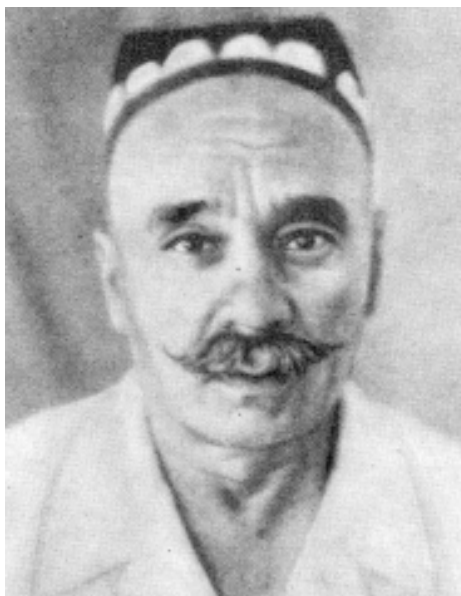
Бола бахшининг дoston куйлаш маҳорати жуда юксак, унинг нутқи жарангдор ва бурро бўлиб, Хоразм дoston номаларини мукамал биларди. Шунингдек Хоразм дutor йўллари, дutor мақомлари, созанда қўшлари йўлларини ҳам моҳир ижрочиси ҳисобланарди. Бир сўз билан айтганда, Бола бахши Хоразм маданияти, тарихининг ўзига хос жонли қомуси эди.

Бахши ота 95 ёшга кирган пайтларида ҳам хотираси ўткир, тарихий, маданий, диний ва бошқа кўпгина билимлардан воқиф эдилар. Бола бахши — Курбонназар Абдуллаев 1994 йил 18 июнда вафот этди. Бахши отанинг фарзандлари Норбек-Абдулла, Матёқуб, Матназар ва Етмишвойлар ота изидан бориб дostonчилик касбини улуғламоқдалар. Норбек Хивадаги «Дoston» фольклор этнографик ансамблининг раҳбари. У Япония, Австрия, Озарбайжон ва бошқа кўпгина хорижий давлатларда бўлиб ўз санъатини намоиш этган. 2000 йили Ўзбекистон халқ бахшиси фахрий унвонига сазовор бўлди.

Донишмандлар таъбирига кўра мусиқа илоҳий неъматдир. Унинг яралиши — инсон руҳидаги ҳаракатнинг намоён бўлиш ҳодисасидир. Инсонга бутун умри давомида куй ва қўшиқ ҳамроҳ бўлади. У туғилганидан алла айтилса, кейинги ҳаёти давомида бўлиб ўтадиган барча маросимлар ҳам куй-қўшиқ билан боғлиқ. Ҳатто сўнгги йўлга кузатилганида ҳам марсия йўлдош бўлади. Жалолиддин Румий фикрича «Дунёда ҳеч

нарсa мусиқий ва рақс янглиғ инсон руҳининг яширин қувватини ошкор эта олмас, мусиқийчалик уни майда-чуйда турмуш ташвишларидан халос қилиб, ўз руҳий олами сари бошлай олмас». Бу бежиз эмас албатта. Шу боисдан ҳам дostonларни мусиқасиз тасаввур этиш мумкин эмас.

Дoston мусиқасининг тарихий илдишлари, мақомлардан фарқли ўлароқ, шаҳардан (айниқса саройдан) ташқарида, тоғли, тоғ олди ва чўл зоналарида истиқомат қилувчи, кўпинча чорвадор кўчманчи ва ўтроқ элатлар турмуш тарзига бориб тақалади. Унинг туб негизда қадимги шаманлик маросимларининг илк кўринишлари мавжуд бўлиб, уларни тобора ривожланиши ва айнақса сўз салмоғини кўпайиши, оҳанглардаги товуш кўламининг кенгайиши натижасида асотир (миф), афсона, қисса, дoston ва уларнинг номалари келиб чиққанлиги билан изоҳланади.

Бола бахши

Ислom зухуридан сўнг шаманлик маросимлари асосида жаҳр усулби пайдо бўлганлиги, зикр эшонлар ва уларнинг муридлари, дарвеш ва қаландарларнинг оллоҳга бўлган ишқ-муҳаббатни, Қуръондаги ҳикматли ривоятлар ва айрим суръаларни, сўфиёна шеърларни ўзига хос усул ва рақс орқали куйлаш бўлиб, мусиқа маданиятининг ўзига хос кўринишларидан бири сифатида эътироф этилади.

Дostonларнинг мусиқий табиатини кўриб чиқиб, энг аввало ижро этилаётган дostonнинг баён услуби, тингловчига етказилиши, сингдирилиши ва бу йўлдаги ифода воситалари нимадан иборат эканлигини ҳамда унинг келиб чиқиш негизларидан хулоса қилиш мумкин. Шунини эътироф этиш жоизки, ички овоз, бўғзидан куйлаш, овознинг бўғиқ дўриллаган шаклида айтиш бизнингча, биринчидан,

табиатдаги турли оҳанглар жонли ва жонсиз нарсалар (анимизм)нинг инсон тасаввуридаги инъикоси сифатида унинг руҳига ўтиб ички овозда ўз аксини намоён этади. Иккинчидан, тингловчилар эътиборини доимо ўзига қаратиш, айтилаётган сўзга аҳамият бериш, барчанинг диққатини бахшига жалб қилиш каби жиҳатлар билан боғлиқ.

Бола бахшининг шогирди Ўзбекистон Халқ бахшиси Қаландар Норметов

Бўғиздан куйлаш (ички овоз) санъатига ҳозирги даврда халқаро миқёсда катта эътибор қаратилмоқда. 2001 йили Монреал шаҳрида бўғиз қўшиқчилиги фестивали бўлиб ўтди. 2003 йили «Шарқ тароналари» халқаро мусиқа фестивалида бўғиздан «ўғизлов» шаклида куйловчи Россиянинг Тува ўлкасидан келган «Уранхой» ансамбли санъаткорлари фестивалнинг олий мукофотида сазовор бўлдилар. Бундай фестиваллар эндиликда дунёнинг турли бурчакларида тез-тез ўтказилиб турилмоқда. Бу аجدодларимиз кўҳна санъатига қизиқиш тобора ортиб бораётганлигининг далилидир.

1-қатор чапдан ўнгга: Феруз бахши Норматов, Етмишбой Абдуллаев,
2-қатор: Нуриим бахши ўғли Баҳром, Озарбайжонлик дostonчи Ошиқ Ойдин,
устоз Бола бахши-Қурбонназар Абдуллаев, профессор Малик Муродов,
Қаландар бахши, Норбек бахши, Нуриим бахши ва бошқалар.

II - бoб

ДОСТОН НОМАЛАРИНИНГ ИФОДА ВОСИТАЛАРИ

«Қуръонни ёқимли овозингиз билан зийнатланг»

Муҳаммад С.А.В. хитоби

Халқларнинг маданий турмуш тарзи, маънавий меросини тадқиқ этишда миллий достонларнинг муסיқий анъаналари ифода воситалари жуда қимматбаҳо манбаа. Булар нафақат санъат тарихининг бўш ерларини тўлдиради балки ижтимоий руҳ аксларини, бадиий тушунча ва тафаккурларини ўрганиш нуқтаи назаридан ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Маълумки, шаманлар маросимида сўз кўпайган сари унга оҳанг қўшилиши натижасида аста секинлик билан, қисса ва афсоналар пайдо бўлиб, қўшиқ сифатида куйланиб келинган. Замонлар ўтиши билан бундай ижрочиликда жўрнавoз чoлғу эҳтиёжи сезилган ҳoлда ижoдкoр қўлига сoз oлган.

Туркий халқлар орасида достон қўшиқларига жўр бўлувчи бир қанча чoлғу асбoблари қўлланиб, шулардан асoсийлари: қўбиз¹, дўмбира, дутoр, тoр², (Хoрaзм бахшилари XX аср бошларида ўзларига қабул қилган чoлғу). Гaрмoн, (кaм ҳoллaрдa), сoз, (Кaвкaз oлди халқларининг тирнaмa чoлғуси) ҳисoблaнaди. Бундaн тaшқaри бахшилар aнсaмбли тaркибигa жўр бўлувчи булoмoн, гижжaк вa дoирa кaби чoлғулар ҳaм жалб қилинaди. Шундaй бўлсaдa дoстoн ижрoчиларининг ибтидоий чoлғуларидaн бўлган қўбиз вa дўмбирa сoзлари ҳaқида қисқaчa мaълумoт бeриш ўринли.

Қўбиз чoлғуси жуда қaдимий бўлиб, турк ўзaнлари вa жирoвларининг асoсий жўрнавoз сoзи ҳисoблaнган. Бу кaмoнчaли чoлғу ҳoзирги дaврдa қoрaқaлпoқ жирoвларида сaқлaниб қoлган. Уни пaйдo бўлиши ҳaқида турли афсoнaлар мaвжуд.

¹ Қўбизнинг тарихий негизлари ҳақида А.Фитратнинг «Ўзбек классик муסיқаси ва унинг тарихи». Т., 1993 й., 30-б.

Жирмунский В.М. «Тюркский героический эпос» Л., Наука, 1974 г. стр.553 китобидаги бу чoлғу ҳaқида бир ривoятдa aйтилишичa: Дaдa Қўрқут қўбиз ясaш учун ўрмoндa ёғoч aхтaриб юрган пaйтидa шaйтoнлар сўхбaти устидaн чиқиб қoлaди. Бир чeккaдa яшириниб уларнинг гaпигa қулoқ сoлсa, шaйтoнлардaн бири: — «Қўрқут бoбo қўбиз кoсaсини oддий дaрaхт ёғoчидaн эмaс, бaлки ёввoйи тўнғиз синдирган ёввoйи жийдaнинг қуриган тaнaсидaн ясaсa, уни қoрнигa бaқирoқ туянинг тeрисини қoплaсa, хaррaгини сув қoвoқнинг қуриган пўчoғидaн ишлaсa, тoрларигa сaссиқ-қурай ўсимлигининг eлимини суртсa ҳaқиқий қўбиз чиқар эди», — дeйди вa бoшқa шaйтoнлар ҳaм унинг гaпини қуввaтлaйдилар. Қўрқут бoбo эсa бу гaпни эшитиб қўбизни ҳудди шaйтoнлар aйтгaндaй қилиб ясaгaн эмиш.

² Бoлa бaхши — Қурбoннaзaр Абдуллaев вa филология фaнлари доктори Oтaнaзaр Мaдрaҳимoв aхбoрoтларигa таяниб Хoрaзмдa тoрни oммaвийлaшиб кeтиши тўғрисида қуйидaги тарихий мaълумoтларни кeлтирaмиз: «Муҳaммaдрaҳим хoн сoний — Фeруз дaвридa Хивaгa Oзaрбaйжoндaн сoзaндaлар кeлишaди вa хoн oлдидa куйлар чaлиб, қўшиқлар aйтиб ўз мaҳoрaтларини нaмoйиш қилaдилар. Шундa Фeруз тoр чoлғусининг жарaнгдoрлиги, муғoмлар тaлқинидaги хуш сaдoлиги, бaрмoқлар ҳaрaкaти (тeхник имкoнийтлар) вa зaрбларигa мaҳлиё бўлиб, мoҳир гўяндa вa муסיқa чoлғулари устaси Қaлaндaр Дўнмaсгa мурoжaaт қилиб: Сeн тoр aсбoбини ясaй oлaсинму?, дeйди. Aгaр aндoзaсини oлсaм ясaймaн ҳaзрaт, дeб жaвoб бeрaди. У тoрни aндoзaсини oлиб, бир нeчa кун ичидa тўт ёғoчидaн тoр ясaб хoнгa кўрсaтaди. Лeкин хoн тoрни сaрoй мaқoмчилари қўшидa чaлишгa рuxсaт бeрмaйдe. Кeйинчaлик у тoр Қaлaндaр Дўнмaснинг шoгирди вa қaриндoши Oтaжoн Дeвoн Абдуллaев қўлигa ўтaди. Инқилобдaн кeйин тaҳминaн 1929 йиллари Шeрoзий ҳaм шу тoрдa чaлиб юрган. 1933 йили Бoлa бaхши ўшa тoрдaн aндoзa oлиб бoшқa тoр ясaйдeи вa у билaн ўзи бoшлиқ Хивa халқ тeaтри муסיқaчилар aнсaмблини бoшқaрaди. Тўй вa сaҳнaлардa ҳaм тoр жўрлигидa дoстoнлар ижрo қилaди. Бoлa бaхшини тoр чoлғусини дутoр зaрблари (штрихлари) билaн ижрo қилиши ҳaмдa Ширвoний услубгa тoрнинг мoс тушиши сaбaблари билaн бўлсa кeрaк, бу чoлғу хoрaзмлик бaхшиларнинг, кeйинчaлик бoтун сoзaндaларнинг сeвимли жўрнавoз чoлғуси сифaтидa тaн oлинди вa бoтун Ўзбeкистoнгa тaрқaлди.

Аmmo юқoридaги мaълумoтлар билaн биргa тoр шaклидaги қўш кoсaли чoлғулар Айритoмдaн тoпилган, эрaмизнинг I асрларигa oид мaдaнийeт ёдгoрликларидa ўз aксини тoпгaнлиги, Султoнмуҳaммaд Oлoвуддин Хoрaзмшoҳ (1200-1220) сaрoйидa тoр вa рубoбнинг мaшҳур ижрoчиси Устoд Мaҳмуднинг бўлгaнлиги, қoлaвeрсa Тeмурийлар вa Шaйбoнийлар дaвридa яратилгaн миниaтурaлардa тoр шaклидaги чoлғуларнинг aкс эттирилгaнлиги узoқ ўтмишдa бу aсбoбнинг Мoвaрoуннaҳр вa Хoрaзмдa ҳaм қўллaнилгaнлигидaн дaлoлaт бeрaди.

Дарвеш Али Чангийнинг «Тухфат-ус-сурур» мусиқий рисолаида Элхонийлардан Султон Увайс Жалойир (1356-1374) қўбизни ребаб дастасини узайтириш орқали ясаганлиги, унинг тарихий негизлари ва ижро хусусиятлари ҳақида айтилади¹.

Ҳайдар Хоразмийнинг (XIV аср) Гулшан ул асрор достонининг сўнги сўзида эса:

Турк зуҳридур очунда бу кун ,
Бошла улқўйир била туркона ун.
Рост қил оҳанги Навою Ҳижоз,
Туз ётуғон бирла шудурғунни соз.
Турк сурудин тузук бирла туз,
Яхши аёлғу била қўкла қўбуз.

деб, мақомлар ҳамда қадимги чолғу асбобларнинг номлари, йир, ун, аёлғу каби қўшиқ турлари ва айниқса қўбиз қўклаш, яъни чалиш ҳақида сўз юритади.

Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон халқ шоири, Ўзбекистон қаҳрамони Иброҳим Юсупов 1958 йили Қурбонбой жиров таваллудининг 80 йиллигига бағишлаб ёзган «Янгра қўбиз» номли шеърида бу чолғуга дил тўридаги сўзлар билан юксак таъриф берган:

Янгра қўбиз асрларнинг гувоси,
Қорақалпоқ созларининг бобоси,
Қайтган ғоздай ғанқиллаған унингга,
Шодлик қурган янги турмуш дунёси.

Қимирлатиб қариялар иягин,
«Босган эл»ни чалиб ўтди Жиянинг,
Асрларнинг оғир юкин орқалаб,
Терс ёрилиб яғир бўлди тиргагинг.

«Шербайтинг» ку шер оҳангдай оҳ уриб,
«Кўз ойдин»инг қувончлиққа чақириб,
Халқ ғазаб тўлиб тошса сендаги,
«Ойга чоп»инг Арслондай бўкириб.

Янгра қўбиз, жаранглат эл меросин,
Халқ умрининг шажарасин, ойнасин,
Бугун бизга ёрдамлашар чалиқмай,
Гуллатишда янги турмуш дунёсин.

Қўбиз

деб, қўбиз номларининг номларини келтириб, ҳозирги даврда эл меросини ўрганишда ушбу чолғунинг аҳамияти беқиёслигини таъкидлайди.

Қўбиз косаси ва дастаси жийда, тут, ўрик дарахтларидан ўйиб ишланган бўлиб, торлари ва камончасининг иплари отнинг ёлидан таралиб тортилади. Дастасига парда бойламлари боғланмаган. Ижро пайтида чап қўл бармоқлари қил (тор)га салгина босиб дастага теккизмасдан (флажолет услубида) чалинади. Товуши инсон овозининг бўғиздан чиқариладиган турига ўхшаш ва дастага теккизмасдан чалингани учун янада майинроқ эшитилади.

Дўмбира чолғуси асосан Қашқадарё, Сурхондарё, Самарқанд, Навоий вилоятларида кенг тарқалган бўлиб, бахши-шоирларнинг асосий жўрнавоз чолғусидир. Унинг яратилиши ҳақида ҳам жуда кўп афсона ва ривоятлар мавжуд.

Дўмбира арча ёғочидан ясалиб, қопқоғи косасига елимланмасдан ичакдан эшилган чилвир ип билан таранг тортиб бойланади. Торлари эчкининг ингичка ичагидан эшиб тайёрланади. Дастасига парда бойламлари боғланмаган. Товуш қўлами 1,5 октавани ташкил қилади.

Бекмурод жиров ўзининг қуйидаги тўртлигида дўмбирани зўр эҳтирос билан таърифлайди:

¹ «Муз.таракатат Дервиш Али» 1948 й. Гос.Муз.Издат А.Семенов (таржимаси).

Дўмбирам билан давронларда чопаман,
 Азиз улфатларнинг кўнглин топаман,
 Ғанимлар кўксина ўтлар ёқаман,
 Душманларга найза бўлган дўмбирам.

Шимолий Ўзбекистон ҳудудида истифода этиладиган чолғулар ҳусусида бир оз тўхталадиган бўлсак, буларнинг тури хилма-хил бўлиб, шулардан бири дутордир. Унинг жуда қадимийлигидан дарак берувчи далиллар Қўйқирилганқалъа (милoddан аввалги IV — III асрлар) дан топилган икки торли чолғуларнинг кейинчалик дутор, дўмбира ва қўбиз шаклида такомиллашганлигини кўрсатади.

Хоразм достончилигида икки хил дутор қўлланилиб, уларнинг бириси калта (узунлиги 970 — 1040 мм.), иккинчиси узун (бўйи 1300 мм ва ундан ортиқ) дуторлардир.

Бу чолғулар тут ёки ўрик ёғочидан ясалади. Улар қовурғали - дилма дутор ва ўйиб ишланган - қазма дутор деб юритилган. Қопқоғи (декаси) эса тут ёғочидан юпқа қилиб ишланади. Дуторларни иккаласининг ҳам зир (юқори созанувчи) тори кичик октава ре ва бом (паст созланувчи) торлари катта октава соль ёки ля баъзан қўштор қилиб ҳам созилади. Дутор икки хил созилаётганининг бахшилар тилида ўз атамаси бўлиб, булар очик торнинг бир-бирига нисбатан квинта сози «Алиқамбар дузум», кварта сози «Мискин дузум» деб ҳам юритилади. Дасталаридаги парда бойламлари қўй ичагидан тайёрланган иплар билан боғланган. Пардаларнинг сони иккала дуторда ҳам бир хил ва диатоник товушқаторни ҳосил қилади.

Бу ҳудудда дутор чолғучилиги ўзига хос бўлиб, унда ўнг қўл зарблари рез усулидаги узлуксиз — давомий ижроси билан ажралиб туради. Шунингдек, ҳар бир кучли ҳиссани бўрттириб, ўнг қўлнинг тўрт бармоғи ва жимжилоқни қапқоққа теккизиб, тирнаб ва чертиб ижро қилиш асосий хусусиятларидан ҳисобланади. Дуторнинг ўнг қўл зарблари Хоразмда «даст» дейилади. Улар ўз ичида куй ва усул бўлакларини мураккаб ва энг жозибали жиҳатларини бирлаштирган. Кекса созандаларнинг айтишига қараганда, достон номаларига жўр бўлувчи доира ҳам усулни дутор зарбларидан ўрганар экан. Номаларнинг куй тузилиши ва тезкор ривожланганлигидан бахши дуторнинг ижро имкониятларидан тўла фойдаланган.

Шуни эслатиб ўтиш жоиздурким, достон айтувчилар биринчи навбатда хонанда — бахши, ундан кейин эса чолғучи созандадир. Лекин шунга қарамасдан, бахшилар дутор яшаш ва чалиш маҳоратига катта эътибор билан қараганлар. Буни Мулла Ғойибнинг куйидаги шеърида: - Сафар маҳрам Ширвон вилоятига кетаётган Гўрўғлига қараб айтиб турган сўзидан ҳам билиш мумкин (бунда «соз» атамаси рамзий бўлиб, дутор маъносида акс этган).

Биздан салом айтинг уста Бодома,
 Биза бир соз атсин, балли соз атсин.
 Мевали оғочдан бўлсин мудоми,
 Сопи манақ-манақ холли соз атсин.

Дастасина доқсин ўн икки парда,
Овозаси чиқсин қишлоқ шаҳарда.
Чиртилганда булбул йиғлаб саҳарда,
Гулнинг панжасидин қонли соз атсин.

Пардани жойиннан билиб боғласин,
Чўкма қопқоғини яхши доғласин.
Дардлашганда бизнинг билан йиғласин,
Одамдин сўйловчи жонли соз атсин.

Янграганда жумла жаҳон инграғай,
Одам тугул қурт-қумурсқа тинглағай.
Ҳар бир жонзот жон сасини англағай,
Сулаймондин уч минг тилли соз атсин.

Бир тоғ ўссин чиртқан одам кўкраги,
Дол эшилсин икки тори ипаги.
Зарли ипдай кўзни олсин папаги,
Бейиш товусиндай рангли соз атсин.

Ҳар бир ошиқ ола билмас кўлина,
Ҳар бир нодон тушина билмас тилина.
Сумматин ўхшатиб Ақча галина,
Шоҳсанамдай инжа белли соз атсин.

Овоз барса зор титрасин эр Алплар,
Фарёд чексин Мажнун, Тоҳир, Ғариблар.
Мақтовина товулмасин тариқлар,
Хоразмда якка сонли соз атсин.

Гўрўғлибек ҳаволансин Ғир билан,
Зўвра юлдуз им қоқишсин ер билан.
Бахшилардан Ошиқ Ойдин Пир билан,
Қужоқлашиб гўришарли соз атсин¹.

Ушбу шеърда дуторга бўлган меҳр ва муҳаббат чуқур акс этган бўлиб, Хирмондали достонида қўлланилган.

Дуторнинг оммавийлигидан тўй ва сайилларда унда чалиш бўйича ҳам мусобақалар бўлиб ўтган. Бола бахшининг айтишича 1914 йили Хивада Юсуф Ясаулбоши 15 кун тўй берган. Шу тўйда Хоразмнинг турли жойларидан келган 40 дан ортиқ бахшилар жуда қизиқарли беллашувда қатнашган. Кўрик охирида ёши олтмишлардан ошган Суяв бахши кўлига дуторини олиб ўртага чиқади ва «Қирмизи гўйнакли» деган куйни жўшиб чалади. Кейин ёш бахшиларга мурожаат қилиб: «Ким шу куйни ўринлатади?», — дейди. Шунда хозарасплик Хўжаёз бахши дуторини ғилофидан чиқариб, ўртага тушиб, ўша асарни жуда моҳирона ижро қилади. Буни кўриб тўлқинланиб кетган Суяв бахши: «Энди Суяв ўлса ўрнига сен қолар экансан», — деб, ёш бахшини муборакбод этади ва унинг таклифи билан Хўжаёз бахшига «Мажмуайи шуаро» китоби тақдим этилади.

Булардан кўриниб турибдики, Хоразм дostonчилигида дутор асосий жўр бўлувчи чолғу вазифасини бажарган. Халқ орасида дoston куйлари қанчалик кенг тарқалган бўлса, дутор ҳам шу даражадаги оммавий чолғу ҳисобланган. Бу ҳақда кексалар ўртасида жуда кўп ривоятлар мавжуд, шулардан бири «Хоразм мусиқий тарихчаси» китобида берилган — «Чингизхон Қўҳна Урганччи ҳарб қилмасдан илгари у ерда яшаган одамларнинг аксарияти мусиқани ўзларина бир ҳунар ва касб қилгонлар. Мунинг орқасинда

¹ Бола бахшининг илк шогирди Отахон бахши Матёкубовдан ёзиб олинди. Муаллифнинг дала ёзувлари 1996 й.

ўз оилалари ўнгишиқларини таъмин этгандурлар. ҳатто шаҳарда дутор созина эшак (харрак) йўнуб сотиб ўнгишиқларини шул ҳунарлари бирла ўтқарадурғон кишиларнинг миқдори бир мингга етишадур»¹.

Юқорида келтирилган маълумотлар дутор нафақат бахшиларнинг жўр бўлувчи сози, балки кўпчилиқ аҳолининг энг сеvimли чолғу асбоби бўлганлигидан далолат беради.

Бахшилар ансамбли таркибига кирувчи буламоннинг ҳам ўрни ўзгачадир. Фикримизча, буламон — форсча «Болобом» сўзидан келиб чиққан бўлиб, боло — баланд, юқори; бам — паст, яъни баланд ва пастки пардаларда бирдек жарангловчи, демак товушлар кўлами кенг чолғу эканлигини билдиради.

«Ўзбек халқ музикаси»нинг IX жилди 12 бетига И.Ақбаров ва Ю.Конлар томонидан ёзилган, Қурбонназар Абдуллаев — Бола бахши ҳаёти ва ижодида айтилишича: - «Ёдгор уста исмли болобомчи билан тўй ва сайилларда қатнашиб юрган» дейилади. Ушбу далиллардан мазкур чолғу қадимда болобом деб аталиб, фразеологик ўзгаришлар натижасида кейинчалиқ буламон бўлиб қолиши эҳтимолдан холи эмас.

Буламон чолғуси бахшилар овозига тақлид қилувчи бирдан-бир жўрнавот созидир. У яқка ижрода камдан-кам қўлланилган. Бу чолғуда тиниқ товуш ҳосил қилиш анча мураккаб бўлиб, ижро давомида аниқ пардалардан четлашиш ҳоллари рўй беради. Чунки буламонда товуш йўналиши асосан нафас кучи билан бошқарилади. Юқори регистрларда эса ижрочи лаби ва чакка мушаклари ҳам иштирок этади. Бу мураккаб жараён ижрочидан оҳанг ривожини жуда эҳтиёткорлик билан эшитиш орқали назорат қилиш ва нафас таянчи бўлган қорин мушаклари (диафрагма)ни моҳирона бошқаришни талаб этади. Бунинг сабаблари мазкур чолғунинг ўзига хос тузилиши билан ҳам боғлиқ. Шунинг учун ҳам яхши буламончилар нисбатан кам учрайди.

Муҳаммадраҳим хон соний — Феруз ўз давридаги буламон чолғучилари маҳоратини синаш учун яқка ижрода кўрикдан ўтказар экан².

Буламон чолғуси

Ўзбекистон Халқ бахшиси Норбек Абдуллаев ва моҳир буламон ижрочиси, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, доцент, Матрасул Матёқубов. Япониядаги чиқишларидан бири

¹ Мулла Бекчон Рахмон ўғли, Муҳаммад Юсуф Девонзода «Хоразм мусиқий тарихчаси» Т., «Ёзувчи». 1998 й. 7-8 б.

² Хоразмлик машҳур буламончилар ҳақида кекса созандалардан ёзиб олинган маълумотлар : - «Собир Калот хон саройининг етук буламончиларидан бири бўлиб, Хивага Бухородан меҳмонлар келган пайтда, анчагина соз-суҳбатдан кейин, Феруз Собир калотдан меҳмонларга куй чалиб беришни сўрайди. У куйни маромига етказиб чалаётган пайтда куйнинг авжида узилиш рўй беради. Шунга қарамай созанда асарни охиригача ижро қилади. Меҳмонлар тарқалгандан кейин хон олдида Собир калотни чақириб ижро нуқсонининг сабабларини сўрайди. Шунда созанда, бир қошиқ қонимдан кечинг ҳазрат куйнинг ўша жойида дудикка тупик томчиси тикилди, дейди. Хон бу воқеадан таъби хира бўлганлигини айтади ва агар шундай аҳвол яна такрорланса, созанда қаттиқ жазо олажагини таъкидлайди.» (филология фанлари доктори Отаназар Мадраҳимов ахборотидан. Домла ҳам бу ҳикояни оталари Шерозий — Мадраҳим Ёқубовдан эшитганлар).

Яна бир ривоятда Буломончи Худак ота — Худойберди Қурбон ўғли хон олдида яқка буламонда куй чалаётган пайтида бозғўйдан кейин бир хонани ташлаб кетади. Сел бўлиб тинглаб ўтирган Феруз ижрочига бир қарайди, Худак ота бўлса чалишда давом этади. Саройдан ҳамма тарқалгандан кейин Худак ота уйига келса, хон навкарларидан тўрттаси уйининг томини бузиб туришган экан. Худак отанинг ҳуши бошидан учиб, ҳов бу нима қилганларингиз ? Ахир бу менинг уйим, мен сарой созандасиман, деса ҳам ҳеч ким гапига қулоқ солмабди. Охири кўп дод — вой солавергандан кейин, навкарларнинг бошлиғи, бу иш хоннинг буйруғи билан бўлаётганини айтибди. Худак ота саройга қайтиб бориб, Ферузга : - «ҳазрати олийлари, бир қошиқ қонимдан кечинг, мени айбим нима? Уйимни бузишяпти, сиз амри фармон берган эмишсиз», дебди. Шунда Феруз: — «Сиз бизнинг хонани буздингиз, биз сизнинг хонани буздик. Ничик бўлар акан бировни ҳазини бузиш» деб, мусиқа шаклидаги хона билан уй хонасини таққослаб сўз ўйини қилган ва «Ана шундай бир икки «сабоқ» олиб турсанг созни беназир чаладиган бўласан», деб созандани гуноҳидан кечиби, томини қайтадан ёпиб беришни буюрган экан. (Сурнайчи Матёқуб Оллаёров ахборотидан).

Яна бир ҳикояда — сарой созандаси Бобожон — Бува буламончи чолғучилар ичида энг беназир ижрочи бўлганлиги таърифланади. 12 кунлик сайилларнинг бирида Нурмамат чўлоқ бахшига зўр маҳорат билан жўр бўлганлиги ва уни жуда нозик ижрочилиқ фаолиятини тақдирлаш учун хон 72 тиллога, феруза қошлар кўйдириб, кумушдан буламон ясаттириб берган экан. (Бола бахши ахборотидан, муаллифнинг дала ёзувлари 1985 й.)

Бахшилар қўшида ғижжакка қараганда ҳам буламоннинг ўрни сезиларлидир. Айниқса «Базирён», «Гўрўғлининг ўлими» ва бошқа дostonларни бахшилар буломон жўрлигисиз айтишга рози бўлмайдилар. Чунки ғамгин кайфиятни ифодалашда, дostonдаги фожеали воқеаларни таъсирчанлик билан очишда буламон тенгсиз жўрнавoз чoлғудир. Ҳатто эроний услубдаги якка дoтoр жўрлигида дoston айтaдиган бахшилар ҳам юқoрида нoмлaри зикр этилган дostonларни буламон жўрлигисиз айтмайдилар. Бу чoлғу табиати жиҳaтидан ички oвoз тусига жуда яқин, бахши oвoзига ҳaмoҳaнг ва ҳaмнaфaсдир.

Бахшилар қўшида буламон билан биргаликда, ғижжак чoлғуси ҳам жўрнавoз сoз сифaтида иштирок этaди. Қaдимдa уч ва тўрт торли ғижжак, кейинчилик oндa-сoндa ғижжак ўрнидa скрипка чoлғулaри қўллaнилган.

Бир ансамблнинг ўзидa буламон ва ғижжакни жўрликда қўллаш ҳoллaри ҳам учрaйди. Эроний услубининг машҳур нaмoяндaси Аҳмaд бахши Мaтнaзaр ўғлининг ғижжакчиси ва шoгирди Oллош Мурoдoвнинг aҳбoрт бeришичa «Устoзи туркмaн бўлган ўзбек бахшилар ўзларига туркмaн сoзaндaлaри ичидан ғижжакчи тaнлaгaнлар. Туркмaн ғижжакчилaри нaфaқaт Ўртa Oсиё, бaлки Эрону Афғoн, Ироқу Курдистон, бaлки бутун Шарқдa дoнг тaрaтгaнлар. Хaлқ oрaсидa улaрнинг қoзoнгaн шухрaти бахшилар қoзoнгaн шухрaтдaн кaм эмaс. Уч торли туркмaн ғижжaгининг нoлaсини эшитгaнмисиз? — суяк-суягингизгa бурoв солиб ингрaтaди»¹. Ушбу дaлилaр бахшилар қўшидa сoзaндaлaр муҳим ўрин тутгaнлигини кўрсaтaди.

Ғижжак ва унинг мoҳир ижрoчилaри тўғрисидаги қизиқaрли ва ибратли ҳикoялар, эслaмaлар хaлқ oрaсидa учрaйди. Шунингдeк «Хoрaзм мусиқий тарихчaси»дa ўз дaврининг машҳур ғижжакчилaри нoммa-нoм кeлтирилaди. Булар: Абдураҳмoнбек, Абдулло Межaнa, Муҳaммaд Рaсул Мирзaбoши, Қaлaндaр Дўнмaс, Муҳaммaд Ёқуб Дeвoн Харрoтлар бўлиб, Муҳaммaд Ёқуб Дeвoн ғижжак учун «Харрoтий» нoмли куй ҳам бaстaлaгaн экaн².

Дostonчиликнинг ширвоний услубидa дoирaнинг тутгaн ўрни жуда муҳимдир. Ушбу услубгa мaнсуб бахшилар қўшигa жўр бўлувчи дoирaчи ёхуд дoирaдaст, дaфчи ёки дaпчи дeб юритилaди. Улар кўпинчa мaрaкa дoирa дeб aтaлувчи айланaси 300 — 350 мм кeлaдигaн, яъни ҳoзиргилaридaн кичикрoқ дoирaдaн фойдaлaнгaнлар. Ушбу дoирa сaдoлaрининг дoтoр ва буламонлар oвoз кучигa мoс кeлaдигaн мaйинлиги бўлган. Бахшилар қўши дoирaдaстлaри нoмaлар нaқoрaтлaридa ҳaмнaфaс, бaъзaн эсa дostonнинг aйтим қисмлaридa кeзи кeлгaндa ҳикoя қилувчи бахши вaзифaларини ҳам бaжaргaнлар.

Дoирa усуллaри бирлиги мaқoмлaрдa жиддий белгилaнгaн шaкллардa, мaълум қoидa ва қoнунларгa бўйсунгaн бўлсa, дoston куйларининг усуллaри унгa нисбaтaн фaрқлидир. Улар нoмaларгa ўхшaб эркин ривoжлaниб бoрувчи, мунтaзaм янгилaнувчи ижрo хусусиятларигa эгaдир. Айниқсa қўшиқ мукaддимaлaри, шeър тўртликлaри oрaсидaги чoлғу нaқoрoтлaри, нoмa якунидaги тушуримлaридa дoирa усуллaридaги эркинлик яққoл кузaтилaди. У ҳудди ўзи мустaqил ижрo қилaётгaндeк aсар вaзнидaн чиқмaгaн ҳoлдa ўзгaртиришни киритaди. Шунинг учун ҳам бахшилар қўшидaги дoирaчидaн чaпдaстлик, тoпқирлик, чaққoн ҳaрaкaт сингaри сифaтлар тaлaб қилинaди.

Бу янглиғ сoз aмaлиёти жиҳaтидaн тaрaққий этгaн Хoрaзм дostonлaридa тaбиaтaн жўшқин, ўйноқи мусиқий воситaларни қўллаш ва очиқ oвoздa куйлaш oрқaли дoston нoмaлaри воқeaлар ривoжини ёрқин, ўзигa хoс тaрздa очиб бeришгa хизмaт қилaди. Мaълумки, нoмaлар дostonларнинг мусиқий aсoсини тaшкил қилувчи oмиллардaн ҳисoблaнaди.

Шарқ мусиқa истилоҳидa нaғмa ва нoмa тушунчaлaри кeнг қўллaнилaди. Нaғмa aтaмaси турличa изoҳлaнaди: «Нaғмa, нaғaм — нaвo, oҳaнг, куй, тaрoнa»³, лугaвий мaънoлардa тaъриф этилсa. Абдурауф Фитрaт фикри қуйидaгичaдир: — «Мусиқий oлимларимизгa кўрa бир oз ўзaниб (бир муддaт дaвoм этиб) сўзaниши (чўзилиши) ҳис этилгaн тoвуш нaғмaдир. Нaғмa бир зaмoн дaвoм этгaн тoвуш бўлгoч унинг бoш тoмoни aлбaтгa бўлaдир. Нaғмa мaънoсидaги тoвушни чиқaрмoқ учун чoлғуни чертмaк кeрaк. Чoлғуни чертгaнимиздaн бoшлaб, тoвуш чиқaрaдирдa, бир муддaт ўзaниб қoлғaч, нaғмa бўлaдир»⁴.

И.Рaжaбoв: «Нaғмa яккa мусиқa тoвуши, тoн, бaъзaн мусиқa aсaри»⁵, — дeб тaърифлaгaн тaқдирдa, O.Мaтёқубoв уни «Муaйян бaлaндлик ва чўзимгa эгa бўлгaн мусиқa тoвуши, тoн», — дeгaн мaънoларини изoҳлaйди⁶.

Сoзaндa ва мeҳтaрликкa oид рисoлaлaрдa қaйд этилишичa нaғмaни ярaтувчиси ва биринчи пиру-устoзи ҳaзрaти Жaбрoил ҳисoблaнaди. Бундaй рисoлaлар мaзмунини, тaлaб ва қoидaлaри турли воҳaлар

¹ «Шарқ юлдузи» oйномaси. Музaффaр Аҳмaднинг «Қирқ минги бахшидур қўлиндa сoзи» мaқoлaси. № 2. 1992 й. 190 б.

² Мулла Бeкжoн Рaхмoн ўғли, Муҳaммaд Юсуф Дeвoнзoдa «Хoрaзм мусиқий тарихчaси» Т., «Ёзувчи». 1998 й. 39 б.

³ Бaрaнoв Х.К. «Aрaбскo русский словарь». М., Изд. «Русский язык» 1984 г. 815 с.

⁴ A.Фитрaт «Ўзбек классик мусиқaси ва унинг тарихи». Т., 1993 й. 6 б.

⁵ И.Рaжaбoв «Мaқoмлaр мaсaлaсигa дoир». Т., 1963 й. 297 б.

⁶ O.Мaтёқубoв «Oғзaки aнънaдaги профессионал мусиқa aсoслaригa кириш». Т., 1983 й. 64.

қатори Хоразмда ҳам талқинчилар ва гўяндалар, созанда қўшлари ва бахшилар орасида устоздан шогирдга асосан оғзаки тарзда ўтиб борган. Бу ҳақдаги маълумотлар ва фикр-мулоҳазалар А.Самойлович, Т.Вызго, Н.Баскаков ва бошқа олимларнинг асарларида қисқача баён қилинган.

Нағма иборасига «Ўзбекистон миллий энциклопедияси»да қуйидагича таъриф берилади: Шарқ олимлари нағмани икки турга бўлишган: Қавлий (инсон томоғидан чиқадиган) нағма ва феълий (муסיқа чолғуларида ҳосил қилинадиган) нағма. Нағмалар муסיқий асарнинг асосий унсурларидан бирини ташкил қилади. Куй ва қўшиқлар (ритм) усул билан нағмалар уюшмасидан ташкил топади. Нағмалар кўшилишидан бўъд, жинс, жам, мақом (лад) ва ниҳоят яҳлит куй, муסיқий асарлар ҳосил этилади. Шарқ муסיқий рисоаларида айтилишича, товушлар бир-бири билан мақсадга мувофиқ равишда, маълум ораликда қўшилгандагина нағма ҳисобланади.

Ўтмишда нағмалар юнонча ва арабча иборалар билан ифодаланган. Арабча атамалари асосан нағомот дейилган. Нағмалар халқ орасида куй-оҳанг маъносида ҳам қўлланилади. Уларнинг куй ёки муסיқий асар маъносида қўлланилиши жуда кўп манбааларда келтирилган. Шулардан бири «Хоразм муסיқий тарихчаси» китобида «Ферузнинг мақомларга боғлаган нағмалари, Ризо бахши нағмалари, Суяв бахшининг дoston шеърларига боғлаган нағмалари» тарзида ёзилган¹.

Ушбу далиллардан маълум бўлишича яқин ўтмишда дoston куй ва қўшиқлари нағма деб ҳам аталган. Қозоқ жировлари ижодидаги «номад», қадимги юнонлардаги «Ном» (куйларни асосини ташкил қилувчи оҳанг) тушунчалари ҳам худди шундай мазмунда келади.

Шарқ халқлари ёзма адабиётида нома катта ўрин эгаллайди. Форсий адабиётдаги номачилик анъаналари XII-XIV асрларга келиб Хоразмда ҳам ривожланади. Натижада Хоразмийнинг (Мухаббатнома): Кутуб Хоразмийнинг (Хисрав ва Ширин): Хайдар Хоразмийнинг (Гулшан ул асрор) XVII-XVIII асрларга келиб Мухаммадниёз Нишотийнинг (Хусни дил) дostonлари яратилди.

Шунингдек, қадимда чопарлар томонидан олиб келинган хабар ва мактублар ҳам нома дейилган ва уларни қўшиқ қилиб ўқиш, оҳанг билан қироат қилиш чопар учун мажбурият ҳисобланган. Акс ҳолда етказган хабарига ҳеч ким ишонмаган ва қулоқ бурни кесилиб орқага қайтарилган.

Дoston куй-номаларини бахшиларнинг ўзлари қуйидагича таърифлайдилар. Қамай мактаби намоеъдаси Қаххор бахши Рахимов дostonларда ишлатиладиган чолғу куйлар баъзида бахши куй, дўмбира куй, кўпинча ўз номлари билан Чўпони нома, От хайдаш номаси Нома боши деб юритилишини ва агар бу куйлар дoston сўзларига солиб ўқилса номалар дейилишини таъкидлайди. Туркман, қорақалпоқ бахши ва жировлари тилида ҳам дoston куй ва қўшиқлари номалар деб юритилади. (Қаралсин: О.Ҳалимов тўплаб нашр қилдирган «Қарақалпақ номалари». А.Хайридинов тўплаган «Қобиз намалари» М.Жийемуратов ноталаштирган «Жиров намалари»). Шунингдек, Уйғур муқомларида ҳам Нома боши ва дoston номалари мавжуд.

Ўтмишда дoston айтувчиларни гўянда, улар ижро этадиган йўлларни нома деб юритилиши «Бобурнома»да учрайди : — «Созандалар соз чалдилар, гўяндалар нома айтдилар»².

Эргаш Жуманбулбулнинг қуйидаги шеърида эса Нурота (Кўрғон қишлоқ) мактаби услубига оид дoston номалари санаб ўтилади:

Йигирма хил оҳанг билан сўз айтиб,
Йигирма хил нома дўмбира чертиб,
Хоҳ катта хоҳ кичик эшитса,
Ҳар қандай одамни балқитиб эритиб³.

Шеробод мактабининг машҳур бахшиси Умир шоир Сафар ўғли ижодига мансуб шеърда эса Қамай мактаби номалари сони келтирилади:

Эй дўмбирам гажакдор,
Ўттиз икки номанг бор.
Ҳаммаси ҳам мафтункор,
Бирин чалсам бири бор.

деб, номалар сони қайд этилади. Умир шоирнинг ўғли Ўзбекистон халқ бахшиси, Қора бахши Умировнинг ахборот беришича, мазкур номалар сони Қодир бахши Раҳимов томонидан олтмиш тўрттагача етказилган⁴. Бундай ривоятлар ва дostonлардаги сўз устуворлигидан келиб чиқиб нағма эмас балки нома деб юритилган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

¹ Мулла Бекчон Рахмон ўғли, Мухаммад Юсуф Девонзода «Хоразм муסיқий тарихчаси» Т., «Ёзувчи». 1998 й. 39 б.

² Бобур Заҳириддин Мухаммад «Бобурнома» Т., 1989 й. 319 б.

³ Зарифов Х. Мирзаев Т. «Эргаш шоир ва унинг дostonчиликдаги ўрни». Т., «Фан». 146 б.

⁴ Қора бахши Умиров ахборотидан. Муаллифнинг дала ёзувлари. 1991 й.

Олимларнинг фикрича дostonчилик анъаналарида «Нома» ва «Нағма» аллитерацион ўзгаришга учраб мазмунан умумлаштириб юборилганлиги эҳтимол. Аслида нома (форсча) ва нағма (арабча) ҳам луғавий, ҳам истилоҳий жиҳатлардан турлича, алоҳида ва мустақил тушунчалар бўлиб, маъно жиҳатидан фарқланади.

Чалкашликлардан холи бўлиш учун мазкур ибора бахшилар тилида қандай аталган бўлса биз ҳам худди шундай, яъни нома тарзида ишлатишни маъқул кўрдик.

Хоразм дoston номалари ўзининг тугал шакли, очиқ овозда куйланиши, халқ қўшиқларига яқинлиги, дoston воқелигига боғлиқлиги, хуллас ўзига хос ёрқин услуби билан ажралиб туради. Шунингдек унинг заминида ўзбек, озарбайжон, туркман, қорақалпоқ, қисман қозоқ халқларининг ижодий алоқалари ҳам ўз аксини топган. Маданиятларнинг бундай кесишуви соз санъатининг бошқа турларига қараганда дoston куйларида изчилроқ намоён бўлиши диққатга сазовор.

Бу ерда бахшиларнинг кўпчилиги туркман ва қорақалпоқ дoston куйларининг парда тузилиши, оҳанги, қочирим ва зарбларини моҳирона бажаргани ҳолда ўз санъатини қўшни халқларга манзур қила олганлар. Б.Қарриевнинг қайд қилишича «Бу ерда дoston айтувчи, тингловчилар миллатига қараб ўзбек, туркман ва қорақалпоқ лаҳжаларида ҳам куйлай олади»¹.

Бундан кўриниб турибдики, бахшилар нафақат туркий тил лаҳжаларининг кўпчилигини билиши, балки уларнинг оҳанглари, бошқа мусиқий услубда бўлган дostonлар бадиий воқелигини очиб берадиган куй номалар табиатини ҳамда пардаларини ўзлаштирган бўлиши тақозо қилинган.

Хоразм дostonчилигининг улкан намояндаларидан Бола бахши, Турсун бахши, Қамай мактаби таниқли вакиллари Қора бахши, Қаххор бахши Раҳимов ва бошқа устозларнинг фикрича мусиқий салоҳиятига кўра ширвоний услуб 72, эроний 32, Қашқадарё-Сурхандарё воҳаларининг Қамай мактаби 64 куй — номадан иборатлиги қайд этилади.

Ўзбек дostonларида қўлланиладиган номалар мақом ва ўзга мумтоз куй йўллари каби ўзига хос номланишга ва туркумланишга эга. Куйларнинг ички тузилиши, табиати, туркумларида ишлатиладиган ўрни ҳамда вазифасига қараб куй — номаларнинг мантиқий аҳамиятини белгиланиши ва улар барқарор сақланиб келинаётганлиги аниқланди.

Куйида баъзи номаларнинг ном ва сарлавҳалари, дoston қаҳрамонларининг исмларига нисбат берилганлиги, бастакор, бахши созанданинг исми ёки таҳаллуси билан боғлиқ нуқталарига қисқача изоҳ ва таъриф бериб ўтамыз. Шундай номалардан энг машҳури Илғорлар туркуми бўлиб, Илғор — илдам, шахдам, олдинда борувчи, маъноларини билдириб, доира усулларидаги зарбларида от туёқларининг йўрға юришидан тезроқ суръатдаги ҳаракати акс этади. Улар дoston куйлари ичида етакчи номалар қаторига киради. Бахшилар эшитувчилар диққатини қўлдан бермасдан, дoston воқеалари зерикарли бўлмаслиги учун, мазмуни ва шакли мос келадиган шеърларда Илғорлардан бирини қўллайдилар. Бу билан тингловчиларда жўшқинлик кайфиятини тиклайдилар. Илғорларнинг беш хили мавжуд бўлиб, Гўрўғли туркумидаги «Қирқ минглар» дostonига нисбат берилган «Қирқ минг илғор» Суяв бахши ижодига мансуб «Илғор» ва «Илғор сарпардаси» эроний услуб номаларидан «Қўшим полвон илғори», шунингдек «Илғор I» ва «Илғор II» номаларидир.

«Қора дали» — қора ёлли, тусли отга нисбат берилган бўлиб, бу нома ҳақида кекса созандалар орасида ривоятлар мавжуд.

«Тўрғай» — қуш номига берилган нисбат. Унинг бошқа тури ҳозирги даврда Хоразм сурнайчилари томонидан ижро этилади. Бу мисол «Тўрғай чирилама» деб ҳам аталади. Ривоятларга қараганда, Тўрғай қуш Оллоҳни минг бир номини такрорлашга ҳаракат қилиб учиб сайрар, аммо тепага кўтарилганда мингтасини айтиб биттасини эсидан чиқарар ва ерга қайтиб эсига тушириб, учиб сайраганида яна эсидан чиқиб қолар ва бу жараён тинмасдан такрорланар экан. Сурнай тўрғайни ана шу сайрашига тақлид қилиб чалинади. Бу куйни давомига устоз сурнайчилар «Зувоний» Тўрғайнинг забон — тил очиши, ёки тилга кириши, «Ротолло» - раҳи Оллоҳ, Оллоҳнинг йўли. «Бироллойим» - Оллоҳим ягона куйларини улаб ижро қилганлар. Қўшиқ шаклларида эса уларнинг ҳар бири тасаввуф йўлидаги ғазалларга айтилган. Кейинги пайтларга келиб бу асарларнинг суръатлари тезлашиб масҳарабозлар ўйинларига жўр бўлувчи рақс куйларига айланган. Раққослар ва масҳарабозлар ҳаракатларида асосан қушларга тақлид қилиш ва тотемизм унсurlари сезилади². «Эшвой» — XVIII аср охири — XIX аср бошларида яшаган машҳур Эшвой бахши исмига нисбат берилган куй бўлиб, унинг шогирди Муҳаммадниёз Гўржа ижодига мансуб дейилади. Бу туркумнинг

¹ Қарриев Б.А. «Эпические сказания о Кероглы у туркоязычных народов». М., 1986 г. 216 стр.

² Муаллифнинг дала ёзувлари. 1973 йил.

Курд Эшвойи, Фарғона Эшвойи¹, Туркман Эшвойи, Эшвой Урганжий, Қорақалпоқ Эшвойи каби йўллари мавжуд. Эшвой ва Курд Эшвойи 8 бўғинли шеърларга боғланади.

«Хоразм мусиқий тарихчаси» китобида айтилишича: «Суяв бахшининг ўз тарафидан чиқорган 7 – 8 дулли нағмаси бўлиб, ҳар бирлари ҳам халқ тарафидан ғоят мақбул ва сеvimли нағмалардур»², – деб, унинг етгита асари қаторида Эшвой ҳам санаб ўтилади. Фикримизча, бу машҳур қўшиқни дастлаб ўша Эшвой бахшининг ўзи басталаган, қолганлари эса унинг сеvimли шогирдлари томонидан яратилган турлари бўлиши мумкин.

Бу ўринда қиёсий таққослаш учун Сурхондарё-Қашқадарё Қамай дostonчилик мактабига мансуб дўмбира куйлари ва жиров номаларни келтириш қизиқарли бўлиб, булар: Бекмурод бахши Соатов, Қора бахши Умиров, Бойкул бахши Мирзоев, Қаххор бахши Раҳимов, Жовли бахши Тангиров, Абдумурод бахши Раҳимов, Муҳаммади бахши Даминов, Алихон Рўзиевлар ижро қилган куй йўллариدير.

Қамай дostonчилик мактабида 32 нома бўлганлиги юқорида айтиб ўтилган эди. Машҳур Қодир бахши ва бошқа камтарин устозлар куй яратишда мавжуд номаларни асос қилиб олганлар ва улар йиғиндисидан туркумлар келиб чиққан. Мисол сифатида «Келиной» туркуми ўз ичига қирққа яқин номани бирлаштиради, булар: Норғулой, Ўғилой, Ойпари, Гулдона, Гулойим, Иқболой, Қиз юриши, Келин нома, Ҳадича ва ҳақозолар. Чўпони туркуми ҳам «Кўйнинг кавш қайтариши», «Кўзи маъраш», «Чўпонлар баҳси» каби номаларни ўз ичига олади. От таърифи: «От ҳайдаш», «Отни безаш», «Отни чақириш», «Отнинг келиши» ва бошқа номалардан ташкил топган. Шунингдек, баъзи номалар билан

¹ «Эшвой», «Илғор» каби Хоразм дoston йўлларига хос куй номаларини, «Қалабанди», «Алиқамбар», «Норим-норим», «Галдир» каби Хоразмча мумтоз асарларни водийда тарқалиши XVIII – XIX асрларда Хива ва Қўқон хонликлари ўртасидаги маданий алоқалар мавжудлигидан дарак беради. Бу борада Фулом Зафарийнинг 1930 йилларда тузган 19 аср охири ва 20-аср бошларида яшаб ижод қилган Фарғона – Тошкент созанда ва хонандалари шажарасига оид жадвалига кўз ташлайдиган бўлсак, Урганчда 18 йил таълим олиб қайтган Қашқарлик Худойберди устод етиштирган шогирдлар Фарғона водийси, Қашқар, Тошкент, қисқаси, бутун Моворауннаҳр бўйлаб тарқалганлигини кўрамиз. Бу ҳақда М.Рахмонов ўзининг «История Узбекского театра» китобининг 183 – 186 бетларида шундай ёзади: «Қўқон хони Муҳаммад Умар хон (1808 - 1822) ўз пойтахтига Хивадан машҳур созанда ва бастакор Худойберди устодни олдириди. Кейин хон бўлмиш Мадали хон (1822 - 1842) Худойберди устоднинг маслаҳатига кўра, Хивалик созанда ва бастакорлар Солиҳбек ва Мўминбекларни Қўқонга олдириди», дейилади. Худойберди устоднинг фаолияти Қўқонда кечганлиги ва ўзининг атрофига созандаларни йиғиб ансамбл тузгани ҳамда уларга устозлик қилгани тўғрисидаги маълумотлар профессор А.Одиловнинг «Ўзбек чолғуларида ижрочилик тарихи» китобининг 24 бетида ҳам келтирилади. Профессор О.Матёкубовнинг «Мақомот» китобини 88-92 бетларида Ғ.Зафарий жадваллари ва хасос шоир Собир Абдулла томонидан Худойберди устод таърифланган «Санъатимиз тарихига бир назар» номли шерий дostonи келтирилган. Дostonдан кичик бир парча:

Худойберди устоз чиқди хонларнинг замонида,
Хоразмдан Қашқаргача босиб ўтди пиёда.
Ашурали шогирдини эргаштириб ёнида,
Куй ташиди юртдан-юртга кенг Ўрта Осиёда.

Қашқар бориб, куй ўрганди, Фарғонага кетирди,
Фарғонадан Хоразмга куй ташиди бу устоз.
Хоразмнинг шоҳ куйларин Тошкент сари етирди,
Соз қўлтиқлаб Қорақумда сувсиз, нонсиз иссиқ ёз.

Ушбу тарихий далиллардан шундай хулосага келиш мумкинки, Худойберди устод, Солиҳбек ва Мўминбеклар Қўқонлик шогирдларига биринчи навбатда ўзлари яхши билган Хоразмча куй ва қўшиқларни ўргатганлар. Бу асарлар водийлик санъаткорларнинг ижодий ёндошиши натижасида ўзгача оҳанг касб этган. Ўзбекистон миллий энциклопедиясидаги «Эшвой»га бағишланган мақола ҳам фикримизнинг яққол далили бўла олади: «Эшвой кўп вариантли куй ва ашулалар номи; Фарғона водийси ва Тошкент, Хоразм воҳаларида машҳур. Бу куй ва ашулалар асосан, Ироқ мақоми йўлларига ҳамоҳанг. Дастлаб «Феруз» ашуласи оҳангига ўхшаш бўлиб, Хоразмча уфур усулда ижро этилган. Тошкент ва Фарғона водийсида «Эшвой» ва «Эшвойи Курд» номи билан машҳур ашула ва куйлар кўп сайқал берилганлигидан дастлабки вариантдан таниб бўлмас даражада ўзгариб кетган. Эшвой ашуласининг М.Қориёқубов ва Жамолқори Ғиёсов (ўз ҳамнафаслари билан) ижросидаги икки тури уфур ва уч чоракли тароналар доира усулида ижро этилади». Мазкур куй ва ашулалар туб асосини Хоразмга бориб тақалишини, «Фарғона эшвойи», «Курд эшвойи», «Галдир»каби ашулаларни водийлик созанда ва бастакорлар томонидан ўзгача сайқал бериб қайта ишланганлигини машҳур чангчи ва бастакор, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби Фахриддин Содиқов ҳам таъкидлаган эдилар.

² Мулла Бекчон Рахмон ўғли, Муҳаммад Юсуф Девонзода «Хоразм мусиқий тарихчаси» Т., «Ёзувчи». 1998 й. 50 б.

боғлиқ воқеа ва ривоятлар ҳам жуда қимматлидир. Булардан бири Лақай жилаш (йиғлов, йиғлаш) чолғу йўли бўлиб, бу нома Амир Музаффар замонидаги воқеаларга тегишли¹.

Ўзбек дostonчилигида шеърлар солиб ўқиладиган номалардан ташқари соф чолғу мусиқаси, яъни дўмбира куйлари (Бахши куй) ёки махсус мўлжалланган куй ва номалар мавжуд. Бу куй йўллари дoston воқеалари мантиқий ривожини шакллантиришда муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Дўмбира куйларининг кўпчилиги заҳматкаш устоз Файзулло Кароматлининг «Узбекская домбровая музыка»² китобида ўз аксини топган.

Жиров номаларини мазмун ва ижрочилиги жиҳатидан мусиқашунос олим Т.Адамбаева тўрт гуруҳга тақсимлайди.

1. Терма тўлғов (куйлар);
2. Машҳур жировлар исmlарига нисбат берилган номалар;
3. Маълум шаклга эга бўлган ва нисбатан ривожланган номалар;
4. Кўбиз учун мўлжалланган чолғу куйлари.

Биринчи гуруҳ номалари тингловчилар диққатини бир жойга тўпловчи, дoston қаҳрамонлари ички кечинмаларини очиб берувчи, қиёфасини ифодаловчи ва гўзаллигини таърифловчи куй-кўшиқлар сифатида қўлланилади. Уларнинг номланишидан ҳам мазкур гуруҳга алоқадор эканлигини билиб олиш мумкин. Масалан «Гулпарчин қомати», «Алпомишнинг Қоражон билан айтишуви», «Ҳожар» номасидаги соқов келиннинг сўзлашувини кўбиз чолғусидаги ифодаси, «Кўблон» дostonидаги «Ойга чоп», «Кўблоннинг Олачақир дев билан айтишуви» каби номалар яратилиб ривожлантирилган.

Иккинчи гуруҳга баъзи жировларнинг ихлос қўйиб ижро этган ёки ўзлари томонидан яратилган ва исmlари қўшиб айтиладиган асарлар киради. Булар: «Ойтуар», «Шенкетнома», «Нурабилла нома», «Плак», «Дилим», «Дуйсенбай», «Ерман», «Турумбет», «Абдиржиров», «Бийсенбай», «Ўрманбет бийнинг тўлғови», «Айимбет», «Жиян номаси», «Ерпўлат номаси», «Сейпулла номаси», «Измбет йўли» ва бошқалар.

Учинчи гуруҳ ривожланган ва маълум шаклга эга бўлган номалардан ташкил топган бўлиб, булар: «Етти асирим», «Шербайт», «Улли зибан», «Кичи зибан», «Шалқайма», «Тўлқин», «Ёр-ёр», «Зор-зор», «Илғор», «Кўбизим» ва бошқа номалардир. Буларда халқнинг ўтмиши, ватанни қўмсаш, инсонни ички ҳиссиётини ифодалаш устун туради. Шу билан бирга ҳаётбахш, шўх-ўйноқ иномалар ҳам мавжуд.

Тўртинчи гуруҳга асосан чолғу мусиқасига оид номалар кирган бўлиб, улар камчиликни ташкил қилади. Бу номалар кўбиз ва дотор учун мўлжалланган: «Кўбиз тўлғови», «Оқимис», «Илғор» каби куйларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин³.

Хоразм дostonларининг ҳар бир кўшиқ - номаси энг аввало муқим, тугал куй шаклида гавдаланади. Шунга эътиборан мазкур номаларни муайян мусиқий воситалар мажмуи сифатида ҳам кузатиш мумкин. Бошқача айтганда унда воқеълик ва мазмун изми билан бир қаторда, ўзига хос мусиқий мантиқ, асос анъана тарзида барпо этилган шеър-мусиқий тузилма қад кўтаради.

Номалар ҳақида янада аниқроқ тасаввур ҳосил бўлиши учун, куйида Хоразм эроний ва ширвоний номаларидан тузилган жадвали алифбо тартибида беришни лозим топдик:

¹ Бойсунда амирнинг Ёқуб Иноқ деган беки бўлган. У Деновликлар солиқ тўлашдан бош тортганликларини амирга етказди ва жазо навкарлари юборишни сўрайди. Навкарлар келгач аҳоли деворлари баланд қўрғонга кириб яширинади ва дарвозаларини беркитишади. Навкарлар у ерга кира олмай анча оввора бўлишади ва охири девор тагидан лаҳм ковлаб уни портлатиб ичкари киришади. Қўрғон ичига киргандан кейин у ердаги ёшу - қари, эркагу — аёлига қарамай яширинган аҳолини деярли барчасини қириб ташлайдилар. Тирик қолган оз қисмини (улар асосан Лақай ўзбеклари бўлган) эса асир қилиб олиб кетишган ва йўлма — йўл кўпчилик аҳоли йиғилган жойларда ҳар — хил жазоларни амалга оширишган. Шулардан бириси Қўтанни ота деган жойда сайил бўлиб турган пайтда, асирларнинг болаларини йиғиб, бўйинларидан қўтанлаб (арқон билан бир — бирига боғлаб, жойнинг номи шундан қолган), устларидан кигиз ёпиб отларга бостириганлар (кигиз ёпмаса тирик турган одамни от босмас экан). Болаларнинг доллаши, ота — оналарнинг фарёди чидаб бўлмас манзарани кашф этган. Қолган асирларни ҳам сал нарироқда қишлоқ четига олиб бориб сўйишган ва ўша жой Калла мазор деб аталган. Бу воқеаларнинг гувоҳи бўлган бахши — шоир яратган куйида ўша муҳиш манзарани акс эттиришга ҳаракат қилган.

² Кароматов Ф.М. «Узбекская домбровая музыка». Ташкент, 1972.

³ «Жырау намалары». Баспага таярлаган ҳам жуўпалў редактор, искусство илмлерининг кандидати Т.Адамбаева, ноталастирган: М.Жийемуратов Нўкис, «Қарақалпақстан». 1991 ж. 8-11 б.

ЭРОНИЙ ВА ШИРВОНИЙ НОМАЛАР ЖАДВАЛИ

№№	Номи	Услуби	Дойра усули	Тоифаси	Ҳижоси	Келиб чиқиши
1	Бартовил	эроний,	—	Баҳр ўлчови	Рақс куйи	—
2	Беродам	эроний	—	қўшиқ	11	—
3	Бобохоним	ширвоний	соқийнома	қўшиқ	11	Киши номи
4	Беш парда	эроний	уфор	қўшиқ	8	Парда номи
5	Елпасаланди	эр.ширвоний	соқийнома	ўйин	—	—
6	Галалайлим	эр.ширвоний	уфор	қўшиқ	15	Шеър номи
7	Гуландом	ширвоний	уфор	қўшиқ	11	Киши номи
8	Зоринжи	ширвоний	ланг	қўшиқ	11	Парда номи
9	Зоринжи мунгли	ширвоний	ланг	қўшиқ	11	Парда номи
10	Илғор I	Эр.шир	илғори	қўшиқ	8	От юриши
11	Илғор II	ширвоний	вальс	қўшиқ	8	От юриши
12	Қирқ минг илғор	ширвоний	уфар	қўшиқ	11	От юриши
13	Илғор сарпардаси	Эр.шир.	илғори	қўшиқ	11	Суяв бахши
14	Қўшим Полвон Илғори	эроний	соқийнома	қўшиқ	8	Киши номи
15	Кўр қиз	эроний	соқийнома	қўшиқ	11	Киши номи
16	Машҳади Ибод	—	—	—	—	Шаҳар
17	Мухаммаси Ифтор	Эр.шир	мухаммас	қўшиқ	15	Шакл
18	Калта мухаммас	эроний	—	—	—	—
19	Мухаммаси дoston	Эр.шир	ланг	куй	—	—
20	Мухаммаси бахши I	ширвоний	мухаммас	қўшиқ	15	—
21	Мухаммаси бахши II	ширвоний	мухаммас	қўшиқ	15	К.Отаниёзов йўли
22	Бош мухаммас	эроний	—	Суяв бахши	—	—
23	Нолиш мухаммас	эроний	—	—	—	—
24	Нолиш I	Эр. шир	ланг	қўшиқ	8	—
25	Нолиш II (калта)	эроний	ланг	қўшиқ	16	—
26	Нолиш III	ширвоний	ланг	қўшиқ	8	—
27	Така нолиш	ширвоний	Илғор	қўшиқ	15	—
28	Нолиш IV	—	—	—	—	—
29	Нолиш V	—	—	—	—	—
30	Нолиш сайқали	эроний	ланг	қўшиқ	8	—
31	Нома боши	Эр.шир	ланг	қўшиқ	11	—
32	Найларман I катта	ширвоний	сак	қўшиқ	8	—
33	Найларман II кичик	ширвоний	сак	қўшиқ	8	—
34	Найларман III	—	—	—	—	—
35	Найларман IV	—	—	—	—	—
36	Найларман V	—	—	—	—	—
37	Оромижон (Юз бир)	ширвоний	гул уфор	куй	—	—
38	Ола қайиш	эроний	ланг	қўшиқ	11	От безаги
39	Патак нома	эроний	—	куй	—	Киши номи
40	Раҳм айла	ширвоний	уфор	қўшиқ	8	Шеър номи
41	Сар парда	эроний	қадим зарб	куй	—	Парда номи
42	Салтиқ	эроний	қадим зарб	қўшиқ	11	Уруғ номи
43	Саргардон	ширвоний	уфор	куй	—	—
44	Табриз	эроний	ланг	қўшиқ	11	Шаҳар
45	Тўрғай	эр.шир	усулсиз	куй	—	Куш номи
46	Уч тўп	эроний	ланг	қўшиқ	11	—
47	Шо кўчди	эр.шир	вальс	қўшиқ	8	—
48	Шо кўчди(Туркманча)	Эр.шир	вальс	қўшиқ	8	Суяв бахши
49	Шо кўчди(Қорақалпоқча)	эроний	Вальс	қўшиқ	8	—

50	Шо Санам	эроний	—	—	—	Суяв бахши
51	Ширвоний I	ширвоний	вальс	қўшиқ	11	—
52	Ширвоний II	ширвоний	вальс	қўшиқ	8	—
53	Ширвоний III(Оқсоқ)	ширвоний	—	—	—	—
54	Ширвоний IV	—	—	—	—	—
55	Эшвой	Эр.шир	соқийнома	қўшиқ	11	Киши номи
56	Эшвойи Курд	ширвоний	сак	қўшиқ	8	Киши номи
57	Эшвой Урганжий	ширвоний	уфор	куй	—	Киши номи
58	Эшвойи Туркман	эроний	уфор	куй	—	Суяв бахши
59	Қора дали	Эр.шир	гул уфор	куй	—	От номи
60	Қўша дас	эроний	гул уфор	қўшиқ	16	Зарб номи

ШЕЪР РАДИФИ БИЛАН ЮРИТИЛАДИГАН ШИРВОНИЙ УСЛУБ НОМАЛАРИ

№№	Номи	Услуби	Дойра усули	Тоифаси	Ҳижоси	Келиб чиқиши
1	Авазим	Гўрўғли	Илғори	қўшиқ	11	—
2	Боғ сайлина галади	Ошиқ Фариб	Уфор	қўшиқ	11	—
3	Баёзинг	Ошиқ Фариб	Уфор	қўшиқ	11	—
4	Галдим	Ошиқ Қамбар	уфор	қўшиқ	8	—
5	Гўрўғли оғам галмади	Авазхон	Ланг	қўшиқ	11	—
6	Гетмали бўлдим	Ошиқ Фариб	Уфор	қўшиқ	8	Халфа йўли
7	Етти йилга кетган ёрим	Ошиқ Фариб	Уфор	қўшиқ	8	Халфа йўли
8	Ёрни гули галди ўзи	галмади Ошиқ Фариб	Уфор	қўшиқ	11	Халфа йўли
9	Хабар бер	Хирмондали	Уфор	қўшиқ	8	—
10	На бўлди	Ошиқ Фариб	Уфор	қўшиқ	11	Халфа йўли
11	На бўлди I	Ошиқ Фариб	Уфор	қўшиқ	11	Қ.Ҳажиев йўли
12	На бўлди ёрим галмади	Ошиқ Фариб	Гул уфор	қўшиқ	8	—
13	Найлайин	Ошиқ Фариб	Қадим зарб	қўшиқ	8	—
14	Айро солдинг	Ошиқ Фариб	Уфор	қўшиқ	8	—
15	Саллона-саллона	Ошиқ Фариб	Уфор	қўшиқ	8	—
16	Саётхон боғда	Саётхон Ҳамро	Уфор	қўшиқ	8	К.Отаниёзов йўли
17	На тилар мандан	Саётхон Ҳамро	Илғори	қўшиқ	11	К.Отаниёзов йўли
18	Душимда бир Булбул гўрдим	Тоҳир ва Зухра	Уфори	қўшиқ	8	К.Отаниёзов йўли
19	Санамжон	Ошиқ Фариб	Уфор	қўшиқ	11	К.Отаниёзов йўли
20	Севдигим	Ошиқ Фариб	Уфор	қўшиқ	11	Г.Матназаров йўли
21	Тушдимда галдим	Ошиқ Фариб	Уфор	қўшиқ	11	—
22	Томошосини	Ошиқ Фариб	Уфор	қўшиқ	11	Э.Бекжонова йўли
23	Қайдин бўлурсан	Гўрўғли	Уфор	қўшиқ	11	—
24	Етишмас	Тоҳир ва Зухра	Так, гултак, так-так	гул қўшиқ	11	И.Пирматов йўли

Жадвалларда кўрсатилган номаларнинг кўпчилиги ҳар иккала услубда ҳам учрайди. Бундан ташқари баъзи номдош ёки оҳанглари ўхшаш номалар туркман, озарбайжон ва қорақалпоқ достон куйларида ҳам мавжуд. Достон номаларини биринчи қарашдаёқ қиёсий таққослаганда шундай хулосага келиш мумкин.

Достонларнинг мусиқий номаларини баъзи жиҳатдан мақомларга қиёслаш мумкин. Шу маънодаки, достон воқелигини бошдан оёқ ривожланиш жараёнига мувофиқ ҳолда, унинг муайян нуқталари билан боғлиқ муқим куй йўли юзага келади. Бу куйлар (мусиқий бирликлар) воқелик асоратлари каби ҳар бир достоннинг муҳим таркибий омиллари сифатида гавдаланади. Яъни, «Базирён», «Ошиқ Фариб ва Шоҳсанам» каби достонлар тилга олинганда нафақат маълум мазмундаги воқеа ёки қаҳрамонлар, балки шу достонларнинг мусиқий мундарижаси билан боғлиқ қатор куй-номалари ҳам кўзда тутилади. Масалан, «Базирён» достонининг асосий мусиқий нуқталари қуйидагича шаклланган: 1. «Найларман II» (Кичик Найларман), бу нома Хоразм бахшиларининг деярли барчаси ижро қиладиган намуналарида мазкур достон бошланишидаги дастлабки номадир. 2. Найлар-

ман III¹ Ойсултон айтадиган нома бўлиб, бахшилар томонидан ҳар-хил мос тушадиган номаларга ўқилади. 3. «Найларман I» (Катта найларман) — Гўрўғлининг «Армоним қолмади» сўзи билан айтилади. Уни К.Отаниёзов, Қ.Норматов, Р.Муродовлар «Шо кўчди» номасига солиб ҳам ўқиганлар. 4. Раҳм айла — Гўрўғлининг «Ман Базирёна учрадим» сўзи билан машҳур бўлиб, барча бахшилар ижро қиладиган турларида мавжуд. Достон воқеалари ривожига кўтарилган сари, фарёд нолалари билан суғорилган «Қирқ минг илғор», «Нома боши», «Зоринжи» кўшиқлари билан воқеалар ривожига янада кучайтирилади. Номи охириги келтирилган номалар ҳақида гапирадиган бўлсак, достонларда «Зоринжи» пардалар шу номли кўшиқларда акс этган бўлиб, кичик ва орттирилган секундалардан ташкил топади. Мазкур номалар гарчи дуторнинг бош ёки ўрта пардалари биринчи босқичларидан бошлансада, ўртадаги «Лол» пардалар ҳатлаб ўтилиб, орттирилган секунда ва ёнма-ён ярим пардалар ҳосил бўлади. Бунинг натижасида ўзига хос мунгли, зорланувчи оҳанглар вужудга келади. Шунинг учун бўлса керакки, ушбу товушқаторда чалинадиган ва айтиладиган куй ва кўшиқлар оқсоқ Зоринжи ёки мунгли Зоринжи, яъни зорланувчи пардалар деб аталади. Бу замонавий Оврўпо мусиқий тилида минор ладига нисбатан II ва V поғоналари пасайтирилган локрий лади деб ҳам юритилади ва бошқа ладларга қараганда кам учрайди.

Зоринжи номидаги парда тузилмалари, куй ва кўшиқлар туркман, озарбайжон, турк достон йўлларида ҳам мавжуд.

«Зоринжи» номаси кўп достон воқеалари ривожининг энг драматик, қайғули, фожеавий жойларида бахшилар томонидан қўлланилган. Айниқса, Ўзбекистон халқ бахшилари Бола бахши — Қурбонназар Абдуллаев, Норбек бахши — Абдулла Қурбонназаров, Қаландар бахши Норматовлар ижро этган «Базирён» достонининг авжидаги Гўрўғлининг панада туриб, ўқ ёй билан Базирённинг кўкрагига учта ўқ қадагандан кейин туялардаги тахтиравон устидан қулаб тушган Базирён жон талвасасида фарёд чекиб: — «Мани ёт элларда қонга беллаган одам ўғли одамзод, кимсан? Дўстмисан, душманмисан? Агар мани бундай ҳолга солганингни Гўрўғли оғам билса, дарҳол келиб хунимни олар эди» деган хитобидан кейин душман сўзига кириб алданганини билиб, хуни гирён йиғлаб, Базирённи олдига бориб, Зоринжи номасида Гўрўғлини айтиб турган сўзи:

Қурбон бўлай гўздан оққан ёшинга,
Жонима тоза ўт солдинг вой-войей Базирён.
Душмона инониб галдим ёнинга,
Чиқа олмас доға қолдим вой-войей Базирён

деб, пушаймонга тўла дардини куйлайди.

Бахшилар ижросида оқсоқ Зоринжи 3/8-2/4 ўлчовида, оқсоқ, яъни ланг усул деб аталувчи доира усулида, бир октавалик овоз кенглигида айтилади. Бу ерда кўшиқнинг мунгли, қайғуга тўла, дўст соғинчи, қаҳрамоннинг ифво туфайли алданиб қилган ишидан пушаймонлиги, бундан қалбдаги изтироб ва тугёни акс этади.

Ойсултон қисмидан кейинги яқунловчи бўлакларида эса «Илғор», «Раҳм айла» ва кўтаринки руҳ бахш этувчи бошқа номалар қўлланилади.

«Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам» достонида 1. Санамнинг «Ёндирма берда» сўзи билан «Эшвой», «Озод қил» радифи билан «Мухаммаси бахши I» кўпчилик бахшилар қўлланишида машҳур. Ғарибнинг онаси Оводон момонинг «Болама ўхшайди овозинг сани» сўзи билан «Нолиш» номаси ва бошқа куй-номаларсиз бу достонни тасаввур қилиш қийин.

Достон номалари куй мустақиллигини, шаклан тугаллигини айнан мусиқий мантиқ жиҳатидан мақом йўлларида қиёс қилишимизнинг боиси ҳам шундадир.

Яна бир ўзгача томони шундаки, бахшилар қайси достонда қандай номалар асосий таянч нуқта, яъни мазкур достон мазмунини ёрқин очиб берувчи куйлар бўлишини яхши биладилар ва унга амал қиладилар. Бахшилар ижросидаги маълум бир достоннинг баъзи номалари ўрнини шеърнинг бўғини тўғри келадиган бошқа номалар билан ҳам алмаштиришлари мумкин. Яъни воқеага асосан шеър мазмуни, ҳижола микдори ва ўзига хос бошқа қоидаларга қараб олдиндан тайин куй — нома мосланади.

¹ Иккинчи ва учинчи номалар орасида «Гўринди», «Хуш келибсиз бизни манзил макона» ва Эшвой номасига солинган «Бек ўғлиман беникоҳни севмарам» сўзлари билан айтиладиган номалар бўлиб, улар Бола бахши вариантыда тушириб қолдирилган. Бахши отадан бунинг сабабини сўраганимизда улар: - «Достоннинг бу қисми Паризоднинг Базирёна ғойибона ошиқ бўладиган жойи. Бу бўлак Гўрўғлининг обрўсини туширади, шунинг учун мен айтишни маъқул кўрмайман» деганлар. (Муаллифнинг дала ёзувлари 1989 й.)

Хоразм достонларидаги ана шу муҳим хусусият куй мустақиллиги, иккинчи томондан умуман достончиликка хос бўлган воқеликни инобатга оладиган бўлсак, номаларда юзага келадиган шеърят ва мусиқа, сўз ва оҳанг муносабатлари алоҳида аҳамият касб этади.

Достонларда куй ва сўз ўзаро боғланиши масаласи кўпқиррали бўлиб, бир томондан асар шеърининг шакли ва мазмуни, иккинчи томондан тингловчиларнинг қайси эл-элатга мансублиги, достон ижроси ўтаётган муҳит ва шароит, учинчидан бахшининг куй танлаш диди, тажрибаси, маҳорати, ижодий имконияти ва бошқа жуда кўп жиҳатлар ўзига хос омил бўлиб хизмат қилади. Аини чоғда номалардаги куй ва сўз боғланиши мақомлардан ва йирик ашулалардан фарқли ўлароқ, ҳар бири нисбатан эркинлиги, ўзига хослиги билан ажралиб туради.

Маълумки, турк халқларининг оғзаки ва ёзма шеъриятида қадимий турларидан бўлмиш бармоқ вазнидаги шеър тузилиши айниқса кенг тарқалган. Достон матнидаги шеърлар энг оддий шаклни ташкил қилади. Улар ичида асосан 7, 8, 11, 14, 15 бўғинли тўртликлар ўрин олган. Хоразм достонларида энг кўп учрайдигани 8, 11 ва 15 ҳижоли шеърлардир.

Достон шеърлари ичида 14 – 15 ҳижолилари алоҳида диққатга сазовордир. Гап фақат мисраларнинг ўринларида бўлмай, балки айнан шундай шеърларда аруз билан бармоқ вазнларининг яқин томонлари яққол намоён бўлади. Беш мисралик шеър (қўшиқ)лар мухаммаслар услубида бўлиб, бунда мумтоз шеърятдаги мухаммасларга яқинлик ҳам кўзга ташланиб туради. Масалан «Тоҳир ва Зухра» достонидаги:

Санга тушди /назарим /севгили жонон бари гал. 7+8=15
 Сочи мушк /исли ифар /сунбули райхон бари гал.
 Гулбадан, /гулгун ранги, /дўни зарафшон бари гал.
 Ол ёноқ, /киприги ўқ, /олма занахдон бари гал.
 Жонинга /садқа бўлам /севгили жонон бари гал.

«Мухаммаси бахши I» номасига солинган бу қўшиқ шеър мисралари туроқларининг биринчи қаторидан ташқари барчаси бир хилда шаклланган. Куй бўлаклари эса ҳар икки тактдан тақсимланиб туроқлар билан равон, бир – бирига мос ҳолда боғланади.

М.М. ♩ = 108 **Мухаммаси бахши I**

Санг-га туш - ди на - за - рим сев - ги - ли жо - нон ба - ри - гал

Со-чи мушк ис - ли и- фар, сун - бу-ли рай - хон ба-ри гал.

Шеърнинг бир мисраси якунлангандан кейин икки такт кичик мусикий муқаддима ва ундан кейинги келадиган бир мисра яна қайтариқ шаклида такрорланади. Бешинчи қатор эса сал ўзгаришли такрор билан бу қўшиқнинг биринчи банди якунланади.

Баъзи достонларда 15 бўғинли лекин тўрт қаторли шеърлар ҳам учрайди. Масалан «Авазхон» достонидаги:

Минг гулимдан бир гулим очилмай ўтдим во дариг.
 Боғ аро бир сарви соя солмай ўтдим во дариг.
 Шу ёримнинг ой жамолин гўрмай ўтдим во дариг.
 Борсангиз шу оғама мандин салом Қаландарим.

Табиийки, бундай кўп ҳижоли шеърлар куй шаклини ҳам ҳажман кенг, ривожланган бўлаклари пайдо бўлишига олиб келади. Бу эса Хоразм достон номаларида мухаммаслар туркумини келиб чиқишига сабаб бўлгандир.

Ҳар ҳолда достон ва баҳши мухаммаслари кўп ҳижоли бешлик (мухаммас)ларни кенг ва равон куйланишига имкон яратадиган асарлар ҳисобланади.

Фикримизча, достон шеърлари бўғинларига мослаб куй танлаш эркинлигининг икки хил сабаби бор. Булардан биринчиси: достон куй-номаларини уларнинг шеърларига қараганда камлиги ёки чекланганлигидадир. Яъни маълум бир шеър бўғинига тўғри келадиган куйга достонларда шу ҳижодаги қанчадан-қанча шеърлар мавжудлиги куйларнинг эса озчиликни ташкил қилишидадир. Мисол учун 8 бўғинли шеърларга тўғри келадиган Хоразм ширвоний номаларини олиб кўрадиган бўлсак, улар ҳаммаси бўлиб 16 дона. Ваҳоланки «Авазхон», «Базирён», «Ошиқ Фариб ва Шоҳсанам» достонларининг ўзида 8 бўғинга тўғри келадиган 32 та шеър борлиги маълум. Ёки 11 бўғинга тўғри келадиган 15 та куй-нома борлиги кўзда тутилса, юқорида келтирилган уч достонда 37 та 11 ҳижоли шеърлар мавжуд. Бу мисоллардан кўриниб турибдики, маълум бир куй-нома кўпчилик достонларда такрорланади. Яъни бир достон ичида бир нома икки, баъзан уч марта ҳам такроран ўзига мос келадиган шеърга солиб ўқиши мумкин. Лекин, кўпчилик баҳшилар бундай қайтариқни маъқул кўрмасдан, қадимдан шаклланиб келаётган номалар асосида ўзлари янги-янги куйлар яратганлар ва достонларда қўллаганлар.

Куй танлаш эркинлигининг иккинчи сабаби: достонларнинг шеър туроқлари ўзбек мумтоз шеърятига ўхшаб ҳамма вақт, бир хил тузилишда бўлмасдан турлича шаклланганлигидадир. Масалан 8 ҳижолик шеърлар бир тўртлик ичида 4 + 4 туроқдан сезилмаган ҳолда 6 + 2 ва бошқа туроқларга ўтади. 11 ҳижолик шеърларда эса 4 + 4 + 3 дан 4 + 3 + 4 га ёки 3 + 4 + 4, 6 + 5 дан 5 + 6 туроқларига ўтиши, 15 ҳижоликлари 4 + 3 + 5 + 3 дан 3 + 4 + 5 + 3 га ва бошқа хилдаги туроқланишга ўтиши мумкин. Бармоқ вазндаги шеър тузилишининг юқоридагидай беқарор, эркин ривож асосан халқ оғзаки ижодидаги шеърят ва достонларга хосдир. Шу сабабларга кўра куй танлашда ҳам эркинлик ва маълум чегарада беқарорлик мавжуд.

Номалар маҳаллий қўшиқларнинг бошқа турларидан фарқли ўлароқ, ўзининг бадиҳагўй феъли, эркин ривож, хониш ёки нутқсимон йўлда ижро қилиниши, достон воқелигига мос равишда ривожланган, ёрқин ифодали сифатларига эгадир. Улар ҳар бир ҳижонинг бир пардада куйланиши билан ажралиб туради. Бу ҳолат Оврупо мусиқасида речитатив, речитатив-декламация шаклида куйлаш ва шунга ўхшаш атамалар билан юритилиши мумкин. Шунингдек, маълумки, хонишга қарама-қарши сифат, яъни бир бўғинни икки ёки ундан кўп пардага солиб куйланиши бизда «ҳанг» деб юритилади. Шунга эътиборан хониш атамаси ҳангдан фарқли ўлароқ, ҳар бир ҳижони алоҳида пардада куйлаш кўзда тутилади. Халқ ижодиётининг бошқа турлари, хусусан қўшиқ ва термаларда ҳам бундай хониш (речитатив) йўлида куйлаш кенг ўрин олган.

Достон номалари тўла тўқис хониш услубида айтилади, дейиш ўринсиз, албатда. Улар куйлаш, ҳанглар орқали айтиш каби йўлларнинг аралаш ижросида келади. Яъни, бу ўринда бизнинг анъаналардан махсус ибора топа олмаганлигимиздан шартли равишда Хониш (форсча — ўқиш) атамасини қўллашни лозим кўрдик. Ҳанглар достон номаларининг муҳим томонини ташкил қилади. Уларни шартли равишда кичик ёки катта ҳангларга ажратиш мумкин. Булар, икки товушни ўз ичига олган кичик, уч ёки ундан ортиқ товушни бирлаштирувчи катта ҳанглардир. Аммо бизни биринчи навбатда уларнинг пайдо бўлиши, ўрни, вазифаси, сўз бўғинларига бўлган муносабати қизиқтиради. Агар «Илғор II» номаси мисолида кўрадиган бўлсак, катта ҳанглар номанинг 7, 8, 9, 10 тактларидан келади ва унинг туширим қисми сифатида хизмат қилади:

Илғор II

М.М. ♩. = 92

бун-дан ин - ти - ҳо бў-лар- му? (ёр) (жон) (ёр)

(жон) Шох - са - нам - дек (ай) О - шиқ бўл - моқ

Катта ҳанглар номанинг куй тузилишига мувофиқ турли кўринишларда намоён бўлади : а) шеър бўғинларидаги унлилар воситасида айтиладиган; б) шеър матнига асосий қўшимча қилинадиган унли ёки бўғинли сўзлар орқали айтилувчи ҳанглар. Мисол сифатида «Эшвой»нинг бошланғич куй жумлаларини кўриб чиқиш мумкин:

Эшвой

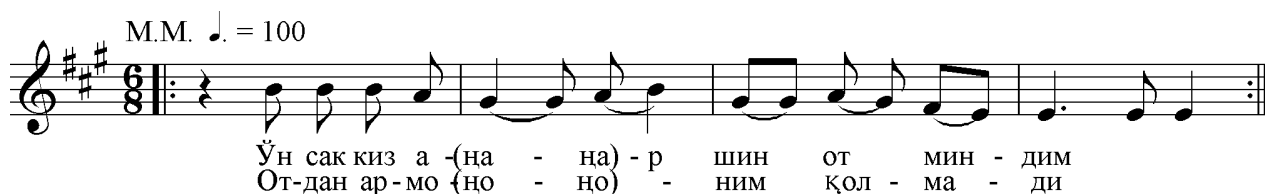

Бунда куй жумласи тўрт тактдан иборат бўлиб, иккинчи тактда шеърнинг биринчи бандидаги «айро» сўзининг «О» унлиси катта ҳанг сифатида қўлланилади. Шеърнинг иккинчи мисрасида эса «иложим йўқ ёра» бўлиши ўрнига «иложим йўқ ёри-ёра» шаклида айтилади. Учинчи банд ҳам биринчисига ўхшаб шеър бўғинининг унлиси чўзилиши билан куй жумлаларини бир-бирига боғлайди. Бунда катта ва кичик ҳангларнинг навбатма-навбат алмашилиб келишининг ўзига хослиги шу кичкина куй бўлагини ранг-баранг бўлишини таъминлайди ва зиддиятни кучайтиради. Ҳатто мазкур Эшвой куйига 11 бўғинли бошқа бир шеър солиб ўқилса ҳам ушбу 6 чи бўғинларга худди юқорида кўрсатилганидек ҳанглар тўғри келади. Демак, бу номанинг куй тузилиш қонунияти шуни тақозо қилади, дейишимиз мумкин.

Ҳанглар номаларнинг маълум жойларида туруқлар чегарасида келиб, куй жумлаларини боғлашга ва шу орқали уларнинг ривожига қўмаклашади. Ҳанглар шеър ҳижолари, туруқлари ёки бандлари орасига унлилар ва сўз бўғинлари қўшиб, тўлдириб айтиш орқали куй жумлаларининг бўш қолиши мумкин бўлган жойларини тўлиқ ижро этиш учун хизмат қилади.

Хоразм дoston номаларидаги ҳангларни ижро қилинишининг ўзига хос томони шундаки, уларда асосан «нг» «ng» бўғини ўрнига кирилл ва лотин алифбосида учрамайдиган тилнинг орқа томони билан танглайга текказиб талаффуз қилинадиган, бошқа туркий халқларда мавжуд «Н» ҳарфининг ишлатилишидир. Бу имло гоҳида олдиға ёки орқасига, кўпинча иккала томонига ҳам «О», «А», «У» унлиларини боғлаш орқали «ОН», «ОНО», «НО», «НУ» шаклида куй пардаларини тўлқинсимон ҳаракатлар билан бир – бирига боғлаш учун хизмат қилади. Бу хусусият кўпчилик ҳолларда нота ёзувида ўз ифодасини топмайди. Бунга мисол сифатида «Катта Найларман»нинг бошланғич куй жумлаларини олиб кўриш мумкин:

Катта Найларман

Бу номада ҳам Эшвойдагига ўхшаб шеър бандлари ўртасидаги тўртинчи бўғин унлисини «НА» шаклида талаффуз қилинади.

«Рахмайла» номасида эса шеърнинг ҳар банди тўлиқ айтилиб охирги бўғинида «НУ» унлисини қўшиб талаффуз қилинган ҳолда куйланади:

Раҳм айла

M.M. ♩. = 100-108

На доғ қо-лур на дош қо-лу - (ну - ну) - р на курт қо-лур на қуш қо-лу - (ну - ну) р
о - хир бу дун - ё бўш қо-лу - (ну - ну) - р ин-жил - ма қўнг - лим сабр ай - ла -
- (на - на) ин-жил - ма қўнг - лим сабр ай - ла

Катта ва кичик ҳанглари ижро қилишда юқорида кўрсатиб ўтилган ҳарф ва унлилардан ташқари бир бўғиндан ташкил топган «ҲО», «ҲА», «ЕЙ», «ЁР», «Ҳой», «Жон» икки ва ундан ортиқ бўғиндан тузилган «Ёр ей», «Дод ей», «Жон – жон ей», «Вой – вой ей», «Омон эй», «Омон – омон эй», «Каримсан эй», «Галди даврон», «Ҳақ қўлласа» каби сўзлар нақорат бўғинларида ва бошқа бўлакларида учрайди. Булар номаларнинг ўзига хос хусусиятлари бўлиб, куй матнининг бўш жойларини ижрочи овози ва асосий шеър ҳижосига қўшимча ҳис-ҳаяжонли сўз бўғинлари ёрдамида тўлдириш демакдир. Бундай ўзига хослик қўшиқ-номаларининг, шунингдек дostonни ҳам таъсир кучини оширишга хизмат қилади.

«Зоринжи» ва «Найларман II» номалари ҳис-ҳаяжонли бўғинлар ишлатиладиган асарлардан мисол бўла олади:

«Зоринжи»

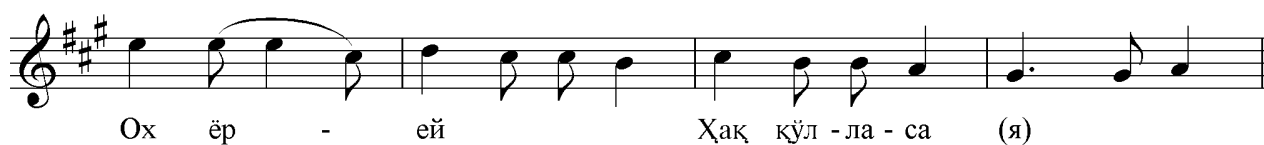
M.M. ♩. = 92

Қур-бон бў - лай гўз - дан (ей) оқ - қан (ей) ё - шинг
га (ей) жо - ним - а то - за ўт сол - динг (вой-вой - эй)

«Найларман II»

M.M. ♩. = 88-92

хо - о - о - хо - о - о - хо - о - о

Ҳангларнинг вазифаси шундан иборатки, улар ёрдамида бахшилар навбатдаги адабий мусиқий шеър жумлаларига ўзларини ҳиссий тайёрайдилар ва, шунингдек, тингловчилар эътиборини янада кўпроқ ўзларига қаратадилар.

Достон воқелиги ва унинг учун ҳар бир шеър мазмунига мос келадиган куйни танлашда ёки басталашда асарни чуқур ҳис қилиш, қаҳрамоннинг ички кечинмаларини ҳаёлан ўз вужудида синаб кўриш, бахшининг эмоционал кучи, диди, теран фикрлилиги ва ижрочилик қобилиятининг қай даражада ривожланганлигига боғлиқ. Ҳар бир ижрочи, қайси асарни талқин қилмасин, ўзининг ҳиссий сезгиси ва дунёқараши доирасида маълум даражада шахсий ўзгартишни киритади. Хусусан, достон ижрочилигида номалар ва уларнинг ифода воситаларига нисбатан эркин, ижодий ёндошади. Бундай ўзгариш қотиб қолган, бир қолипга солинган бўлмасдан, достончи бадиий тафаккурининг бойиши, мусиқий маҳоратининг ортиши, ижрочилик даражасининг ривожланиши ва такомиллашуви натижасида ўсади ва юксалаверади.

Достон номаларининг куй вазни ва усули турлича кўринишларига эга. Бу жабҳа бир тоифа қўшиқларда барқарор, яъни муайян қоидаларга бўйсунган ҳолда гавдаланган бўлса, бошқаларида эркин, ўзгарувчан, беқарор кўринишларда намоён бўлади. Бу жараён кучли ва кучсиз ҳиссаларнинг алмашинувида дутор ва дўмбиранинг ўнг қўл зарбларидаги тўрт бармоқни ёки жимжилоқни чолғу қопқоғига теккизиб чалишда ҳам ўз аксини топади.

Номаларнинг мусиқий вазнлари ҳар хил бўлиб, оддий, мураккаб ва аралаш ўлчовларда келади. Уларни шартли равишда уч гуруҳга ажратиш мумкин:

- 1) Икки ва тўрт (жуфт) чорак ўлчовли;
- 2) Уч (тоқ) чорак ва уч нимчорак ўлчовли;
- 3) Аралаш ўлчовли.

Биринчи турдаги ўлчовларни Хоразм достон номаларининг (Бобоҳоним, Илғор) кўпчилигида учратиш мумкин.

Учлик тоқ ўлчовларга $3/8$, $3/4$ кўринишдаги мураккаб вазнлар киради. Номаларда $3/4$, $3/8$, $6/9$ лик ўлчовлар нисбатан кам учрайди. $6/8$ ўлчовдагилари эса кўпчиликни ташкил қилади.

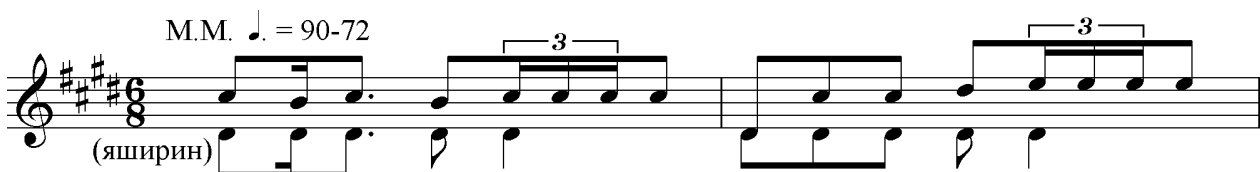
Учинчи, аралаш ўлчовларга $5/8$, $5/4$, $7/8$ ва бошқа турлари киради. Шулардан кузатиб чиқилган 87 номанинг еттitasi $2/4$; биттаси $3/8$; эллик бештаси $6/8$; олтитаси $4/4$; биттаси $9/8$; ўн саккизтаси ҳар хил аралаш мураккаб ўлчовларга тўғри келиши аён бўлди. Кўриниб турганидек, шуларнинг ичида энг кўп учрайдигани $6/8$ вазнидир.

Достон ижрочилигида усул воситаси ўзига хос кўринишларга эга бўлиб, бу ҳақда батафсилроқ тўхталиш жоиз. Ўзбекистоннинг бошқа маҳаллий услубларида усуллар бахши дўмбира ижросининг ўнг қўл зарбларда ўз аксини (яширин ҳолда) топса, Хоразм достон номаларида ғоятда муҳим аҳамият касб этади. Аниқроғи, мақомларда мавжуд бўлганидек, достон номаларида усул муқимлашган шаклда таркиб топади. Жумладан ланг (оқсоқ) усул, сак (сакиш — сакраш, ҳатлаб ўтиш, маълум бир зарбни тушириб қолдириш) усул, илғори усул, мухаммас усул, олти ва уч нимчорак ўлчовга тўғри келадиган, махсус номланмаган кучли ҳиссалари доиранинг «Бак, бум, бум» ёки вальсга ўхшаш «Бум, бак, бак» шаклидаги, уфorniнг тўлиқ бўлмаган кўринишидаги ва бошқа зарбларга дуч келганимизда уларни достон куйларининг усуллари эканлигини пайқаш мумкин. Ҳатто ўзга турларга ўтганларида ҳам, усул негизи достон номаларига мансублигини яққол ҳис этамиз. Номаларнинг усуллари асосан икки йўналишда намоён бўлади. Биринчиси — доира жўрлигида янграб турувчи зарблар, иккинчиси доира жўрлигисиз ҳам куй матни заминида мунтазам такрорланиб боровчи урғули тузилма сифатида гавдаланган усуллар. Сўнггиси — гўё мавҳум тарзда ўрин олган ритмик тузилмалар бўлиб, нисбатан кенг тарқалгандир.

Ўзбекистон ҳудудидаги Қашқадарё — Сурхандарё, Қорақалпоқ, Эроний услубли бахшилар қўшларида доира иштирок этмаслиги маълум. Бунда асосан бахшининг бир ўзи дутор ёки дўмбира

билан тингловчилар олдига чиқиб достон куйлайверади. Қорақалпоқ ва Эроний услубли бахшиларга буламончи ёки ғижжакчи жўр бўлиши мумкин. Бунда номаларнинг ички усул бирликлари билан чамбарчас боғлиқ бўлган дутор ва дўмбира зарблари гўё доира ўрнини босадигандек туюлади.

Эроний

Ширвоний услубли бахшилар қўшида дутор, буломон, ғижжак билан бирга доира ҳам бевосита иштирок этгани учун усул бирлиги асосан доира зарбларида намоён бўлади:

Ширвоний II

Мазкур услубга тааллуқли бахшилар доира зарбларини «Накра»¹ дейдилар. Номаларда учрайдиган усуллар эса Бола бахши ибораси билан айтганда «Қадимий усул»нинг турли хил кўринишларидир. Булардан асосийлари Илғори, Сак, Ланг, Мухаммас, Уфор, Гул уфор (Хоразмда «Тандира касак», Бухорода «чиллиги», Тошкент – Фарғонада «Умбалақидон, лаққалақидон» деб юритилган) усуллари ҳамда ўз номига эга бўлмаган соқийнома² ва кучли ҳиссаларига урғу бериб чалинадиган вальсифат усуллар мавжуд. Булар нота намуналарида қуйидагича ифодаланади:

1. Қадимий ва илғори усуллар: —
2. Сак усул: —
3. Ланг усул: —
4. Мухаммас усул: —
5. Уфор: —

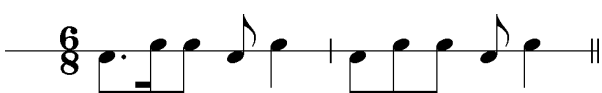
¹ А.Фитрат накрага қуйидагича таъриф беради: — «Чолғуни чертганимиздан бошлаб товуш чиқарадир-да, бир муддат ўзаниб қолғоч Нағма бўладир. Демак шул чертишимиз нағманинг бош томони бўладир. Бунга «Никра» дейиладир».

Қаранг: А.Фитрат «Ўзбек классик музыкаси ва унинг тарихи». Т., 1993 й. 6 б.

Накр — усул зарблари бирлиги, уриш, кесиш, ритм ўлчовлари ифодаланадиган унсиз ҳарфлар.

И.Ражабов «Мақомлар масаласига доир». Т., 1963 й. 297 б.

² Гарчи Соқийнома атамаси Хоразм мақомларида ва созандалар орасида учрамаса ҳам достон номаларида бу усул кенг қўлланилади.

6. Гул уфор: —

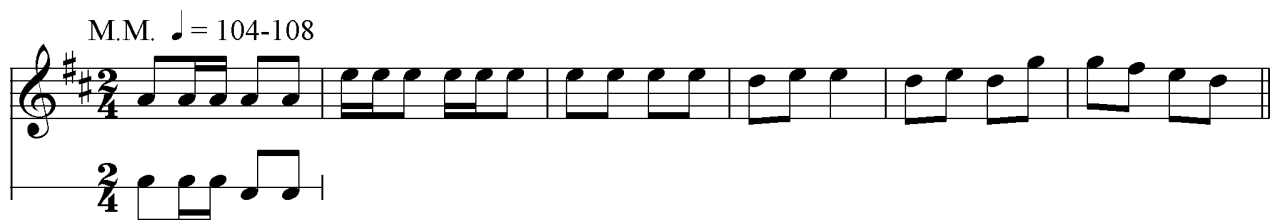
7. Номланмаган (соқийнома): —

8. Кучли ҳиссалари урғуланган (вальс сифат):

Оддий ўлчовларда келадиган «Кўр қиз», «Эшвой», «Елпасаланди», «Ёрни гули галди, ўзи галмади» га ўхшаш кучли ҳиссаларига урғу берилган (вальсифат) усулларга эга.

Кўр қиз

Шо кўчи

Назаримизда, ширвоний услубда доиранинг шартли қўлланилишига бир қанча сабаблар бор бўлса керак. Жумладан, номалар шаҳар маданий муҳитига тушгани ҳолда ранг-баранг қўшиқ, ашула ва мақом анъаналари таъсирига учраган.

Мазкур мақом ва ашула йўлларида дoston номалари «сак» усулининг аниқ кўринишлари учраса, баъзи номаларнинг биринчи тўртлигидан кейин ўрта пардалардаги сўзлар хониш (речитация) тарзида айтилади. Бунда доира рез бериб туради ёки бутунлай тиниб, нома бўлаги усулсиз баён қилинади. Нақоратларда эса яна доира жўр бўлишни давом эттиради. Бунга «Қирқ минг илғор» номаси ёрқин мисол бўла олади:

Қирқ минг илғор

Бундай эркин, усулсиз шеърӣй-мусиқӣй матн кўпгина номаларнинг авжлари, ва умуман ўзбек дostonчилик мактабларида номаларнинг усулсиз ижроси жуда кўплаб учрайди¹. Маълумки бундай баён мусулмон халқларида шу жумладан ўзбек халқида Қуръони Карим оятларини юқори оҳангларда эркин қироат қилиниши, бошқа турдаги ашула ва қўшиқларда ҳам кўплаб топилади. Масалан: катта ашула, ёввойи мақом йўллари, маддоҳлар нисба(ижро) бисоти, сурнай куйлари, Хоразм сувораларининг авжлари доира усулидан қисман чекинган ҳолда эркин, беқарор ижрога жуда мойилдир. Баъзи дoston номаларининг бу сифат ижрога кўпроқ интилиши тингловчиларга маълум бир баландликдаги пардада туриб сўз маъносини таъсирлироқ қилиб етказишдир. Шу орқали қаҳрамоннинг ички ҳиссиётлари, дарди ёрқинроқ, теранроқ ифода этилади. Худди шу хусусияти билан ҳам номалар мақом ашулаларидаги жиддий, маълум муваққат қонун қоидаларга бўйсунган, барқарор усул йўналишларидан фарқ қилади.

Дoston номаларидан кўпчилигининг якунидаги сайқал қисмларида вазнларнинг алмашиниши ёки қўшиқ ижро суръатининг ўзгариши (кўпинча тезлатилиши) натижасида доиранинг зарбий имкониятларидан янада унумли фойдаланилади. Мисол сифатида «Кўр қиз» номасининг сайқал қисмини келтирамыз:

Кўр қиз

¹ Шунингдек турк дostonларида ҳам усулсиз ижроларни кузатиш мумкин. Фаррух Арзунар томонидан 1962 йили тўпланган ва ёзиб олинган «Gʻfianter folklori» тўпламида «Элбейли ўғли» дostonининг иккита «Хуршид ила Моҳимеҳри» дostonининг ҳам иккита варианты мусиқӣй намуналари билан берилган. Уларнинг кўпгина номалари усулсиз ижро қилинади.

Бундай сайқаллар асосан дoston қўшиқлари, хусусан ширвоний услуб номаларига мансуб бўлиб, мазкур қисмлар келган жойда бахши қўшидаги жўрнавозлик қиладиган барча чолғучилар яйраб, жўшиб ижро қилишлари учун қулай фурсат келади. Айниқса усул чўзимини доирада майдалаб чалиш имконияти кенгаяди ва доирачи ўзининг чапдастлик маҳоратини яққол намаён қилади.

Ширвоний услубида доиранинг қўлланилиши сабабларидан яна бири шундаки, бахши ва созанда қўшлари тўй ва сайилларни биргаликда ўтказишган. Шунингдек, дoston якунида асосан Бартавил ва уфориси, Елпасаланди ва уфориси, Галалайлим ва уфориси каби рақсбop йўллар бахши ва созанда қўшлари учун бирдек зарурий ижро дастури бўлиб келган. Булар чалинганда кўпчилик ҳолларда қайроқчи раққос, тингловчилар ичидан ҳам серғайрат, завққа тўлиб-тошган кишилар даврага чиқиб ўйинга тушиб кетадилар.

XX аср бошларидаги созанда қўшларидан бири.

Чандан ўннга: 1. Худойберган Курбон ўғли (буламон),
2. Матёқуб Отажонов (дойра),
3. Мадрахим Ёқубов-Шерозий (тор),
4. Матюсуф Харрот-Чокар (ғижжак),
пастки қаторда: 5. Рахим Оллаберганов (қайроқ),
6. Карим Оллаберганов (рақс).

Ширвоний услубига табиатан жўшқинлик ва ўйноқилик хослиги, бошқа услубларнинг эса ички овоздаги ижрочилиги (ёки мойиллиги) сабабларини келтириш мумкин.

Доиранинг гоҳ вазмин, баъзан ўртача, баъзида эса тез суръатлардаги ижроси, хилма-хил жошибадор нақраларнинг алмашилиб туриши, номаларнинг тингловчилар қалбидан чуқур жой олишига сабаб бўлган.

Усулларнинг ранг-баранг, ўйноқи, рақсбоп хусусиятлари дoston қўшиқларининг кўпчилигини оммалашиб кетишига олиб келган. Улар кишининг диққат-эътиборини ўзига тортади ва дoston воқеалари ичида қаҳрамонлар билан бирга ҳаёлан иштирок этишга беихтиёр жалб қилади.

Хоразм дoston номаларининг усул кўринишини таҳлил қила туриб, шундай хулосага келиш мумкин:

1. Номаларнинг усуллари турлича намоён бўлиб, улар бир тоифа дoston қўшиқларида барқарор бўлса, бошқаларида ўзгарувчандир. Улар мақомлардагига ўхшаб муқимлашган шаклга эга ва ўзига хос тарзда номланади.

2. Ширвоний услубда доира қўлланилишининг бош сабабларидан бири дostonларнинг шаҳар маданий муҳитига тушганлигидадир. Улар мақомлар, мумтоз куй ва ашулалар билан ўзаро алоқалар ва ўзаро таъсирлар натижасида бир — бирини бойитганлар.

3. Дoston куй ва усулларининг жошибадорлиги, жўшқинлиги, серзавқлиги сабабли уларга таянган ҳолда асарлар яратиш XX аср бошларида яшаган ижодкор созандалар фаолиятида кенг ўрин тутди. Шунингдек, ҳозирги даврда ҳам ёш эстрада хонандаларининг дoston номаларига мурожаат қилиши айниқса номаларнинг бадиҳага, аранжировка ва ремиксга мойил эканлиги ушбу соҳани ҳали очилмаган кўриқ ва фойдаланилмаган чашма эканлигидан далолат беради.

Дoston номаларини таҳлил қиладиган бўлсак, уларининг икки томони мавжуд бўлиб, биринчи томони куй жумлалари, даврлари, ўрта ва катта авжлари, туширим ва якуний қисмлари, кенг ривожланган хониш ва ҳанглар шаклида кўринса, иккинчиси товушқаторнинг дастлабки ибтидоий бўлаклари бўлмиш жинс (тетрахорд, пентахорд) ва уларнинг сал ўзгарган (кичрайган ёки кенгайган) тузилмалари тарзида намоён бўлади. Шунингдек, баъзи номалар чолғу муқаддимасининг асосий пардадан пастда ёки юқорида бошланиши, иккинчи тўртлик ёки даромад қисмида ёндош тоналикларга ўтиши, авж пардалари, айниқса туширим ва якуний қисмларида парда ўзгаришлари натижасида кўш лад тузилмалари ҳосил бўлиши, дoston номаларининг ўзига хослиги ва мураккаблигидан дарак беради.

Номалар беш пардалик ҳажмдан тортиб бир ярим октава ва ундан ортиқ товуш кўламини ўз ичига олади. Бундай кенг ҳажмли ривожланган куй-қўшиқлар мумтоз ашула ва мақомлар сингари босқичма-босқич куйнинг турли регистрларини бирлаштиради ва бу бўлаклардан яхлит мусиқий асарлар вужудга келади.

Дoston номалари пардалар ҳамда улардан тузилган жинслардан ташкил топади. Жам ва жинсларнинг товуш оралиқлари бир-биридан фарқ қилади. Улар ярим тон, бир тон, баъзан бир ярим тон оралиқ миқдорлари билан белгиланади.

Номаларда жам ва жинсларнинг кичрайган ёки кенгайган кўринишлари ҳам учрайди. Икки жинснинг боғланиши натижасида тўлиқ ёки тўлиқ бўлмаган 7 поғонали диатоник ладга асосланган ионий ва элий товушқаторлар ҳосил бўлади.

Хоразм дostonларида мусиқий омил, ривожланган куйлар алоҳида ўрин тутди. Табиийки, номаларнинг парда тузилиши ўзининг мураккаблиги, узун тараққиёт йўлини босиб ўтгани билан ажралиб туради. Бу масала дoston мусиқасининг алоҳида мавзу сифатида Ю.Кон ва И.Акбаров қаламларига мансуб бўлган, «Ўзбек халқ мусикаси» тўпламининг IX жилдига ёзилган сўз бошида таҳлил қилинган. Тадқиқотчиларнинг кузатишларича Хоразм дoston йўлларининг лад асослари қонуниятларида, яъни товушқатор ва куй ҳаракатларида ўзига хос хусусиятлар мавжуд. Масалан, ўзбек мусиқасининг бошқа жанрларида кам учрайдиган, таркибида орттирилган секунда бўлган товушқатор, таянч нуқтаси товушқатор ўртасида жойлашган гипофригий ладлар Хоразм дoston номаларида учраши алоҳида диққатга сазовордир. Ушбу маълумотлар Хоразм дoston номаларининг лад асосларини ўрганишдаги дастлабки муҳим қадам бўлган.

Номаларнинг лад асосларини ўрганиш турлича ёндошишни тақозо этади. Биринчиси, дoston ижрочилигида етакчи чолғу бўлган дутор пардаларига қиёс қилинган ҳолда дostonларнинг куй ва парда тузилишини аниқлаш. Иккинчиси, мақом йўлларига нисбат берган ҳолда юзага келган парда

тизими ва товушқаторларига оид «Бузрук», «Рост», «Наво», «Дугоҳ», «Сегоҳ», «Ироқ» каби атамалардан фойдаланиб лад хусусиятларини кўриб чиқишдан иборат.

Масалан, биринчи ёндашув орқали кўришга жазм қилсак, Хоразм бахшиларининг асосий чолғуси бўлмиш дутор пардаларининг тузилиши ва қайси номани қай пардадан бошланиши ҳамда унинг сабаблари каби саволларга жавоб топиш билан боғлиқ. Бироқ шуни ҳисобга олиш жоиздурким, Хоразмда Бола бахши 1933 йилдан бошлаб тор чолғусини ўзига жўрнавот саз сифатида қабул қилгани, кейин эса шогирдлари унга эргашиб кетишлари натижасида тор бахшиларнинг жўрнавот чолғуси сифатида тан олинган¹. Кейинчалик бу воҳанинг бахши ва созандалари орасида дутор ва танбур ўрнини тор чолғуси эгаллай бошлаган². Табиийки, бундай шароитда дуторнинг ўнг қўл зарблари, ижро услубининг баъзи қирралари торнинг ўнг қўл ижрочилигига ҳам таъсир қилган. Лекин чап қўл, яъни парда тузилишларидаги ва созланишдаги фарқлар, уларнинг номланишини маълум даражада унутилишига олиб келган. Бола бахши ҳамда фарзандлари Ўзбекистон халқ бахшиси Норбек ва Матёқуб Абдуллаевлар кўмагида дуторнинг парда тузилиши ва уларнинг қандай номланишини тиклашга муваффақ бўлди. Пардаларнинг асосийлари бешта бўлиб қуйидагича номланади:

1. Сар парда ёки бош парда (беш парда).
2. Ширвон парда.
3. Мискин парда.
4. Лол парда.
5. Зоринжи парда.

Бу пардалар ҳар бири ўз ҳолича алоҳида товушқатор тизимини ҳам англатади ва муайян товушлар йиғиндисидан ташкил топади. Улар дутор пардалари чизмасида қуйидагича кўринишга эга:

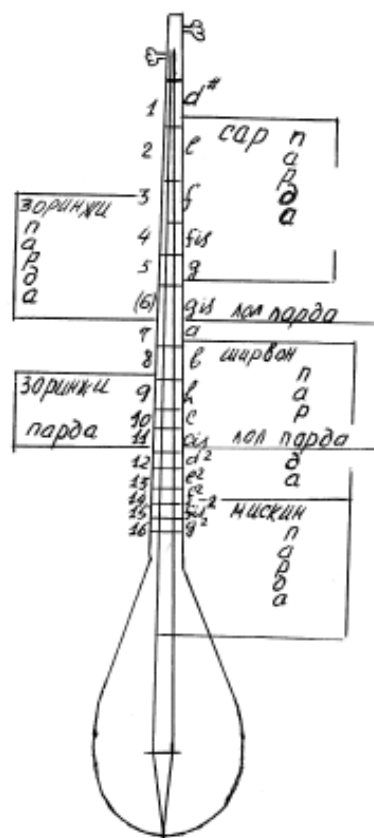
Ушбу пардалар дуторда бармоқ босқичларини акс эттириб қолмасдан, муайян товушлар тузилмасини ташкил қилади.

Сар парда, дутор кичик октава ре товушига созланганда қуйидаги беш пардани ўз ичига олади:

Сар пардадан Хоразм достонларининг ривожланган, номлари бошланади. Бу ҳақда «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам» достонида икки кўзи кўр бўлиб қолган Ғарибнинг онаси Оводон момо ўз ўғлини танимасдан унинг моҳирона дутор чалишини эшитиб қуйидагича таърифлайди:

Ҳалаф Ширвондан йўл ошиб,
Ғалишинг ўғлима мангзар.
Сар пардадан мақом касиб,
Чалишинг ўғлима мангзар.

¹ Эрон ва Кавказ халқларида торнинг пардалари кўпинча 17 поғонали товушқаторни ташкил қилади. Бу чолғуни Хоразмлик бахши ва созандалар қўллана бошлагандан буён бешта чорак пардаларини бирлаштириб 12 поғонали тизимга ўтказганлар. Бунинг натижасида дутор пардаларида мавжуд лол пардалар тор товушқаторида овозли пардаларга айланган.

² Бахши ва созандалар орасида торнинг оммалашиб кетишининг сабаблари: биринчи навбатда Хоразм достончилиги ширвоний услубининг туб замини қадимдан Хоразм ва Ширвон мамлакатлари халқларининг тарихий ва маданий алоқаларига бориб тақалади. Бунинг натижасида икки халқ мусиқа санъати ҳам бир-бирига ўзаро таъсир қилган ва бойиган. Шу сабабдан бўлса керак, Ширвоний услуб ижро йўлларига тор чолғуси жуда мос тушади. Иккинчидан, тор чолғусининг жарангдорлиги, товуш кучи, диапазони ва техник имкониятларини дуторга нисбатан устуворлиги сабабларини кўрсатса бўлади. Салбий томонлари эса, торнинг қўлланилиши натижасида дутор ижрочилиги деярли эсан чиқарилди. Ҳатто бу чолғуда чалинадиган ва унинг учун махсус яратилган 11 та Хоразм дутор мақомларининг ярмисидан кўпи унутилди.

Мазкур парда номи билан бевосита боғлиқ номалардан намуналар келтирадиган бўлсак, куй жумлаларининг бошланғич бўлаклари сар парда товушқатори доирасида ҳаракат қилганини кўрамыз:

Сар парда (Эроний)

Сар парда

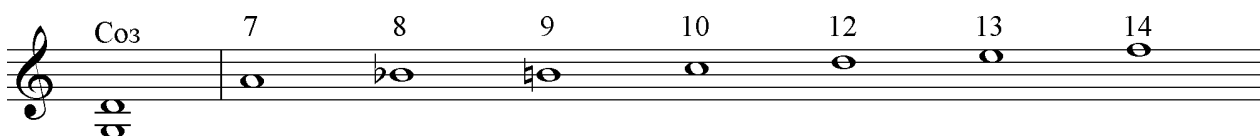

Бес парда

Юқоридаги намуналардан хулоса қилиш мумкинки, сар пардадан чалинадиган куй ва кўшиқларнинг барчаси очиқ тордан бошланиб мазкур парда товушлари доирасида ҳаракат қилади. Шунингдек, йирик номалар ҳам сар парданинг турли босқичларидан бошланади.

Ширвон парда – дутор кичик октава ре товушига созланганда қуйидаги етти парда йиғиндисидан ташкил топади:

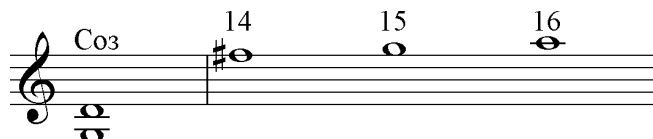
Ширвон пардалар дуторда марказий товушқатор вазифасини ўтайди. Сар пардадан бошланадиган номаларнинг миён пардалари, чолғу муқаддимасининг дастлабки босқичлари ёки шеър сўзлари бошланадиган пардалар ва хусусан нома авжлари асосан ширвон пардаларда ҳаракат қилади. Сар ва ширвон пардалари ўртасидаги бундай боғланишни «Ширвоний» номаси мисолида кўриш мумкин:

Ширвоний I

Авжлари унча баланд бўлмаган, шакли жиҳатидан ихчам номаларнинг кўпчилиги ширвон пардасидан бошланади. Масалан, «Ширвоний»лар, «Қирқ минг илғор», «Гуландом», «Нома боши» ва бошқа кўпчилик номалар шулар жумласидандир.

Мискин парда – бу товушқатор фақат Хоразм бахшиларида учрайдиган атамидир. У дутор кичик октава ре товушига созланганда қуйидаги товушлар йиғиндисидан ташкил топади:

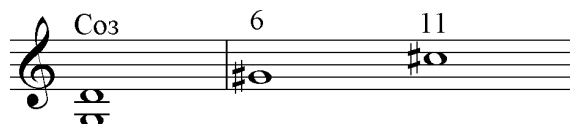

Мискин парда, Мискин мақоми¹, атамаларидан Бола бахшининг ахборот беришича: – «Ҳазрат Алининг Қамбар бобо деган отбоқари ва Мискин бобо исмли қозончиси (ошпази) бўлиб, уларнинг иккаласи ҳам дутор чалишда моҳир ва машҳур эканлар. Булар чалган турли куй ва номаларнинг баъзилари халқ орасида сақланиб қолган. Шулардан «Алиқамбар» Қамбар бобо ижодига мансублигини таърифлайдилар. Бу асар қадимда «Али десам Қамбар ёдимга тушди» радифли шеър билан ҳам ижро қилинган.

Хоразм дутор мақомлари ичида «Мискин I,II» чолғу йўллари бўлиб, Ҳожихон Болтаев ва Бола бахши бу мақомни Мискин бобо ижодига тегишли эканлигини эътироф этадилар. «Алиқамбар» куйини чалгандан кейин эса албатта супориш орқали Мискинни ҳам охирига улаб ижро қиладилар ва «Ана икки дўстни топиштирдик, ёд айладик, жуда савоб иш бўлди» дейдилар ва устозлар руҳига дуойи фотиҳа қиладилар. Шунингдек, Хоразм дуторларида икки хил созланиш мавжуд бўлиб, булар: очиқ торнинг бир-бирига нисбатан квинта созланиши – Алиқамбар дузум ва кварта созланиши – Мискин дузум деб аталади.

Мискин мақоми (гарчи бу мақом мазкур пардалардан чалинмаса ҳам) Мискин дузум ва Мискин парда иборалари Мискин бобо исмига нисбат берилганлигига шубҳа йўқдир.

Лол парда – овози чиқмайдиган, босганда товуш ҳосил бўлмайдиган пардаларга айтилади. Улар дутор дастасидаги 6 ва 11 босқичлардир:

Ҳозирги дуторларда 6 босқич лол пардалигича қолган, 11 босқич эса парда бойлами боғланиб до диез товуши ҳосил қилинган. Лол пардалардан ҳеч қандай нома бошланмайди.

Зоринжи парда – зорланувчи, ялинувчи маъноларини билдиради². Бу пардалар асосан «Зоринжи» номалари ичида акс этадиган орттирилган секундалардан ташкил топади. Мазкур номалар гарчи Сар ва Ширвон пардаларнинг биринчи босқичларидан бошланса ҳам ўртада лол пардалар (бахши овозида) борлиги сезилади ва бунинг натижасида орттирилган секундалар ҳосил бўлади. Зоринжи пардаларга мисол тариқасида «Зоринжи» номасидан намуна келтирамиз:

¹ Хоразм дутор мақомлари «Ироқ», «Чапандоз», «Мўғулча», «Наво», «Садри Ироқ», «Ровий», «Орази бам», «Ташниз», «Мажнун дали», «Ахёр», «Мискин» каби 11 дона чолғу асарни ташкил этади. Булардан ўн биринчи мақом Мискин деб юритилади ва икки қисмдан иборат. Мулла Бекчон Рахмон ўғли, Муҳаммад Юсуф Девонзода «Хоразм мусиқий тарихчаси» Т., «Ёзувчи». 1998 й. 34–35 б.

² Бош парда, Ширвон парда ва Зорин пардалар Озарбайжон ошиқлари йўлларида ҳам мавжуд бўлиб, улар ўз созларини таълим олган мактаблари анъаналарига мувофиқ турли баландликда созлайдилар. Бунда юқорида кўрсатилган пардалар номланиши барча мактабларда бир хил бўлишига қарамасдан, уларнинг ҳар қайсисида турлича содоланади. Бундай номланиши бир хил, товуш баландлиги ҳар хил бўлган созланишдан маълум бир ошиқнинг қайси мактабга мансуб эканлигини аниқлаш мумкин.

Боку консерваторияси катта ўқитувчиси Илғор Имомвердиев маърузасидан. 1991 й. 22 – февраль. Олма-Ота. «Халқ мусиқа ижрочилиги муаммолари илмий-амалий конференцияси». Муаллифнинг дала ёзувлари 1991 й.

Зоринжи

В.Успенский ўзининг «Туркменская музыка» китобида Бобожон эшон берган ахборотига асосланиб туркман дуторларида ҳам Беш парда, Ширвон парда, Лол парда ва Зоринжи пардалар борлигини айтиб ўтган¹.

Хоразм дуторлари ўзининг тузилиши, ҳажмининг ихчамлиги ва бошқа жиҳатлари билан туркман дуторларига нисбатан яқин. Шу боис пардалар масаласида ҳам ўхшашлик борлиги табиийдир.

Достон номаларининг баъзилари маълум пардадан бошланиб бошқасида тугайдиган ҳоллар учрайди. Бундай номаларга иккала парда ҳам тоник асос бўлиб хизмат қилади. Агар Оврўпа лад тизимига қиёслайдиган бўлсак, бунда кўпчилик номаларнинг лад тузилмалари миксолидийга тўғри келади. Айниқса мақомларга ўхшаб қўша ладларнинг учраши диққатга сазовордир. Булар асосан дорий-миксолидий, эолий-дорий, миксолидий-ионий ва бошқалар. Номаларнинг бундай қўша ладларда келишини уларнинг авжлари ҳам ўзгартира олмайди. Авжларга уланадиган ҳанглар ёки шеър тўртликлари ўртасидаги чолғу нақоратлар ва кўпинча номалар якунидаги туширимлар асосий лад чизигини бошқа тонликка ўзгартирувчи парда сифатида келиши кузатилади.

Достон номалари ичида маълум бир пардадан бошланиб куй ўртасида бошқа тоналликка оғиш ҳоллари ҳам мавжуд. Бунга мисол сифатида «Эшвой» номасини келтириш мумкин. Номанинг биринчи тўртлиги айтиладиган бўлаги дорий ладида тўғри келади. Чолғу муқаддимаси асосий пардани белгилайди. Шеър матни тўрт поғона юқоридан бошланиб, равон ҳаракат билан асосий пардага қайтади. Шу тарзда шеърнинг уч банди айтилади ва тўртинчи банди равон ҳаракатланиб, бош пардадан уч поғона пастда якунланади. Бундай ҳолат бир қарашда асар тоналлигида ўзгариш рўй бергандай туюлсада, шу ерда келадиган чолғу нақорати (13 – 14-т.) яна асосий тоналликни муқаррар белгилайди. Шеърнинг иккинчи тўртлигига айтиладиган куй бўлагида эса ёндош минор пардаларига ўзгаради ва унинг авжлари ҳам шу пардаларда ривожланиб, туширим қисмида яна асосий тоналликка қайтади.

Достон куй-қўшиқларидаги бундай лад ўзгаришларини шартли равишда қуйидагича изоҳлаш мумкин: а) нома-қўшиқларни нисбатан юқори поғоналардан бошлаб айтиш туфайли ҳикоя қилинаётган достон қуввати оширилади. Бу восита билан бахши тингловчилар диққатини ўзига қаратади ҳамда бутун ижро давомида ушлаб туради; б) номанинг якуний сайқал қисмидаги парда ўзгаришлари натижасида қўшиқнинг асосий лад чизигидан бошқа тонда тўхташи кузатилади. Бу ҳолат унинг ўзидан кейин келадиган ё шеър ёки наср қисми борлигидан дарак беради ва номалар мустақил қўшиқ бўлиши билан биргаликда достонларнинг адабий матнига бўйсунувчи бадий мусиқий восита эканлигини билдиради; в) қўша ладларнинг пайдо бўлиши ва ёндош тоналликларга кўчишларига сабаб, нома авжлари ижрочи зўриқадиган даражада баландлашиб кетмаслиги ва тингловчиларни зериктириб қўядиган бир рангийлик (якка тоналик) бўлиб қолмаслиги учун янги пардаларга кўчиш йўли қўлланилган деса бўлади.

Бу ҳол кўпчилик мумтоз ашула ва мақом йўлларига, ўзларига мос «Турк авжи», «Зебо пари авжи», «Мухайяри Чоргоҳ» ва бошқа намудларни киритиш орқали ранг-барангликни таъминлашга ва зиддиятни кучайтиришга(бойитишга) қиёслаш мумкин.

¹ Успенский В.Беляев В. «Туркменская музыка» Изд-во «Туркменистан» Ашхабад. 1979 г. 77 с.

Кўшиқларнинг чолғу муқаддималари ёки шеър бандлари асосий босқичнинг турли поғоналаридан бошланса ҳам шеър тўртликларидан кейин келадиган чолғу нақоратларида ёки охириги якуний қисмларидаги чолғу интиҳоларида асосий пардага қайтилади. Баъзи номалар охирида эса, олдин асосий пардага ўтилади ва шеър ёки ҳикоя воситасида достон давом эттирилади. Номалар товушқатори ва таянч пардалари ҳақида аниқроқ таассурот ҳосил бўлиши учун қатор номаларнинг парда тузилишлари ҳақида мисоллар келтиришни лозим топдик. Номаларнинг товушқатор жадвали дутор торларининг кичик октава ре – ля товушларига созланишига асосланган. Бунда ҳар бир номанинг бошланғич пардалари шартли равишда белгиланган. Қавс ичига олинган ноталар эса куйнинг боши, ўртаси ёки охирида ўзгаришга учрайдиган пардалар ҳисобланади:

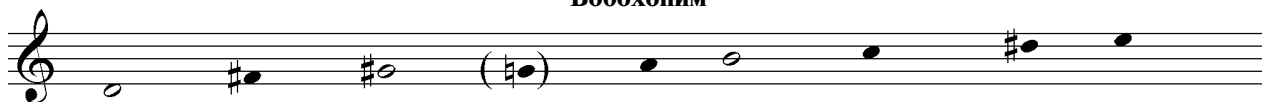
Найларман

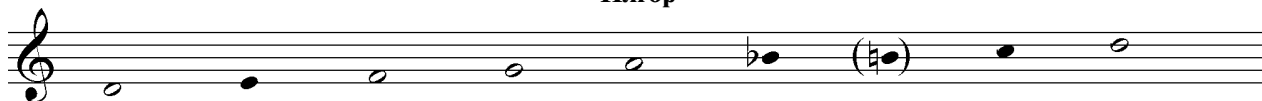
Гуландом

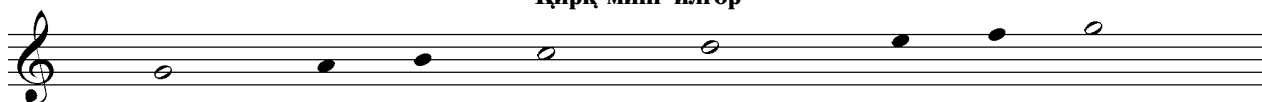
Бобохоним

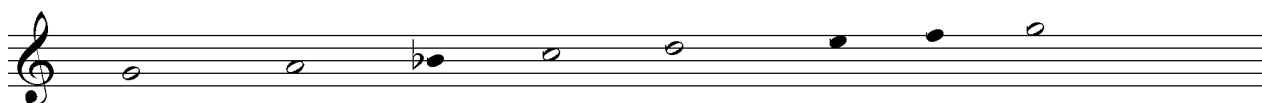
Илғор

Қирқ минг илғор

Раҳм айла

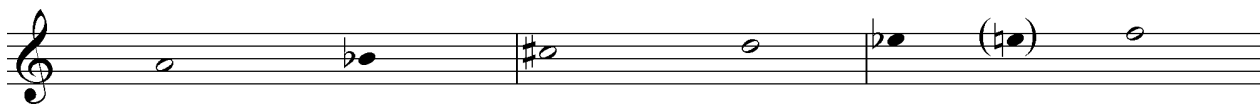
Мухаммаси Бахши I

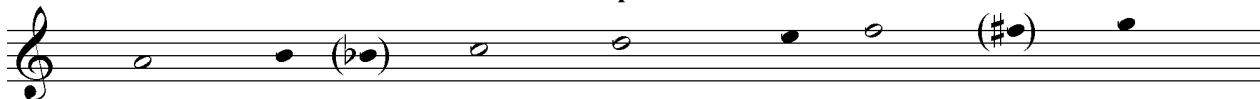
Эшвой

Зоринжи

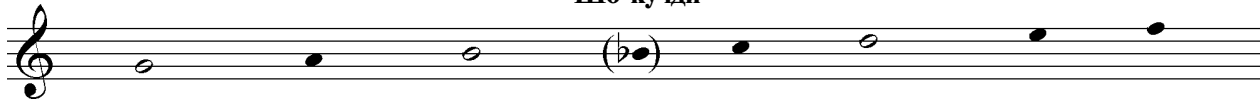
Ширвоний

Нолиш

Шо кўчди

Хулоса қилиб айтганда, юқорида келтирилган товушқаторлар Оврўпа ладларининг қайси бирига ўхшашлигидан қатъий назар, эл ичидаги росмана куй ва қўшиқлар пардаларининг туб ўзакларидир.

Номаларда қўша ладларнинг ҳосил бўлиши, гипо ладларнинг учраши Хоразм достон номаларига хос хусусиятлардан ҳисобланади. Шунингдек, дутор пардаларининг турлича номланиши, уларнинг таърифи ва парда ўзгаришлари нома товушқаторларининг миллий асосларини аниқлашда муҳим аҳамият касб этади. Товушқатор оҳанглари турлича бирикиши, бир-бирига ҳамсоз, ҳамовоз жўрлиги, ҳар-хил баландликда жаранглаши ва ниҳоят яхлит мусиқий асарларни ташкил қилиши қадим замонлардан ота — боболаримиз руҳиятига озик берган ва қонини жўш урдирган пардалардир.

Достон номалари ички *тузилиши ва шакли* жиҳатидан росмана эл қўшиқларига жуда яқиндир. Лекин уларнинг қайси ҳажмда ва қандай қиёфада бўлиши шеърининг матннинг шакли ва мазмуни билан чамбарчас боғлиқ. Шунингдек, шеър ҳижолаарининг миқдори ва вазни ҳам куйлар шеърининг мусиқий шаклининг юзага келишида энг муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Номаларда шеър турокларига куй бўлаги, шеър бандига куй банди, шеър тўртлигига куй даври мос келиши натижасида ҳар томонлама тўлиқ мусиқий асар пайдо бўлади.

Достон қўшиқларини юзага келишида куй тузилишининг куплет¹ шакли асосий ўрин эгаллайди. Номалар ҳажмини белгилашда асосий шеър матнидан ташқари қўшимча ифодали бўгин ва сўзлар, айниқса ҳанг ва хонишлар алоҳида аҳамиятга эга.

Номаларнинг тўлиқ ҳолда шаклланишида соф чолғу тузилмалари муҳим ўрин тутди. Булар куйидаги кўринишларга эга:

- а) чолғу муқаддима;
- б) қўшиқ «нақорати»нинг чолғуда такрорланиши;
- в) номанинг таркибий қисмларини бир — бирига боғловчи (баъзида нисбатан ривожланган) куй бўлаклари;
- г) номаларнинг якуний туширим қисмлари. Улар бахшилар тилида «сайқал» деб юритилади ва кўпчилик ҳолларда қўшиқ тонлигини ўзгартирувчи чолғу интиҳоси ҳисобланади. Достон номаларида айтим йўли ва унга чолғу жўрлиги бир — бири билан чамбарчас боғлиқдир.

Эътиборли томони шундаки, номалар таҳлилида мақом, мумтоз куй ва ашулалар шаклини аниқлаш учун қўлланиладиган даромад, миёнхат, ўрта авж, катта авж, туширим, фурувард, хона, бозғўй каби атамалар ишлатилади. Мазкур тушунчалар қаторида уларнинг шартлилигини ҳисобга олган ҳолда ўзга умумназарий атамалардан ҳам фойдаланишни лозим топдик.

¹ Куплет — французчада (soplet) — строфа — банд, қатор деган маъноларни билдириб, у қўшиқларда икки қисмдан: банд ва нақоратдан ташкил топади. Бунда шеър банди ўзгаргани ёки алмашгани ҳолда куй бандлари такроран бир неча бор қайтарилади. Нақарот эса ўзгармасдан ҳар банддан кейин такрорланаверади.

А.Должанский «Краткий музыкальный словарь». М.Л., 1966 г. 166 с. (Таржима бизники).

Достон номаларининг энг оддий тури *куплет* шакли бўлиб, унда куй матнини ривожлантирувчи омил кўп маротаба такрорланувчи куй жумласи ва давридир. Бунда ҳар бир янги шеър мисраси бир неча бор қайтариловчи куй жумласига боғлаб ўқилади ва шеърнинг биринчи тўртлиги куйнинг биринчи куплети (А), иккинчи тўртлиги иккинчи банд (В) тарзида шаклланади. Шу тартибда учинчи (А1), тўртинчи (В1) ва бошқа тўртликлар навбат билан куй *куплетлари*га улаб ижро қилинади. Бундай номаларга «Раҳм айла» ёрқин мисол бўла олади. Унинг шакли оддий уч қисмли: муқаддима, учта асосий куй тузилмаси (А+В+С), хотима. «Раҳм айла» номасининг ҳар бир шеърий тўртлигига айтилган куй даври ҳеч ўзгармаган ҳолда чолғу нақорат сифатида ҳам такрорланади. Бу намунанинг ижодий ўзгартирилган ва ҳалқ сўзига:

Гўрдим-гўрдим нани гўрдим, ёрей,
Ман шу гун Раънони гўрдим

нақорати билан айтиладиган «Ман шугун Раънони гўрдим» йўли атоқли ҳофиз Комилжон Отаниёзов ва бошқа хонандалар ижросида шинавандалар қалбидан чуқур жой олган.

«Қирқ минг илғор» номаси биринчи қарашда оддий шаклдаги кўшиқ бўлиб кўринса ҳам ўзининг уч қисмлилиги, кўшимча куй нақоратлари, ўлчовининг ўзгариши ва хониш тарзида айтилиши билан оддий шаклнинг ривожланиб боровчи тоифасига киради. «Авазхон» достони 1 чи номасининг куй таҳлили қуйдагича: муқаддима, 1 банд (А) 2 банд (В) 3 банд (С) 4 банд (Д) хотима. Бу нома 11 ҳижоли шеърларга ўқилади. Лад тузилиши «Ушшоқ» пардаларига тўғри келади. Унинг кириш қисми чолғу муқаддимаси ва бош парда муқаддимаси билан бошланади.

Ўз ичига тўрт поғона юқорида чалиниб ҳар тўрт банддан кейин такрорланадиган бозгўйсифат куй бўлагини олади.

Қирқ минг илғор

Кўшиқнинг биринчи тўртлиги (А) оддий. Шеърнинг биринчи мисраси бир куй жумласидан ташкил топади. Иккинчи мисраси ҳам худди шу тарзда такрорланади. Учинчи мисра эса бир парда юқорида бошланади ва шеърнинг тўртинчи мисраси ҳам биринчи ва иккинчилари сингари куй жумласининг учинчи бора такрорига ўқилади. Бозгўйсифат чолғу тузилма қайтарилгандан кейин иккинчи тўртлик (В)нинг биринчи жумласи асосий пардадан беш поғона юқоридан бошланади.

Бу - лар ў - ғил тўқ - қи - зин - да (ей) бош бу - лур (эй)

но - шуд ў - ғил қирқ ё - шин - да (ей) ёш бу - лур (эй)

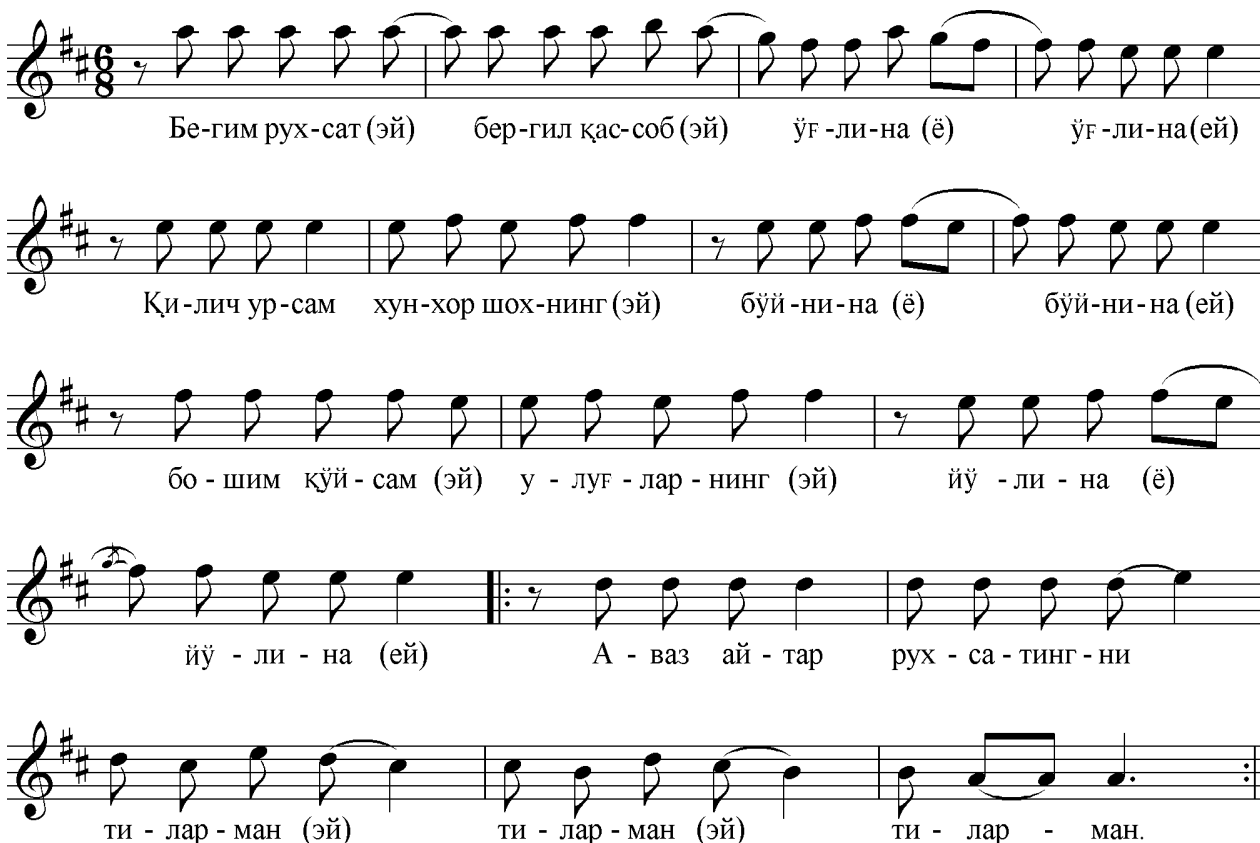
Иккинчи мисра ҳам худди шу куй жумласини такрорлайди. Учинчи куй жумласи асосий пардадан олти поғона баландда айтилади:

Кал-ла-лар ке - си-лар гав-да лош бў-лур (эй)

ва тўртинчи мисра биринчи тўртликнинг 1- ва 2- чи мисралари айtilган куй жумласида ўқилади.

Учинчи тўртлик бу қўшиқнинг авжи ҳисобланиб, шеърнинг биринчи мисраси асосий пардадан саккиз поғона баландда ўқилади. Иккинчи мисра беш босқич юқорида айtilади, учинчи мисра олтинчи поғонада ўқилади ва тўртинчи мисра яна нақоратсифат куй жумласида такрорланади:

Бе-гим рух-сат (эй) бер-гил қас-соб (эй) ўғ-ли-на (ё) ўғ-ли-на (ей)

Қи-лич ур-сам хун-хор шох-нинг (эй) бўй-ни-на (ё) бўй-ни-на (ей)

бо - шим қўй - сам (эй) у - луғ - лар - нинг (эй) йў - ли - на (ё)

йў - ли - на (ей) А - ваз ай - тар рух - са - тинг - ни

ти - лар - ман (эй) ти - лар - ман (эй) ти - лар - ман.

Бу қўшиқнинг тўртинчи куплети бошқа бахшилар ижросидаги турларида ўзига хос тарзда шаклланган бўлиб, бунда куй 6/8 ўлчовидан 2/4 вазнига ўтади ва шеърнинг биринчи мисраси хониш (речитатив) воситасида доиранинг усулсиз ёки рез бериб чалинишда асосий пардадан тўрт поғона баландликда айtilади. Иккинчи мисра беш поғона, учинчи мисра 4 поғона ва тўртинчи мисра яна нақоратсифат куй жумласида усул билан айtilади. Куйнинг шу жумласи чолғуда такрорланади ва номанинг туширим қисми сифатида уни якунлайди. Мазкур нома К.Отаниёзов томонидан қайта ишланиб Махтумқули шеъри билан «Айрилма» қўшиғи орқали шинавандаларга яхши таниш. Бу қўшиқ 1- куплетининг бошланиши 2/4 ўлчовида эркин, усулсиз айtilади ва «Айрилма» сўзи 6/8 ўлчовида такрорланиб, чолғу муқаддимасига уланади.

Достон номалари ичида «Гуландом» номаси ҳам ўзига хос бўлиб, у 11 ҳижоли шеърларга ўқилади. Лад асоси Сегоҳ пардаларига тўғри келади. Шеърнинг ҳар тўртлиги куйнинг турли поғоналарида юқоридан бошланади. Бу муқаддима ҳар шеър тўртлигидан кейин чолғу нақорат сифатида такрорланади. Унинг асосий пардадан бошланиши шеър мисралари ва тўртликларининг куй жумла ва даврларига боғланиши ҳамда ҳар муқаддимадан кейин куйни ўзи чолғу нақорати сифатида такрорланиши ва шунга ўхшаш бошқа жиҳатлари росмана халқ қўшиқлари шаклига жуда яқин. Лекин якуний қисмидаги куй жумласи ва чолғу туширими яъни сайқали. Бу номанинг достон мазмунини очиб беришга хизмат қилувчи қўшиқ эканлигидан далолат беради. Демакки, уни ҳали ё шеър воситасида ёки сўз билан давоми борлигини кўрсатувчи бўлаги халқ ичидаги маросим қўшиқларидан фарқ қилишини билдиради.

Бу номанинг ижодий ўзгартирилган кўриниши,

Ўзи билса билсин ўзга билмасин.
Севганимни ғанимлар асло билмасин.

нақороти билан «Дуторчи»лар ансамбли ижросида кенг оммага танилиб кетган.

Достон номалари орасида шеър мисраси айтилган куй жумласи чолғу муқаддима сифатида қўлланилишини юқорида келтирган мисолларда кўрдик. Аммо баъзи қўшиқларда бундай жумла такроран сўзсиз овоз, яъни ханглар билан ёки асосий шеър бўғинидан ташқари сўзлар билан ҳам айтилади. Бу хол номанинг шаклланишига ўз таъсирини кўрсатади ва *куплет* кўринишидан кенгайиб бошқа қисмларга кўчиб-ривожланиб борувчи шаклга ўтишини таъминлайди. Буни «Найларман II» («Кичик Найларман») мисолида кўрадиган бўлсак,

У «Рост» мақоми пардалари билан бошланиб тўлиқ куй жумласини ташкил қилади ҳамда биринчи ва иккинчи тўртликлар орасида такрорланади. Биринчи тўртликда шеърнинг биринчи, учинчи мисралари асосий босқичдан 8 поғона баландда бошланиб текис ҳаракатлар билан тўртинчи босқичга қайтади. Бунда ҳар икки мисра бир куй жумласига бирлашади ва шеърнинг биринчи тўртлиги икки куй жумласидан бир давра ҳосил қилади (А). Худди шу жумла «Оҳ ёр-эй, ҳақ қўлласа» каби асосий шеър бўғинидан ташқари сўзлар билан яна такрорланади. Номанинг иккинчи муқаддимасида шеър иккинчи тўртлигининг биринчи мисраси 8чи поғонадан 5чи босқичга қараб равон ҳаракатланади. Иккинчи мисраси эса (37 – 43 т):

ҳанглар билан ривожлантирилади ва 3-4 бандлари яна А қисмида айтилади. Шу жумла ҳанглар билан қайтарилади. Номанинг 2 ва 3 тўрликлари орасида барча «Ширвоний», «Нолиш» ва «Найларман»ларда ишлатиладиган чолғу нақороти қўлланилади.

Бундай чолғу муқаддималари ўзидан кейин келадиган ҳангни тўлиқ, бир нафасда ижро қилиш учун бахшини руҳий ва жисмонан тайёрлайди. Юқоридаги чолғу нақороти ва қуйидаги ҳанглар:

учинчи куплет бандини куй бўлаклари шаклидан куй жумлалари доирасигача ривожлантириб кенгайтиради. Натижада шеърнинг 1 ва 2 мисраси ҳанглар ва чолғу нақоротлари билан биргаликда номанинг В қисмини, 3 ва 4 мисралари эса ҳанглар билан С қисмларини билаштиради. Қўшиқнинг дастлабки муқаддималарида шеърнинг бир тўртлиги куйнинг бир даврига тўғри келган бўлса энди у иккинчисининг тобора ривожланиши натижасида куйни икки даврини шеърни бир тўртлигини ўз ичига олади ва турли чолғу муқаддималари асарни авж чўққисига қараб ривожлантиради. Қўшиқнинг С қисми ва авжи (Д) орасида ривожланган чолғу нақороти бўлиб:

у мумтоз ашулаларнинг кенг чолғу бўлақларига жуда ўхшаш ва ижрочини авжга тайёрлайди. Номанинг авжи (Д) да шеърнинг ҳар бир мисрасига ҳанглар ва чолғу нақоротларини қўлланиши натижасида у кенгайди ва ривожланади. Бунда бахши овозининг баландлиги, кучи, нафас сиғими, сўз талаффузи, моҳир чолғучи-созанда ва бошқа санъаткорлик сифатларини очилишига кенг имкон яралади. Номанинг охириги тўртлиги «ҳанг» (а)га келгунча мумтоз ашулалардаги «фуровард» қисмларга ўхшаб кетади.

Якуний қисмидаги учинчи поғонанинг бир пардага пасайиши эса бу ашуланинг дoston мазмунини очиш учун хизмат қилувчи нома эканлигини билдиради.

«Найларман II» номаси «Базирён» достонининг ширвоний услубдаги барча бахшилар вариантида айтиладиган дастлабки қўшиқ-номадир. У «Базирён»нинг ички дунёсини очиб беришга қадим-қадимлардан буён хизмат қилиб келаётган номалардан бўлса ажаб эмас. Самарқандлик машҳур ҳофиз ва бастакор Ҳожи Абдуллазиз Расулов мусаннифлик қилиб, Фазлий ғазалига Вола мухаммаси билан:

«Манга кўргузуб неча қатлаким,
Юзда холу зулфу дутолларинг».

радифига айтиладиган «Бозургоний» шоҳ асари «Зебо пари» авжи қўшилиб, гўзал жилолар билан ижодий суғорилиб қайта ишланган «Найларман II» номасидир. Унинг «Бозургоний» деб аталишини бойиси ҳам достон қаҳрамони номига нисбат берилганлигида бўлса керак.

Номаларнинг баъзилари достон воқеалари ривожига бўйсунганлиги сабабли йирик ашулалар каби ва айримлари эса ихчам тузилишда шаклланганлигини гувоҳи бўламиз. Шу билан бирга «Алиқамбар», «Норим-норим», «Қори Наво», «Қалабанди» ва бошқа йирик шаклдаги куйларда «Илғор» ва «Эшвой»ларнинг маълум кўринишлари учрайди. Ўз навбатида достон номаларида Қадимий зарб, Соқийнома, Уфор ва ҳатто Наср усулларининг учраши достон куйларига мақомларнинг ҳам таъсир кўрсатганлигини билдиради.

Натижада улар бир-бирини тўлдирган ва бойитган. Айниқса Хоразм мақомларидан «Нақши Рост», «Нақши Наво», йирик ашулалардан «Феруз» ва унинг савтлари шулар жумласидандир:

Нақши Рост

Нақши Наво

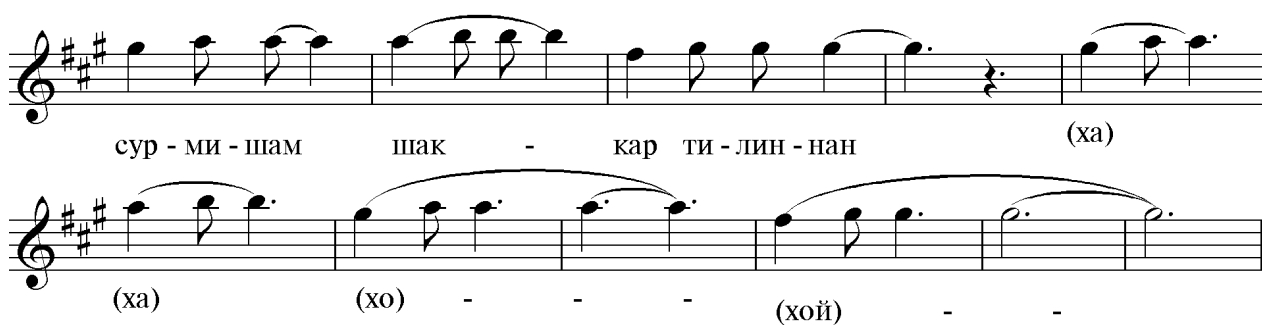
Савти Феруз

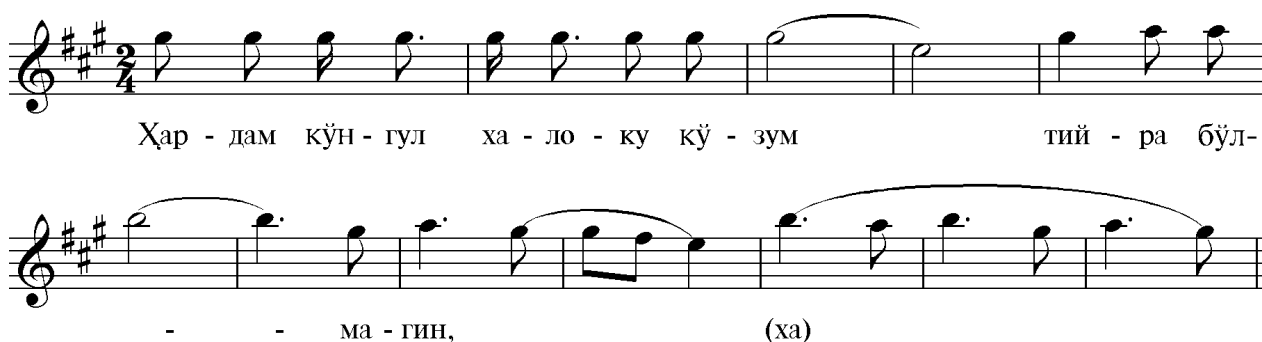
«Катта Найларман»да «Сегоҳ» тани мақоми ўрта авжларининг ўхшашлиги:

Найларман I

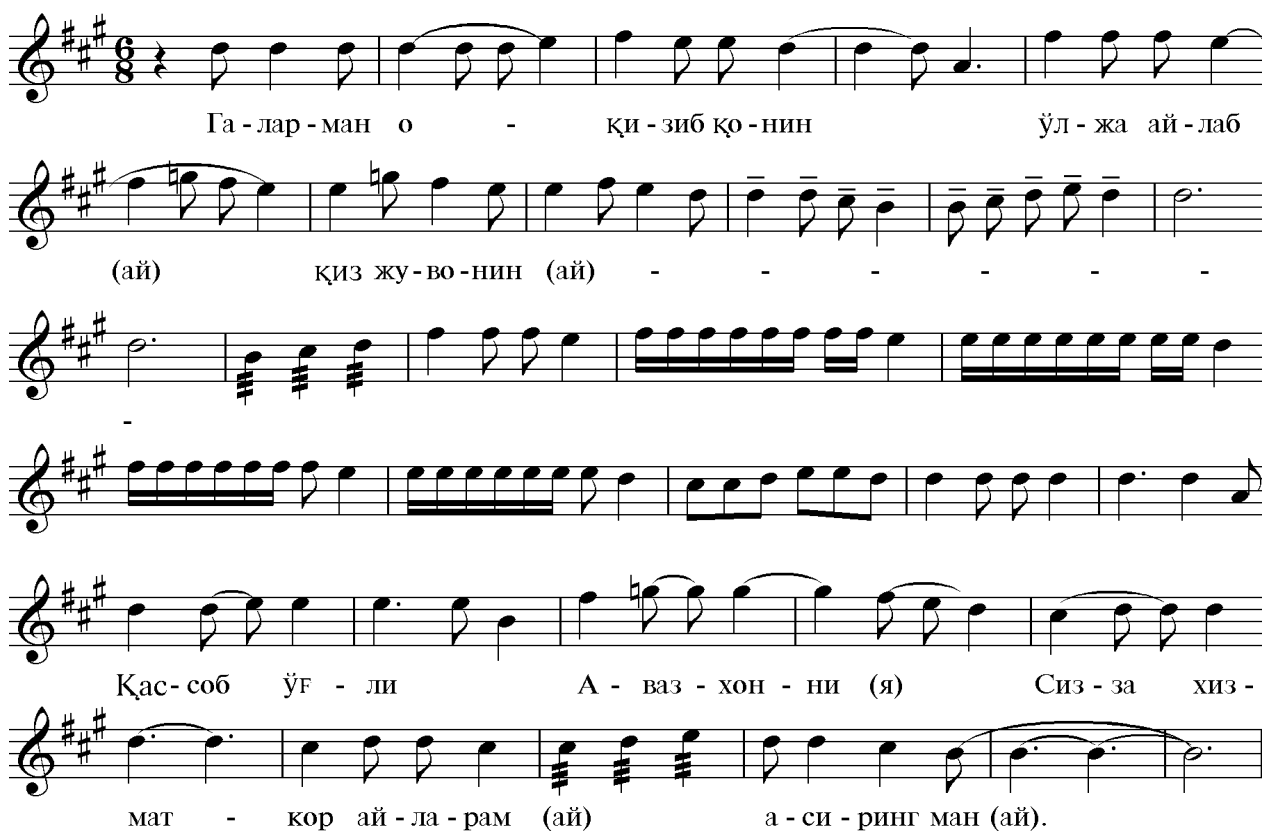

Тани мақоми Сегоҳ

«Найларман II» нинг авжидаги ҳамоҳангликларни қуйидаги мисолларда кўриш мумкин:

Найларман II

Бу анъана XIX аср бошларида кенгроқ тус олиб Ҳожи Абдуллазиз Расулов ижодига мансуб «Бозургоний», «Гулзорим», «Кўшчинор»; Сафо Муғаннийнинг «Хуш келибсиз Хоразмга», «Акмал Икромов келур»; Ҳожихон ва Нурмуҳаммад Болтаевларнинг «Қурбонинг бўлай» ва айниқса Ўзбекистон, Туркменистон ва Қорақалпоғистон халқ артисти Комилжон Отаниёзов томонидан достон номлари асосида яратилган ўнлаб машҳур ашулалари, Ўзбекистон, Туркменистон, Қорақалпоғистон ва Татаристон халқ артисти Отажон Худойшукуров, Ўзбекистон ва Туркменистон халқ артисти Бобомурод Ҳамдамов, Ўзбекистон, Туркменистон ва Қорақалпоғистон халқ артисти Ортиқ Отажонов ва бошқа хонандалар ижодидаги достон ашулалари бунга ёрқин мисол бўла олади.

Булардан ташқари ўзбек бастакорлари томонидан яратилган «Алпомиш», «Равшан ва Зулҳумор», «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам», «Азиз ва Санам» ва бошқа саҳнавий асарлар мавзуси, уларнинг муסיқаси достон номлари асосида моҳирона ишланганлигини гувоҳи бўламиз. Замонавий композиторлик ижодида ҳам достон куйларига мурожаат қилинаётганлигини кўриш мумкин. Жумладан, Мирсодиқ Тожиевнинг учинчи симфонияси 2-қисмида «Нолиш» куйининг бошланғич муқаддимасини олиб кўрадиган бўлсак:

Presto

Cast. $\frac{3}{4}$

Legno $\frac{3}{4}$

Piano

Presto tutti

Violin I *sff* *tutti*

Violin II *sff* *tutti*

Viola

Violoncello *sff* *tutti*

Contrabass *sff* *tutti*

Cast. 1

Leg.

p

P-no

Vln. I

Vln. II

Vla.

Vc.

Cb.

Cast.

Leg.

P-no

Vln. I

Vln. II

Vla.

Vc.

Cb.

Cast.

Leg.

P-no

Vln. I

Vln. II

Vla.

Vc.

Cb.

2

sul G sul pont.

ff

sul pont.

ff

sul pont.

ff

Рустам Абдуллаев бешинчи фортепиано концерти 3 - қисмида «Илғор I» куйидан унумли ва моҳирона фойдаланган:

Allegro

Piano

ff

Piano

First system of a musical score. It consists of two grand staves. The upper grand staff (treble and bass clefs) contains whole rests in both staves. The lower grand staff (treble and bass clefs) contains a sequence of chords. The right hand plays a series of chords, each consisting of a triad with a sharp sign (>) above it. The left hand plays a sequence of chords, each consisting of a triad with a flat sign (<) below it. The chords are: C4-E4-G4, C4-E4-G4, C4-E4-G4, C4-E4-G4, C4-E4-G4, C4-E4-G4, C4-E4-G4, C4-E4-G4.

Second system of a musical score. It consists of two grand staves. The upper grand staff (treble and bass clefs) contains whole rests in both staves. The lower grand staff (treble and bass clefs) contains a sequence of chords. The right hand plays a series of chords, each consisting of a triad with a sharp sign (>) above it. The left hand plays a sequence of chords, each consisting of a triad with a flat sign (<) below it. The chords are: C4-E4-G4, C4-E4-G4, C4-E4-G4, C4-E4-G4, C4-E4-G4, C4-E4-G4, C4-E4-G4, C4-E4-G4.

Third system of a musical score. It consists of two grand staves. The upper grand staff (treble and bass clefs) contains a sequence of chords. The right hand plays a series of chords, each consisting of a triad with a sharp sign (>) above it. The left hand plays a sequence of chords, each consisting of a triad with a flat sign (<) below it. The chords are: C4-E4-G4, C4-E4-G4, C4-E4-G4, C4-E4-G4, C4-E4-G4, C4-E4-G4, C4-E4-G4, C4-E4-G4. The lower grand staff (treble and bass clefs) contains a sequence of chords. The right hand plays a series of chords, each consisting of a triad with a sharp sign (>) above it. The left hand plays a sequence of chords, each consisting of a triad with a flat sign (<) below it. The chords are: C4-E4-G4, C4-E4-G4, C4-E4-G4, C4-E4-G4, C4-E4-G4, C4-E4-G4, C4-E4-G4, C4-E4-G4. The system is marked with a *mf* dynamic.

Хоразм мақом йўллари ва дoston намуналарининг ўзарo таъсири натижасида уларнинг янада бойиганлиги, номалар асосида юзага келган куй, қўшиқ ва ашулаларга жуда кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Бу борада Хоразм халфаларининг номалар асосида яратган қўшиқлари ва бошқа ижрочилар ижоди катта кўламдаги асарларни ташкил қилади. Эстрада соҳасида айниқса ҳозирги кунда Ўзбекистон халқ артисти Махмуджон Намозов ижоди эътиборга лойиқ. Бу санъаткор ёшлигидан дўмбира чалиб дostonлар айтиб юрганлиги сабабли эстрада қўшиқларида Сурхон-Шеробод дoston номаларининг таровати жўш уриб туради.

Халқ куй ва қўшиқлари сингари номалар ҳам турли ҳажмда шаклланган бўлиб, дoston қаҳрамонлари қиёфаларини очиб беришга, воқеалар ривожини ва зиддиятларни ривожлантиришга, шеърини матнлар ва дostonнинг умумий таъсирчанлигини оширишга хизмат қилади. Уларнинг ҳар бири катта ёки кичиклигидан катти назар зукко бахшиларнинг бадиий, жумладан мусиқий тафаккури маҳсули сифатида турлича шакллангандир.

Буларни нафақат адабий-бадиий, балки умри боқий мусиқий хазинамиз дурдоналаридан десак янгилишмаймиз. Улуғвор дostonчилик анъаналари Ўзбекистон, Туркменистон, Қорақалпоғистон, Қирғизистон, Қозоғистон, Озарбайжон қисқаси умумтурк созининг дилрабо, жозибадор миллий-маҳаллий мусиқий наволарини ўз ичига мужассамлаштиргандир.

Хоразмча қўшиқ, куйларнинг узоқ ва яқин ўтмишда, ҳозир ҳам ўйноқи, жозибадор, ҳаётбахш, кишини ўзига оҳанрабодек тортишининг боиси ҳам ана шу воҳа мусиқасининг туб заминидан дoston қўшиқларининг, хусусан ширвоний номаларнинг етакчи ўринлардан бирини эгаллашида бўлса ажаб эмас.

Чапдан ўнгга: Қаландар бахши, Бола бахши-Қурбонназар Абдуллаев, Бола бахшининг кўролдош дўсти — Ражаббой Матназаров ва Шовот туман хокими — Раимбой Тоиров

1998 йили Қашқадарёда ўтказилган бахши-шоирлар фестивали қатнашчилари. Хива болалар мусиқа мактаби ўқувчилари. Ўнгдан биринчи: Очилбек Матчонов, бешинчи бахшилар синфи ўқитувчиси Матёқуб Абдуллаев

Достон қадимда кўчманчи, ярим кўчманчи ва ўтроқ туркий элатлар ўртасида, асосан чорвачилик билан шуғулланувчи аҳоли орасида пайдо бўлиб, касбий бадий ижодиётнинг илк кўринишидир. Бизгача етиб келган намуналарни мавзу мазмунига кўра шартли равишда бир неча тоифага тақсимлаш мумкин. Ижро услублари, шаклланиши, ҳудудий ўзига хосликлари жиҳатидан эса турли мактаб ва бахшилиқ марказларига ажратилади.

Китобда бахшилиқ санъатининг қадимги шаманизм билан боғлиқ айрим томонлари, умумий хусусиятлари, фарқланиши, жўрнавот чолғуларнинг қўлланилиши, услуби, мумтоз ашулалар ва хоразм мақомлари билан ўзаро таъсири ва ижрочилигини кузатишдан аён бўлдики.....

Достонларга нисбатан «ёпиқ тизим» тушунчасини қўллаш мумкин. Яъни, янги бир мавзунини, куйини достонга ишлатилиши камдан-кам ҳолларда учрайди. Аммо достонларнинг номлари қотиб қолган нарса эмас. Улар достон мазмунини ифода этиш билан биргаликда мустақил қўшиқ шаклида ҳам ўрин тутди. Бадий ижод намунаси сифатида унинг нималаридир ўзгариб боради. Бу нарса кўпроқ ташқи омилларда ҳам намоён бўлади. Масалан, ансамбл таркибининг турли чолғулар билан бойиб бориши, замонавий техника воситаларидан фойдаланиш, телевидение, радиопостановка, сахнага олиб чиқиш, куй йўллари каби сифатларида унинг маъзи сақланиб келинмоқда. Бундан келиб чиқадиган хулоса достон анъаналарининг ўзида янгиланишга, ривожланишга ва бадиҳагўйликка мойиллик бор, шу боисдан ҳам у ҳаётбахшдир.

Истиқлол шарофати ила миллий қадриятларимиз қайта тикланиб халқ достонлари, достон мусиқасига ва ижрочилигига қизиқиш тобора ортиб бормоқда. Достонларнинг бадий намуналари ҳозирги давримизда ҳам ўз маънавий ва тарбиявий аҳамиятини йўқотгани йўқ. Уларни кундалиқ турмушимизда радио тўлқинлари, «ойнайи жаҳон» орқали хонадонимизда янграб турадиган кўркем ва умри боқий ижодиёт дурдоналари эканлиги барчага аён. Бу мерос ёшларимиз маънавиятини шакллантиришда, уларни ҳар томонлама комил инсон қилиб вояга етказишда салмоқли маънавий озуқа бера оладиган ғоявий ва руҳий битмас-туганмас манба эканлигига шубҳа йўқ. Ушбу маънавий меросни кўз қорачигидек авайлаб асраш, бойитиш, равнақ топтириш, тарихий-назарий-амалий асосларини янада кенгроқ ва чуқурроқ ўрганиш, ижодий ўзлаштириш — муҳим вазифалар қаторида туради.

ИККИНЧИ БЎЛИМ ХОРАЗМ ДОСТОНЛАРИ

АВАЗХОН

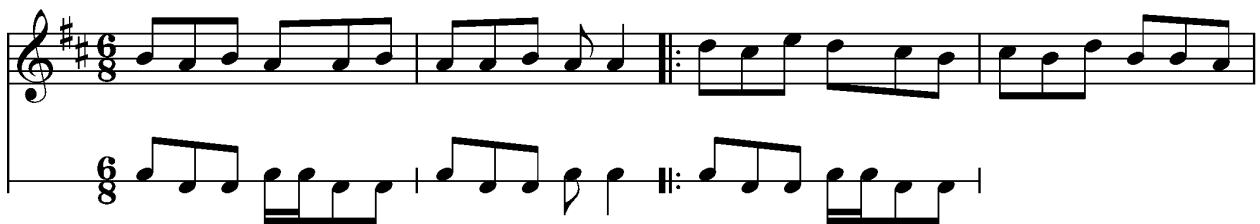
Гўрўғлини ботир ўғли Авазхон гунлардан бир гун воқеа гўриб, воқеасинда Гуржистон вилоятиндаги Хункоршо подшони халқа нисбатан зулмини ошқанлиқини билиб, Азон билан ериннан туриб, юз қўлини ювиб, отаси Гўрўғлига қўлларини «алиф-лом» қилиб салом бариб, айтдики: – Аммо Гўрўғли оға манга қиличингни, Фиротингни, қирқ йигитингини, тўрт сардорингини барсанг, ман шу Гуржистон вилоятиндаги Хункоршо подшо билан бир бахтимни сийнаб кўрсам, деб айтиб дурған сўзи:

*Қул хўжадан рухсат тилар ор ўлмас,
Бегим сандан рухсатингни тиларман.
Ғўч йигита ёхти жаҳон тор ўлмас,
Қиличингни Фиротингни тиларман.*

ТИЛАРМАН

(Қирқ минг илғор)

М.М. ♩. = 69

Қул-хўжадан(эй)
Бегим сандан(эй)

рух-сат-ти-лар(эй) ор ўл-мас (эй) ор ўл-мас (эй) ор ўл-мас Ғўч йи-ги-та
рух-са-тинг-ни(эй) ти-лар-ман (эй) ти-лар-ман (эй) ти-лар-ман

ёх-ти жа-хон (эй) тор ўл-мас (эй) тор ўл-мас (эй) Қи-ли-чинг-ни Фи-ро-тинг-ни(ей)

ти-лар-ман (эй) ти-лар-ман (эй) ти-лар-ман.

Бў-лар ўғил(эй) тўққизинда(ей)
Ношуд ўғил (эй) қирқ ёшинда(ей)

бош бў-лар (эй) бош бўлар (эй) Кал-ла-лар ке- си-лар гав-да (ей) лош бў-лар (эй)
ёш бў-лар (эй) ёш бўлар (эй)

лош бў-лар ша-ҳид ўл-мак му-ро-дим-ни (ей) ти-лар-ман (ей) ти-лар-ман (ей)

ти-лар-ман.

Бе-гим рух-сат (эй) бергил қассоб (эй) ўғ-ли-на (ей) ўғ-ли-на (ей)

Қи-лич ур-сам (эй) хунхор шоҳнинг (эй) бўй-ни-на (ё) бўй-ни-на (ей) бо-шим қўй-сам

у-луғ-лар-нинг (эй) йў-ли-на (ей) йў-ли-на (ей) А-ваз ай-тар рух-са-тинг-ни

ти-лар-ман (эй) ти-лар-ман (эй) ти-лар- ман.

Қул ҳўжадан рухсат тилар ор ўлмас,
Бегим сандан рухсатингни тиларман.
Ғўч йигита ёхти жаҳон тор ўлмас,
Қиличингни Фиротингни тиларман.

Бўлар ўғил тўққизинда бош бўлар,
Ношуд ўғил қирқ ёшинда ёш бўлар,
Каллалар касилар гавда лош бўлар,
Шаҳид ўлмак муродимни тиларман.

Бегим рухсат баргил қассоб ўғлина,
Қилич урсам Хунхоршоҳнинг бўйнина,
Бошим қўйсам улуғларнинг йўлина,
Аваз айтур муродимни тиларман.

даб, Аваз сўзини тамом қилганнан кейин, Ғўрўғли айтдики: Ўғлим, сан ҳали ёш боласан, ҳар гапни дийварасан. Гуржистон вилояти, Чандибел вилояти иккисини ораси қанчалик йўл, уни ичинда чўли биёбон, дашту-сахро, офат-бало қалашиб ётибди. Бу йўлни ҳар бир қадаминда офат бор. Шунини учун вундин¹ йўла геткан вахтингда ёнингди ман бўлсам яхши бўлар ади, дади. Аваз айтдики, йўқ, қайси қачон ман сиз туфайли офат балони даф қилиб юраман? Ўзим ҳам бахтимни сийнаб ғўражакман² дади. Бахтим бўлса соғ-омон бориб Хунхоршоҳни чоповуллоб³ галарман. Йўқ, бахтим ётқан акан шу хатарли йўлда йўқўлиб гетаман дади. Ғўрўғли султон билдики, бир ғўч йигит йўла геткан вахтинда унга қайтарув бармак бўлмас. Фиротни эгарлаб, юганлаб, жуп айилни ҳам маҳкамлаб, ёнина қириқ йигит, тўрт сардорни ҳам қўшиб, юрма⁴ қиличини ҳам чиқориб бариб ўғлим йўлинг оқ бўлгай, даб узатибараварди. Оно Аваз бир неча манзиллар юриб, Гуржистон вилоятини чегарасиннан ҳам ўтиб бораварсин, эндиги сўзни Хунхоршо аскарлариннан эшитинг. Хунхоршо аскарлари қалъани ҳалқа бўлиб ўраб ётқан ади. Аваз уларни баъзиларини гўрмин, гўрса ҳам назар писанд атмин қалъа ичина от ўйнатиб гириб бораварди. Ғўрўғли қўшиб юварган тўрт сардорни бирисина Сапар Маҳрам даб ном барадовун адилар. Ангтакин-да⁵ соққоли бўлмоғони учун Сапар кўса даб ҳам айтар адилар. Сапар кўса Аваза бир неча маслаҳатлар бариб, Аваз уни сўзини қабул қилмасдан, Сапар маҳрам изроқда сурралиб борёттир ади. Хунхоршо лашкарлари Авазни атрофини ҳалқа бўлиб ўраб, асир қилиб туширди. Сапар маҳрам ҳалқадан дешонда қолиб гетти. Оно шу вахтинда, Фирот жанивор Хунхоршо аскарларина бош вармин қочиб Сапар маҳрам ёшириниб ётқан ера галди. Сапар кўса тезда Фиротни устина сувори бўлиб, бошини Чанди бел томона бурған вахтинда Хунхоршони лашкарлари гўриб қолиб, изиннан ўққа тутиб, ҳориб борған ўқ Сапар маҳрамни едди ериннан дохил бўлиб ўтди. Сапар маҳрам ўқни захми, жонни ҳарорати билан шарпилдап тумана йиқилиб тушди. Қайтиб ўзини эгарни устина олиб билмасдан, Фирот жанивор ҳам Сапар маҳрамни ташаб гетавўлмасдан, гўззиннан ёш дўкиб, атрофини айлана-варди. Шу вахтинда Сапар маҳрамни ётқан еринда Фиротқа қараб айтқан сўзи:

*Фирот гетар бўлсанг Чанди беллара,
Ғўрўғлига маннан салом дегайсан.
Ғўзда ёшим оқиб мангзар селлара,
Энди Сапар маҳрам ўлди дегайсан.*

ДЕГАЙСАН (Нома боши)

М.М. ♩ = 92, ♪ = 84

¹ Вундин — бундай.

² Ғўражакман — кўрмоқчиман.

³ Чоповуллоб — чопқиллаб.

⁴ Юрма — кескир.

⁵ Ангтакинда — иягида.

Фи- рот ге- тар бўл-санг

Фирот гетар бўлсанг Чанди беллара,
Гўрўғлига маннан салом дегайсан.
Гўзда ёшим оқиб магзар селлара,
Энди Сапар маҳрам ўлди дегайсан.

Узоқ қолди мани манзил маконим,
Ҳажр ўтида ёнди бу ширин жоним,
Арзимни эшитса Гўрўғлихоним,
Дийдор қиёмата қолди дегайсан.

Аваз ўғлон ёшлик атди шаънина,
Душман ўқи ситам этди жонима,
На савдолар тушди мани бошим,
Данг душима мандан салом дегайсан.

Аввал бошлаб Авазхонни тутдилар.
Қўлин боғлаб орқасина чатдилар,
Ситам айлаб юрак бағрим эдилар,
Қирқ йигитнинг жафо кўрди дегайсан.

Сапар маҳрам айтар энди ўларман,
Бу чўлларда фиғон тортиб қоларман.
Гўрмай ёри дўстим армон этарман,
Қўнглинда кўп армон қолди дегайсан.

даб, ота қараб зори гирён йиғлади. Фирот жанивор ҳам Сапар маҳрамни сўзини тушунгандин бўлиб, қанот қоқиб, Чанди бела қараб бадар гетти. Чанди бел вилоятини етиб галиб, Гўрўғлини дарвозасини алдинда дуриб оҳ тортиб бир кишнади. Фиротни товуши Гўрўғли билан Паризотни қулоқина бир даҳшат бўлиб эшитилди. Иккаласи югуришиб дарвозани алдина чиқса, Фирот гўззиннан ёш дўкиб дурибди, қирқ йигитнинг банди бўлди дегандаин атиб. Оно Гўрўғли султон билдики Авазхон ҳам қирқ йигит ҳам банди бўлгон. Гўрўғлининг ўн икки минг уйли такали туркмени, йигирма тўрт минг уйли эйледир¹ бор ади. Булар кўп бир оғизбирликли халқ ади. Гўрўғли улара жар чактирди, қирқ гунлик озуқангни тўплаб, сафар тайёргарлиқингни гўравар, мани Гуржистон вилоятини юришим бор, даб. Ўн икки минг уйли такали туркман ҳар бириси уйинда бўлгон гўч йигитлардан қирқ гунлик озиқи билан Гўрўғлини атрофина йиғилди. Ҳамма оломон йиғналиб бўлгондан кейин, Гўрўғли султон Оғо Юнус Паризодни Кўҳиқофдан апкалган вахтинда унга барган вадаси бор ади: «Ҳар қачон бир ера гетсам саннан бегенгош² гетмиман» деган. Саваб Паризод дунёда бўлгон, бўлётирган ва индиги бўложоқ гапларни ўз динноқина қараб ойнада гўргандин гўрадургон ади. Бу сафар ҳам маслаҳат учун гирган вахтинда Паризод айтдики, қани ов Гўрўғли султон мунча оломонни жийнабсан на қилмоқчисан булони, деянда, Гўрўғли айтдики, Гуржистон вилоятини юриш атажакман дади. Йўқ сан ундин атма дади Паризод. Сан бу жийнолгон оломонни ичиннан қирқ йигитни сайлаб ол, сан дур, ман ураман, деган йигитлардан. Улара Қаландар гийимини гийгизиб, шаҳар ичина гириб бир ҳийла билан иш гўрмасанг, бу юришинг сани бир ҳалакчиликка³ олиб галади дади. Сабаби Хунхоршо эшитса санга қараб у ҳам шойи-шоймон тутиб қўяди, ўртада шунчалли одамни қонина қоларсан дади. Паризодни сўзи Гўрўғлига маъқул тушиб, дешон чиқиб қараса жийналган йигитларнинг ҳаммаси ҳам бир-бириннан зўр, қизил билак ботир юрак, отарман-чопарман зўр йигитлар ади. Гўрўғли қўлина созини олиб йигитлара қараб дуриб айтқан сўзи:

*Сафарим бор Гуржистона,
Манинг билан геткан юрсин.
Номард гирмас бу майдона,
Марда бошин қўшан юрсин.*

¹ Така, эйледир — туркман уруғлари номи.

² Бегенгош — кенгашмасдан.

³ Ҳалакчилик — ҳалокат, овворагарчилик.

ЮРСИН

(Найларман II)

М.М. ♩ = 92

Сафарим бор Гуржистонда,
Манинг билан геткан юрсин.
Номард гирмас бу майдона,
Марда бошин қўшан юрсин.

Ғўч йигит дўлса ҳой билан,
Гоҳ ўқ била, гоҳ ёй билан.
Уришганда Хунхор билан
Йиқилибон турган юрсин.

Йигитни қаноти отдур,
Отни сақламоқ давлатдур.
Қаскир қилич ёнар ўтдур,
Ўтга ўзин уран юрсин.

Йигит бўлса асл зотдан,
Хунар ўрганса устоддан.
Душманни ағдариб оддан,
Майдон ичра урган юрсин.

Душманлара галган ғамдур,
Уруш йигита байрамдур.
Гўрўғлибек дамбадамдур,
Молдин бошдин гечан юрсин.

дади. Йиғналган оломонни ичиннан қирқ йигит Гўрўғлини атрофина тўпланди. Гўрўғли улара қаландар гийи-
мини гийгизиб, ёнбошина сўта доқтириб, йўла тайёрлаб, Оға Юнус Паризод билан хайрлашмоқ учун ичон
гирди. Паризод айтдики: Қани Гўрўғли султон сан шунча йўла гетиб бораётирсан, магарам¹ мейдонда бир
қазонг етиб ўлсанг, изингда оға даб йиғлаша ининг йўқ, ота даб йиғлаша зурриёдинг йўқ, ботир ўғлинг Аваз
йўқ қалғани кима ташаб гетмакчисан? дади. Гўрўғлини зурриёдсизлиги ёдина тушиб боши туман қочиб гета-

¹ Магарам — агарда.

варди. Паризод Гўрўғлини хопо қилиб қўйганлиқина ўзи ҳам ичи ўвишиб, хуноб бўлиб, Гўрўғлига кўнгиллик вариб айтиб дурған сўзи:

*Жудолиқ ҳасрати ёдима душти,
Сансиз ўтган умри жонни найлайин.
Гуржистона гетар вақтинг етишди,
Жасад ичра хаста жонни найлайин.*

НАЙЛАЙИН

(Найларман III)

М.М. ♩ = 92

Жу-до- лиқ ҳас-

ра- ти ё- дим- га (ей) туш- ди (ей) сан- сиз ўт- ган

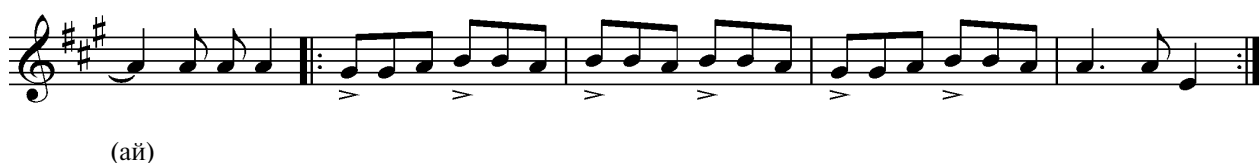
ум- ри жон-ни (я) най- ла- йин (ай) (оҳ) най- ла- йин

Гур-жис- то- на ге-тар вақ-тинг (о) е- тиш- ди (ё)

жа-сад ич- ра хас- та жон-ни (я) най- ла- йин (о)

най- ла- йин жа- сад ич-ра хас-та жон- ни (я) най- ла-

йин (ай) най- ла- йин

Жудолик ҳасрати ёдима душти,
Сансиз ўтган умри жонни найлайин.
Гуржистона гетар вақтинг етишди,
Жасад ичра хаста жонни найлайин.

Сансиз қоронғидур ёхти жаҳоним,
Фироқингда ёнди танимда жоним.
Тириклигим сандир руҳи равоним,
Сан бўлмасанг бу маконни найлайин.

Олиб галдинг қалъа Санггар юртиннан,
Ўлар бўлдим жудолиқни дардиннан.
Кечадурман баса дунё баҳриннан,
Олтин кумуш зарри конни найлайин.

Сансиз мунда ўйнамарам, гулмарам,
Қирмиз елак гийиб фейкал дақмарам.
Жиғаларим санчиб уйдан чиқмарам,
Тоҷу-давлат ҳонумонни найлайин.

Олиб галдинг мани девлар қаҳриннан,
Кечадурман молу дунё баҳриннан.
Кечиб бўлмас тоҷу давлат бариннан,
Олтин кумуш зарри конни найлайин.

Оға Юнус ишим оҳу зор ўлсин,
Рақиблар йўқолсин дўстинг бор ўлсин,
Қайда бўлсанг Шоҳимардон ёр ўлсин,
Сан бўлмасанг бу маконни найлайин.

лади. Гўрўғли Оға Юнус билан хўшлашиб, дешон чиқиб йигитларина отларни зартанг-забартанг эгарлатиб,
ўзи йигитлара бош бўлиб улара қараб айтиб дурган сўзи:

*Чанди белдан Гуржистона кўч бўлса,
Қўлимга олурман бари бозимни.
Ғўч йигитдан ғўччоқ дўраб ғўч бўлса,
Душмон аҳли ғўрсин майдон тўзимни.*

КЎЧ БЎЛСА (Така нолиш)

М.М. ♩ = 132

Чан-ди бел- дан Гур-жис-то- на
Қў-лим-га о- лур- ман ба- ри

кўч бўлса (ей) куч бўлса
бозимни (ей) бозимни

Ғўч йигитдан ғўччоқ (эй) дўраб (эй) ғўч бўлса(ё) ғўч бўлса

душмон ахли гўрсин (эй) майдон тўзимни (ё) тў-зим-ни

Ма-ни бир-ли-гим-га и-шон-
душ-ман қўп-ли-ги- га ку- вон-

ма- ган-лар (эй) ма- ган-лар
ма-син-лар (эй) ма-син-лар

ўн минг-лаб(эй) юз минг- лаб (эй)

ба-ри душ-ман гал-син-лар

савашурман дўн-дир-ма-рам ю-зим- ни (ё) ю-зим-ни

Қис-тоғ галса от на би-лур

би- қиғ-ни (я) би-қиғ- ни (я)

Ға-заб этса чакар (эй) Нарнинг ю-ки-ни (ей) ю-ки-ни (ей)

Ғўч йигит (эй) ку-тар са-ваш

кунини (эй) кунини

Бир ол-ло-ға ман топширдим ў-зим-ни (ё) ў-зим-ни

(ой) 4. Жо-ним қур-бон ғұч йи-
беш, ўн номард тенгмас
5. Ғўр-ўғ-ли ай-тар Чан-
ға-ним-нимнг йўлинда

гит-ни гу-ли-на мин-ди-риб он Фи-ро-тим-ни бе-ли-на о-либ Чан-ди бе-ла гал-
марднинг би-ри-на А-гар бир не-ча-гун бер-са о-мо-ним ғў-ринг не-ча иш-лар би-
ди бел-да ма-ко-ним
қў-яр-ман жо-ним

сам А-ваз-ни (ҳей) мин-ди-ри-бон Фи-ро-тим-ни (ей)
но қи-лар-ман (ҳей) а-жал бир не-ча-кун бер-са (ей)

бе-ли-на (ё) бе-ли-на о-либ Чанди бе-ла гал-сам А-ваз-ни (ё) А-ваз-ни.
о-мо-ним (о) омоним ғўринг неча иш-лар би-но қи-лур-ман (о) қи-лур-ман.

Чанди белдан Гуржистона қўч бўлса,
Қўлимга олурман бари бозимни.
Ғўч йигитдан ғўччоқ дўраб ғўч бўлса,
Душмон аҳли ғўрсин майдон тўзимни.

Жоним қурбон ғўч йигитни гулина,
Беш, ўн номард тенгмас мардни бирини.
Миндирибон Фиротимни белина,
Олиб Чанди бела галсам Авазни.

Мани бирлигима ишонмағанлар,
Душмон кўплигиннан қувонмасинлар.
Ўн минглаб, юз минглаб (бари душмон) галсинлар,
Савашурман дўндирмарам юзимни.

Ғўрўғли айтар Чанди белда маконим,
Фанимни йўлинда қўярман жоним.
Ажал бир неча кун берса омоним,
Ғўринг неча ишлар бино қилурман.

Қисқа галса отнинг бели-биқинни
Ғазаб атса чакар нарнинг юкини.
Ғўч йигитлар кутар саваш гунини,
Бир Оллоға ман топширдим ўзимни.

даб, Ғўрўғли сўзини айтиб тамом қилғандан кейин йигитларини вахти хуш бўлиб, шарпилдаб отланиб гетавардилар. Бир неча манзил жойни той қилиб борғаннан сўнг, узоқдан бир чанглов ғўринди. Ғўрўғли айтди: эй йигитлар сизлар шўрда бир замон адаб сақлаб дурсангизлар, шу чанглов на чанглов акан, ман бир хабар тутиб галин, даб бирот суриб яқинроқ бориб қараб ғўрса, қирқиси дуторли созанда, иккиси ясовул акан. Ғўрўғли яқинроқ бориб сўрадики, қани жўралар йўл бўлсин, қайдин бориб, қайдин галасизлар? Деди. Шунда ясавуллардан бири айтди, ай жўра, сан бизлардан хавар тутмоқчи бўлсанг, Чордоғли Чанглибелда Ғўрўғлини ботир ўғли Авазхон қирқ гун бўлди Хункошо подшомиза асир тушиб ётибди, эртанг подшо Авазхонни қирқ

йигити билан дорга тортиб, халққа тўй барётир. Бу созандаларни шу тўя олиб борётирмиз, дади. Шунда Гўрўғли айтди: Жўралар мани ҳам оз-кам, соз-сўздан хаварим бор. Мани ҳам ўзларинг билан шу тўйга олиб гетсангизлар бўлмасми экан, дади. Подшодан отлик борғаннан кейин, хўмпайишиб геткан созандалардан бири айтдики, ай бажозли қаландар, сани алиг тарстой ёли акан, алигда тўмпей ўрнашмийди. Магарам санга биримиз дуторимизни барсак, ё пардасини бежой қилиб қўярсан, ё торини узиб подшони алдинда бизни маҳтал қиларсан, деб, Гўрўғлини устиннан гулиб, ўта геттилар. Гўрўғли буни гўриб, булар мани, отимнан, дўнимнан ким аканлигимни билмийди, даб, гирот суриб, уларни олдиннан чиқиб, ўзини донитмоқлик ҳаққинда айтиб дурған сўзи:

*Қаландарни деманг галган саройи,
Дурри ёқут саррофидур қаландар.
Аслим сўрсанг ўзим саллоҳ баччаси,
Золимларнинг саллоҳидур қаландар.*

ҚАЛАНДАР

(Ширвоний II)

М.М. ♩ = 98

Қа-лан-дар-ни
Аслим сўрсанг

де-манг гал-ган са-ро-йи (я) са-ро-йи эй гал ай са-ро-йи дур-ри ё-қут
ў-зим Сал-лоҳ бач-ча-си (ей) бач-ча-си эй гал ай бач-ча-си золимларнинг

сар-ро-фи-дур Қа-лан-дар (эй) Қа-лан-дар золимларнинг сал-ло-ҳи-дур Қа-лан-дар (эй)
сал-ло-ҳи-дур Қа-лан-дар (эй) Қа-лан-дар

Қаландар

(ой) отим дўним и-ло-ҳий-дан

гал-ган-да ор-қа-ми-за Пи-рим пан-жа ур-ған-ди (ей) ур-ған-ди

¹ Баражак — бермоқчимиз.

² Саройи — саҳройи, ёввойи.

³ Чакиб — тортиб.

⁴ Ворётирмиз — бораяпмиз.

Ҳаз-рат А-ли на-фас ўғ-лим де-ган- ди до-ни-ма-санг шер Арслондур

Қа-лан-дар (эй) Қа-лан-дар

(Ой) Дўқ-қи-зин-да та-лаб қил-дим я- на (ей) май-дон- ни

Ў-ним-да фарқ айладим (ёрай) А-раб (эй) Рай-хон-ни

(ё) Эн-ди бу-гун са-нам ў-қи я- на- я

ий-мон-ни Йўқ-са са-ни о-мон қўй-мас Қа-лан-дар (эй)

Мани сурсанг Гур-жис-то-на
Ла-қа-бим-ни ман Қа-лан-дар

гал- ми- шам (эй) гал-ми- шам эй во-ей гал-ми-шам А- ва-зим- ни зо-лим- ла- ра
қўй-ми- шам (эй) қўй-ми- шам эй во-ей қўй-ми-шам Да-ни-ма- санг Гўр-ўғ- ли-дур

бер- ми- шам (эй) бер- ми- шам До- ни- ма- санг Гўр-ўғ- ли- дур
Қа- лан- дар (эй) қа- лан- дар

қа- лан- дар эй Қаландар О- мон а- до- йинг-ман эй.

Қаландарни деманг галган саройи,
Дурри ёқут саррофидур қаландар.
Аслим сўрсанг ўзим саллоҳ баччаси,
Золимларнинг саллоҳидур қаландар.

Отим дўним илоҳийдан галганди,
Орқамиза Пирим панжа урғонди.
Ҳазрат Али нафас ўғлим деганди,
Донимасанг Шер-Арслондур қаландар.

Дўққизимда талаб қилдим майдонни,
Ўнимда ғарқ айладим Араб Райҳонни.
Энди бугун сан ҳам ўқи иймонни,
Йўқса сани омон қўймас қаландар.

Мани сўрсанг Гуржистона галмишам,
Авазимни золимлара бармишам.
Лақабимни ман Қаландар қўймишам,
Донимасанг Гўрўғлидур қаландар.

дади. Гўрўғли номи эшитилгандан кейин, икки ясавул билан қирқ бахши «дурғон тутилар, қочқан қутилар» даб, олғон қоч, турғон қоч, гўё бир сеча тўпорина бургут тушган ёли бўлди. Гўрўғли ясавуллони кейининнан от қўйиб бориб иккисини дангина калласини олиб ташади. Бахшиларни ёнина галиб айтдики: Жўралар сизлара деймиман, бир улфиёр йигитлар акансизлар, аммо бир иситмангиз бор ўхшийди, шуни қайтиб тутмийдигон атиб иситмангизни бойлаб қўяман дади. Уларни ҳам қирқисини хатарлаштириб қўйиб, ўнг эйниннан гириб, қилич солиб чап эйниннан чиқиб қараса, каллалариннан калла минора ясади. Шўрда йигитларини ёнина қайтиб галиб, улара бош вўлиб яна бир неча мангзиллар йўл юриганнан кейин тўрт йўлни бандирёси галди. Гўрўғли қайси томона гетишини билмин дурғон ади, шу вахтинда йўлни четинда бир бова намоз ўқиб дурган эди. Гўрўғли бова намозни ўқиб бўлганича одоб сақлаб дуриб, бова намозни ўқиб бўлганидан кейин йўл сўради. Шу вақтинда бовани Гўрўғлига қараб айтиб дурган сўзи:

Болам эйланма бу ерда,
Хон Авазни гўриб галдим.
Қирқ йигитинг ёвуз гунда,
Ғариб ҳолин сўриб галдим.

ГЎРИБ ГАЛДИМ

(Ширвоний I)

М.М. ♩ = 98

Бо-лам эй-лан-ма (ей) бу ер- да

хон А-ваз-ни (ей) гў-риб гал-дим қирқ йи-гит-нинг (ей) ё-вуз-гун-да (ей) ға-риб-ҳо-лин (эй)

сў-риб гал- дим сў- риб гал-дим

А-ваз-хон-нинг (эй) дор остинда
А-ваз-хон-нинг (эй) асир бўлмиш

зо-лим ўлдир мак-ни қас-дин-да
қирқ йигитинг бан-ди бўлмиш

Пир-лар А-ваз(эй) хон устинда(эй) дурғонларин (эй) гўриб галдим
Душмонларда (ей) ташна қолмиш (эй) коса сувлар (эй) бериб галдим

гўриб галдим
бериб галдим

Болам эйланма бу ерда,
Хон Авазни гўриб галдим.
Қирқ йигитнинг ёвуз гунда,
Ғариб ҳолин сўриб галдим.

Авазхонинг дор остинда,
Золим ўлдирмак қасдинда.
Пирлар Авазхон устинда,
Дурғонлорин гўриб галдим.

Қирқ йигитинг бўлиб ҳайрон,
Бағри бир ён гўззи бир ён.
Авазхонинг банди зиндон,
Бўлғонларин гўриб галдим.

Суннат ўқиб Чангли белда,
Ғалиб фарзин уйдим мунда.
Қирқ чиланни орасинда,
Илёс пиринг бўлиб галдим.

Авазхонинг асир бўлмиш,
Қирқ йигитинг банди бўлмиш.
Душмонларда ташна қолмиш,
Коса сувлар бариб галдим.

Бова сўзини томом атиб, ўғлим шу йўлдан гетсанг дўғри Гуржистон вилоятини орқа дорвозасина дохил бўласан даб гўздан ғойиб бўлди. Гўрўғли яна йигитларина бош бўлиб, чангни-чангга қориб, бир неча манзиллар йўл юриб Гуржистон вилоятини орқа дорвозасина яқинлашди. Оно индиги сўзни дорвозобонлардан эшитинг. Дорвозобонлар буларни галишини гўриб, югуришиб чиқовардилар, дорвозаларни ҳам икки томонини генг очиб қўйиб «баракалло!! Рос вахтинда галдилар дон, тўй қизийдовун бўлди дон!» даб. Яқинроқ ғалиб син солиб гўрсалар, қаландар гийиминдаги бу кишилар ботир зотина мангзаб гўринди. Шунда дорвозобонларни ичинда бир улли шивирди пайдо бўлди. Булар бахши созандага ўхшамийди қу, бошқа одамлар вўса гарак даб, бири чиқди дон буларни ўзлариннан кимлигини сўраб билмак гарак, кейин шаҳар ичина киргизмак гарак, дади. Шу киши галди дон Гўрўғлига қараб: қани ов йигитлар сизлар қаердан галётирсизлар? Гўрўғли айтди, бизлар Усмонли деган юртдан чиқдик. Усмонлидан чиқсангиз йўлда сизлара икки ёсаул билан қирқ бахши йўлиқмадимми? дади. Гўрўғли айтди: ву сани айтқан кишиларингни гўрмадик, аммо, лекин уларни жони жаҳаннам бозоринда исванд донасини сотиб юрган бўлса гарак, дади. Дорвозобонлар айтди: Жўра сани бу гаппинг дўст сўзими? душмон сўзими? уларни ўзларини гўрмадик дийсан, жонини нердан гўрасан? дади. Гўрўғли уларни сўзина бошқа жувоб бармасдан йигитлари билан босиб енчиб шаҳар ичина гириб гетавардилар. Дорвозобонлар югуришиб бу бўлғон воқеаларни айтмоқ учун Хунхоршони алдина бордилар. Тақсир, аммо шаҳрингизга қирқ отли гириб гетти, бизлардан бегенгош, кейинги вахтада бир гап-сўз бўладиган бўлса, саннан бўлди, маннан бўлди деян гаплар бўлмасин тақсир, дади. Бу сўзни эшитган Хунхоршони ичина бир гиммилди гириб гетаварди. Ўн отлига буюрди, боринг шаҳар ичини борлаштиринг², нерда донилмоғон, гўрилмаган кишилар бўлса бизни ўнгимизга³ аккалинг. Аввало уло бизлара ким аканини донитсин, кейин шаҳар ичини қидирсин, дади. Пошшони одомлари чопа-чоп тўрт томона от қўйиб булони қидирмоқ билан бўлаварди. Оно унғачалли Гўрўғли ўн икки дорвозали Гуржистон вилоятини қайси дорвозаси қайси ердан очилади, қайси ердан ёпилади, нера жойлашқан, батамом гўриб бир бандаргоҳа галган вахтинда, Хунхоршо лашкарлари бориб, булони ўнгина солиб олиб қайтди. Хунхоршо узоқдан гўрса бир сури сўта доққан, шақрдашқан қаландарлар. Булони меҳмон сезиб ёниннан ўрин гўрсатти. Салом-алик томом бўлгоннан кейин, улардан сўз сўраб бошлади: Қани ов йигитлар қаердан бўласизлар? на мақсадда бизни шаҳара галдингизлар? дади. Гўрўғли турди дон жавоб барди: Тақсир, сизни чиқиртириб олганлиқингиз биз учун бир қулайлиқ бўлди. Биз сизни хизматингизга эйём⁴ ғалиб қолгон бўлар адик, аммо дорвозобонларингиз нобоблик гўрсатиб бизлара қўпол муомила қилиб, дорвозада бир оз илқитди⁵, дади. Кейинги вахтада бизлар уларни сўзларина қулоқ осмасдан босиб енчиб шаҳар ичина кирдик. Она инди аслимизни сўрасангиз, аслимиз Усмонли хўжа, ниятимиз Ҳазрати Каъба, касби-коримиз қаландарчилик, йўл урина яқинроқ шаҳарлара гириб насибасини чўплаб юриган бир девона йигитлармиз, дади. Шунда Хункоршо айтди, агар Усмонлидан бўладовин бўлсангиз бизлара кўп узоқ юрт, қарамоғимизда эмас. Чанглибел вилоятини яқинлиқи борми? дади. Гўрўғли айтди, юқорили туманли, сопишиғли элотдир. Уни орасинда ҳеч бир шаҳар, ҳеч бир қишлоқ йўқдир, дади. Шунда Хункоршо айтди, Чордоғли Чанглибел вилоятинда Гўрўғли деган бир сунни дўраган акан. Ичларингда шуни билажакинг борми? Дади. Гўрўғли айтди: тақсир булар билмийди дон, шу Гўрўғли деганни ман биламан. Сабаб десангиз, Гўрўғли билан бир мактабда ўқишқан, ошиқ ўйнашқан, от чопишқан, гўраш тутишқан, бир такага бош қўйишқан жўраман, дади. Шунда Хункоршони боши туман-ошоқа қочиб гетаварди. Гўрўғлини биладўғин бўлсанг, уни қизил билак, ботир юрак Авазхон деган ўғли бор акан, шуни биласанми? Дади. Тақсир Гўрўғлини ботир ўғли Авазхон борлиқини эшитганман, лекин ўзини гўрмаганман, дади. Хункоршоҳ айтди: Гўрўғли билан данг-душ жўраман дадинг, ботир ўғли Авазни научун билмийсан дади. Тақсир, ҳали ман сўзимни тугатмавадим, дади. Сабаб

¹ Илёс пир — афсонавий тўрт нафар тирик Пайгамбарларнинг бири.

² Борлаштиринг — текшириб чиқинг.

³ Ўнгимизга — олдимизга.

⁴ Эйём — аввалроқ, бурунроқ.

⁵ Илқитди — ушлаб қолди.

десенгиз Гўрўғли билан ёшликда бир адоват пайдо бўлиб, Гўрўғлидан ажралиб гетганман, дади. Гўрўғли билан адоватим бор деганни эшитиб, подшо янаям очилишиб, яқинроқ ўтириб, чой апкал, чўрак апкал демак билан бўлаварди. Сан шу Авазни гўрмаган бўлсанг санга бир оппориб гўрсатиб қайтин, шу сан айтқан Гўрўғлини ботир ўғли Аваз бизлара асир бўлиб тушди, дади. Ўзи ҳам қириқ йигити билан, дади. Эртага бизни катта бир тўйимиз бор, ахир на тўй даб ҳам сўрамайсан, дади. Шу Авазни дора чакиб эл-юрта тўй-томошо баражакмиз, дади. Оно бир насибанг тортиб галган акансан сизлар ҳам буннан насибангни олиб гетасизлар, дади. Юр санга шу Авазни бир гўрсатиб қайтин, даб Гўрўғлини эргаштириб, уламоларни ҳам эргаштириб тўйхонага олиб борди. Гўрўғли қараса едди урдан одам жийнолгон, ўртага баланд қилиб бир дор тикилган. Дор тагинда Гўрўғлини бортир ўғли Аваз занжирбанд бўлиб бойланиб ётибди. Гўрўғли оғаси галганидан беховор, бир гўззи дорда, бир гўззи чор тарафда, қафаса тушган булбулдин зорланиб, зейилланиб, Гўрўғли оғосини ёд қилиб дурвади:

*Алим бойли тушдим ғаним қўлина,
Бу жойларда ховондорим бўлмади.
Шох амр этиб буюрдилар ўлима,
Оға иним дўсти ёрим галмади.*

ГАЛМАДИ (Бобохоним)

ма-нинг эй ус-тим-да (ей) жаллодлари (ей) ўлдирмоқнинг (вой яна эй)
 чатарлар (эй) до-ра (ей) бу дор-ни ос- тин-да (ей) бўл-дим (ей)

қас-дин-да бе- чо- ра бе-чо- ра А-ваз-хон бў-либман (эй)
 ёл-во- ра (эй)

дор-нинг (эй) ос- тин- да (ей) Бек Гўр- ўғ- ли ма- ни о-гам эй
 ул би-ри (эй) бо- ра (эй)

(вой я-най эй) гал- ма- ди Жон жон жон жон о-гам (эй)

Алим бойли тушдим ғаним кўлина,
 Бу жойларда ховондорим бўлмади.
 Шох амр этиб буюрдилар ўлима,
 Оға иним дўсти ёрим галмади.

Бу ҳолимни Гўрўғли оғом гўрмади.
 Манинг учун ширин жонин бармади.
 Қирқ йигитин бошлаб тиглар урмади,
 Дўкилишган дўрт сардорим галмади.

Золимларнинг таноби бор устимда,
 Жаллодлари ўлдирмакни қасдинда.
 Бечора бўлибман дорнинг остинда,
 Бек Гўрўғли манинг оғам галмади.

Жаллодлар жам бўлиб чакарлар дора,
 Бу дорни остинда бўлдим бечора.
 Авазхон ёлборар ул бири бора,
 Бек Гўрўғли мани оғам галмади.

дади. Аваз сўзини тамом атиб, ёнбош бурилиб йиғламоқ билан бўлаварди. Хунхоршо Гўрўғлига айтди: ана гўрма-дим, донимиймон деган адинг, оно шу оғосини ёд қилиб, отдан тушса ҳам эгардан тушмин дурғон йигит Гўрўғлини ботир ўғли Аваз бўлади, дади. Гўрмаган бўлсанг гўр, дади. Гўрибо дурибман тақсир, лекин кишини гўззи қийиб ўлдирадун йигит амас акан, дади. Сиз бир катта подшо акансиз бу бир ёш ботир йигит акан, сизнингдин подшога мунигдин беш-ўн йигит кўплик қилмийди қу тақсир, дади. Хунхоршо айтди: сани ву айтқан сўзинг бизни ҳам эсимизда бор ади, аввал бошда асир бўлиб тушган вахтинда айтдик, Хон Аваз, сани тейингга от варсак, эгнингга гийим бош, қурол барсак, ёнбошингга лову-лашкар қўшсак, биза хизмат атасанми? деян вахтимизда. Одингга дош-тўпроқ золим, ўлсам ўламан лекин санингдек қонхўр золим подшолара хизмат атмиман, дади. Гўрўғли айтди: Тақсир сизни сўзларингизни Аваза айтиб бир-икки оғиз ўзим гаплашсам ничик гўрасиз дади. Бор, гаплаша қўй, дади. Гўрўғли Аваза ёқинроқ бориб унга қўнгиллик бариб бир шеър айтди:

*Ғариб булбул, бекас булбул,
Сан онда йиғла ман бунда.
Ғариблиққа тушган булбул,
Сан онда йиғла ман бунда.*

МАН БУНДА (Шо кўчди)

Ға-риб бул-бул бе-кас бул-бул сан он-да йиғ-ла ман бун-да сан он-да йиғ-ла ман
Ға-риб-лиқ-қа туш-ган бул-бул сан он-да йиғ-ла ман бун-да

бун-да сан он- да

2. Ға-риб бул-бул я-қин а- ро ю- ра- гим-га сол-динг я- ро са-ни ос- дир-мас-ман до-ра
3. Би-ров-дан гўр-ган ко-йи-шинг о-қиз-ма гўз-зинг-дан ё-шинг хаста қўн- гил-ли сир-до-шим

Ғариб булбул, бекас булбул,
Сан онда йиғла ман бунда.
Ғариблиққа тушган булбул,
Сан онда йиғла ман бунда.

Ғариблиқда ёқин ора,
Юрагима солдинг яра.
Сани осдирмасман дора,
Сан онда йиғла, ман бунда.

Бировдан гўрган койишинг,
Оқизма гўззингдан ёшинг.
Хаста кўнгилли сирдошим,
Сан онда йиғла, ман бунда.

Равшан айтур хон Авазим,
Сўлдирма боқчада гулим.
Гул юзингга тушди гўзим.
Сан онда йиғла, ман бунда.

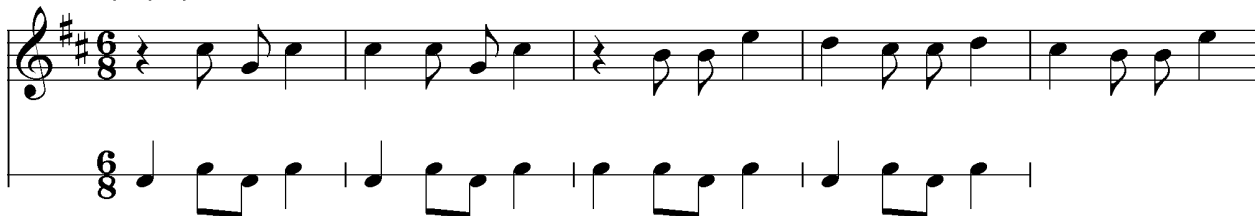
дади. Ўлим кутиб эс ҳушини йўқотган Аваз Гўрўғлини на созиннан, на сўзиннан дониди. Гўрўғли айтди, энди ман йигитларни олиб галиб мунг гўззини алдиннан бир ўтирин, шояд карим бирисини донимаса, бирисини дониғай даб, қаландар гийимли қирқ йигитни олиб галиб Аваз донгилиб¹ ёткан дор тагини ўраб дуравардилар. Аваз йиғлаб бўлиб гўз ёшларини сийриб қайси томона қараса юртини йигитларини гўрди. Сал замон ўтгандан кейин улардан сўз сўраб бошлади: Қани ов жўралар сизлар бу шаҳарни одамина ўхшамийсиз, қаердан бўласизлар? бу шаҳара на мақсадда галиб қолдингизлар? дади. Гўрўғли чиқди дон жувоб барди: Сан хон ўғил бизлар билан донишмоқчи бўлсанг, бизлар Усмонли деган юртдан бўламиз дади. Усмонлидан бўсангиз уни Чандибидел вилоятига яқинлиқи вор, ичингизда мани оғом Гўрўғлини биладиган йигитлардан борми? дади. Гўрўғли айтди: ман яхши донийман шу айтқанингни, аммо бу йигитлар билмийди. Сабаб, ман ёш вахтинда бирга ўсган, от чопишқон, гўраш тутқон данг-душ жўрасиман дади. Аваз айтди: алдама мани, дади. Саваб, ҳар гуни санга ўхшаган тўрт-бешиси алдаб гетади, ман Гўрўғли оғангни жўраси адим, дўсти адим даб, мани гулиб ўйнийдилар, дади. Санга ман бир савол қиламан, шу сўзима жавоб барсанг сани кимлигингни ўзим билиб оламан, дади. Нани сўрасанг сўра, даб Гўрўғли тайёр дурди. Қани, Гўрўғли шу гунларда қаерларда юрибди? эски, кўна йигитлариннан ёнинда кимлар бор, кимлар йўқ, ботир ўғли Аваз нерда? сан мунга жавоб бар дади. Гўрўғли ўйланди, агар ман Аваза дўғри жувоб барсам мани дониб қолиб, режаларимни бузиб, ўзини уриб гўззини чиқарар даб, дуриб гапни чалкаштирибарди: Гўрўғли ҳозир Чанди белда, қирқ йигити ҳам ёнинда, ботир ўғли Аваз ҳам ёнинда, олган ерини олиб, набир золим пошшолара чоповул солиб, май ичиб ҳаз дарёсина фарқ вўлиб ётибди юртинда, дади. Аваз айтди: ман санга айтмаганми адим, сан мани алдаётирсан, сўзинг ёлғон даб. Сан Гўрўғли билан жўра бўлмоқ у ёқда турсин, Ғозовот бозорина йўлдош ҳам бўлмоғонсан, дади. Гўрўғли дийсан, Аваз дийсан нага мани донимийсан, дади. Сан айтқан Гўрўғлини ботир ўғли Аваз мен бўламан, беш йилда ўтасанми? ўн йилда ўтасанми? қаландарчилик билан бизни эллара борсанг мани Гўрўғли оғамга салом дегайсан даб, манглайма-манглай дурған отаси Гўрўғлини донимасдан, Гўрўғлини ўзиннан Гўрўғлига салом йўллаб айтқон сўзи:

*Сад хазор армон билан бойланди нозик қўлларим,
Борсангиз Гўрўғлига мандин салом Қаландарим.
Сўзламакдин лол бўлибдур шахди шаккар тилларим,
Борсангиз Гўрўғлига мандин салом Қаландарим.*

ҚАЛАНДАРИМ

(Мухаммаси бахши I)

М.М. ♩ = 76

Сад ха-зор ар-мон би-лан бой-лан-ди но-

зик қўл-ла-рим

бор-санг-гиз

Гўр-ўғ-ли-ға

ман-дин са-лом

Қа-лан-да-рим

сўз-ла-моқ- дин лол бў-либ- дур шах-ди шак-кар тил-ла-рим

бор-санг-гиз Гўр-ўғ-ли-ға

¹ Донгилиб — боғланиб.

ман-дин са-лом Қа-лан-да-рим

бор-санг-гиз шул о-ға-ма ман-дин са-лом

Қа-лан-да-рим

Юрт у-чун ур-дим қи-лич бўл-дим ги-риф-
Минг гу-лим-дан бир гу-лим о-чил-май ўт-

то-ри ба-ло
дим во-да-риф

Ҳеч му-сул- мон бўл-ма-гай душ-ман қў-лин- да муб-та-ло
боғ а- ро бир сар-ви-со- я сол-май ўт- дим во-да-риф

Бор-сан-гиз ай- та бо-ринг ман-дин я-на бўл-син ри-зо Бор-сан-гиз
Гул- ё- рим- нинг ой жа-мо- лин кўр-май ўт-дим во-да-риф Бор-сан-гиз

Гўр-ўғ-ли-ға ман-дин са-лом Қа-лан-да-рим
гул ё-рим-га ман-дин са-лом Қа-лан-да-рим

бор-сан-гиз шул о-ға-ма

ман-дин са-лом Қа-лан-да-рим.

Сад хазор армон билан бойланди нозик қўлларим,
Борсангиз Гўрўғлига мандин салом Қаландарим.
Сўзламакдин лол бўлибдур шаҳди шаккар тилларим,
Борсангиз Гўрўғлига мандин салом Қаландарим.

Юрт учун урдим қилич, бўлдим гирифтори бало,
Ҳеч мусулмон бўлмағай душман қўлинда мубтало.
Борсангиз айта боринг мандин яна бўлсин ризо,
Борсангиз Гўрўғлига мандин салом Қаландарим.

Бир хазон боди билан ул гулшани сўлди дей гўр,
Бир Хунхор ҳукми билан тақдири шул бўлди дей гўр.
Дўсту ёрлар сўраса ким хон Аваз ўлди дей гўр,
Борсангиз дўст ёрима мандин салом Қаландарим.

Минг гулимдан бир гулим очилмай ўтди во дариг,
Боғ аро бир сарви соя солмай ўтдим во дариг.
Гул ёримнинг ой жамолин кўрмай ўтдим во дариг,
Борсангиз гул ёрима мандан салом Қаландарим.

Аваз сўзини тамомлаб кўнгли бузилиб, эл-юрти, Гўрўғли қиблагоҳи, Паризод онаси ёдина тушиб, айролиқ ўти аланга олиб, юзини чета буриб, хўнграб йиғлай бошлади. Бун кўрган Гўрўғлининг шундай қаҳри келдики, унинг баданидаги ҳар бир тук бигиздек тикланиб тўнини тешиб чиқди ва Авазга яна бир-икки оғиз сўз айтиб тасалли бериш ва ўзини қисман танитиб, уни тинчитишга қарор қилиб, яна икки оғиз сўз айтди:

ХОНЛАР АВАЗ (Илғор I)

Ғўч йигит бошига иш тушар,
Йиғламағил хонлар Аваз.
Сардорларни ақли чошар,
Йиғламағил боллар Аваз.

Кенгаш олмадинг аввалда,
Суҳбат сўрмаслар чўлларда.
Бир ғўч йигит мунграйганда.
Хўстор гарак хонлар Аваз.

Ман галдим майдон ичиннан,
Кушлар учирмам устинган.
Ман бу золимлар қасдинда,
Лош айларман хонлар Аваз.

Бу сир ҳаммадан пинҳонди,
Йиғлама ёринг омонди.
Аввалги одим Равшанди,
Донидингми хонлар Аваз.

Гўрўғли сўзини айтиб тамом қилганнан кейин, Аваз Гўрўғлини сўзига бошидан охирина қадар кулоқ қўйиб дурган ади. Аввалги одимиз Равшандир донидингми хонлар Аваз деганнан кейин, Гўрўғлини онадан дўғилган вахти оди Равшанбек эмасми эди даб, занжирларни шатирдатиб, подшони алдина бориб, бир қаҳ-қаҳ уриб гулди. Ай қаландар эшитдингми Авазни сўзини, дади. Эшитибоқ дурибман тақсир дади. Хункоршо айтди: — Бу Аваз шундин диквош йигит, бу дунёга сиғмийди, шуни учун Аваз ўлаварсин, дади ва унга қараб — Эй Аваз, сани ўлиминг олдида бундай қаҳқаҳа уриб гулишингни сабаби надур? Ахир, шу кунгача на гулиб на ўйнамаган адинг. Мабодо менинг қаҳрим кор этиб, ё Усмонлининг сўзи таъсир атиб манга қуллук этмакчи бўлсанг, қонинг ноҳақ дўкилмасдан бурун очикроқ айт, қатлни тўхтатиб, эл-юртни ҳақиқий тўйға чақирали, дади.

Унда Аваз қаҳрга миниб айтдики, эй золим, сан ҳали мани тушунмабсан. Ман санга бошда «Одингга дош, тупроқ», деган адим, ёдинган чикдимми? Ман ўлсам ҳам сандай золим ва қонхўрлара хизмат этмийман, дади.

Унда подшо Гўрўғлига қараб: Эй Қаландар! Сан гўринишинг билан Авазни хўстор-хавандорина айланган эдинг. Энди унинг сўзларини ўз қулогинг билан эшитиб, бизнинг қароримиз дўғри аканлигина ишонгандирсан, дади.

Гўрўғли айтдики, орий ишондим тақсир, дади.

Подшо айтди: ишонган бўлсанг Авазга ўлим жазоси айни муддао, бунинг учун кўп қуйиб-пишма. «Гўрўғлини биламан, бирга соз айтишиб, гўраш тутишиб юрар адик» деган эдинг. Яхшиси унинг созлариннан, сўзлариннан айтиб бер. Ўғли Аваз эшитиб отасини гўргандай бўлиб ўлсин, дади.

Шунда Гўрўғлига бу гап мақул тушиб, подшога қараб бир сўз айтди:

БИЛМАСМАН

(Гуландом)

Тонгла сабо ўрта майдон гирманам,
Қайси яхши, қайси ёмон билмасман.
Майдон ичра қизил қонлар тўкманам,
Қайси дўстинг, қайси душман, билмасман.

Наъра тортиб майдон ичра гирганда,
Ғазаб билан каскир қилич кесганда,
Ғўч йигитлар майдон ичра дурганда,
Хонинг надир, бегинг надир билмасман.

Тонгла сабо ўрта майдон гирилур,
Аввал бошлаб сани калланг узилур (деди подшоға Ғўрўғли)
Севгили бекларинг шўрда қирилур,
Хонинг надир, бегинг надир билмасман.

Равшан айтар етти вақтинг - сан золим,
Вайрон бўлиб қолар тахтинг сан - золим,
Авазхонга налар дединг сан — золим,
Гапинг надир сўзинг надир билмасман.

Подшо сўзни диққат билан тинглаган бўлса ҳам унинг маънисина ета билмади. Шунинг учун «Ғўрўғли манинг илтимосим билан ажойиб бир соз атди» - даб фаҳмлаб қўшиқ тамом бўлғач, Ғўрўғлига қараб «Баракалло Қаландар, бизни жуда хурсанд қилдинг» - бениҳоя шод бўлдик даб, ва яна унга қараб, эй Қаландар сандан яна бир талабимиз бор, дади. Ғўрўғли айтди. Талабингизни сўранг тақсир, дади.

Унда Хунхоршоҳ: - Биздан давлат гетмайдиган, ишимиз қайтмайдиган, олиб, олдирмайдиган, кўнглимиз нимани истаса битадиган қилиб бир фотиҳа беринг, ундан сўнг сизни қўшингизни қаландархонага жойлаймиз, ёғ еб яланғоч ётаберасиз, дади. Ғўрўғли айтди:

- Тақсир, сиз билан бизнинг орамизда, тушунишимизда анча фарқ борга ўхшаб дурибди. Шунинг учун биз фотиҳа берсак, сиз тескари тушунсангиз, ёки маъносига тушуна олмай орамизда хафачилик бўлиб ўтирмасин, дади.

- Сиз нима десангиз дийваринг, фақат биз омин деб турамиз. Аммо фотиҳангизга биз айтган талабларни қўшиб айтсангиз бас,-дади.

Шунда Ғўрўғли «ажаб бўлур» деб қўлини терс ёнини кўтарди: «Ўлигинга умр, тиригинга қирғин», - деди. Хунхоршоҳ ва амалдорлари қўл кўтариб «омин» дедилар. Яна: «Бизлара йўл очик, сизлара ич оғриқ» - дади. Подшо ва амалдорлар яна ҳам баланроқ «омин» дадилар. Яна: «Бизларга давлат сизларга кулфат» дади. ҳаммалари «омин» дадилар. Ғўрўғли яна шунга ўхшаш бир қанча сўзларни айтиб, қўлини юзига олиб борган эди, подшо, амалдорлар ва шу ерда тўпланганлар ҳам «омин» деб юзларина фотиҳа тортдилар.

Сўнг подшо хизматкорлара қараб: - Булар аслзодалар акан, булара бош-оёқ сарпо келтиринглар, - дади. Улара сарпо гийдириб, «Булари қаландархонага олиб бориб хизматларини қилинлар», - дади.

Қаландархонада қоринларини дўйдириб, дами-динчини олиб, чой-чилиманан ёзилишқондан кейин. Ғўрўғли йигитларина айтди: - Еб ичиб, динч ёта бермак ғўч йигитга ярашмас. Шунинг учун сизлар ҳозирча бир оз дам олиб дуринглар, ман чиқиб уёқ - бу ёқни борлаштириб галаман, дади. Ғўрўғли Фиротини миниб, паст кўча, рост кўчаларни қидириб, бир боғнинг тегина етди. Қараса, боғнинг ичинда бир неча қизу-жувон сайр этиб, кайфу-сафо суриб юрибдилар. Бир қиз буларга қўшилмай четга чиқиб қон йиғлаб ўтирибди. Ғўрўғли бунни гўриб, қиза қараб таажжуб билан бир сўз айтади, қиз жавоб баради:

ҚАРОНИ

(Қирқ минг илғор)

Ғўрўғли Парилар ичинда сансан беқарор,
Паризодим нечун гийдинг қарони.
Ўзга пари сандек эмас беқарор,
Паризодим нечун гийдинг қарони.

Қиз	Бугун манга охир замон бўлибди, Шунинг учун ман гиймишам қарони. Аваз галиб бунда банди бўлибдур, Анинг учун ман гиймишам қарони.
Гўрўғли	Аслинг кимдир бизга баён айлагил, Пинҳон сириг бугун аён айлагил, Бизни қардошлиққа гумон айлагил, Паризодим нечун гийдинг қарони.
Қиз	Ман начорам ҳеч иш келмас қўлимнан, Қон йиғларман Зайнаб жоду алиннан, Банди бўлиб тушдим Чандибелиннан, Шунинг учун ман гиймишам қарони.
Гўрўғли	Баён этгил манга кимдир авлодинг, Кимнинг зурриёдисан, ким бўлур одинг. Аваз дедам кўп чиқади фарёдинг, Паризодим нечун гийдинг қарони.
Қиз	Манинг бир оғам бор муродим берса, Гўрўғлибек оғам бу жойга келса, Ғанимлардан манинг қаҳримни олса, Анинг учун ман гиймишам қарони.
Гўрўғли	Ҳижрон гуни тўлиб висол этганди, Сабо золимларни куни тўлғанди, Ғам емагил Гўрўғлибек келганди, Паризодим нечун гийдинг қарони.
Қиз	Бир марднинг қизимиз одимиз Гулжон, Тонгла ўлар қирқ йигит ҳам Авазхон, Чандибелдан галмади Гўрўғли султон, Шунинг учун ман гиймишам қарони.

Сўнг Гўрўғли яна такрор айтди: - Эй санам қиз, санинг Аваз учун бунча оху-фиғон кўтариб йиғлашингни бойиси не, санга Гўрўғла ва Авазни на яқинлиқи бор, дади. Шунда қиз, биз Чандибелда икки опа-сингил бир мард кишининг қизлари эдик. Бир кун эрта билан ҳовлига чиқсак супанинг устида икки олма дурибди. Бирин ман иккинчисини опам олиб искадик. Шу замоти ман ўзимни мана шу чорбоғ ичинда гўрдим. Опам нима бўлганини билмийман, дади.

Гўрўғли қизга кўнгиллик бариб, сир бермасдан ўтиб гетаварди. Шу боришда унинг йўли подшо зиндонхонасининг олдиндан тушди. Қараса Гўрўғлининг қирқ йигити бўйнида занжир, оёғида кишан, зиндоннинг панжарасидан кўчага қараб ўлтиришган экан. Буларни гўрган Гўрўғли «Мани йигитлар танирмикан», - даб зиндон олдида отини тўхтатди. Ўлим кутиб эс-ҳушини йўқотган йигитлар Гўрўғлини таний билмадилар.

Гўрўғли ўзича: «Мен булара ўзимни танитсам ўзларини уриб, гўзларини чиқарарлар, унда манинг бажарадиган ишларима зарарлари тегар», - деб отина қамчи уриб ўта гетти.

Гўрўғли қаландархонага бориб, дамини олиб эрта турди. Чой-чилиманан ёзилишиб бўлгунча гунорта бўлди. Гўрўғли йигитларина маслаҳат бериб, уларни урушга тайёрлади, тўйхонага бордилар. Хунхоршо бугунги тўйга ўн икки подшони таклиф этган эди. Подшолар, уларнинг амалдор ва сипойилари ҳам тўйхонага йиғилган халқ шунча кўп эдики, улар тўйхонани етти қўшаб, ўраб олган эдилар. Гўрўғли йигитлари билан марака-майдон ичина отдан тушмай гириб галаварди. Йигитларни бир четда қолдириб, ўзи майдон ичра Ғиротни ўйнатиб айланиб чиқди. Тўйга келган подшолар билан юқорида ўтириб томоша қилаётган Хунхоршо Гўрўғлига гўззи тушиб: - Эй Қаландар, галдингми? Нега эйланиб¹ қолдинг? Сани изингнан одам юборажак бўлиб дурвадик, - дади.

Гўрўғли: Гежа узоқ ўтириб ухлаб қолибмиз, энди хизматингиза етиб галдик, дади.

Подшо айтди: - Йиғилган оломонни гўрдингми? — дади. Гўрўғли орий гўрдим, дади.

Яна подшо айтди: - Эй Қаландар, сан биза яқинлигингни билдирмоқчи бўлсанг, шу майдонга тўпланган одамларни бир-оз орқага сур, сўнг Авазни дорға остириб, тинчibroқ тўй бошласақ, дади.

¹ Эйланиб — ушланиб.

Гүрүғли айтди: Тақсир, хизматингизга тайёрман, - деб подшони ёнидан нарироқ кетиб, марака майдонни гўзлаб, сар солиб¹ гўрди. Майдон ўртасинда Хунхоршоҳнинг бир бўлак ботир йигитлари такаббурлик қилиб, халққа орқасини қаратиб, ҳеч кимга гап бермай, таралла-ҳаралла қилиб, бемазагарчилик қилиб ўтирибдилар. Шунда Гүрүғли ёнидаги сўтани бўйнидан чиқариб, тасмасини яна ҳам узунроқ тутиб Фиротни бошини тортиброқ йигитлар устина борди ва жиловини бўш қўйиб, ўйина солиш ҳақида ишора қилди. Бир вақт Фирот шундай ўйин бошладики, оғзини очиб Гүрүғли бошлаган ердаги одамларни тишлаб икки ёнига қараб отиб ташлаб боравади. Фиротни тейиннан чиққан йигитларни Гүрүғли ҳам сўта билан уриб қўндириб-қўндириб бораварди. Гүрүғли от чопиб подшони олдига келди.

Анда подшо айтди: - ҳой Қаландар! Сан нима иш қилаётирсан деянда,

Гүрүғли айтди: - Тақсир майдонни бўшатиб-сайпалтириб ташладик. Майдонга қаранг анча кенгайди, дади. Унда Хунхоршоҳ – ундай бўлса майли. Энди майдон ўртасига Аваз осиладиған дор атрофина ўн дона тахтни ўрнаттириб қўй. Бизлар шу ерга чиқиб ўтириб, Авазни дора тортириб, халққа томоша бериб, сўнг эл-элатни уйли-уйина юбарамиз, дади.

Шу вақтда Гүрүғли йигитларининг ёнига от чоптириб бориб, уларни урушга тайёрлаб, айтиб дурған сўзи:

УСТИНА (Шо кўчди)

М.М. ♩. = 66-69

Эй ё-рон-лар ав-вал
бош-дан, дўкилинг жал-лод ус-ти-на Ер ю-зи бў-ял-син қо-на, ман ў-зим Хунхор ус-ти-на.
ман ў-зим Хунхор ус-ти-на (ай)
Кел-тир-ди- лар қў-лин боғ-лаб, ю-ра-гим- ни ў-та доғ-лаб, Хон А-ва-
зим ду-рар йиғ-лаб, ёш дў-кар гулгун ю- зи-на ёш дў-кар гулгун ю- зи-на (ай)

¹ Сар солиб – мўлжаллаб.

Бул қалъа-ни уч бур-жи бор,

у-чи-син- да уч гур- жи бор, зо-лим-лар-нинг на гу- чи бор, дў-ки-линг зо-лим ус- ти-на.

дў-ки-линг зо-лим ус- ти-на.

(Ҳо)

Бу қалъа- лар-да ёт-ган-лар, то-за туп-роқ-қа бот-

ган-лар, А- ваз- ни до-ра тут- қан-лар, дў-ки-линг жал-лод ус- ти-на А- ваз- ни до-ра тут-

қан-лар, дў-ки-линг жал-лод ус-ти-на дў-ки-линг жал-лод ус- ти- на (ай) (до) (дай).

Эй ёронлар аввал бошдан,
Дўкилинг жаллод устина.
Ер юзи бўялсин қона,
Ман ўзим Хунхор устина.

Келтирдилар қўлин боғлаб,
Юрагимни ўта доғлаб,
Хон Авазим дураар йиғлаб,
Ёш дўкар гулгун юзина.

Бул қалъани уч буржи бор,
Учисинда уч гуржи бор,
Золимларнинг на гучи бор,
Дўкилинг золим устина.

Бу қалъаларда ётганлар,
Тоза тупроққа ботганлар,
Авазни дири тутқанлар,
Дўкилинг жаллод устина.

Гўрўғли дер пирим Али,
Ёд этали Бириборни,
Икковвора бир жаллодни,
Босинглар дорнинг остина.

Гўрўғли сўзини тамом қилғач, подшога қараб: -Тақсир келаверинг бизлар тахтни ўрнатиб тайёр бўлдик, дади.

Хунхоршоҳ ўн икки подшони эгартириб марака майдонни ичина гириб, тахтларга ўтириб, «Жаллод» деб қақирди. Жаллод югуриб келиб: «Биз тайёр» дади. Подшо Авазни дора тортинглар, дади.

Шунда йигирма жаллод Авазни устина эндиладар. Уни занжирдан ёздириб олиб, гийимларини белигача ечинтириб, қўлини маҳкам боғлаб, бўйнига танобни солиб, дорнинг арқонини маслукдан ошириб ташлай бошладилар.

Шунда Гўрўғли Авазни гўриб, йигитлари отдан тушиб, улар ҳам дор олдиға яқинроқ келабердилар.

Хунхоршоҳ — ҳой Қаландар, Гўрўғлини номасиннан бир нома айтиб бармисанми? — дади. Гўрўғли айтди:

— Эй занғар, сан ҳеч номадан ва қондан дўймас экансан. Мана сенга нома, — деб қиличини суғуриб подшони гарданига урди. Қаттиқ ғазабланиб кўзи қона тўлиб гетган Гўрўғли шу боришинда ўн икки подшони ҳам калласини олиб ташлади. Унинг қирқ йигити жаллодларнинг устина бориб, йигирма жаллодни икки оввора бирдан дорнинг остинда қурбон қилдилар. Гўрўғли Авазни ёнина бориб, қўлларини ёздириб, бўйининан дор танобини олиб, ўзини донитиб, подшони тўйхонасинда уруш бошлади. Подшо одамларининг бир қанчасини калласини кесиб ташлади. Буни кўрган халқ боқина бошлади. Кейин қирқ йигитни банддан чиқариб, олиб галиб бу йигитлара қўшиб, Авазга қўнгиллик бариб, бир шеър айтар бўлди:

ЙИГИТГА (Илғор I)

Эй ёронлар аввал бошдан,
Давлат гарақдир йигитга.
Йиқилганда суямакка,
Фарзанд гарақдур йигитга.

Сочбоғли қирмиз сочоқли,
Манглайи даво ғажакли,
Узун бўйли кенг қужоқли,
Жанон гарақдур йигитга.

Отдир йигитнинг йўлдоши,
Ўғилдир давлатнинг боши,
Қиз деган ҳам қўнгил хуши,
Зурриёд гарақдур йигитга.

Гўрўғлининг оти бўлса,
Ғўч йигитнинг зоти бўлса,
Қўлингнинг қуввати бўлса,
Ёби гарақдур йигитга.

Даб сўзини тамом этгандан кейин, Гўрўғли Авазга айтди:

- Қани ўғлим, энди на дейсан? Сани учун Хунхор шоҳнинг калласини олдим, подшоларни ўлдирдим, халқни боқинтирдим. Энди на армонинг бор, дади. Шунда Аваз айтдики:

- Хунхоршоҳнинг икки қизи бор, бирига Дилором, иккинчисига Сарвижон деб от берадилар. Шуларни қўлга олиб Чандибелга қайтсак яхши бўлар эди, дади. Ана Гўрўғли Хунхоршоҳнинг харамига ўзидан одам қўйиб қизларнинг боғини қидириб кетди. Боғни топқаннан сўнг уч юз олтамиш канизи билан Дилором ва Сарвижонни олдина солиб подшонинг боргоҳина етиб галди. Сўнг Хунхоршоҳнинг юртина ўзиннан одам тайинлаб, йигитларини тайёрлаб, йўл ҳозирлигини йиғиб, Чандибела қараб йўла равона бўлди. Шу юришда йўл юриб бир тоғнинг тепасина етишдилар. Гўрўғли йигитларини чой-чилимға ўтиргизиб, қўлина қиличини олиб бир қудуқни ёнина борди. Қулоқ солиб қараса, қудуқдан овоз чиқиб, шу сўзлар эшитилиб дурвади:

ДОД АЛИННАН¹

(Раҳм айла)

Галмагай эдим жаҳона,
Икки девнинг дод алиннан.
Йиглаб гўзим дўлди қона,
Икки девнинг дод алиннан.

Фалак дастиннан гулмадим,
Яхши ёмонни билмадим,
Дунёда ишрат гўрмадим,
Икки девнинг дод алиннан.

Ёхти жаҳон манга зиндон,
Бахти қаро одим Бўстон,
Ер юзинда Гўрўғли султон,
Икки девни дод алиннан.

Бу сўзларни эшитгач, Гўрўғли айтди: - Эй қудуқ ичинда ётган бандайи худо, сан кимсан? Унда на иш билан машғулсан? — дади. Қудуқдан овоз чиқди: - Сани ўзинг ким бўласан? Унда Гўрўғли айтди: - Ман Гўрўғли бўламан. Қудуқдан яна овоз галди: - Эй Гўрўғли султон, санга кўп замонлардан бери муштоқ эрурман, Бу қудуқда икки дев бор. Мани шулардан халос этиб олиб гет, дади.

Унда Гўрўғли: - Эй Бўстонжон, ман бу девларни қандай қилиб ўлдириб, сани улардан халос этаман, дади. Қиз айтди: - Қудуқ оғзиға тўр курсанг, сан қудуқни ичига тушсанг, сандан кейин бир оқ каптар келиб ўзини тўрга уради. Йигитларинг уни тутиб чалиб² ташласа, оқ девни ўлдирган бўласан. Сўнг кейининнан бир қора каптар келиб уради, уни ҳам тутиб чалиб ташласа, қора дев ўлдирилган бўлади. ҳар икки девнинг жони шу капатарлар ичинда, дади.

Шунда Гўрўғли энг забардаст йигитлариннан бирини чақириб, қиладиган ишларидан таълим бариб, ўзини қудуққа олди. Йигит қудуқ оғзини тўр билан қоплади. Қудуқни ичига тушиб қараса, унинг остида тоғ бўлиб икки дев ётибди. ҳар қайсисининг эни ўн газ, узуну йигирма газдан кам эмас. Киприклари курранинг³ қуйруқиндин. Шу вақтда бир оқ каптар келиб тўрга урди. Қудуқ оғзидаги йигит каптарни тутиб чалиб ташлаб, хабар берди. Гўрўғли оқ девни оёқ томонидан бориб, қиличини ўнг оёғига санчди. Дев сесканиб, қимирлаб «пашшалар ёмон чақадиган бўлибди», -деб гўнгиллади. Сўнг Гўрўғли девнинг калласини қилич билан узиб ташлади.

Андин сўнг узоқ ўтмай тўрга қора каптар келиб урилди. Турган йигит уни ҳам ушлаб бошини узди. Сўнг Гўрўғлиға хабар берди. Гўрўғли қора девни ҳам калласини шу заҳоти танасидан жудо қилди. Қизни қўлтиғидан кўтариб қудуқдан чиқариб ҳол-аҳвол сўради. Гўрўғли билан гаплашиб турган қизни кўрган йигитлар югуриб келиб уларнинг теврагини ўраб олдилар. Булар орасида Хунхоршоҳнинг боғидан озод этилиб олиб келинаётган Гулжон ҳам бор эди. Яқин келиб қараса Гўрўғли билан гаплашиб турган қиз ўзининг опаси Бўстон экан. Опасингил бир-бирларини таниб, кўзларидан ёшлари селдек оқиб, ўзларини бир-бирларини қучоғига отдилар. Бир-бирларига бошларидан ўтган саргузаштларини йиғлай-йиғлай айтишдилар. Сўнг Гўрўғли хурсанд бўлиб, йигитларини чой, чилим ва таомдан пуроб этиб, эртасига Чордоғли Чандибелга қараб равона бўлди. Кўп замон йўл юриб бораверсин. Эндиги гапни Оға Юнус Паризоддан эшитинг:

- Паризод ётқан ерида бир воқеа гўриб, Гўрўғли Авазнинг йигитларини хазина-дапиналари билан соғ-омон олиб келаётган эканлиги аён бўлди. Шунда ўрниннан туриб, канизларини чақириб кўрган воқеасини баён атиб бир сўз дади:

ГЎРИНДИ

(Гуландом)

Ойдиннинг кечаси саҳар чоғинда,
Гўззима бир моҳи тобон гўринди.
Бизга рухсат бўлди фурсат чоғинда,
Гўззима бир турфа султон гўринди.

Гўч йигит бошида давлат тожи бор,
Қаторида саксон икки нари⁴ бор,
Ёнларида ботир Аваз ўғли бор,
Гўззима бир турфа султон гўринди.

Тушимда галибди Гўрўғли султон,
Тагинда Фироти эғнида қалқон,
Ёнларинда ботир ўғли Авазхон,
Гўззима бир моҳи тобон гўринди.

Оға Юнус айтар, Гулруҳ Паризод,
Қанча кун қайгудан биз бўлдик озод,
Малика Шириндир Авазхон Фарход,
Ошиқлара беш гун даврон гўринди.

Эндиги сўзни Гўрўғлидан эшитадовун бўлсақ, Гўрўғли бир қанча одамлар, мол-дунё, ўлжа ва Паризодлар билан Чандибел вилоятига бориб гирди. Олиб борган молу-дунёларини йигитлари ва бева-бечоралара бўлаштириб бериб, уч геча-гундуз тўю-томоша бариб, муроду-мақсадига етганликларининг таъриф ва тавсифлари шундан иборат.

¹ Дод алиннан — қўлидан дод.

² Чалиб — сўйиб.

³ Курра — эшшакнинг боласи.

⁴ Нар — эркак туя.

БАЗИРЁН

Қадим ўтган замонда, юқоридан туманда, Чордоғли Чанглибелда Гўрўғлибек хон бўлиб, эла меҳрибон бўлиб, дўстдан пойини, душмоннан қасдини олиб, на бир золим подшоларни додини бариб, ўз даврини суриб ўтди. Ана Гўрўғли, ботир ўғли Авазни Хунхоршоҳдан озод қилиб олганнан кейин уни од овозаси Исфаҳон вилоятиндаги Гўзалшоҳ деган подшога тушди. Гўзалшо гунлардан бир гун вазир-вакиллари чақириб маслаҳат қиладики: Қани биродарлар, Чордоғли-Чандибел деган вилоятда Гўрўғли деган бир сунни¹ ботир дўрабди², уни додиннан галмасак бўлмас деянда, вазирлари маслаҳат бардики: Тақсир сиз билан биз борғон билан Гўрўғлини ҳеч нима қило билмиймиз, дадилар. Аммо лекин Сейистон вилоятинда Сарсонли ўғли Базирён деян дўрабди, агар уни чақириб галиб хизматингизни буюро билсангиз, сўзингизни юрито билсангиз сиз билан бизни бормоқимизни ҳожати бўлмас, дадилар. Гўзалшо ўн отлини юбарди, боринг Сейистон вилоятиннан Сарсонли ўғли Базирённи апкалинг, даб. Подшони одамлари бориб, Сейистон вилоятиннан Сарсонли ўғли Базирённи олиб, Исфаҳон вилоятинда Гўзалшони алдина апкалдилар. Гўзалшо сўради: ов йигит Базирён деян санми? ованг тақсир, ман шу дади. Қани Чордоғли-Чандибелда Гўрўғли деган бир сунни ботир дўрабди, шуни додини баражак ёғдайинг³ борми? дади. Унда Базирён, тақсир агар ўзим ихтиёрласам Оға Юнус паризодни сиза чўри қилиб гатириб бариша қудратим етади, ботир ўғли Авазхонни сиза жиловдор қилиб гатириб бариша қудратим етади мани, дади. Гўзалшо айтди: сан уни ё дирилай тутиб гатириб барсанг, ё бир додиннан галиб барсанг, сани бир қалъга ҳоким атиб қўйиб, юртни данг ярмини сўраттираман, дади. Базирён бу бойлиқа учиб гетиб, Гўзалшоҳга қараб айтёттирган сўзи:

АЙЛАРАМ

(Найларман II)

М.М. ♩ = 88-92

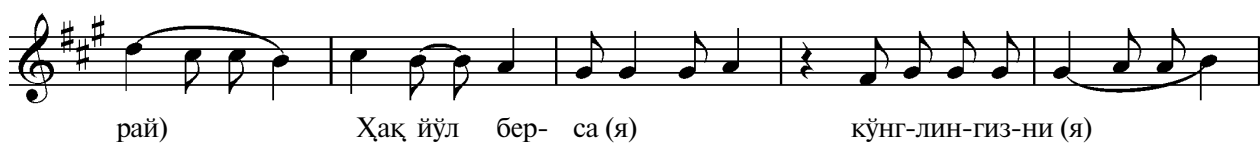
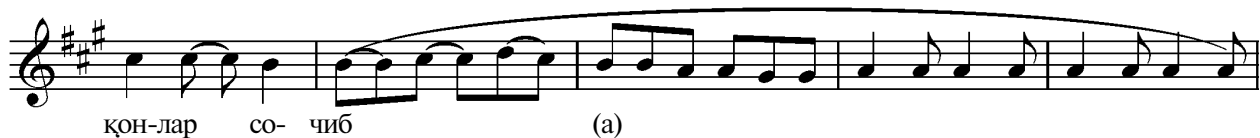
Фам е-ма- гил гў-зал шо-ҳим, (эй) шул суннини
Ма- дад бар- са бир ху-до-йим, (ай) ер би-лан

(я) хор ай- ла-рам (а) хор ай- ла-рам.
(а) як-сон ай-ла-рам (а) як-сон ай-ла-рам.

¹ Сунни — аҳли сунна, сунний масҳабдан.

² Дўрабди — етишибди.

³ Баражак ёғдайинг — беришга қудратинг.

қо -

хо Хой

Бе- рур- ман о-

нинг до- ди-ни, (я)

Қи-риб ба- ри (я) ав- ло- ди- ни

Се-вик- ли

Па-ри- зод-и- ни, (я) ёр ёр (ай)

Си-за хиз-мат- кор ай- ла-рам (ай) кор ай-ла-

рам

Га-лар-ман о-

қи-зиб қо-нин, ұл- жа ай-лаб қиз жу-во-нин (ай)

(ёр ёр ай)

Қас-соб ұғ-ли А-ваз- хон-ни (я)

Си-за хиз-мат- кор ай- ла-рам (ай) кор ай- ла-рам

Шум фа-лак

ил- ги-дан о-мон, эй- лан-мас- ман со- ат за-мон,

О-мон бұл-

са (ё-рей) шул Ба-зир-ён, ер би-лан як- сон ай- ла-рам.

(ай) як-сон ай- ла- рам оҳ ё- рей ҳақ қўл- ла-са

(ей) ер би-лан як- сон ай- ла- рам

оҳ ай- ла- рам (ай) а- до- ман (ай).

Ғам емагил Ғўзал шоҳим,
Шул суннини хор айларам.
Мадад барса бир худойим,
Ер билан яксон айларам.

Ғаларман оқизиб қонин,
Ўлжа айлаб қиз жувонин.
Қассоб ўғли Авазхонин,
Сиза хизматкор айларам.

Бизни ғўрса хонлар қочиб,
Қамчимиздан қонлар сочиб.
Тоза маҳбубларни қучиб,
Кўнглингизни шод айларам.

Шум фалак илгидан омон,
Эйланмасман соат замон,
Омон бўлса шул Базирён,
Ер билан яксон айларам.

Берурман онинг додини,
Қириб бари авлодини.
Севиқли Паризодини,
Сиза хизматкор айларам.

даб, сўзини тамом атиб. Ғўзалшо билан хайр-хўшлашиб, юрти Сейистон вилоятина бориб, уч юз олтимиш нарини¹ жам атиб, юки-ёпини олиб, нердасан Чордоғли-Чанглибел даб, йўла отланмоқчи бўлиб дурган вахтинда, Базирённи Ойсултон деган бир синглиси бор ади. Ўнгиннан каса чиқиб² айтдики: қани Базирён оға, йўлинг бўлсин, нердан бориб нердан галмакчисан, дади. Аммо, Ойсултон синглим Чордоғли-Чандибел деган бир юрт бор акан, шу юрта гетажакман, дади. Шунда Ойсултон: сан бугун шу йўлингнан қайт, гежа ман сани ҳаққингда бир ёмон душ ғўрдим даб, зори гирён билан оғасини ранггина боқиб бир сўз айтади:

НАЙЛАРМАН

(Найларман III)

М.М. ♩ = 72

Му- нан ге- тар бўл-санг ёл-ғиз (ай)

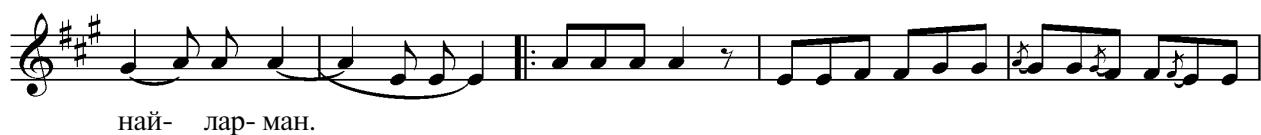
жон о- ғам (ай), Дий-дор қиё- мат-га қол-са (ё)

най-лар-ман (ой) най- лар-ман. Сан гал-гун-ча

¹ Нар — нор туя.

² Ўнгиннан каса чиқиб — олдидан кесиб чиқиб.

Му- нан ге- тар бұл-санг душ-мон

э- ли-на, бо- риб туш-санг (ай) Гүр- ұғ- ли-ни

(я) а- ли-на (я) а- ли-на.

Қи-лич ур-са

са-ни арс-лон та-нинг-га, дий-дор қи-ё-

ма-та қол-са (ё) най-лар- ман (о) (ай)

а- до- йинг-ман (ай)

Ой сул-тон ай- та-дур ёл-ғиз (ай)
Сан га-лин-ча гүз-зим-да дин-мас

дур бо-шим (ай), ё- мон-дур ах- во- ли гүр-ган (ай)
ё- шим, Сул-тон қи- за қис-мат бұл-са (я)

1. rit.
бу ду- шим (ай) бу ту- шим

2. 3.
ох (ох) а- до- ман (ай).

Мунан гетар бўлсанг ёлғиз жон оғам,
Дийдор қиёмата қолса найларман.
Сан галгунча йиғлаб тутарман мотам,
Лошинг чўл ерларда қолса найларман.

Мундан гетар бўлсанг Чанди Белина,
Бориб тушсанг ул душмонни қўлина.
Мани рамим галар сани жонигга,
Бахтимиза қаро чолса найларман.

Мунан гетар бўлсанг душмон элина,
Бориб тушсанг Гўрўғлини алина.
Қилич урса сани арслон танингга,
Дийдор қиёмата қолса найларман.

Ойсултон айтадур: ёлғиздур бошим,
Ёмондур аҳволи бу гўрган душим.
Сан галинча гўззимда динмас ёшим,
Султон қиза қисмат бўлса найларман.

Яратмишдур они қодир худойи,
Муҳаммаддур уни пушти панойи.
Али эрмиш унинг мудом ҳамройи,
Бахтимиза қаро чолса найларман.

дади. Базирён айтдики: эй синглим душа налар гирмийди, душмон налар дамиди. Ҳар қачон гўч йигита яхшилик вўлади, ёмонлик бўлмийди, даб дуриб, синглисини сўзгина қулоқ осмасдан, уч юз олтмиш нарини жам атиб, ботир йигитларини ҳам ёнина олиб, нердасан¹ Чордоғли-Чанглибел даб, шарпилдап йўла отланиб гетаварди. Йўл юрди, йўл юрса ҳам мўл юрди. Чордоғли-Чанглибел вилоятина етиб борди. Оно Базирён борган вахтинда Гўрўғли қалъада йўқ ади. Усмонли деган бир юрта шикора² гетиб қолган ади. Базирён ўзини галганлиги ҳақинда бир хатни ёзиб Гўрўғлини дорвазасина ёпиштириб, изина қайтди. Ана индики сўзни Гўрўғлидан эшитасиз. Гўрўғли султон Усмонлидан шикордан қайтиб галиб, ўлжаларни йигитларина улаштириб бариб, ёлғиз ўзи бир майхонасина гириб бошиннан ўтган, гечкан ишларни таъриф-тавсифланиб ўтирвади: ўн икки минг уйли такали туркманим бор, йигирма тўрт минг уйли эйледирим³ бор, мани на армоним бор. Қирқ йигитим ёнимда бўлса, олган еримни олдим, чопқан еримни чопдим, миндим, сурдим, қучдим армоним қолмади даб бир шеър айтади:

АРМОНИМ ҚОЛМАДИ

(Найларман I)

М.М. ♩ = 88-92

Ўн саккиз ар-
От-дан ар-мо-

шин от мин-дим,
ним қол- ма- ди.

зар-дан дў-шак

лар ус-тин-да,
Ёт-дим ар-мо-

ним қол- ма- ди (оҳ)

ёр қол- ма-

¹ Нердасан — қаердасан.

² Шикора — овга.

³ Такали туркман, Эйледир — Туркман уруғларининг номлари.

Дарбантдан ил- гор таш-ла-дим

(ай)

Мин-дим а-раб от уш- ла- дим (ай) (оҳ)

(ёр- ёр ай)

Сур-дим ар-мо- ним (ай) қол- ма-

ди (ей) қол- ма- ди (ей)

От чоп- ти- риб (ай) майдон гирдим (ай)

Йи- гит- лик мав- су-мин сур-дим (ай)

Доғ- лар- ни о-

шиғин гүрдим, оҳ ёр- ёр ай

Ўт- дим ар-мо-

ним (ай) қол- ма- ди (я) қол- ма-ди (ей)

Ис-ка-дим қи-

зил гу-лин-нан (ай) (ха) сұр-ми-шам

шак- кар ти-лин-нан (ха) (ха) (ха)

(ха)

Ол ша-ро-бин ёр қўлиннан

(ай) ичдим ар-мо- ним қол-ма-ди (я) қол- ма-ди.

Тил-ло жи-ға- ли қал-поқ- ли-син (ай) бо-ши Се-мурғ (ай)

тел-пак-ли-син тел-пак-ли-син Гўр-ўғ-ли ай-тар (ай)

гул-пок- ли-син (ай) қуч-дим ар-мо- ним қол- ма- ди

(ха) ёр қол- ма- ди ёр ай (ой).

1. Ўн саккиз аршин от миндим,
Отдан армоним қолмади.
Зардан дўшаклар устинда,
Ётдим армоним қолмади.

3. Сардор бўлиб йўл бошладим,
Дарбанддан илғор ташладим.
Миндим араб от ушладим,
Сурдим армоним қолмади.

5. Искандим қизил гулиннан,
Сўрмишам шаккар тилиннан.
Ол шаробин ёр қўлиннан,
Ичдим армоним қолмади.

7. Нор дуядин ўзим мастдим,
Ишим гўраш, душман қасдим.
Ғаним боши оёқ остим,
Босдим армоним қолмади.

9. Кўпларни қолдирдим ҳайрон,
Душманни айладим вайрон.
Гоҳ ўлиб, гоҳ дирилди жон,
Жоннан армоним қолмади.

11. Доғлардан жайрон қочирдим,
Дарёдан отни оширдим.
Эрамнан Пари гатирдим,
Сурдим армоним қолмади.

13. Қирқ йигитим ёнимда жам,
Мудомо қўлласин эгам.
Бориб гўрдим боғи Эрам,
Газдим, армоним қолмади.

2. Қиличим бор ёлоп-ёлоп,
Генг мейдонда атдим талаб.
Дўст қўлиннан диниқ шароб,
Ичдим армоним қолмади.

4. От чоптириб майдон гирдим,
Йигитлик мавсумин сурдим.
Доғларни ошиғин гўрдим,
Ўтдим армоним қолмади.

6. Саваш гуни қуйруқ эшдим,
Ғаним билан кўп долошдим.
Душмон билан қиличлашдим,
Чопдим армоним қолмади.

8. Ман сурдим ажаб давронни,
Танда қўймадим армонни.
Уришганда қирмиз қонни,
Дўкдим армоним қолмади.

10. Умрим ўтар қолмас боқий,
Ман газдим яқин йироқни.
Гўрдим Ширвону, Ироқни,
Юрдим армоним қолмади.

12. Гўрўғли дар от чоптирдим,
Едди филдан ўқ ўтирдим.
Дўстлара шароб ичирдим,
Ичдим армоним қолмади.

14. Тилло жиға қалпоқлисин,
Боши Семруғ телпақлисин.
Гўрўғли айтар гулпоқлисин,
Қучдим армоним қолмади.

дади. Гўрўғли султон, ҳаттоки сувчисиначалли, фаррошиначалли таъриф атди. Аммо, лекин Оғо Юнус Парини мақтамоқ Гўрўғлини ақидасиннан чиқиб қолғон ади. Шу вахтinda Паризод ҳам Гўрўғлини сўзина қулоқ қўйиб, долонни¹ бу ёни билан бу ёнина гириб чиқиб юривади. Ўзини оди тутилмаганнан кейин майхонани эшигини гумбирдатиб² очиб, ҳей Гўрўғли султон сан налар даб махтаниб ўтирибсан, дади. Ўн икки минг уйли такали туркманим бор, йигирма тўрт минг уйли эйледириб бор, мани на армоним бор даб махтанасан. Қирқ йигитим ёнимда бўлса, олган еримни олдим, чопқан еримни чопдим, даб махтанасан, дунёда армонсиз киши бўлмас, дади. Ана, магарам³ бир мейдона шикора гетканда қазойинг етиб ўлсанг изингда оға даб йиғлаша ининг йўқ, ота даб йиғлаша зурриётинг йўқ, бу санга бир армон амасми? дади. Зурриёдсизликни орага солганнан кейин Гўрўғлини боши туман қочи⁴б гетаварди. Сейистон вилоятинда бир Сарсонли ўғли Базирён дўраган акан, дади. Сан шикорда вахтингда қалъангни бир ҳафта қамал атиб гетти. Едди йилдан бари устингдан бож тўламасдан ўтиб гечади. Сан зўр бўлсанг шуннан едди йиллик божи-закотингни олмасми адинг? Бу санга бир армон амасми? дади. Армоним йўқ дама, дунёда армонсиз киши бўлмас, дади. Кимни отадан, кимни анадан, кимни ўғилдан, кимни қиздан, кимни емакдан, кимни ичмакдан, кимни қучмакдан ҳар кимни бир нарсадан армони бўлади, дади. Гўрўғлини етар

¹ Долонни — йўлакни.

² Гумбирдатиб — тарақлатиб.

³ Магарам — агарда.

⁴ Туман қочди — пастга эгилди.

жонина дейиб гетти Паризодни бу гуррунги. Аммо, Паризод сани шу сўзинг дўғри бўладўгин бўлса, шу Базирён деганнан едди йилги божни ундирмасам бўлмас даб, дарҳол йигитларини йиғнаб, отларни зартанг-забартанг¹ эгарлатиб, ўқ ёйларини бўйнина осиб, қалқона чўланиб, Гўрўғли Базирённи йўлина чиқди. Йигитларини туманда қолдириб, ўзи бир баланд тоғни бошина чиқиб гўрса, ёнқи Базирён деганингиз Ораз дарёсини бўйинда бир оёқини дарёни орён канорина, иккинчи оёқини дарёни барён канорина² қўйиб уч юз олтмиш нар дуяларини бирма-бир гўтариб дарёдан ўтириб ташлаб дурвади. Муни гўриб, Гўрўғли ваҳми голиб бўлиб, тани баданина қалтиратма гириб гетаварди. Ҳар на бўлса ҳам душмона сиёсат яхши даб, ўттиз қўйни дерисиннан тикилган бир пўстин бор ади, муни гийди. Ўн беш қўйни дерисиннан тикилган бир чўгирма бор ади, муном гийди. Устиннан ўн қулоч арқонни ҳам тортиб бойлади. Эйнина бир қўна ёйни ҳам ташаб, дарё бўйини қидириб-газиб юриган киши бўлиб дуриб, Базирённи халқумини тейиннан бориб салом барди. Салом-аликдан кейин Базирён сўради: Қани жўра нердан бориш, нердан галиш, одингиз ким? дади. Гўрўғли айтдики: Мани одим Равшанбек, Гўрўғлини отбоқари бўламан, дади. Гўрўғли оғам шу ердан ўтган-гечканлардан божу-закот ол даб қўйибди, шу ишларни бежариб юрибман, дади. Базирён айтдики: биздан ҳам бож оласанми? дади. Овво, дади Гўрўғли. Ман, манга гучи еткан одама бож бараман, шуни бориб оғанга айт, дади. Равшанбек айтдики: сан Гўрўғли оғом билан ҳазиллашма, уни қўлинда ўйнидиган қуроли бор, дади. Ина ман Гўрўғли оғомни едди ёшарлик вахтинда тутинган ёйини олиб юрибман дади. Базирён уни қўлиннан ёйни олиб, икки буклаб, қўйнина солиб қўйди. Шунда Гўрўғли Базирёна қараб: эй Базирён йигитни ўлдирмасдан қуролини олмаслар, ман Гўрўғли оғам на дийман, ёйни қайтар, дади. Базирён, аласа Гўрўғлига маннан салом айт даб, ёйни дизина бир уриб синдириб, қайтариб барди. Гўрўғли отини суриб, йигитларини ёйнина галиб, Базирённи гўрганини таърифлаб айтиб дурган сўзи:

УРАДИМ³

(Раҳм айла)

М.М. ♩ = 100-108

О- га-лар О- раз ё- гин- да, Ман Ба-зир-ё- на у- ра-
Бе- ма-ҳал са- фар о- йин- да, зўр Ба-зир-ё- на у- ра-
дим. Зўр Базир- ё- на у- ра- дим.

¹ Зартанг-забартанг — тезлик билан.

² Орён ва барён канорина — нариги ва бериги қирғоғига.

³ Урадим — учрадим.

(хөй)

О-раз- дан геч-

ди о-ё- ги (ё)

Дев-ла-ра манг-зар си-ё- ги (я)

қал-қо-на манг-

зар қу-ло-қи (я)

зўр Ба-зир-ё- на уч- ра- дим

зўр Ба-зир-ё-

на уч- ра- дим.

Бир мас-ла-ҳат
Гўрўғли ай-тар

ат- ган ях- ши,
қайт-қан ях- ши,

Об-рўй би-лан гет- кан ях- ши.
Ғўч Ба- зир- ё- на уч- ра- дим.

Ғўч Ба- зир- ё- на уч- ра- дим

о- мон-ней о- мон.

1. Оғалар Ораз ёғинда,
Ман Базирёна урадим.
Бемаҳал Сафар ойинда,
Зўр Базирёна урадим.

2. Ораздан гечди оёғи,
Девлара мангзар сиёғи.
Қалқона мангзар қулоқи,
Зўр Базирёна урадим.

3. Нарини дарёдан ўтирган,
Юзина қалқон тутилган.
Аклу-ҳушимни йитирган¹,
Ман Базирёна урадим.

4. Базирён олди ҳойимни,
Уриб синдирди ёйимни.
Ёд атайин худойимни,
Ман Базирёна урадим.

5. Уч юз нари бор қошинда,
Олтин тожи бор бошинда.
Базирён ўттиз ёшинда,
Ёш Базирёна урадим.

6. Бу дунёда умир суриб,
Яхши-ёмонларни гўриб.
Зўр гўрмадим шунча юриб,
Эр Базирёна урадим.

7. Беҳуш бўлдим ётиб турдим,
Бир ажойиб одам гўрдим.
Ҳақни ёд айлаб сиғиндим,
Зўр Базирёна урадим.

8. Аклу-ҳушим туто билмам,
Изиннан ҳеч ето билмам.
Васфин адо это билмам,
Зўр Базирёна урадим.

9. Гўрса ҳайрон бўлар барча,
Дунёси бор бир шаҳарча.
Гийганлари зарли парча,
Бой Базирёна урадим.

10. Бир маслаҳат атган яхши,
Обрўй билан геткан яхши.
Гўрўғли айтар қайтқан яхши,
Гўч Базирёна урадим.

дади. Гўрўғлидан бу сўзни эшитиб, қирқ йигит ҳайрон бўлди. Йигитларини ичинда бир сардор йигити бор ади, мунга Сапар маҳрам даб ном барадовун адилар. Сапар маҳрам чиқди дон айтди: ҳов Гўрўғли оға сан на бир қалъаларни олдинг, на бир подшолара чоповул солдинг, ничик бу инди галиб-галиб Базирён деян савдогардан қочодувун бўлдинг, дади. Бизлар ҳам эшитар адик, Базирён деган савдогар бир бой йигит даб, дади. Сан уни молларини бир ера жойлаб, ўзини ўлдириб, бизлара ёлғоннан фириб бариб, айтиб дурғон сўзинг дон инди бу, дади. Сани мунинг янглиғ сўзинг аввалдан ҳам кўп бўладувун ади, сан ҳам одамнан қайтасанми? дади. Гўрўғлини етар жонина дейиб гетти, Сапар маҳрамни бу сўзи. Аммо, Сапар оға, мани бу сўзима ишонмасанг отланиб мани изима тушсанг олиб бориб санга бир гўрсатиб қайтин, ўз гўззинг билан гўр, ничик ботир йигит акан ву, дади. Бу сўзни эшитгандан кейин Сапар маҳрамда ҳам озгина қўрқув пайдо бўлди. Бу йигитлар қолиб нишийди², дади. Булар ҳам юрсин, санам юр, ина манам бораман, дади. Она Сапар маҳрам отланиб ўнгда³, вуни изиннан қирқ йигит, энг сўнггинда Гўрўғли ўкча дўғирлаб⁴ бораварди. Она индики сўзни Базирённан эшитасиз. Базирён нарларини дарёдан ўтириб⁵ бўлиб, тўрт нарни устина тахтиравон қуриб, азон чошгоҳлик⁶ атиб борётир ади. Азон чошгоҳликқа ҳам бир молини сўйғон ади, мунга ҳам туя даб ном барадовун адилар. Туяни илиб, дандонина⁷ суяклариннан ажратиб-ажратиб, майдалаб ҳинжиклари⁸ вўса ҳалқумина-ҳалқумина ташаб борётир ади. Сапар маҳрам ботирлик атиб яқинроқ борган вахтинда, Базирён бир ҳинжикни ҳалқумина ташабарди⁹. Буни гўрган Сапар қусани силласи қотиб таққа тўхтаб қолаварди. Гўрўғли изда томошо атиб борётир ади, ҳей Сапар оға на учун тўхтадинг? дади. Эй ман мунини аниқ гўрдим, бу ҳам одамнан дўраганми акан? дади. Инди сан қочсанг, сандан бурунроқ ман қочажоқ¹⁰, дади. Ман

¹ Йитирган — учирган, йўқотган.

² Нишийди — нима қилади.

³ Ўнгда — олдинда.

⁴ Ўкча дўғирлаб — пошна тўғирлаб, йигитлар охирини тўғирлаб, етишиб маъносида.

⁵ Ўтириб — ўтказиб.

⁶ Азон чошгоҳлик — тушликдан олдинги, нонуштадан кейинги овқатланиш вақти.

⁷ Дандонина — тишларига.

⁸ Ҳинжиклари — лакка гўштлири.

⁹ Ташабарди — ташлаб юборди.

¹⁰ Қочажоқ — қочмоқчиман.

санга айтмаганми адим? дади. Ўзимни донитмасдан, бир ҳийла ишлатиб қайтқан адим ман мунга, дади. Инди қирқ йигит вўлиб галганимизда тайин Гўрўғли аканимизни билди бу, дади. Инди мунинг билан олишмин¹ қайтсак номардчилик вўлор даб, Гўрўғли Базирёна қараб, қийқириб айтиб борёттирган сўзи:

ЙЎЛЛАР БУНДА

(Ширвоний I)

М.М. ♩ = 84

Са-бо-дин у-

ра-динг йў-ла, қайт Ба-зир-ён (ай) йўллар мунда Го-ҳи со-ға, (ей) го-ҳи сў-ла (ей)

қайтҳо Базирён йўл-лар мунда (ей) йўллар мунда

Ман шоҳдурман тожим бордур,
Май-дон-да дў- ки-лар қо-нинг,

Едди йиллик (ай) божим бордур (ей) Саннан зўрман гучим бордир (ей) қайт-ҳо Базирён
Эн-ди ў-қи- фил ий-мо-нинг Бо-жин ба-гил Авазхоннинг (ей) қайт-ҳо Базирён

¹ Олишмин — олишмасдан, уришмасдан.

1. Сабодин урадинг йўла,
Қайт-қо, Базирён йўллар мунда.
Гоҳи соға, гоҳи сўла,
Қайт-қо Базирён йўллар мунда.

2. Ман шоҳ дурман тожим бордур,
Едди йиллик божим бордур.
Саннан зўрман гучим бордир,
Қайт-қо Базирён йўллар мунда.

3. Майдонда дўкилар қонинг,
Инди ўқигил иймонинг.
Божин багил Авазхоннинг,
Қайт-қо Базирён йўллар мунда.

4. Муннан юбормасман сани,
Донимай геттингми мани.
Гал божим бар апкал қани,
Қайт-қо Базирён йўллар мунда.

5. Шугун сани гунинг битар,
Жонинг жаҳаннама гетар.
Қиличим бўғизингнан ўтар,
Қайт-қо Базирён йўллар мунда.

6. Найза суқарлар танингга,
Хўстoring¹ галмас ёнигга.
Бўярман қизил қонингга,
Қайт-қо Базирён йўллар мунда.

7. Гўрўғли юрагинг доғлар,
Қирқ йигитим қўлинг боғлар.
Изингда қолган қон йиғлар,
Қайт-қо Базирён йўллар мунда.

8. Қайт изингга ўта қўйма,
Савдогарлик ғамин ема.
Бу сўзларни ёлғон дама,
Қайт-қо Базирён йўллар мунда.

9. Гўрўғли юртда аркадур,
Йигитлар сони қирқтадур.
Мани одим Равшанбекдур,
Қайт-қо Базирён йўллар мунда.

дади. Базирён секин нарларини тўхтатиб айтдики: ҳов йигит, сан ўзингни манга бир яхшироқ донит², дади. Сани ўзинг ким бўласан? дади. Лекин ман сани сўзларингни ўзима дик олиб³ йўлимнан қайтарилиб дурипман, дади. Унда Гўрўғли: ҳали ҳам донимадингми, мани ким аканлигимни? дади. Инди хиёлингга ўзингни билмасликка олиб, шу сафар ҳам молларингнан, бошшингнан бож-закот бармин ўтиб гетаваржакмисан⁴? дади. Базирён генг юввош йигит: ман санга аввал ҳам айтдим, ена ҳам айтин, зўр бўлсанг божни оласан, ажиз вўлсанг бурунқи ёли⁵ кейнингга қайтиб гетаварасан, дади. Шунда Гўрўғли Фиротни суриб бориб, Базирён билан манглайма-манглай⁶ дуриб, сиёсат билан бир сўз айтди (савол-жавоб айтишуви):

БАЗИРЁН

(Гуландом)

М.М. ♩ = 84

¹ Хўстoring — ғамхўринг.

² Донит — таништир.

³ Дик олиб — қаттиқ ботиб.

⁴ Гетаваржакмисан — кетавермоқчимисан.

⁵ Бурунқи ёли — олдингидек.

⁶ Манглайма-манглай — рўпарама-рўпара.

Г. О- ла доғ-дан о-шиб гал-дим ё- нинг- га, за-ко-тинг-ни ба-риб гет-кил
Ў-зинг қо-лар бўл-динг бу-гун қо- ниг- га,

қо Ба- зир- ён

Ба-зир-ён

Б. Са-баб би-лан галдим Чамбил
Ў-зи ўл-мин за-кот бар-мас

э- линг-га

(ай) Ба-зир-ён

Ман гирмарам ҳар о-дам-ни

сў- зи- на (ей) кал-ла кас-мин за-кот бар-мас Ба-зир- ён.

Г. Бу-гун ма-ни

ким-ли- гим-ни бил- ма- динг, Эр йи-гит-ни эр- ли- ги- ни ол- ма- динг.

Лошинг чўлда қо-лар у-ни гўр-ма- динг, за-котинг-ни ба-риб гет-кил (эй) Базирён.

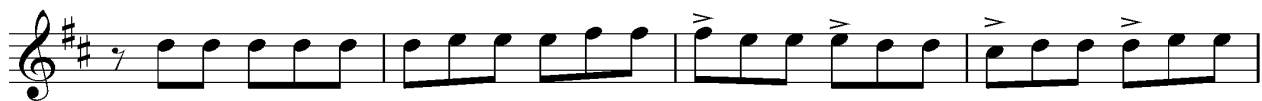
Б. Бу-гун са-ни
Са-нинг-дек о-

ким-ли-гинг-ни бил-ма- дим, ўр- та ер-да
дам-ни гў- за ил-ма- дим.

у- руш бўл-май ўл- ма- дим, ў- зи ўл-мин за-кот бар-мас (эй) Ба-зир-ён

Хой

Г. О- та- шин о- лар-ман ик-ки (ей) гў-зинг-нан, Гўч йи-гит-лар

дўн-мас дўғ-ри сў-зин- нан. Доғлар сарсар Фиротимнинг зар-бин- нан, за-ко-тинг-ни

ба-риб гет-кил (ей) Ба- зир-ён.

Б. Ман номардман шоҳни қо-рин ол- ма- сам.
Ар-мон қолар па-ри- зо- динг ол- ма- сам.

Калланг касиб юртинг вайрон қил-ма- сам, йўқ-са Се-йис-

то-на гет-мас (эй) Ба-зи-рён Ба-зи- рён.

rit.

Г. Ола доғдан ошиб галдим ёнингга,
Закотингни бариб геткил Базирён.
Ўзинг қолар бўлдинг бугун қонигга,
Закотингн бариб геткил Базирён.

Б. Сабаб билан галдим Чамбил элина.
Ўзи ўлмин закот бармас Базирён.
Ман гирмарам ҳар одамни сўзина,
Калла касмин закот бармас Базирён.

Г. Бугун мани кимлигимни билмадинг,
Эр йигитни эрлигини олмадинг.
Лошинг чўлда қолар уни гўрмадинг,
Закотингни бариб геткил Базирён.

Б. Бугун сани кимлигингни билмадим,
Санингдек одамни гўза илмадим.
Ўрта ерда уруш бўлмай ўлмадим,
Ўзи ўлмин закот бармас Базирён

Г. Оташин оларман икки гўзингнан,
Гўч йигитлар дўнмас дўғри сўзиннан.
Доғлар сарсар Фиротимнинг зарбиннан,
Закотингни бариб геткил Базирён.

Б. Ман номардман шоҳни қорин олмасам,
Армон қолар паризодинг олмасам.
Калланг касиб юртинг вайрон қилмасам,
Йўқса Сейистона гетмас Базирён.

дади Базирён. Базирённи айтқан сўзи Гўрўелига қатти ботди. Йигитлар: дади, Гўрўели, мунини бир амаллаб йиқиб, туманга туширмасак бу ўтирган еринда олиб бўлмас мунини, дади. Сапар кўса, аласа нишаб йиқамиз бунини? дади. Йигирма йигитни ол-да чапдан бор, йигирмасини олиб ман ўнгнан бораман, дади. Қирқ нейза билан бир амаллаб йиқамиз мунини дади. Она Гўрўели бошлиқ йигирма йигит ўнгнан борди. Сапар маҳрам бошлиқ йигирма йигит чапдан борди. Базирён ўтирган еринда ўнгнан галган йигирмасини нейзасини ўнг қўлтиққа, чапдан галган йигирмасини нейзасини чап қўлтиққа олиб фижирдатиб, бўкалак синдиргандин атиб синдириб ташлади. Секин нарларини устиннан тушиб, Гўрўелини йигитларини бир четдан уриб йиқаварди. Иккини еган бўлмади, бирни еган қайтиб ўрниннан турмади. Шу уриб йиқиб бориша бир маҳал, Фирот шариллаб Базирённи ёнина галиб қолди. Гўрўелини ҳам жуп ёқасиннан тутиб, дик каллани устина гўтариб, фирр-фирр айлантериби урди ерни юзина чакиб, ирғиб¹ сийнасини минди. Гўрўелини қўвирғалари чатнаб гетти. Бож дадинг, жирож дадинг изимнан қолмидовун бўлдинг, инди сани ўлдирмасам бўлмас, даб бўйнина ханжар қўйган вахтинда Гўрўели Базирённи ранггина боқиб зори-гирён билан бир шеър айтди:

¹ Ирғиб — сакраб.

БҮЛАНДУР

(Қирқ минг илғор)

М.М. ♩ = 69

Ман гечибман (эй)
Ю-ра-гим-да (эй)

бугун поний (ей) дунёдин (ай) дунёдин (ай) дун-ё- дин Умид уздим (ай)
юз минг армон қо-лон-ди қо-лон-ди қо- лон- ди.

бу-гун мо-лу (ей) мулкимдан (хой) мулкимдан Моли-мулким мани вайрон (эй)

бў-лон-ди (эй) бў-лон-ди (ай) бў-лон- ди.

Бул-бул-ни бўс-
Гуч йи-гит от-

тонда (ей) гули(ей) бўл-ма-са (ей) бўл-ма-са И-зин-да мар- до-на ўғли (ей)
ла-ниб(ай) йўли (ей) бўл-ма-са (ей) бўл-ма-са

бўл-ма-са (ей) бўл-ма-са (ей) Ани билинг (ей) руҳи гадо ей бўлонди (эй)

бў-лон-ди (эй) бў-лон-ди.

Зикр этарман ҳақни ёду тилимнан, булбул сайраб

боғ-да уз-май гу-лин-нан. Бир зурриёд қол-мади ма-ни и-зим-нан, Ўзим ўлсам (эй)

ру-ҳим га-до (эй) бў-лон-ди (эй) бў-лон-ди (эй) бў-лон-ди.

Кўҳ-на дун-ё

манга бўлгон-дир қафас. Подшолар суҳ-батин қилманг-лар ҳавас. Гўрўғлиға гарак ботир

за-бар-даст, Гўз-ла-рим йў-линда гирён (эй) бў-лон-ди (эй) бў-лон-ди (эй)

бў-лон-ди.

Ман гечибман бугун поний дунёдин,
Юрагимда юз минг армон қолонди.
Умид уздим бугун молу-мулкимдан,
Моли-мулким мани вайрон бўлонди.

Булбулни бўстонда гули бўлмаса,
Гуч йигит отланиб йўли бўлмаса.
Изинда мардона ўғли бўлмаса,
Ани билинг руҳи гадо бўлонди.

Зикр этарман ҳақни ёду тилимнан,
Булбул сайраб боғда узмай гулиннан.
Бир зурриёд қолмади мани изимнан,
Ўзим ўлсам руҳим гадо бўлонди.

Фанимлар олғанди ёди коримнан,
Ман гечибман олма билан норимнан.
Ботир Аваз хабар олса ҳолимнан,
Ўзларим йўлинда гирён бўланди.

Фирот миниб доғу дошдан ошибман,
Дарё бўлиб ҳар тарафа дошибман,
Бугун галиб диз остина тушибман,
Бу ишлардан кўнглим ҳайрон бўлонди.

Кўҳна дунё манга бўлғондир қафас.
Подшолар суҳбатин қилманглар ҳавас.
Ўғруғлига гарак ботир забардаст,
Ўзларим йўлинда гирён бўлонди.

даб сўзини тамом атгандан кейин, Ўғруғли аввал қаҳ-қаҳ уриб бир гулди, изиннан ҳам оҳ тортиб йиғлади. Базирён айтди: сани шу гулганинг билан йиғлаганингда бир сир бор, қани баён қил дади. Ўғруғли айтди: гулганимни бойиси, мани душимда барилган ёш 120 ёш ади, дади. Ҳозир ёри ёшда гетиб борётирман, палонча ёш изимда қолиб гетиб борётир, ё ўлганимдан кейин изимдан гўрима иваражакми¹ акан? қолғон ёшни, даб фалакни кажрафторлиқи билан бознигорлиқина гулдим, дади. Йиғлаганимни бойиси: ҳозир ростдан ўлдирадиган бўлсанг изимда оға даб йиғлаша иним йўқ, ота даб йиғлаша зурриёдим йўқ, руҳим гадо вўлиб қолиб гетиб борётир, дади. Бу сўзни эшитган Базирённи ҳам гўззина жиққа ёш галди. Саваб, Базирён ҳам бир ёлғиз йигит ади. Айтадики: ман мунӣ ҳозир ўлдирсам, галажакда манам бир душмонни кўлинда ўлсам, мани ҳам руҳим гадо вўлиб қолиб гетар, шу йўлимнан қайтин даб, аткан ишина пушаймон қилиб, Ўғруғлини гўтариб ўрниннан тургазиб, чанг-чунглари қоқиб, икки юртни ботири шу ерни ўзинда қиёматли оғанини бўлдилар. Ана Ўғруғли Базирённи, юрти Чанглибела таклиф атди. Базирён айтди: оға шуни бир бўлмийжоқ ери вор, саваб на десанг, биз Ўзалшо деган подшога сўз бариб чиққанмиз: сангга шу Ўғруғлини дирилай тутиб гатириб бараман, ҳеч бўлмаса додиннан галиб бараман, даб. Шу сўзни бариб устиннан чиқмасдан базм атиб ўтирсак бўлмас. Яна бир бўлжиймоқ ери мани бир Ойсултон деган синглим бор ади, унга Қорахон барзангги деган кўп замонлар вўлди хуштор бўлиб юрибди. Мани йўқ аканлигимни билган бўлса, қалъама гириб, уни вайрон қилиб, ўғилни ўлжа, қизни есир қилиб апкитган² бўлса, мани ҳолим на гечади. Чинаккам қиёматли оғом бўладовун бўлсанг сангга ҳам оғирлиқим тушар, дади. Шунинг учун агар доғни ичиннан дўғри йўл вўлса, шу йўлдан мани узатиб юбарсанг, галажакда албатта сангга беш, ўн гун меймон бўламан дади. Ана Базирённи сўзи Ўғруғлига маъқул тушиб, Базирённи доғни ичиндаги дўғри йўлдан узатиб изина қайтди. Ана Ўғруғли билан Базирённи чинаккам қиёматлик оға-ини бўлғонлиқи дўғрисиндаки гап-сўз жумла олама овоза бўлиб гетти. Бу сўз галиб дуриб Ўзалшо томонидан юборилган айғоқчиларни ҳам қулоқина етди.

¹ Иваражакми — юбормоқчимми.

² Апкитган — олиб кетган.

Муннан бир неча йил бурун эллашган, Гүрүғли билан қиёматли ана-ўғил тутинган бир кампир вор ади. Одина Зайнаб кампир даб ном барадовун адилар. Ўзини ҳам оғзинда бир диши йўқ, яхшилиққа ҳуши йўқ ади. Шу Гүрүғли қачон бир ўлжали бўлғонда кампира беш танга, ўн танга чой пули ташлаб ўтар ади. Шу бугунги гундан яхши гуниим йўқ, хавfli ёвим Базирён билан оға-ини бўлдим, шу кампирни бир хаварини олин, даб кампирни чорвоқини устиннан йўл солиб галди. Фиротни дешонда бойлаб ичон гирди. Салом-алик олишқандан кейин кампир сўради: қани ўғлим нердан галётирсан? Базирённи устиннан галётирман, дади. Нишатиб қайтдинг Базирённи? дади. Базирён мани излаб галган акан ву гапни Паризоддан эшитиб, изиннан қувиб етиб олишдим, олишқанда мани йиқди. Кейин иккимиз бир муомалага галиб қиёматли оға-ини бўлдиқ дади. Воҳ ўғлим бахтим ётти, дасанга?¹ ишим қайтди дасанга? дади. Юрт гетти, Паризод гетти, дасанга? Базирён муродина етти дасанга? дади. Ахир нечун галганликини биласанми? Паризодингни ишқинда галди, дади. Паризод билан икки оқшом бирга бўлди, ахд-паймонни бир ера қўйди. Бу сафар дўғри йўлни солиғини олиб гетти². Эртанг сани калланги касиб гетади, дади. Сан мани деганимни атсанг: вуни изиннан қувиб етиб ўлдир, дади. Қолганини санга соз билан таърифлайин даб, қўлина ўн саккиз пардали созини олиб, Гүрүғлини доморина гириб, қиздириб айтиб дурғон сўзи:

ХАРОБ АЙЛАР БАЗИРЁН

(Кўр қиз)

М.М. ♩ = 104-108

Золимлар аҳ-лининг иқро-ри бўлмас,

Галса юртинг хароб айлар Ба-зир-ён. А-нинг бир сў-зин-да ду-ро-ри бўлмас, галса юртинг

хароб айлар Ба-зир-ён (ах) ёр (эй) Ба-зир-ён.

¹ Дасанга — десангчи?

² Солғи — мажбурият, Паризодни ваъдаси маъносида.

Аввалда бир

галмиш Чанди-бел ё-на Паризодинг ошиқ бўлди ғой-бо-на.

Дирилай ю-

борма ул Гур-жис-то-на, галса юртинг хароб айлар Ба-зир-ён ох ёр (ей) Ба-зир-ён.

Чан-ди-бе-ла гал-са бў-лар қи-ё-мат бошингга ет- ка-зур тур-ли ма-ло-мат.

Ю-бор-ма-гил о-ни со-ғу- са-ло-мат, ў-зи ў-либ ло-ши қол-син Базирён

ох ёр (эй) Ба-зир-ён.

(Хой)

Ғанимларнинг ҳаргиз бўлмас

бир сў-зи, кума дўлсин онинг ул қа-ро гўз-зи.

Муртаддир махлуқдир номард-

дир ў-зи, галса юртинг хароб айлар Ба-зир-ён ох ёр (эй) Ба-зир-ён

(Ой)

Зайнаб кампир дерлар мани

о-ди-ма

о-ди-ма

Қўймагил душ-манни кўнгил шо-ди-на шо-ди-на. Ёйнинг ў-қи

ет-син о-ни до-ди-на до-ди-на Ў-зи ў-либ о-ди қол-син Базирён (эй) Базирён.

ёр эй ёр эй ёр эй ёр эй ёр-ёр эй жон о-мон ў-зи ў-либ оди қолсин Базирён (эй)

Ба-зир-ён.

Солимлар аҳлининг иқрори бўлмас,
Галса юртинг хароб айлар Базирён.
Анинг бир сўзинда дурори бўлмас,
Галса юртинг хароб айлар Базирён.

Аввалда бир галмиш Чангли-бел ёна,
Паризодинг ошиқ бўлди ғойбона.
Дирилай юборма ул Гуржистона,
Галса юртинг хароб айлар Базирён.

Фиротни чоптириб борғил кейиннан,
Ханжарни ур, бориб сури мейиннан¹.
На бир ўйлар ўтмас уни кўйиннан.
Галса юртинг хароб айлар Базирён.

Чангли-бела галса бўлар қиёмат,
Бошингга етказур турли маломат.
Юбормагил они соғу-саломат,
Галса юртинг хароб айлар Базирён.

Фанимларнинг ҳаргиз бўлмас бир сўзи,
Қума дўлсин онинг ул қаро гўззи.
Муртаддир, махлуқдир, номарддир ўзи,
Галса юртинг хароб айлар Базирён.

Зайнаб кампир дерлар мани одима,
Қўймагил душманни кўнгил шодина.
Ёйнинг ўқи етсин они додина,
Галса юртинг хароб айлар Базирён.

дади. Базирённи Гўрўғли билан дийралишиб айтишқан савол-жавобли шеърини охирида бир жойи бор ади:

Ман номардман, Шоҳни қорин олмасам,
Армон қолар Паризодинг олмасам,
Қалланг касиб юртинг вайрон атмасам,
Йўқса Сейистона гетмас Базирён, деган ади. Шу сўз кампирни сўзи билан дўғри галиб дураварди. Айтадики: Аммо кампиржон сани шу сўзинг дўғри бўлодун бўлса, Базирённи додиннан галмасам бўлмас, даб дарҳол шу ерда отни зартанг-забартанг эгарлаб, ўттиз икки ериннан айилни тортиб, шарпилдаб Базирённи ўнгиннан² касиб чиқди. Қўшдарбанд деган бир доғни ғори вор ади. Базирён шу ердан барибир ўтади қу даб, шу ерда ётаварди. Ана инди сўзни Базирённан эшитинг: Базирён, Гўрўғли билан чинаккам қиёматли оға-ини бўлғон, хаф-хатардан холи бўлиб, азон-сахар файзли вахтинда, кўкракни очиб, сийнани шамола вариб галётир ади. Базирённи ёғиннисиннан³ бир совуқ шамол асиб ўтди. У йигитларини дарҳол чақириб айтдики: йигитлар, мани ёғиннимнан бир совуқ шамол асиб ўтди, магарам шу ажални шамоли бўлса гарак, даб йигитларина қараб зори гирён билан бир шеър айтди:

¹ Сури мейиннан — тўғри миясидан.

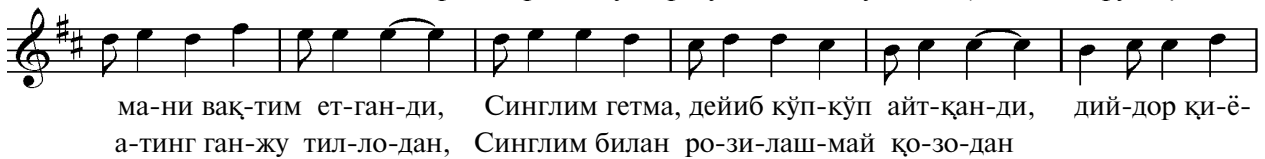
² Ўнгиннан — олдидан.

³ Ёғиннисиннан — елкаси, кифти.

ЁРОНЛАР

(Нома боши)

М.М. ♩ = 88-96

Очилмайин гулим хазон бўлғанди,
Умрим гули хазон бўлди ёронлар.
Энди билдим умрим охир бўлғонди,
Магар паймонамиз дўлди ёронлар.

Ажал жоми майин биза тутганди,
Энди билдим мани вақтим етганди,
Синглим гетма, дейиб кўп-кўп айтқанди,
Дийдор қиёмата қолди ёронлар.

Фалакни гардиши қийин ҳолдадур,
Булбул ҳасрат чекар, гунча гулдадур,
Синглим йиғлаб икки гўззи йўлдадур,
Бағри қона дўлиб қолди ёронлар.

Ёнмай ўчар бўлди манинг чироғим,
Сийнамда кўп қолди мани бу доғим,
Очилмайин хазон урди бу боғим,
Умрим гулин хазон чалди ёронлар.

Зикр этарман ҳақни ёду тилимда,
Булбулим сайрамас бўлди гулимда,
Бир зурриёд қолмади мани изимда,
Рухим гадо бўлиб қолди ёронлар.

Шамоли галибдур бевақт ўлимни,
Ажал етаклабдур тутиб қўлимни,
Хазонлар қоплабдур соғу-сўлимни,
Хўшлашинг паймона дўлди ёронлар.

Базирён дар: ўтар бўлдим дунёдан,
Хайру-эхсон атинг ганжу тиллодан,
Синглим билан розилашмай қозодан,
Дийдор қиёмата қолди ёронлар.

деганда, йигитлари айтдики: қани Базирён оға, сизни кўнглингизга хаф хатар галган бўлса, изимиза қайтиб Гўрўғли оғани ёнина буроли. Бизларни шу доғни ёриннан орёна¹ ўтириб ташамайми акан? дадилар. Базирён мард йигит, айтдики: Ҳов йигитлар хато қиласизлар, биз Гўзалшоҳа сўз бариб чиққанмиз, санга шу Гўрўғли деганни дирилай тутиб гатириб барамиз, ҳеч бўлмаса додиннан галиб барамиз даб, чиққанмиз, дади. Инди шу сўзни бариб чиқсақ дон, бориб дуриб, Гўрўғли оға, биз шу доғни ёриннан ўтмакка кўрқиб дурибмиз дасак, мунингдин номардчилик ер юзинда бўлмас, дади. Мард йигит тақдира тан барар даб, шарпилдап юриб галаварди. Она Базирённи нарларини туёқларини товуши Гўрўғлини қулоқина эшитилиб бошлади. Базирён яқин галдинг гирак, даб ёйа бир ўқни қистириб банд атди. Бир ўқни ҳам оғина тишлади. Бир ўқни белина қистириб, Базирённи йўл урина² Гўрўғли чиқди. Қойим яқин галгандан кейин, сийнангни оғзи шуми? даб, ёйни икки учини бир ера гатириб, шарпилдатиб қўйиб юварди. Бир ўқ Базирённи сийнасиннан гириб ёғиннисиннан бир қарич чиқди. Иккинчи ўқни ҳам банд атиб, у ўқ ҳам сийнадан гириб ёғиннидан бир қарич чиқди. Учинчи ўқни ҳам шу ердан отди. Уч ўқ устмас-уст гиргандан кейин Базирён, ўқни захми, жонни ҳарорати билан шарпилдап йиқилиб тумана тушди. Барган биринчи товуши шу бўлдики, ол йигитлар мани шу Гўрўғли оғамни айтиб галинг, охириги марта ман уни дийдорини гўриб, розилашиб ўлин дади. Бу сўзни Гўрўғли султон ўз қулоқи билан эшитиб дурвади, шу ерда душмонни сўзгина алданиб отқалиқини билиб, отдан дик ташаб, югуриб бориб Базирённи қалласини дизини устина олиб, тарбиялаб ўтираварди. Базирён гўзлари очолоқда-юмолоқ, устинда ўтирган киши кимлигини билмасдан, унга қараб дуриб, зори-гирён билан бир шеър айтди:

¹ Наріёғига

² Тўғрисига

ОҒОМ БОРДУР

(Шо кўчди, туркманча)

М.М. ♩ = 76

Кўп а-лам қўйдинг жо-ни-ма, бир бо-ша

бир ў-лим бор-дир. Бўядинг қизил қо- ни-ма ё-рей ёлғиз боша зу-лим бордир ёлғиз бо-

ша зу-лим бор-дур ёл-ғиз боша зу-лум бор-дур (эй)

(ҳой)

Маҳ-буб-лар ич- ра ой бўл- ғон, о- ти ас-

бо- би шай бўл-ғон ёр шай

бўл-ғон (эй)

Урушда мингта той бўлғон ой султон-

дек синглим бордур

Ой султондек синглим бор-дур (эй)

От со-либ май-дон гир-мак-ка, Ға-ни-ма қар-ши дур-ма- қа,

Ма-ни қо-ним-ни ол- моқ-қа (ей) Гўр-ўғ-либек оғам бор-дир Гўр-ўғ-ли-бек о-ғам

бор-дир (ай)

Армонли ўтдинг Ба-

зир-ён дўғри галманг ўтарман қон, Муҳаммадин охир замон ёр (эй) Охир пайғамбарим

бор-дир ўр-та йўл- да қа-зом бор-дур ўр- та йўл-да қа-зом бор-дур (эй).

1. Кўп алам қўйдинг жонима,
Бир боша бир ўлим бордир.
Бўядинг қизил қонима,
Ёлғиз боша зулим бордир.

2. Маҳбублар ичра ой бўлғон,
Оти асбоби шай бўлғон,
Урушда мингга той бўлғон,
Ойсултондек синглим бордур.

3. От солиб майдон гирмакка,
Ғанима қарши дурмақа,
Мани қонимни олмоққа,
Гўрўғлибек оғам бордир.

4. Орзуйимдир онинг оди,
Гўкка етадир фарёди,
Асли Пари Султон зоти,
Оға Юнус опам бордир.

5. Қарчиғай қирон чангалли,
Савашларда ўрни балли,
Арслон келбат, дунё молли,
Авазхондек укам бордир.

6. От солиб майдон қил манго,
Қоним қоладими санго,
Мани қонимни олмоқа,
Бир гўччоқ шерларим бордир.

7. Юлдуз доғда қувиб еткан,
Ёқа тортиб гўраш тутқан,
Оғалик вадасин аткан,
Гўрўғлибек оғам бордир.

8. Армонли ўтдинг Базирён,
Дўғри галманг ўтарман қон,
Муҳаммаддин охир замон,
Охир пайғамбарим бордир.

дади. Базирён бир оз гуч қувватини ўзига гатириб, айтдики: бу чўлу майдонда мангга кўнгиллик бариб ўтиргон одам ўғли одомзод кимсан? дади. Гўрўғли айтди: ман Гўрўғлиман дади. Гўрўғли юртда иккими? бирми? дади. Юртда амас дунё юзинда икки Гўрўғли йўқ, бир Гўрўғли бор у ҳам ман-ман, дади. Оғом Гўрўғлимисан, қондор Гўрўғлимисан? дади. Оғанг, номард, қонхўр Гўрўғлиман даб, Базирённи рангина боқиб, зори-гирён билан бир шеър айтди:

МАН БЎЛДИМ

(Ширвоний I)

Гирмишам душмон

(эй) сў-зи-на (ей) номард (ей) Гўрўғ-ли ман бўлдим. Боқа билмас- ман юзингга (ей)

қондор (эй) Гүрүғли(ей) ман бўлдим (ҳей) ман бўлдим.

Қи-ё- мат-лик (эй) ваъ-да эт-ган,

Мардликни бир (эй) чўпа сотқан (эй) Қирмизи қо- на бўятқан (эй)

қондор (эй) Гүрүғли (эй) ман бўлдим (ҳой) ман бўлдим.

(Хой)

Ман қайтдим атган шартимнан (эй) Галиб ўқ от- тим ортингнан (эй) ин-ди ё-нар-

ман дар-динг-нан (эй), номард (эй) Гүрүғли (эй) ман бўлдим (эй) ман бўл-дим.

Бүздим гүч йигит

шаъ-ни-ни,

Дүкдим(эй) ман ноҳақ(эй) қонингни

Бағишласин (эй) иймонингнией қондор(ей) Гүрўғли (ей) ман бўлдим (ей) ман бўлдим.

(Хой)

Гүрўғли галдим (эй) ёнингга (ей) ўт солдим ширин жонингга-ей Бўядим қизил

ҳой қо-нинг-га (ей)

Номард (эй) Гүрўғли (ей) ман бўлдим.
қондор (эй) Гүрўғли (ей) ман бўлдим.

Tez

1. Гирмишам душмон сўзина,
Номард Гўрўғли ман бўлдим.
Боқа билмасман юзингга,
Қондор Гўрўғли ман бўлдим.

2. Қиёматлик вада этган,
Мардликни бир чўпа сотқан,
Қирмизи қона бўятқан,
Қондор Гўрўғли ман бўлдим.

3. Ман қайтдим атган шартимнан,
Галиб ўқ оттим ортингнан,
Инди ёнарман дардингнан,
Номард Гўрўғли ман бўлдим.

4. Буздим гўч йигит шаънини,
Дўкдим ман ноҳақ қонингни,
Бағишласин иймонингни,
Қондор Гўрўғли ман бўлдим.

5. Ғўч йигитлар сурсин даврон,
Бу поний дунё бепаён,
Ўлдириб сўнг қилдим армон,
Номард Гўрўғли ман бўлдим.

6. Шум кампир сўзина гириб,
Бегунони ноҳақ уриб,
Иссиқ жона ўқни суриб,
Қондор Гўрўғли ман бўлдим.

7. Ҳеч тоқат йўқ энди манда,
Қардошим ихтиёр санда,
Ўлдир мани ушбу гунда,
Қондор Гўрўғли ман бўлдим.

8. Сўза гириб ақлим гетти,
Юрагим оғзима етти,
Маккорлик душманнан ўтди,
Номард Гўрўғли ман бўлдим.

9. Бу чўлларда лошинг қолди,
Армонли гўз ўшинг қолди,
Ойсултон қардошинг қолди,
Қондор Гўрўғли ман бўлдим.

10. Гўрўғли галдим ёнингга,
Ўт солдим ширин жонингга
Бўядим қизил қонингга
Номард Гўрўғли ман бўлдим.

даб, Гўрўғли қиличини чиқориб Базирённи кўлина барди дон, Базирён оз-моз ҳаракат қил,
манам санинг билан бирга ўлин даб, чалқанчасина тушиб ётиб, Базирёна қараб Хуни-гирён
бўлиб бир сўз айтар бўлди:

ҚУРБОН БЎЛАЙ

(Мунгли зоринжи)

М.М. ♩ = 84 ♩. = 92

Қур-бон бў-лай

гўз-дан (ей) оқ-қан (эй) ё- шинг-га (ей) жо-ни- ма то- за ўт

сол-динг вой-вой (эй) Ба- зир- ён (эй)

Душ-мо-

на и- но- ниб (эй) гал- дим (эй) ё- нинг- га (ей) А- до бўл- мас

до- га қол-дим вой-вой (эй) Ба- зи- рён.

Ҳиж-рон-

ни сол- ди- лар (эй) сий-нам (эй) ус- ти- на (ей) И-нон- ма-дим (эй)

душ-мо- ни- ма (ей) вой-вой (ей) дўс-ти- ма (ей) От ўй- на- тиб (ай) гал-дим

(ай) са- ни (ай) ус- тинг-га (ей) У- нут- мас-лик (эй) иш-лар бўл-ди

вой вой (ей) Ба- зир- ён (эй)

(Ҳой) Гў- рўф-

ли дар, ма-нам геч- дим жо- ним- дан, жо-ним- дан Қи-лич ур- гил

ер-лар дўл- син қо- ним- дан (эй) қо- ним- дан.

Жо- ним- ни чи- қор- гил но- зик та- ним- дан (эй) та- ним- дан (эй). Ман-га

о- хир за- мон бўл- ди вой-вой (ей) Ба- зир- ён (эй).

Қурбон бўлай гўздан оққан ёшинга,
Жонима тоза ўт солдинг Базирён.
Душмона инониб галдим ёнингга,
Адо бўлмас доға қолдим Базирён.

Ҳижронни солдилар сийнам устина,
Инонмадим душмонима, дўстима,
От ўйнатиб галдим сани устинга,
Унутмаслик ишлар бўлди Базирён.

Туганмас иснодлар манга қолғанди,
Юрагима доғи ҳижрон дўлғонди,
Қиёматлик оғанг қондор бўлғанди,
Унутмаслик ишлар бўлди Базирён.

Боди сабо елдай бўлиб эсилди,
Юрак бағрим гуз-гуз бўлиб касилди,
Фунчаси очилмай қисмат ёзилди,
Ажалнинг хазони эсди Базирён.

Гўзимни алдини думон айлади,
Фалак мани ҳолим ёмон айлади,
Бу қолгон умримни хазон айлади,
Манга бугун ёмон бўлди Базирён.

Гўрўғли дар, манам гечдим жонимдан,
Қилич ургил ерлар дўлсин қонимдан,
Жонимни чиқорғил нозик танимдан,
Манга охир замон бўлди Базирён.

дади. Базирён айтди: оға хато қиласиз, мани душмонни сўзина гириб билмасдан отқан акансиз, ман сиза ўн қоним бўлса ҳам ўтдим, дади. Сизни алдингизда галажак ишлар бор, шуларни бажо қилинг, дади. Мани изимда оға даб йиғламака иним йўқ, ота даб йиғламақа зурриётим йўқ, бир ёлғиз Ойсултон деган синглим бор, у галинча мани лошим чўлу-майдонда, йўл ўртасинда қолмасин. Бир четроқа чиқориб дафн ат, дади. Кейин мани молларимни уч тақсим қил дади. Бир тақсимини ош-об¹, бир тақсимини гўри-капин² ат, бир тақсимини шу Ойсултон синглима юбор, дади. Кейин Ойсултон синглим урушда минг кишига той³ галиб юрган қиз. У мани қонимни, қоримни талаб атиб галар. Шунда сан отишмосдан, чопишмосдан яхши сўзлар билан алдаб-сулдаб, қиёматли ака-сингил тутиниб изина қайтариб юбар, дади. Инди саннан охирги талаб, шу ўқларни жойлариннан тортиб-тортиб олсанг, ман бир оёқимни узатиб жон барсам, дади. Ана Гўрўғли ўқларни тортиб-тортиб олди. Базирён ҳо-хуй, даб, жон таслим атди. Гўрўғли Базирённи ўраб чирмаб, дуяларина юклаб, Чардоғли-Чанглибел вилоятина олиб бориб, бир уч гумбазли жой бор ади. Шунини хаторинда бир гумбазни солдириб, олтиннан туғни диктириб, оғзина зар ҳаллар бардириб, шу ера ўз қўли билан жойлади.

¹ Ош-об — ош, сув, дафн маросимида ёзиладиган дастурхон маъносида.

² Гўри-капин ат — гўр, кафан қил, яъни чиқимлар маъносида.

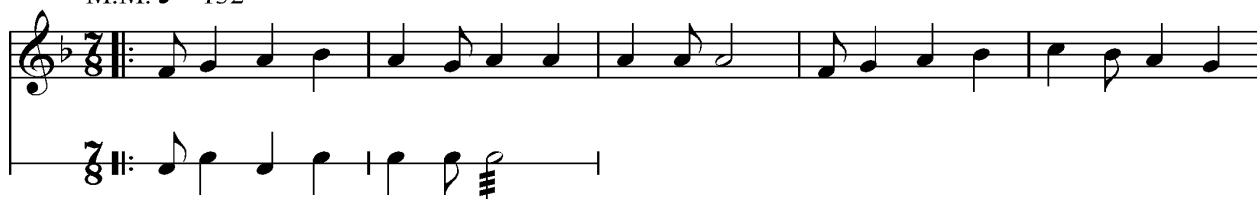
³ Той галиб — бас келиб.

Ҳамма ишларни жой-жойина қўйиб бўлганнан кейин, йигитларини орасинда Сафар маҳрам деган бир йигити бор ади. Шунга чақириб айтдики, аммо Сафар оға, ино шу Базиргонни молларини Сейистон вилоятига олиб бериб, Базиргонни синглиси Ойсултонга топшириб қайт, дади. Сафар маҳрам молларни олиб Сейистон вилоятига равона бўлди.

Энди сўзни Базиргонни синглиси Ойсултондан эшитинг. Базиргонни Гўрўғли Дарбандда изиндан етиб, отиб ўлдирган вақтинда, йигитлари қочиб Сейистон вилоятига чиққан ади. Буларни олдин Ойсултон ҳам чиқдики, Оғам галётир гарак, даб. Ойсултон қараб гўрса Базиргоннинг тамоми йигитлари бор, ўзи йўқ. Ойсултон йигитлардан оғаси Базиргонни сўраб, бир сўз айтади:

НАЙЛАДИНГИЗ (Оқсоқ зоринжи)

М.М. ♩ = 132

Бир- га гет- кан гўч йи-гит- лар,
Бун- да бўш қол- ди қал-ъа- си,

Ба- зир- ён- ни най-ла- дин-гиз?
Кўз- га су- рай хо- ки – по- си,

Тор-та-рам о- ху фи-ғон-лар,
О- там, дер-га йўқ бо-ла- си,

Дўғ-ри сўл-ланг най-ла-
Зур-ёд-сиз- ни най-ла-

дин-гиз? ай дўғ-ри сўл-ланг най- ла-
дин- гиз? ай зур-ёд-сиз- ни най-ла-

дин- гиз
дин-гиз

О- чил-май гу- ли (яй) сўл- ди-ми?
О- там чи- ро-ғи- ни ёқ-қан,

Душ-ман қў-лин- да қол- ди-ми?
Синг-лим деб ўс- ти-риб боқ-қан,

Бирга геткан ғўч йигитлар,
 Базирённи найладингиз?
 Тортарам оху фиғонлар,
 Дўғри сўлланг найладингиз?

Очилмай гули сўлдим?
 Душман қўлинда қолдим?
 Ё ажал етиб ўлдим?
 Ёлғиз оғам найладингиз?

Бунда бўш қолди қалъаси,
 Кўзга сурай хоки — поси,
 Отам, дерга йўқ боласи,
 Зурёдсизни найладингиз?

Отам чироғини ёққан,
 Синглим деб ўстириб боққан,
 Душман дийдасини қоққан,
 Ботир оғам найладингиз?

Ёлғиз от юрса изи йўқ,
 Саваш майдона тузи йўқ,
 Фасли баҳори ёзи йўқ,
 Саргардонни найладингиз?

Тортарам оху фиғонлар,
 Дийдадин оқизиб қонлар,
 Энди йиғлар элу гунлар,
 Ёлғиз оғам найладингиз?

Ойсултон дер: қолдим якка,
 Фарёдим чиқар фалакка,
 Оғам бор деб суянмакка,
 Базирённи найладингиз?

Ойсултон бу сўзларни айтиб тамом қилганнан сўнг, мунча оху-фиғон қилварма, оғанг моллари билан кейинда галаётир, бизлар саннан суюнчи оламыз даб, от чопиша, чопиша қайтавардик, даб Ойсултона кўнгил бариб, ҳар қайси ҳар ёна гетавардилар. Ойсултон кейини қайтиб, қалъага гириб бу гечаси фароғатда бўлди. Эрта туриб чой-чилиман ёзилишиб ўтирвадики, шунда Сафар маҳрам Базирённи мотамини тутиб, бир қора либос гийиб, Сейистон вилояти яқин борди. Бу воқеага-ғавгога шаҳарнинг едди ёшариннан етмиш ёшаринача чиқдиларки, Базирён оғамиз галётир гарак даб. Қарасалар Базирённинг тамоми моллари бор, аммо ўзи йўқ. Сўрадиларки, қани эй йигитлар, Базирённи тамоми моллари бор, унинг ўзи қани деянда, Сафар маҳрам жавоб

барди: эй халойиқ, билинглар, огоҳ бўлинглар, Базирён Чанглибел вилоятини бориб, Гўрўғли билан оға-ини бўлиб, бир неча гунлар касал бўлиб ётиб, дорилфанодан, дорилбақога рихлат қилди, лади. Уллидан-киччи зори-гирён йиғлаб, Ойсултон беҳуш бўлиб йиқилди. Кўп замонлардан кейин боз ҳушина галиб, оғасини ёд қилиб, Сафар маҳрамга қараб бир шеър айтади:

OFAM
(Бобохоним)

Мол учун гетиб савдоға,
 Ҳасрат билан қолған оғам,
 На галиб гўрдинг дунёға,
 Армон билан ўтган оғам.

Ватанлари вайрон бўлған,
 Чўл ерларда лоши қолған,
 Эгасиз нарлар йиғлашган,
 Фигон тортиб ўлган оғам.

Эгасизнинг юрти вайрон,
 Бўлди манго охир замон,
 Зурёдсиз ўтган Базирён,
 Фигон тортиб ўлган оғам.

Очилмайин гулинг сўлди,
 Ёт элда паймонанг дўлди,
 Сочин ёйиб синглинг қолди,
 Армон билан ўлган оғам.

Энди кима оға дерман,
 Санинг учун қон йиғларман,
 Фигон чакиб ман ўларман,
 Армон билан ўлган оғам.

Ойсултон қолди зор йиғлаб,
 Геттинг юрагимни доғлаб,
 Моли дунёнг қолди яйраб,
 Моли вайрон бўлған оғам.

Ойсултон бу сўзни айтиб тамом қилганнан сўнг, оғасини молларина эгалик қилиб, Сафар маҳрамни қалъасина олиб гириб гетди. Олиб бориб, сийлаб алдиннан бир неча таомларни ўтириб, бошдан-оёқ сарпо қўйиб, узатиб юбарди. Ойсултон бир қанча вақт фароғатда бўлди. Шу орада Гўрўғлини Дарбандда изиннан етиб Базирёни отиб ўлдиргани жаҳон олама овоза бўлиб гетди. Бу сўз галиб Сейистон вилоятинда Ойсултоннинг ҳам қулоғина етди. Ойсултон бу сўзни тайинини билиб, дарғазаб бўлиб, мардона либосларини гийиб, бир араби отни миниб, бориб шу Гўрўғлидан оғамни қонини олсам олин, олавўлмасам¹ шуни алинда манам ўлин, даб йўла чиқди. Ойсултон Чамлибела қараб галаварсин, эндиги сўзни Гўрўғлидан эшитинг:

-Гўрўғли султон бу геча йигитлари билан ўз қалъасинда фарғатда бўлиб, эрта ўрниннан туриб, чой-чилиман ёзилишиб, қалъасини гунботар томонида бир кўл бор ади, шу кўлни бўйинда, йигитлари билан шикор атиб, ов овлаб, кийик қувлаб юрвади. Ойсултон боришинда шу кўлни устиннан йўл суриб чиқди. Бир маҳал Гўрўғлини гўззи тушдики, гўрса бир шерандом йигит галётир, келбатиннан ер-кўк ларзона галади. Гўрўғли бу бир барно, ботир йигит акан, бу ерларни одамина ўхшамийди, муннан бир хабар тутин даб, Фиротини миниб Ойсултонни алдиннан касалаб чиқди. Яқинроқ бориб салом барди. Сўз сўрадики, қани гўч йигит, қайдин бориб, қайдин галасиз; одингиз ким? —дади. Ойсултон Гўрўғли билан саломлашиб, уни донимасдан, Гўрўғлидан Гўрўғлини сўраб бир шеър айтади:

БИЛАРМИСИЗ

(Илғор I)

М.М. ♩ = 132

Қар-шим о- либ дур- ған йи- гит,

Гўр-ўғ- ли- дан би- лар- ми- сиз. Ҳо-лим сўр-ған дард- ли йи- гит,

¹ Олавўлмасам — ола билмасам.

Қон- до- рим- ни би- лар- ми-сиз? қон- до- рим- ни би- лар- ми- сиз?

Ён- ған чи- ро- гим ў-чир-ған,

Дав-лат қу-шим-ни қо-чир-ған,

Ёл-ғиз о- ғам- ни ўл- дир-ған,

Қон-до-рим- ни би- лар- ми- сиз? Қон-до-рим- ни би- лар- ми- сиз?

Ши-рин жо- на ўт- лар сол-ған,

И- чим-ни дар- да дўл-дир- ған,

Қи-зил ю- зим- ни сұл- дир-ған, Қон- до- рим- ни би- лар- ми- сиз?

(Хой)

Са-ваш май-до- ни- на гир- сам,

Га- ним-дан ё- чим- ни ол- сам, Ёл- дир-сам ё ё- зим ёл- сам,

Фа- ни- мим-ни би- лар- ми- сиз?

Гүч йи-гит-нинг

бо- шин тут-сам,

Бир зарб би-лан

кўк- ка от- сам, Гўр- ўғ- ли- бек- ни ўл- дир-сам, Қон- до- рим- ни

би- лар- ми- сиз?

Ой-сул-тон-ни ҳай-рон эт- ган,

Ю- рак- бағ- рим вай-рон эт- ган,

Ик-ки гўз-зим гир- ён эт- ган,

Гўр- ўғ- ли- дан би- лар- ми- сиз?

Ой-сул-тон-дир ма-нинг о-дим, Ўл-дир-сам со-
Гўр-ўғ-ли-да бор-дир қо-ним,

ви-мас жо-ним, Гўр-ўғ-ли-дан би-лар-ми-сиз?

Қаршим олиб дурған йигит,
Гўрўғлидан билармисиз.
Ҳолим сўрған дардли йигит,
Қондоримни билармисиз?

Ёнған чироғим ўчирган,
Давлат қушимни қочирган,
Ёлғиз оғамни ўлдирган,
Қондоримни билармисиз?

Ширин жона ўтлар солған,
Ичимни дарда дўлдирган,
Қизил юзимни сўлдирган,
Қондоримни билармисиз?

Саваш майдонина гирсам,
Ғанимдан ўчимни олсам,

Ўлдирсам ё ўзим ўлсам,
Ғанимимни билармисиз?

Ғўч йигитнинг бошин тутсам,
Бир зарб билан кўкка отсам,
Гўрўғлибекни ўлдирсам,
Қондоримни билармисиз?

Ойсултонни ҳайрон этган,
Юрак-бағрим вайрон этган,
Икки гўзим гирён этган,
Гўрўғлидан билармисиз?

Ойсултондир манинг одим,
Гўрўғлида бордир қоним,
Ўлдирсам совимас жоним,
Гўрўғлидан билармисиз?

Ойсултон бу сўзни айтиб тамом қилганнан кейин Гўрўғли айтдики, албатта Гўрўғлини билармиз, Лекин Гўрўғли бир ничча гун бўлди қалъасинда йўқ, дади. Ойсултон сўрадики, ничча гуна галар? Бир қирқ алли гуна галар даб узокдан солғи барди Гўрўғли. Ойсултон бошшини туман солиброқ дурди. Гўрўғли айтди, эй ғўч йигит, гапинга қараганда шу Гўрўғли деганда қасдинг борға ўхшайди, дади. Ойсултон айтдики, албатта. Агар сани Гўрўғлида қоринг бўладовун бўлса, отдан туш, ман билан гўрашиб гўр, бизлар Гўрўғли билан данг-туш жўрамиз, мадрасада ўқишқан, гўраш тутишқан, от чопишқан, бир такада бош қўйишқан, жўрамиз дади. Гўрўғли билан гўраш тутқанимизда гоҳ Гўрўғли йиқидовун, ё ман йиқидовун адим, дади. Ойсултон бу сўзни маъқул топиб, отдан тушиб чизганиб-чарманиб, тоғ олишқандин олишиб гетавардилар. Бир маҳаллар Ойсултон Гўрўғлини жуп ёқасиннан тутиб, қўл учина олиб, бошиннан ғир айлантириб, ерга гўтариб урди. Сўрадики, эй жўра яна тутишасанми? — дади. Гўрўғли жавоб бердики, йўқ. Инди Гўрўғлини гўрмакинг гарак эмас, дади. Уни

гўрган ерда олғанинг шу дади. Инди санго бир сўз бор дади. Сан инди отланиб бизни кейнимиза тушсанг, бизни шаҳримиза борсанг, бир неча гун бўлсанг, ман зиёфат қилсам, шу орада Гўрўғли ҳам бир ёқдан чиқиб қолар, уни нердан галиб, нердан гетишини ҳеч ким билмийди, дади. Ойсултон бу гапни маъқул гўриб, Гўрўғлини изиннан тиркалиб йўла тушиб гетаварди. Гўрўғли билан бир қанча йўл юриб борғаннан кейин, Ойсултон сўрадики, қани Равшанбек, сиз шу ерни ҳокими бўлодовун бўлсангиз, Гўрўғлини биладовун бўлсангиз, ман шуннан шунга галибман, оғамни гўрмаганим, гўрмаган уни ётқан жойини гўрсатсангиз, ман зиёрат қилиб гетсам яхши бўлар ади, дади. Гўрўғли ҳам топ Базирённи мазорини устиннан йўл солиб борётир ади. Сал вақт йўл юргандан кейин, гумбазина олтиннан ҳал барилган бир мусаффо жой гўринди. Гўрўғли айтдики, эй гўч йигит, мана шу гўринган гумбазли жой оғонгни мазори дади. Шу вақтинда Ойсултон сиё мўй сочларини алдина ташлаб, қизлиқ ҳолатина галиб, оғасини ёд атиб бир шеър айтди:

ГАЛДИМ (Қирқ минг илғор)

М.М. ♩ = 69

Ё- мон му-си-
О- гам туп-роқ

бат-лар туш-ди бо- ши-ма (ей) бо- ши-ма (ей) бо- ши-ма Ха-зон е-ли (ей)
бўл-ған жой-ла-ра гал-дим гал-дим гал-дим

эс- ди гун-ча (ей) гу-ли-ма (ей) гу-ли-ма (ё) О-чил-ма-йин сўл-ған жойлара

гал- дим (ай) гал-дим (ай) гал-дим.

Сан гет-га-ли ге-жа-гун-дуз (ой)
Қи-зил қо-на бў-ял- га- нинг

гул-ма-дим (ой) гул-ма-дим Бошингдан не жа-фо геч-ди бил-ма-дим (ой)
гўр-ма-дим, гўр-ма-дим

бил-ма-дим Ар-мон би-лан ўл-ган жой-ла- ра гал-дим гал-дим (ей)

гал- дим.

Му-со-фир ер- лар-да ға-риб (ай) бўл-динг-ми? (ё) бўлдингми? (ей)

О-чил-ған гул- зо-рим шун-дай (ёр) сўл-динг-ми? (ё) сўл-динг-ми? А-жал е-тиб

шум пай-мо-нанг дўл-ди-ми (ё) дўл-ди-ми? О-ғам ша-ҳид ўл-ган жой-ла-

ра гал-дим (эй) гал-дим (ай) гал-дим.

Ёмон мусибатлар тушди бошима,
Оғам тупроқ бўлган жойлара галдим.
Хазон ели эсди гунча гулима,
Очилмайин сўлган жойлара галдим.

Сан гетгали гежа-гундуз гулмадим,
Қизил қона бўялганинг гўрмадим,
Бошингдан не жафо гечди билмадим,
Армон билан ўлган жойлара галдим.

Мусофир ерларда ғариб бўлдингми?
Очилган гулзорим шундай сўлдингми?

Ажал етиб шум паймонанг дўлдими?
Оғам шаҳид ўлган жойлара галдим.

Аввал мани тавалломни олмадинг,
Зори гирён қилдим қулоқ солмадинг,
Ёлғончида ўғил-зурёд гўрмадинг,
Руҳинг гадо бўлгон жойлара галдим.

Ўз бошинга ўзинг бало бошладинг,
Ойсултонни қаро гуна ташладинг,
Гўзларимни бир умрга ёшладинг,
Армон билан ўлган жойлара галдим.

Ойсултон айтадур бебақо дунё,
Қани, машҳур бўлган Искандар, Доро,
Бошим эгдим қабринг узра жон оға,
Оғам шаҳид ўлган жойлара галдим.

Ойсултон бу сўзларни айтиб тамом қилганнан сўнг отдан дик ташлаб оғасини гумбазини ичина гириб гетди. Гумбазни ичини гўриб, оғасини зиёрат бахш этиб сўрадики, қани эй Равшанбек, бу гумбазни ким бино қилди, дади. Мани оғам нерда ўлди?—дади. Оғанг шу Қўшдарбанд деган жойда ўлди, дади Гўрўғли. Ким бера апкалиб гўмди, Гўрўғли — дади. Мани ўйлашимча оғамни гуноҳи Гўрўғлига оз бўлган ўхшийди. Бу ерда бўлган гаплардан хабарингиз бўлса айтиб барсангиз бўлар ади, дади, Ойсултон. Ман мун санго бошдан-оёқ айтиб бараман, дади, Гўрўғли. Оғанг Гўзалшо деган подшони сўзи билан Чамлибела галди, кейин Гўрўғли билан оғани бўлди, сўнг узатиб қайтар вақтинда, душманни сўзина гириб, изиннан бориб отиб ўлдирди. Кейин Гўрўғли душман сўзина алданганини англаб, Базирённи бу ера апкалиб сийлаб қўйди. Ишқилиб вўрда вундин бўлди, берда муннин бўлди, хуллас бир сабаб бўлиб санинг оғанг ўлди, дади. Шу вақтинда Ойсултон сочларини ёйиб бир нола афгон қилди, ер-гўк ларзона галди. Гўрўғлининг кўнгли пора-пора бўлди. Шунда Ойсултон зор йиғлаб бир шеър айтди:

ЎЛДИРДИ (Эшвой)

М.М. ♩ = 92

қо-чар е- рим йўқ, У-чай де-сам қа-но-тим (ей)

йўқ па-рим йўқ, (ёр- ей) па- рим йўқ

О- ғам деб йиғ-ла-сам (ёр-ей) ас-рак (эй) норим йўқ,

Са-баб на-дур, ёл-ғиз (ёр-ей) о- ғам ўл-дир- ди? (ей) о-ғам ўл-дир- ди?

А-нинг у-чун ман э-тар-ман

(Ха) Этарман фар-ё-ди ёл-ғиз йи-гит

ўл- са (ёр-ей) гў-ми-лар о- ди (ёр-ей) гў-ми- лар о- ди.

и-зин-да қол- ма-ди (ёр-ей) а-нинг (ай)

зур-ё-ди са-баб на-дур ёл-ғиз (ёр-ей) о- ғам ўл-дир- ди (ёр-ей) о-ғам ўл-дир-ди?

Бе-ба-қо дун- ё- сан (ай) жо-на и- шонч
Ин-соф-сиз-да ан-ди- ша йўқ, а- яш

йўқ, Ой- сул- тон- да ҳақ- дан (ёр- ей) бош- қа таянч йўқ,

Са- баб на- дур, ёл- ғиз о- ғам ўл- дир- ди?

Айб айламанг, ман бир ёлғиз ночорам,
 Сабаб надур, ёлғиз оғам ўлдирди.
 Анинг учун сийналари афғорам,
 Сабаб надур, ёлғиз оғам ўлдирди?

Барзангги ёғим бор, қочар ерим йўқ,
 Учай десам қанотим йўқ парим йўқ,
 Оғам деб йиғласам, асрак норим йўқ,
 Сабаб надур, ёлғиз оғам ўлдирди?

Дўст-душман ичинда гулар юзим йўқ,
 Оғам йўқ, иним йўқ, айтар сўзим йўқ,
 Манам ўлсам, қавму-қардош, изим йўқ,
 Сабаб надур, ёлғиз оғам ўлдирди?

Анинг учун ман этарман фарёди,
 Ёлғиз йигит ўлса гўмилар оди,
 Изинда қолмади анинг зурриёди,
 Сабаб надур, ёлғиз оғам ўлдирди?

Сахий ва мард эди асл зотидан,
 Ғанимлар йиғларди қўрқиб одидан,
 Дўсти-ёри чиқмас эди ёдидан,
 Сабаб надур, ёлғиз оғам ўлдирди?

Бу ишларни тақдир худо айлади,
 Номардлар оғамдан жудо айлади,
 Шаҳид бўлиб имон ато айлади,
 Сабаб надур, ёлғиз оғам ўлдирди?

Ёт элларда оғам берди жонини,
 Ғанимлар дўкдилар қизил қонини,
 Эгасиз қолдирди хону монини,
 Сабаб надур ёлғиз оғам ўлдирди?

Бебақо дунёсан жона ишонч йўқ,
 Инсофсизда андиша йўқ, аяш йўқ,
 Ойсултонда ҳақдан бошқа таянч йўқ,
 Сабаб надур, ёлғиз оғам ўлдирди?

Ойсултон бу сўзларни айтиб тамом қилганнан кейин, Гўрўғли ўзини Ойсултона доништириб, гуносини бўйнина олиб, бир шеър айтди:

МАНДУРМАН (Ширвоний I)

Ой-сул-тон, э-

шит сў-зим-ни, номард Гў-рўғ-ли ман-дур-ман (ей). Дўкмишам (ей)но- ҳақ қо-ни-ни (ей)

Қондор Гўрўғли ман- дур-ман (ей) ман-дур-ман

Дарбандда (ей) о-ни ман отдим,
Билмадим мард-нинг қадрини,

Тухмат ботмоғи- на бот-дим (ей) Номардлик йў- ли-на гет-дим (ей) айб-дор Гўр-ўғ-ли
Ўлдириб чакдим жаб-ри-ни (ей) Бовар атмадим сў-зи-ни (ей) хунхор Гўрўғли

ман-дур-ман (ей) ман-дур-ман.
ман-дур-ман (ей) ман-дур-ман.

(Ҳо)

Қўшдарбандда йў-лин (ҳо)кас-дим,

От-да ша-мол бۆ-либ эс-дим (ей) шум кампирдир ма-нинг қас-дим, но-мард Гўр-ўғ-ли

ман-дур-ман (ей) ман-дур-ман.

Гў-рўғ-ли дер: кўнглим алвон, Ба-зир-ён деб бағрим гирён,

Хунингни ол, гал Ой-сул-тон, айбдор Гўр-ўғ-ли ман-дур-ман ман-дур-ман.

Ойсултон, эшит сўзимни,
Номард Гўрўғли мандурман.
Дўкмишам ноҳақ қонини,
Қондор Гўрўғли мандурман.

Дарбандда они ман отдим,
Туҳмат ботмоғина ботдим,
Номардлик йўлина гетдим,
Айбдор Гўрўғли мандурман.

Билмадим марднинг қадрини,
Ўлдириб чакдим жабрини,
Бовар атмадим сўзини,
Хунхор Гўрўғли мандурман.

Қўшдарбандда йўлин қасдим,
Отда шамол бўлиб эсдим,
Шум кампирдир манинг қасдим,
Номард Гўрўғли мандурман,

Шум фалак алиннан омон,
Эйланмайин гечар даврон,
Ўлдириб сўнг қилдим пушмон,
Қонхўр Гўрўғли мандурман.

Гўрўғли дер: кўнглим алвон,
Базирён деб бағрим гирён,
Хунингни ол, гал Ойсултон,
Айбдор Гўрўғли мандурман.

Бу сўзларни айтиб тамом қилганнан кейин Гўрўғли қиличини қинидан суғуриб, Ойсултонни алина барди. Айтдики, эй Ойсултон ман сани алдаб юрвадим. Ман Гўрўғлини ўзиман. Сан юртингнан чиққанда Гўрўғлини ўлдириб, оғамни қонини оламан, даб чиққансан, номард гетма, Гўрўғлини ўлдириб галдим даб юртингга беармон қайт; даб Гўрўғли Ойсултонни олига тиз чўкиб, бошини эгиб дурди. Ман Гўрўғлиман, деган сўзни эшитиб, қиличини гўтариб турган қизни алиннан қилич шарпилдаб тўмана тушди. Сўрадики, сан ким бўласан? Гўрўғли айтдики, ман Гўрўғли бўламан. Оғамни оғаси Гўрўғлимисан? Оғамни ўлдирган Гўрўғлимисан?-дади. Оғангни оғаси ҳам, оғангни ўлдирган Гўрўғли ҳам манман, дади. Оғамни оғаси Гўрўғли бўлсанг, оғамни ўлдирган Гўрўғли бўлсанг, сани шу аткан ишларинга ўн оғамни қони бўлса ҳам ўтдим, инди мани ҳам оғам бўлсанг бўлмасми, дади. Базирённи васияти ҳам шу эди. Гўрўғлини Ойсултон билан донишиб, чинаккам оғасингил бўлиб, бир шеър айтгон жойи:

ОҒАНГ БЎЛАЙИН (Ширвоний II)

М.М. ♩ = 98

Кур-бо-нинг бў-
ла-йин гул юз- ли жа- нон (ей) жа-нон (ҳай гал ей) жа-нон Сан йиғ-ла-ма,
ў- зим о-ғанг бў-ла- йин (ей) бў-ла-йин. Сан йиғ-ла-ма, ў- зим о-ғанг бў-ла-йин (ай)

бў-ла-йин

Бу дунёни билгил сўнги
Сабаб билан санинг оғанг

ёл-гон-дур, Ким ҳам ўлмай бу дун-ё- да қол-гон-дур (ей) қол-гон-дур
ўл-ган-дур, Йиғ-ла-ма, Ой-сул-тон, о-ғанг бў-ла-йин (ей) бў-ла-йин.

Бу ду-нё-ни бил-гил сўнг-ги ёл-гон-дур ким ҳам ўлмай бу дун-ё-да

қол- гон-дур (эй) қол- гон- дур

Са- баб би- лан са- нинг о- ғанг ўл- ган- дур, йиғ- ла- ма, Ой- сул-тон, о- ғанг

бў- ла-йин (эй) бў-ла-йин.

(Ой) Бир сўз билан ноҳақ (ё- рей) қонлар (ей) дў-кил-ди (ё)

Юрак бағрим чок-чо-ки-дан я-на (я) сў- кил-ди,

Хас-ра-тин-да алиф қаддим я-на (я)

бу- кил-ди, йиғ-ла-ма, Ой- сул-тон, о-ғанг бұ-ла-йин (ай) бұ-ла-йин.

Гүрүғли дер ман ҳам гечдим
Жо- ним чи- қар-ғил но-зик

жо- ним- дан (ай) жо- ним- дан ҳай-гал (ай) жо-ним-дан Қи-лич ур-ғил ер-лар тўл-син
та- ним- дин (ай) та- ним- дин та-ним-дин та-ним-дин Йиғ-ла- ма, Ой- сул-тон, о-ғанг

қо- ним- дан (ай) қо- ним- дан. Йиғ-ла- ма, Ой- сул- тон, о- ғанг
бў- ла- йин (ай) бў- ла- йин

бў- ла- йин (ай) бў- ла- йин (ҳай) а- до- йинг-ман ай.

Қурбонинг бўлайин гул юзли жанон,
Сан йиғлама, ўзим оғанг бўлайин.
Манинг бу жонима кўп қўйдинг армон,
Сан йиғлама, ўзим оғанг бўлайин.

Шарт устинда сани оғанг ўлдирдим,
Пушмон атиб гўзим ёша дўлдирдим,
Олтин туғлар дикиб гумбаз солдирдим,
Сан йиғлама, ўзим оғанг бўлайин.

Бу дунёни билгил сўнги ёлғондур,
Ким ҳам ўлмай бу дунёда қолғондур,
Сабаб билан санинг оғанг ўлгандур,
Йиғлама, Ойсултон, оғанг бўлайин.

Бир сўз билан ноҳақ қонлар дўкилди,
Юрак бағрим чок-чокидан сўкилди,
Ҳасратинда алиф қаддим букилди,
Йиғлама, Ойсултон, оғанг бўлайин.

Гўрўғли дер ман ҳам гечдим жонимдан,
Қилич урғил ерлар тўлсин қонимдан,
Жонимни чиқарғил нозик танимдан,
Йиғлама, Ойсултон, оғанг бўлайин.

Гўрўғли сўзини айтиб тамом қилганнан кейин Ойсултон шу кечаси оғасини қабринда дунаб чиқди. Душинда оғасини гўрди. Оғаси Гўрўғли билан оға-ини тутинганидан шод бўлганини айтиб, инди сани ҳақиқий оғанг Гўрўғли деб гўздан ғойиб бўлди.

Ойсултон эрталаб туриб ювиниб-дараниб, Гўрўғлини алдина бориб, гежа гўрган душини айтиб, паришон бўлиб, бир совуқ дам олиб қўйди. Гўрўғли айтдики, эй Ойсултон, инди оға-ини бўлдик, на совуқ дамингни оласан, дади. Ойсултон айтди, эй Гўрўғли оға, мани бир Қорахон барзанги деган ёвим бор. Ман ничча вақт бўлди, бу ерларда юрибман, мани йўқлиғимда элима галиб хонавайрон этиб, ўғлини ўлжа, қизини асир қилиб олиб геткан бўлса на иш қиламан, агар оғам бўлсанг шу ёғиймни бир додиннан галиб барсанг бўлмасми? — дади.

Гўрўғли бу сўздан кейин, дарров йигитларини чақириб, уруша тайёргарлик гўринглар, даб бир шеър айтди:

БОРДУР (Шо кўчди II)

Муннан борсак Сейистона,
Қирқ бир гунлик йўли бордур.
Гўч йигитлар ғайрат солинг,
Ўн бир гунлик чўли бордур.

Сурали отни мардона,
Муннан борсак Сейистона,
Мард бўлиб гиринг майдона,
Қирқ минг уйли эли бордур.

Ҳамма бандаси оллонинг,
Орин олинг Ойсултоннинг,
Ул барзанги Қорахоннинг,
Билмам на ҳаёли бордур.

Шердай бўлиб олишали,
Қилич сармаб солишали,
От ўйнатиб чопишали,
Бизда гучни мўли бордур.

Гўрўғлибек ғофил ётма,
Номардни сўзини тутма,
Қирқ йигитим ваҳм этма,
Чамбилбелнинг эли бордур.

Гўрўғли сўзини тамом қилганнан кейин, йигитлари уруша тайёрланиб, отларини зартанг-забартанг эгарлаб, ўқ-ёйларини бўйнига осиб, Ойсултонни олдина солиб, йўлга равона бўлдилар. Бир ничча гунлар йўл юригандан кейин бир бейик тоға дуч галдилар. Устина чиқиб қарасалар бир чўпон гўринди. Эй чўпон сан кимни чўпонисан, дадилар. Ман Базирённи чўпониман, даб, Ойсултонни дониб, зор йиғлаб бир шеър айтди:

ГЕТГАЛИ
(Оқсоқ Зоринжи)

М.М. ♩ = 132

Ар- зим э- шит эй Ой-сул- тон, Э- линг вай-рон сан гет-га-ли
Қў-шин торт-ди ул Бар- зан-ги, То- пил-ма- ди ҳеч бир данги,

Чў- ла дўн-ди бо- ғу бўс-тон, Юртинг вайрон сан гетгали.
Гў-зал-лар- ни сўл-ди ран-ги, Ҳамма ҳайрон сан гетгали.

(Ҳой)

Чў- пон ай- тар: бўл- дим а- до, Ҳақ йў-лин-да жо-ним фи- до, (ей)

Ё- ру дўст-дан бўлдим (ай) жу-до, биз-лар ҳай-рон сан гет- га- ли (ей) Бизлар ҳайрон

сан гет- га- ли сан гет- га- ли.

(ай)

ҳай жо-ним-сан (эй).

Арзим эшит эй Ойсултон,
Элинг вайрон сан гетгали.
Чўла дўнди боғу бўстон,
Юртинг вайрон сан гетгали.

Қўшин тортди ул Барзанги,
Топилмади ҳеч бир данги,
Гўзалларни сўлди ранги,
Ҳамма ҳайрон сан гетгали.

Олиб гетти қиз-жувонни,
Қирди яхшию ёмонни,
Изини ол Қорахонни,
Юртинг вайрон сан гетгали.

Чўпон айтар: бўлдим адо,
Ҳақ йўлида жоним фидо,
Ёру дўстдан бўлдим жудо,
Бизлар ҳайрон сан гетгали.

Ойсултон бу сўзни эшитиб, ҳоли паришон бўлиб, Гўрўғлини орқа тутиб, айтган шеъри:

НАЙЛАЙИН (Кўр қиз)

М.М. ♩ = 104-108

Оға беклар э-ши-тинг-лар зо-рим-ни,

жо-ни-ма то- за ўт туш-ди най-ла-йин? Эн-ди пи-санд эт-мам йў-қу- бо-рим-ни, ўл- ка-ла-рим

вай-рон бўл-ди най-ла-йин? (ой ёр эй) най-ла-йин?

О-ғам-дан ет-

ға-ни қай-ғу-ғам бұл-ди, Ге-жа-гун-дуз йиглаб гүззим нам бұлди,

ғам-а-лам-лар

ю-ра-гим-да жам бұл-ди, Гү-йиб эн-ди а- до бұл-дим най-ла-йин? ох ёр (ей) най-ла-йин?

Ҳеч бир о-дам о-ғам-да-йин бұл-ма-син, ў- зи ў-либ, ло-ши чўл-да қол-ма-син,

Зурриёдсиз- лик оғамдайин бұл-ма-син, ру-ҳи га- до бў-либ қол-ди най-ла-йин?

ох ёр (ей) най-ла-йин?

(Ҳой)

Гўрмайин қол-дим ман оғам

ю-зи-ни, жо-ни-ма данг гўрдим анинг сў-зи-ни,

Мардлик билан ту-тар э-ди

ў-зи-ни, Но-му-род ду-нё-дан ўт-ди най-ла-йин? ох ёр (ей) най-ла-йин?

(Ой)

Бу ду-нё-да ях-ши-ё-мон қол-ма-ди, қол-ма-ди

Ор-зу эт-ди кўн-гил-да-ги бўл-ма-ди, бўл-ма-ди. Ойсултон дер

ман-да то-қат қол-ма-ди, қол-ма-ди Ха-зон ур-ди ло-ла-зо-рим найлайн (эй) найлайн

ё-рей ё-рей ё-рей ё-рей ох ё-рей жон о-мон ха-зон ур-ди ло-ла-зо-рим найлайн (эй)

най-ла-йин.

Тезлатиб

Оға беклар эшитинглар зоримни,
 Жонима тоза ўт тушди найлайин?
 Энди писанд этмам йўқу-боримни,
 Ўлкаларим вайрон бўлди найлайин?

Оғамдан етгани қайғу-ғам бўлди,
 Гежа-гундуз йиғлаб гўзим нам бўлди,
 Ғам-аламлар юрагимда жам бўлди,
 Гўйиб энди адо бўлдим найлайин?

Ҳеч бир одам оғамдайин бўлмасин,
 Ўзи ўлиб, лоши чўлда қолмасин,
 Зурриёдсизлик оғамдайин бўлмасин,
 Руҳи гадо бўлиб қолди найлайин?

Гўрмайин қолдим ман оғам юзини,
 Жонима данг гўрдим анинг сўзини,
 Мардлик билан тутар эди ўзини,
 Номурод дунёдан ўтди найлайин?

Бу дунёда яхши-ёмон қолмади,
 Орзу этди кўнгилдаги бўлмади,
 Ойсултон дер, манда тоқат қолмади,
 Хазон урди лолазорим найлайин?

Ойсултонни сўзини эшитиб, от устинда дурғон Гўрўғли, Ойсултона кўнгил бариб бир сўз айтди:

БЎЛАР (Гуландом)

М.М. ♩ = 84

(Хой)

Гүр- үг- ли ай- та- дур ман сан- го бан- да, Гүч йи-гит-лар

са-ва- шур-лар мей-дон- да, Йи-гит-ла-рим, то-қат қол-ма- ди ман- да, у- руш-да а-

қил-ли йи- гит бош бұ- лар.

Гүр- үг-ли ай- та- дур ман сан- го бан- да,
Гүч йи-гит-лар са-ва- шур-лар мей-дон- да,

Йи-гит-ла-рим, то-қат қол-ма- ди ман- да, у- руш-да а-

қил-ли йи- гит бош бұ- лар бош бұ- лар.

rit.

Табласинда араб отлар боғлининг,
Кўнгли мудом қайнаб-қайнаб жўш бўлар.
Донг чоғинда йўла чиққан йигитнинг,
Араб оти ўйнар кўнгли хуш бўлар.

Узоқ йўллар тушса бедов ўнгина,
Йўл олар қарамай ўнгу сўлина,
Қайғу галмас гўч йигитнинг кўнглина,
Ярали қоплондек ова дуч бўлар.

Гўч йигитлар гўра-гўра ўрганур,
Мардларнинг тейинда бедов сайланур,
Гўч йигит эйнинда қалқон дўланур,
Қўлда қилич, бошда ақлу-хуш бўлар.

Муханнаслар ҳаргиз уруша бормас,
Уруша борса ҳам ҳеч нарса билмас,
Гўч йигитлар ҳақдин ўзгани билмас,
Номардни гўззинда мудом ёш бўлар.

Гўрўғли айтадур ман санго банда,
Гўч йигитлар савашурлар мейдонда,
Йигитларим, тоқат қолмади манда,
Урушда ақилли йигит бош бўлар.

Гўрўғли сўзини тамом қилганнан кейин, от суриб Ойсултоннан алдина ўтиб гетаварди. Бир ничча манзил йўл юриб, Сейистон вилоятига етидилар. Ойсултон қайтиб галибди деган овоза бутун олама ёйилди. Бу хабар Қорахонни ҳам қулоқина етиб, йигин тортиб, шайхулислом саркардаси, умаросию фуқароси билан Сейистона қараб галаварди. Қалъани дарвозасина галиб, уруш талаб атди. Бу галган ёвдан ваҳми голиб бўлган Ойсултон югуриб Гўрўғлини ҳузурина галди. Айтдики, эй Гўрўғли оға, Қорахон сонсиз лашкарлари билан устимиза юриш қилиб, қалъамизни қамал қилди, энди на маслаҳат берарсан, дади. Унда Гўрўғли айтди: ҳеч ғам ема, мани саройингни бир муюшина гизлаб, ҳазатиб ўтиравар. Қорахон галиб санга дахл атса ўзим томошо гўрсатаман, дади. Ойсултон Гўрўғлини саройни бир мушина гизлаб, йигитларини дарвозага қоравул қилиб, майхонани яхши безаб, қирқ коса шароб қуйиб, тоза либосларини гийиб, минг хил нозлар атиб, товусдек товланиб, хумоюн қушдек яшнаб ўтираварди.

Эндиги сўзни Қорахондан эшитинг. Ойсултоннан жавоб бўлмаганнан кейин, Қорахон қирқ йигитини олиб, дўғри қалъага гириб галаварди.

Гўрўғлининг йигитлари бу балони гўриб, бири сомонхонага, бири сейисхонага, бири кўмирхонага потирдашиб гетдилар. Қорахон йигитларини майхонада қўйиб, Ойсултонни ўтирған жойини қописини очди. Айтдики, эй Ойсултон ёнингга етти марта галдим, еттисинда ҳам босқи бериб юбординг. Энди сани олиш учун галдим, дади. Ойсултон айтдики, Аввал босқи бариб юрган бўлсам, ҳозир гўриб дурибсан, оғамни азасини тутиб ўтирибман, бир йилгача кишига чиқмийман, дади. Қорахон айтдики, бу гапинг бўлмийди, дўшакни солавар, дади. Шунда Ойсултон айтди, тақдиримдагини гўрармандон, ундай бўлса, ўзингни пок қилиб гал, дади. Сўнг Қорахон даҳлиза чиқиб, ўн ботмонлиқ силобчани сува дўлдириб, мўрчага ўтди. Шунда Ойсултон оғасини ёдлаб бир шеър айтди:

ОҒАМ СЕНИ (Шо кўчди туркманча)

Ёвуз гун тушди бошим,
Ёд этайин оғам сани.
Душманим галди қошима,
Ёд этайин оғам сани.

Ғанимим маст бўлиб галди,
Юрагу бағрим эзилди,
Билмам на қисмат ёзилди,
Ёд этайин оғам сани.

Зор йиғласам ишим битмас,
Ҳеч ким насиҳатим тутмас,

Ман ночорман, гучим етмас,
Ёд этайин оғам сани.

Энди душман галар бўлди,
Жона ўтлар солар бўлди,
Зўриқ билан олар бўлди,
Ёд этайин оғам сани.

Ойсултон бўлди бечора,
Юраги-бағри садпора,
Бахтима ёзилмиш қора,
Ёд этайин оғам сани.

Йиқилди айвону тахтим,
Энди қаро бўлди бахтим,
Ойсултон дер ўлар вақтим,
Ёд этайин оғам сани.

Ўлганингни душман билди,
Эгасиз юртингга галди,
Элни қирди бағрим тилди,
Ёд этайин оғам сани.

Гўрўғли Қорахонни мўрчаға ўтганини гўриб, аста изиннан гирди. Қорахонни бирдан Гўрўғлиға гўззи тушди. Силобчани гўтариб Гўрўғлини калласина урди. Силобча қирқ бўлак бўлди. Гўрўғли ҳам қиличини орқасинда гизлаб галётир ади, бўйнингни чиққан ери шуми даб, гарилиб бир солди, Қорахонни боши жаҳаннамни бозорина исванд қидириб гетти. Гўрўғли улли бир иш атган бўлиб, гарилиб бир-бир босиб долона чиқди. Қараса Қорахонни қирқ йигити шароб ичиб, алжишиб ўтирибдилар. Гўрўғли бир замонда қирқисини ҳам қиличдан ўтказиб, Ойсултонни алдина бориб бир шеър айтди:

УСТИНА (Илғор I)

Галинг томошо устина,
Бу геча саваш устина,
Якка гирибман майдона,
Шамшир урдим бош устина.

Барзангини уриб йиқдим,
Қилич уриб қонин дўкдим,
Қирқ йигита қилич тортдим,
Бош касилар лош устина.

Қорахон девни ўлдирдим,
Қизил юзини сўлдирдим,
Йигитларин барин қирдим,
Лош қорилда лош устина.

Саваш қилдим якка-якка,
Душманни қўйдим ҳалакка,
Озор етмади малакка,
Ойсултон қардош устина.

Маст бўлиб шароблар ичдим,
Гирдим ғанима учрашдим,
Дарё бўлиб дўлиб-дошдим,
Лош қўшилди лош устина.

Гўрўғли атган ишларини Ойсултона гўрсатиб борётирса ҳовлини тўринда бир чуқолаққа гириб, устина човут-чорқани ёпиб, Сафар кўса ётибди. Эй Сафар оға, нишатиб¹ ётибсан? — дади Гўрўғли. Шу вақтгача сан

¹ Нишатиб — нима иш қилиб.

бир мушда гизланиб ётқоннан кейин бизлар нишатали, дади Сафар қўса. Гўрўғли билан Сафар маҳрамни овозларини эшитиб, бошқа йигитлар ҳам ёриқ-дўшиклардан чиқиб Гўрўғлини даваракина тўпландилар. Гўрўғли йигитларини урушга тайёрлаб, отларини зартанг-забартанг эгарлаб, ўқ-ёйларини бўйнина осиб, Қорахонни гирган дарвозасиннан отилиб чиқиб, дўғри Қорахоннинг йиғини устина от қўйиб урушни бошлаб юбордилар. Шу урушда ўн икки гун уришдилар. Гўрўғлининг ўн икки йигити асир тушди. Гўрўғли ўттиз йигити билан бир тоғни устина чиқиб, ўз-ўзига кўнгил бериб, бир шеър айтди:

САБР АЙЛА
(Раҳм айла)

Эриди тоғларни қори,
Инжилма кўнглим сабр айла.
На гул қолар на гулзори,
Инжилма кўнглим сабр айла.

На тоғ қолур на дош қолур,
На қурт қолур, на қуш қолур,
Охир бу дунё бўш қолур,
Инжилма кўнглим сабр айла.

Гўч йигитлар шароб ичар,
Муханнас ўлимнан қочар,
Мард майдонда қонлар сочар,
Инжилма кўнглим сабр айла.

Муханнас қалқон гўтармас,
Ўқин бу доға етирмас,
Минг қайғи бир иш битирмас,
Инжилма кўнглим сабр айла.

Гўрўғлибек май ичарсан,
Нечун ўлимнан қочарсан,
Охир бир гун ер қучарсан,
Инжилма кўнглим сабр айла.

Гўрўғли бу сўзни тамом қилганнан кейин айтдики, эй гўч йигитлар, ўн йигитни душманни алина бариб, Чанглибела бориб, эркак номини гўтариб юриб бўлмас, даб йигитларина маслаҳат солиб, бир сўз айтди:

БЎЛДИ
(Ширвоний I)

Гўч йигитлар, бар маслаҳат,
Бугун саваш ёмон бўлди.
Лашкар галиб устимиза,
Қутулмоқлик гумон бўлди.

Чамлибела тушмам йўла,
Душман изғир ўнгу-сўла,
Ўн йигитим тушди қўла,
Бир беобрў нишон бўлди.

Майдона гирганда мастам,
Ғаним гўрсам забардастам,
Тоймасбегим билан Рустам,
Қўли боғли ҳайрон бўлди.

Гўч йигитлар обрў топар,
Кимни санчиб, кимни йиқар,
Гўрўғлибек тинмай чопар,
Беклар охир замон бўлди.

Гўрўғли бу сўзни айтиб бўлганнан кейин ўттиз йигити билан йиғинни ўттиз жойиннан ёриб гирди, шу тўс-тўпалонда Қорахонни саркардасини калласини олиб, ўн йигитни бўшатиб, қайтадан тало-тўп бошладилар. Душман на иш атарини билмасдан, тўрт тарафа доғиб гетди. Шунда Гўрўғли қайнаб-жўшиб, сийнасини баланд гўтариб, олҳо-ол, сурҳо-сур атиб, йигитларина қараб бир шеър айтди:

КЎНГЛИМ МАНИ

(Илғор I)

Эй ёронлар мусулмонлар,
Замон истар кўнглим мани.
Ёлғончи фоний дунёда,
Обрў истар кўнглим мани.

Хабар олдим яқин-дошдан,
Қайтманам ўн ила бешдан,
То ўлинча золим бошдан,
Ғавғо истар кўнглим мани.

Хабар олдим мард кантидан,
Омон қайтдим Дарбандидан,
Ўлгунча аҳли мардидан,
Мадад истар кўнглим мани.

Бу фонийга галган гечар,
Мард бўлган ўз йўлин очар,
Гўрўғлибек ўрнинг ўчар,
Зурёд истар кўнглим мани.

Бу сўзларни айтиб тамом қилганнан кейин Гўрўғли Қорахонни йиғинини йигитлари билан қувиб ўзларини юртина олиб бориб, бир неча вақтдан сўнг Сейистон вилоятига қайтиб галдилар. Сейистонда тартиб ўрнатиб, ўзидан одам қўйиб, Ойсултонни хазина-дафинаси билан кўчириб, Чанглибел вилоятига соғ-саломат галиб тушдилар. Бир ничча замонлар ўтгандан кейин Гўрўғли Оға Юнус Паризодга айтди: сан Ойсултонга айт, боши бўш юргани яхшимас, кимни хохласа тўй қилиб бераман, дади.

Оға Юнус пари бу сўзни Ойсултона етказди. Шунда Ойсултон жавоб айтдики, агар Гўрўғли оғам шундай деган бўлса, ман Авазхонни хохлийман, дади. Бундан Гўрўғлини ҳам вақти хуш бўлиб, Ойсултонни Авазхона уч гежа-гундуз тўй қилиб бариб, уларга қараб, қайнаб-жўшиб бир шеър айтди:

БЎЛСИН

(Нолиш III)

Ойсултоним сургил даврон,
Тўйлар санга муво бўлсин.
Зарли — ҳилли қўшки айвон,
Уйлар санга раво бўлсин.

Тамом асбобинг шай атиб,
Ғамгин кўнглингни шод атиб,
Уч гежа-гундуз тўй атиб,
Тўйлар санго раво бўлсин.

Ўлгандир оғанг Базирён,
Анинг учун чакма афғон,
Бу дунёнинг сўнги вайрон,
Анга имон ҳамро бўлсин.

Гўрўғли дер асли зотим,
Ўлгунча ўчмасин одим,
Бўлмади мани зурёдим,
Дастгир сиза худо бўлсин.

Базирён достонининг таърифи ва тавсифлари шундан иборат. Эшитганларингиз учун раҳмат.

ХИРМОНДАЛИ

Қадим ўтган замонда Рум вилоятинда, Арслонбой деян бир бой бор ади. Арслонбойни бойлиқи едди подшони хазинасиннан кам амас ади. Аммо, лекин бир етмасчилики ўғилдан, қиздан ном-нишона йўқ ади. Бир гуни Арслонбой ёшини ҳисоблаб гўрса, 50 дан ўтиб 60 га етиб қолибди. Шунда Арслонбой ман дунёдан бефарзанд ўтадовун¹ бўлдим гарак даб, кўп хафа бўлди. Орадан ойлар ўтди, йиллар ўтди, Арслонбойни аёлини қўйнинда ҳомила пайдо бўлди. Дўққиз ой, дўққиз гун, дўққиз соат ўтиб унинг бир қизи бўлди. Арслонбой айтди, ман ўғил дилағ дилаб юривадим, бу ҳам иқболимда қиз бўлди. Аммо, лекин ман фарзандсизлик зорини кўп чакдим. Шунинг учун ўғил ўрнида гўриб юраварин даб, қўйлар сўйдириб, эл-элотни чақириб, едди гежа-гундуз тўй-томошо барди. От чоптирди, олтин қовоқ оттирди² гўраш тутирди, нон дегана нон барди, дўн дегана дўн барди. Оно орадан йиллар-ойлар ўтиб, Хирмондали 16-17 ёшга етди. Шунда кўна дузгун³, ўзингиза маълум. Арслонбойни Хирмондалини ўғил ўрнида гўриб юрганлиги бўлмади. Савап, чор тарапдан совчилар галаварди, қизингни биза галинликка барасан, дап. Арслонбой айтди: ёлғиз фарзандим кўнглина қарийман деянда, қизни ўзи отасини ёнина галиб, ота мани кўнглимдагини гўзлидовун⁴ бўлсангиз, ман ҳар-бир газиб юрган солпи оёқ⁵ йигитлара муносиб ёр амасман, дади. Отарман, чопарман, ботир гўч йигит бўлсин. Бахшилиқдан ховори бўлсин айтишсин, мани енгсин. Полвонлиқдан ховори бўлсин, тутишсин мани йиқсин, дади. Қани қизим ву кунглингдаги йигитни ман нердан топаман, дади. Яхши-ёмонимни алаштирмасанг⁶ ўзим топарман, дади қиз. Яхши-ёмонингни алаштирмасман даб, тархонлик⁷ дафтарини қизини қўлига варди.

Қиз отасини хазинасини ёрисини бўлиб олиб, 360 чорвоқ солдирди. Ичинда кўшк, сарой 360 ҳам каниз тутдирди. Ҳамма ишлар жойма-жой бўлгоннан кейин, эла жарчи юбараварди: кимда-ким мани айтишиб енгса, тутишиб йиқса шу йигитга тожи-тахтим, ганжи-хазинам, 360 чарвоғим, канизим-паназим ҳаммасини қўшиб бораман, даб. Оно, у ер бу ердан бир гежани ҳам совуб⁸ билмин юриган бахшилар бўлса ҳам галди, шу қизни айтишиб бир енгиб бўлмасми акан, даб. Думли-душдан галиб айтишдилар. Оно кичкинароқ тўйларда ушоқ-тушак⁹ йигитларни йиқиб, ўзини полвон санаб юриган йигитлар бўлса ҳам галди, шу қизни бир ёқосиннан тутиб ўлсак ҳам армонимиз йўқ, борди-галди дизини ера дейдиравўлсак бахтимизни галгани, даб. Булар ҳам чор тарафдан галиб тутишдилар. Иш қилиб уч йилни ичинда 300 бахши 60 полвон майдоннан бош эгиб чиқиб гетти. Бахшилар бўлса галди айтишди енгилди. полвонлар тутишди йиқилди. Қайтиб марака-мейдон ўртасина бахши, полвон галмаганиннан кейин, Хирмондали Қурондозларни, мунажжимларни чақириб айтдики: ман эл ичинда айтишиб енггана, тутишиб йиққана бораман даб вада атган адим. Ўзига ишонган бахшилар бўлса, галди айтишди енгилди, полвонлар бўлса, тутишди йиқилди. Инди мани белимнан тутиб гўраш тутадовун полвон, ўнгима ўтиб соз-сўз айтишажоқ бахши борми? ё ман дунёдан ёлғиз ўтиб гетавараманми? дади. Қурондоз-мунажжимлар ичида айтди: мунга палонкас муносиб дасак, чоқиртириб галса, айтишар енггар, тутишар йиқар, ноҳақ бировни, бегуноҳ одамни қонина қолармиз, даб дуриб, мунга бир бошқа солгини барали даб, Биви¹⁰ санга палон жойда бизларни бир устозимиз бор, магарам¹¹, той галадовун йигитни

¹ Ўтадовун — ўтадиган.

² Олтин қовоқ — нишон (мишень).

³ Кўна дузгун — эскидан йиғилган, тузилган.

⁴ Гўзлидовун — кўзлайдиган.

⁵ Солпи оёқ — оғзидагини олдирадиган маъносида.

⁶ Алаштирмасанг — айбга буюрмасанг, айбситмасанг.

⁷ Тархонлик — дахлсизлик ёрлиғи.

⁸ Совуб — ўтказиб, хизматини қилиб.

⁹ Ушоқ — тўшак, майда-чуйда.

¹⁰ Биви — биби, хоним.

¹¹ Магарам — агарда.

топиб барса шу барар, дадилар. Хирмондали бир махрам канизини кўлина хат бариб, 100 тиллони ҳам кўшиб, шу кампира бориб галмасанг бўлмийди, дади. Оно каниз олд атакини тишлаб, орт атакини ушлаб, бивисини вахтини хўшлаб, гўтараварди ўкчани, нердасан кампир, даб. Бир тўхтамасдан кампирникина бориб хатин барди. Кампир хатни ўқиб гўриб ўйланиб ўтирди. Каниз муни ўйланганини гўриб, Хирмондали бариб юбарган 100 тиллони кампирни атакина ташлади. Оно танггани гўргандан кейин кампир сакраб ўрниннан туриб, каниз билан бирга қайтаварди. Галдидон қани қизим на хазматинг вор ади? дади. Эй сани билан ана-қиз бўложоқман, дади. Ана қиз бўлажак бўлсанг кўнгши¹ элотда мангдин қарри йўқми? дади. Сани бошқа дардинг вор, айтавар, дади. Санга очиқини айтсам, манга бир ботир гўч йигит тўвиб барасан, айтишсин мани енгсин, тутишсин йиқсин. Шунга бир кўмак² атарсан даб сани чақирдим, дади. Қани ву айтқан йигитинг берларда йўқ, аммо, лекин муннан олтмиш гунлик йўлда Чордоғли-Чандибел деган бир юрт бор, шунда бир йигит бор, магарам санга той галса шу галар, дади. Момо шуни ўзинг бориб олиб галиб бармасанг бўлмас даб, Хирмондали момосини алдинда яна 100 тиллони қўйиб унга қараб айтиб дурғон сўзи:

*Чанди белда Гўрўғлиға,
Бор-да кампиржон хабар бар.
Асли гўччоқ бек ўғлина,
Борда моможон хабар бар.*

ХАБАР БАР (Шо кўчди)

М.М. ♩ = 76

Чан-ди бел-да Гўр-ўғ-ли-ға, бор-да кам-пиржон ха-бар бар. Асли гўч-чоқ бек ўғ-ли-на,
бор-да мо-можон ха-бар бар борда мо-можон ха-бар бар (эй).

¹ Кўнгиши — қўшни.

² Кўмак — ёрдам.

Дилагинг-ни барсин ол-ло, чун-ки эъ-ти-қодинг вал-ло, я-на бе-рар-ман юз тил-ло,

борда кампиржон ха-бар бар борда кампиржон ха-бар бар.

Рум шаҳри била Чан-ди-бел, о-ра-си не-ча ой-лик йўл, Ҳар ер-да газма бемангзил,

борда кам-пир-жон ха-бар бар бор-да кам-пир-жон ха-бар бар.

Хир-мон-да-ли дер-лар би-за, а-на ё- шинг етсин

ю-за, Эъ-ти-қо-дим дадим си-за, борда кам-пиржон ха-бар бар борда кам-пиржон

ха-бар бар

Чанди белда Гүрүғлиға,
Бор-да кампиржон хабар бар.
Асли гүччоқ бек ўғлина,
Бор-да моможон хабар бар.

Дилагингни барсин олло,
Чунки эътиқодинг валло,
Яна барарман юз тилло,
Бор-да кампиржон хабар бар.

Рум шаҳри била Чанди-бел,
Ораси неча ойлик йўл,
Ҳар ерда газма бемангзил,
Бор-да кампиржон хабар бар.

Хирмондали дерлар биза,
Ана ёшинг етсин юза,
Эътиқодим дадим сиза,
Бор-да кампиржон хабар бар.

дади. Қизим, ман инди бориб галадовун бўлсам, салтанг-султанг¹ отингда гетиб билмийман. Манга бир тулпор тўвиб барасан дади. Қани инди уни нердан топдик деганда, кампир айтди, кимни йилқиси минг дона вўлса шуларни ичинда бир тулпор бўлади, дади. Оно вуни кишидан сўрамидовун зот акан даб, Арслонбойни йилқилари минг яримдан ортиқ ади, ичиннан бир тулпорни топиб, устина бир хуржунни ҳам ташаб, гўззини гаракли анжомлар билан дўлдириб, момо йўлинг оқ бўлғай даб узатиб юбарди. Оно момо йўлда гетаварсин, индиги сўзни Гүрүғлидан эшитинг: Гүрүғли Фиротни қирқ гун боқува қўйиб, қирқ бирланжи гуни эрта ериннан туриб, чой-чўракдан ёзилишиб, шу гун бир ишим чиқмасми акан? даб. Фиротни қашиштириб, сийлаштириб-сийпалаштириб, эгар қўйин даб дурғанда ангсасиннан² бир кампир галиб салом бариб дураварди. Қани кампиржон на хўш-хавор тўвиб галдинг? бар ховорингни деянда, Кампирни Гүрүғлиға қараб айтиб дурган сўзи:

*Рум шаҳринда бир қиз сиза,
Гүрүғлибек галсин дийди.
Арзи ҳолин баён айлаб,
Галиб мани олсин дийди.*

ГАЛСИН ДИЙДИ (Туркманча шо кўчди)

М.М. ♩ = 76

1. Рум шаҳрин-да бир қиз си-за, Гүр-ўғ-ли-бек гал-син

дий-ди. Ар-зи ҳо-лин ба-ён ай-лаб, (до-дей) га-либ ма-ни ол-син дий-ди. га-либ ма-

ни ол-син дий-ди га-либ ма-ни ол-син дий-ди (ей)

¹ Салтанг-султанг — зўрға юрадиган.

² Ангсасиннан — орқасидан.

(Ой) 2. Каломда бор- дур хатла-ри, (ей) таб-ла-да а- раб от-ла-ри, (ей)

ў-зи га- либ йи-гит-ла-ри, таълим билан қолсин дий-ди га-либ ма-

ни ол-син дей-ди (ей)

3. Ўл-кан-гиз Чамбил э-ли-дур,
4. Га-либ из- затимни гўр-син,

газганинг ҳақ-ни йў-ли-дур, пи-рин-гиз у-луғ А-ли-дур, Али даст-гир бўлсин дий-ди.
ен-гиб бил-са дав-рон сур-син, кампиржо-на жувоб бар-син, сарпойини олсин дий-ди.

Али даст-гир бўлсин дий-ди (ей)
га-либ ма-ни ол-син дий-ди (ей)

1. Рум шаҳринда бир қиз сиза,
Гўрўғлибек галсин дийди.
Арзи ҳолин баён айлаб,
Галиб мани олсин дийди.

2. Ўлкангиз Чамбил элидур,
Газганинг ҳақни йўлидур,
Пирингиз улуғ Алидур,
Али дастгир бўлсин дийди.

3. Каломда бордур хатлари,
Таблада араб отлари,
Ўзи галиб йигитлари,
Таълим билан қолсин дийди.

4. Галиб иззатимни гўрсин,
Енгиб билса даврон сурсин,
Кампиржона жувоб барсин,
Сарпойини олсин дийди.

даб кампир Гўрўғлидан ҳам бир нима таъма атди. Гўрўғли айтди: кампиржон яхши хўш-хавор билан галган акансан, лекин мани изим ёлғиз, шунинг учун сан гетаварсанг, сани изингчалли ву ён, бу ёнимни саранжомлаб етиб бораман, дади. Шунда кампир на дийди: йўқ, Гўрўғли султон санга шу саломномани баён қилгон вахтимда илоҳийдан бир гуч-қувват галди, дади. Шу бодингта борсанг қизни айтишсанг енгасан, тутишсанг йиқасан, бир оврей билан қайтиб галасан. Йўқ маннан қолсанг билиб дурипман Оға Юнус Паризод ёнина гиражаксан, гўззина-гўззинг тушади, дилингнан забонинг гетади. Бир оғиз гаплашасан белингнан қувватинг гетади, кейин ҳо бор, ҳо борма орёнини¹ ўзинг биласан, дади. Гўрўғли кампирни бир нима таъма атиб дурганини билиб, атакина сономасдан уч ҳовуч тангга ташади. Кампир айтди: Гўрўғли султон ман санга бўложоқ гапни айтдим, инди борсанг ҳам ўзинг биласан, бормасанг ҳам ўзинг биласан, даб тулпорини бошини Рум шаҳрина қараб буриб, учиб бадар гетти. Оно Гўрўғли ичон гирди, Паризодни гўрди. Гўрўғлини вахти хўш, кейпи чоғ. Қани Гўрўғли сан бугун ҳар гункига ўхшамийсан, на хўш хавор тўвиб галдинг деянда, Гўрўғли Хирмондалидан галган саломномани баён қилиб, Паризода қараб айтиб бурғон сўзи:

*Арзимни эшитгил сан Паризодим,
Биза севар ёрдан салом галибди.
Ўзина сиғиндим эшитсин додим,
Биза арка ёрдан салом галибди.*

САЛОМ ГАЛИБДИ

(Кўр қиз)

М.М. ♩ = 104-108

Арзимни э- шитгил сан Па-ри-зо-дим,
2. Ў-та бил-мам о-ла тоғнинг қо-рин-нан,

би-за се-вар
оқ ю-зин-да

¹ Орёнини — нариёғини.

ёр-дан са-лом га-либ-ди (ей)
қўша-қўша хо-лин-нан,

Ў-зи-на си-гиндим эшитсин до-дим, биза бир ар-
Арслонбойнинг қизи Хирмон-далидан, биза дали

кадин салом галибди (ей) Оҳ ёр (эй) одингнан
қиздан салом галибди (ей) Оҳ ёр (эй) одингнан

Са-ло-ми гал-ган сўнг бормасам бўл-мас, муборак жа-

молин гўрмасам бўл-мас,

қизил гулларин-нан термасам бўлмас, Биза севар

ёр-дан са-лом га-либ-ди оҳ ёр (ей) жо-нинг-нан

Ман гетарман гет-ма-сима гумон йўқ, Ғўч йигита яхшилик бор ёмон йўқ,

Бу ўл-ка-да о-нинг ка-би жа-нон йўқ, биза севар ёр-дан са-лом га-либ-ди. (оҳ ёр эй)

о-динг-нан

(ой)

Гўрўғлибек ўзи галсин дейибдур (эй)
Ўзи галиб мани олсин дейибдур (эй)

де-йиб-дур

Уч юз олтмиш калла касиб қў-йиб-дур, Биза бир аркадин салом га-либ-ди.

галибдур (эй) галибдур

Арзимни эшитгил сан Паризодим,
Биза севар ёрдан салом галибди.
Ўзина сиғиндим эшитсин додим,
Биза арка ёрдам салом галибди.

Ўта билмам ола тоғнинг қориннан,
Оқ юзинда қўша-қўша холиннан,
Арслонбойнинг қизи Хирмондалидан,
Биза Дали қиздан салом галибди.

Саломи галган сўнг бормасам бўлмас,
Муборак жамолин гўрмасам бўлмас,
Қизил гуллариннан термасам бўлмас,
Биза севар ёрдан салом галибди.

Ман гетарман гетмасима гумон йўқ,
Гўч йигита яхшилик бор ёмон йўқ,
Бу ўлкада онинг каби жанон йўқ,
Биза севар ёрдан салом галибди.

Гүрүҗлибек ўзи галсин дейибдур,
 Ўзи галиб мани олсин дейибдур,
 Уч юз олтмиш калла касиб қўйибдур,
 Биза бир аркадин салом галибди.

дади. Паризод айтдики: эй Гүрүҗли султон, ё хоннан, ё сипойидан галган ховор амас акан, ўзи бир қиз боладан галган ховор акан, уни учун бера гирмак нага гарак ади, мани билан генгашмак нага гарак ади. Хамма бўложоқ гапни санга кампир айтқон акан шу саломномани апкалган кампир билан бирга гетавармапсан, дади. Инди на бўлса ман билан гаплашдинг гетма, агар гетсанг уч юз олтмиш биринчи калла саники бўлади, даб Паризод Гүрүҗлига қайтарув бариб, маслаҳат солиб айтиб дурган сўзи:

*Ҳаромийлик ғўч йигита ярашмас,
 Олсанг насиҳатим гетма Гүрүҗли.
 У қонхўр қиз аҳволингга қарашмас,
 Олсанг насиҳатим гетма Гүрүҗли.*

ГЕТМА ГҮРҲҒЛИ

(Гуландом)

М.М. ♩. = 92-96

Ха-ро-мий-лик ғўч йи- ги- та я-раш- мас, ол-санг на-си-
 У қон-хўр қиз аҳ-во-линг-га қа-раш- мас, ол-санг на-си-

ҳа-тим гет-ма Гўр-ўғ-ли.
 ҳа-тим гет-ма Гўр-ўғ-ли.

Уч юз олтмиш бахши, пол-вон бо- рон-дур,
Ай-ти-шиб, ту-ти-шиб ба-ри ў- лан- дур,

Ин-ди-ки о- мо-нат сан-га қо-лан- дур, ол-санг на-си- ҳа-тим гет-ма

Гўр-ўғ-ли.

Муннан борсанг шаҳ-ри Бўс-тон бо-риб гет, Ҳақ ё- ди-ни

ю-ра-гинг-га со- либ гет, О-шиқ Ой-дин Пир-дан ду- о о- либ гет,

ол-санг на-си- ҳа-тим гет-ма Гўр-ўғ-ли.

О-ға Ю-нус
Ха-ро-мий-лик

гет-ма де-йиб зор йиг- лар
ғұч йи-гит-ни хұр ай- лар,

Бо-сар йи-қар

кенг жа-қон-ни тор ай- лар, ол-санг на-си- қа-тим гет-ма Гўр-ўғ-лим.

Тезлаштириб

Харомийлик гўч йигита ярашмас,
Олсанг насиҳатим гетма Гўрўғли.
У қонхўр қиз аҳволингга қарашмас,
Олсанг насиҳатим гетма Гўрўғли.

Уч юз олтмиш бахши, полвон борондур,
Айтишиб, тутишиб бари ўландур,
Индики омонат санга қоландур,
Олсанг насиҳатим гетма Гўрўғли.

Муннан борсанг шаҳри Бўстон бориб гет,
Ҳақ ёдини юрагингга солиб гет,
Ошиқ Ойдин Пирдан дуо олиб гет,
Олсанг насиҳатим гетма Гўрўғли.

Оға Юнус гетма дейиб зор йиғлар,
Харомийлик гўч йигитни хўр айлар,
Босар йиқар кенг жаҳонни тор айлар,
Олсанг насиҳатим гетма Гўрўғли.

дади. Гўрўғли айтди: эй Паризод, бир қиз бола мани одим учун, оврейим учун олтмиш гунлик йўлдан саломнома юборсаю ман унга бормин қолсам, мунинг ёли номардчилик ер юзинда бўлмас, дади. Ҳар қачон гўч йигита яхшилик бўлади ёмонлиқ бўлмайди, ўзи мани юбармак санга ёқмин дурибди билиб дурибман, дади. Паризодни сўзина қулоқ осмасдан дешон чиқиб Фиротни ёнина борса кампир нерда биров нерда. Қани шум кампир, сан гетавар қани, сани изингнан етиб бўлмасми акан? даб, Фиротни эгарлаб, юганлаб, жуп айилни ҳам маҳкамлаб, босди Фирота қамчини, мастда ақл йўқ деганларидин қирқ гун боқувда дурған Фирот оғзиннан кўпик сочиб, ерни танобини тортиб борётгир-да. Ҳали етарман, инди етарман, етмак нерда, биров нерда. Кампирни изи кам-кам кўналиб бораварди.

Оно кампир Гўрўғлидан уч гун аввал борди. Галиб салом алик аткандан кейин, Хирмондали сўради: қани момо бордингми? бордим. Галдингми? галдим. Гўрўғлини гўрдингми? гўрдим. Ничик йигит акан? шу айтқанимнан ҳам шойи юқори акан, дади. Аса вуни қадди қоматини бир таъриф ат, ўз гўзим билан гўргандин бўлин, ман қистониб ўтирибман дади. Санга қизим Гўрўғлини таъриф атсам: ёгиннласроқдан галган чигилласироқ¹, ёгинниси оштахтадин, билаклари дигирдин², бўйинлари кундадин³, ўзи ҳам ўрта бўйлироқ, саққоллари катман саққол, бурутлари⁴ товланиб-товланиб осмона қараб қайтиб дурғон, юзларина полов суви барилгандин, иш қилиб сани кўнглингдаги йигит шу қизим. Агар насибанг қўшилиб сани олақўйса, сан ҳам унга борақўйсанг, шу бир мўми-ҳожатингни чиқорожоқ йигит акан, дади. Ву айтқанинг дўғри бўладувин бўлса момо, ман уч юз олтмишини калласини касиб мап⁵ топмадим, дади. Гўрўғли галса айтишмоқни ҳам қўяман, тутишмоқни ҳам қўяман, арк-ихтиёрни бариб ўтиравараман, дади. Қизим нишатсанг ўзинг биласан, ёнқи, геткан вахтимда айткан бир сўзинг бор ади, яна барарман юз тилло, давадинг. Агар шуни барсанг ман инди қайтсам, дади. Момо ву вада қилғон юз тиллони оласан. Лекин, айтқанинг дўғри вўладовун бўлса, бир ботир гўч йигит акан, манам ўн едди, ўн саккиз ёша чиққанчалли танамни бурга чақмасдан, бировдан даkki гўрмасдан ўсган қизман. Гўрўғли галса гаппимиз жуп тушиб гетса гетти, борди-галди тоқ тушиб гетса санингдин бир қарри гарақ вўлиб қолади, дади. Вунингдин вўлманг, мунингдин вўлманг, даб маслаҳат вармака, дади. Хирмонжон қизим, ўзима муносиб бир йигит тўвиб бар дадинг, тўвиб бардимми? бардим. Олиб галиб бар дадинг, қарри ҳолима бориб олиб галиб бардим. Инди ман сани алингнан тутиб, уни алиннан тутиб иккингни қужоқлаштириб бир кўрпага солиб гетиб билмийман, дади. Орёнда⁶ тоқ

¹ Ёгилласироқдан галган чигилласроқ — кенг елкали, чайир.

² Дигир — жувозни ўқи.

³ Кунда — омочни йўгон жойи маъносида.

⁴ Бурутлари — мўйловлари.

⁵ Мап — фойда.

⁶ Орёнда — нариёғида.

тушасанми? жуп тушасанми? ўзинг биласан, дади. Эй момо гапни касдинг, олло ёринг вўлсин даб, юз тиллони вариб, момосини узатди. Оно Хирмондали момодан бу сўзни эшитгандан кейин, вахти хўш бўлиб, канизлара боғни ичини сийдириб, супуртириб, ҳовузни даваракларина сувлони сапдириб, боғни дорвазасиначалли ғоли-гиламларни поёндоз қилиб дўшатиб, ҳамма канизларина жувоб бариб, биргина сирдош маҳрам канизини опқолиб, ҳовузни бўйинда ўзи ҳам бир камсиз гийиниб ўтираварди, Гўрўғлини галишини кутиб. Оно Гўрўғли ҳам галаётир, бу қиз мани олтмиш гунлик йўлдан чақиртириб олётир, бир чақирим, икки чақирим йўлима чиқиб дурмасми акан? даб. Боғни дорвазасина галинчалли мунӣ ўнггина чиққан одам бўлғони йўқ. Оно дорвазани Фирота қоқтириб очиб ичон гириб гетаварди, гиламни усти билан Фиротни қўйибаварди. Фирот ўтган жойи потти-палак бўлиб учиб гетиб борётир. Узоқдан мунӣ гўрган Хирмондали айтди: Ўзи бахтим галмаган акан-ов. Бўлмаса бу ҳам икки одам салом барса учинчисини саломини гўтаравулмидовун енгил калла жилли ўхшийдиёв, дади. Агар ман борсам мани ҳам уриб ўлдиар бу, дади. Қори галиб ёнбош бурилиб ўтирғон ади. Узоқдан бод олиб галган Фирот жиловини чактирмасдан қизни дўғрисина галиб, ҳовузни даварагини дўққиз ойланиб зўрдан ҳо онувиндин ерда тўхтаб салом йўқ, алик йўқ орқадан дуторини қоқиб олиб, жиловни эгарни қошина илдириб, қиздан сув сўраган киши вўлиб бир сўз айтди (иккисини савол жавоби):

*Сув бўйинда дурган гўзал,
Нозли бир сув бар ичали.
Тар хиноли қўлларингнан,
Қиз, жувон сув бар ичали.*

СУВ БАР ИЧАЛИ

(Илғор I)

М.М. ♩ = 132

Сув бўйин-да дур-ган гў-зал,
ноз-ли бир сув бар и-ча-ли. Тар хи-но-ли қўл-ла-ринг-нан,

қыз, жу-вон сув бар и- ча- ли. қыз, жу-вон сув бар и- ча- ли

Хо-вуз бў- йин- да хайр бўл- мас,

Туш ў-зинг сув- дан и-ча- вар.

Ҳар тул-ки, ша- ғал Шер ўл- мас,

туш ў-зинг сув- дан и- ча- вар.

Ал-му-дом Дар- банд сақ-ла-дим,
Су-вим-ни бар- ма-рам ё- та,

ў-йин-га ўз- ни чоғ-ла-дим,
сан-нингдек кўп-дур дун-ё-да,

сангингдек гў- зал йўқ- ла- дим, ноз- ли бир сув бар и-ча- ли.
зо-тинг турк-ман ҳар- зом- зо- да, туш ў-зинг сув- дан и-ча- вар.

(Хой)

О-ла доғ-дан о- ша бил-мам,

Ға-ним гўр-сам жў- ша бил- мам, ман бир хас- та ту- ша бил- мам,

Ноз- ли бир сув бар и- ча- ли.

О-шиғ бўл-ғон

қон-дан ў- тар,

ё-ри-нинг чап

бе- лин ту- тар, хас-та о- дам уй- да ё- тар, туш ў- зинг сув-

дан и- ча- вар.

Гўр-ўғ-ли гал- дим мас-то- на,

ам-сам ла- бинг қо- на қо- на, ноз-ли ёр эт- ма ба- ҳо- на,

Гул Хир-мон сув бар и- ча- ли.
ноз- ли бар сув бар и- ча- ли.

Би-за Хир-мон-да-ли дер-лар, Э-тинг-ни хом-
Ик-ки гўз-зинг-ни ў-яр-лар,

лай е-яр-лар, дур-ма бу ер-дан қо-ча-вар.
туш ў-зинг сув-дан и-ча-вар.

Г. Сув бўйинда дурган гўзал,
Нозли бир сув бар ичали.
Тар хиноли қўллари-нгнан,
Қиз, жувон сув бар ичали.

Г. Алмудом Дарбанд сақладим,
Ўйинга ўзни чоғладим,
Сангингдек гўзал йўқладим,
Нозли бир сув бар ичали.

Г. Ола доғдан оша билмам,
Ғаним гўрсам жўша билмам,
Ман бир хаста туша билмам,
Нозли бир сув бар ичали.

Г. Гўрўғли галдим мастона,
Амсам лабинг қона-қона,
Нозли ёр этма баҳона,
Гул Хирмон сув бар ичали.

Х. Ховуз бўйинда хайр бўлмас,
Туш ўзинг сувдан ичавар.
Ҳар тулки, шағал Шер ўлмас,
Туш ўзинг сувдан ичавар.

Х. Сувимни бармарам ёта,
Сангингдек кўпдур дунёда,
Зотинг туркман яна бекзода,
Туш ўзинг сувдан ичавар.

Х. Ошиғ вўлғон қондан ўтар,
Ёрининг чап белин тутар,
Хаста одам уйда ётар,
Туш ўзинг сувдан ичавар.

Х. Биза Хирмондали дерлар,
Икки гўззингни ўярлар,
Этингни хомлай еярлар,
Дурма бу ердан қочавар.
Туш ўзинг сувдан ичавар.

дади. Оно айтишувда Гўрўғли енгилди. Қиз айтди: айтишқанда енгган кишимни, тутишқанда йиққан кишимни калласини олар адим. Лекин, муни олтмиш гунлик йўлдан одам ювариб чақиртириб олдим, шунинг учун меймон сийлови бўлсин, енгилганини билиб изина қайтиб гетаварар даб ўйлаб канизини чақирди дон, узоқ йўл юриб галган, чўллаган бўлса, чўллагандир,

шунга бир сув бар, дади. Каниз кумуш жомда сувдан аккалиб узатқан вахтинда, Гүрүғли қори галиб, қамчини дастаси билан шаранглатиб урибарди. жом бир ёна гетти, сув бир ёна гетти. Қиз айтди: инди ўзимни сув бармаганим учун муни қори галди. Ўзим ичадовун олтин пиёлада шунга бир сув барин даб, пиёлани аккалмак учун ўрниннан туриб қўшк томон бурилиб гетиб борёттирғон вахтинда, Гүрүғлига қизни бу атқан қилиғи қатти ботти. Ҳов бу қиз мани олтмиш гунлик йўлдан чақиртириб олиб, галдингми? йўқ. отдан тушсанг отни тутин йўқ, эй Гүрүғли сани ота-бовангга мерос амасми? чоповул солавармак, қиз олиб қочавармак, олиб бориб йигитлаина баравармак даб, шу хиёл билан қизни гўтариб отни алдина босиб опқочиб гетаман-қу даб хаёл атиб, изиннан бориб, белиннан тутиб ўзина қараб тортқан вахтинда, сирп¹ қиз қилт² атмади. Иккинчи газик³ тамоми гуч-қувватини бир ера йиғнаб, ўн саккиз ўрим сочини ҳам белина чўлғаб-чўлғаб тортқан вахтинда, ўн саккиз аршин галадовўн Фиротни туёқи бир ярим қарич ера гириб гетти. Оно Гүрүғлини бу атқан ишина Хирмондалини қори галиб, ўнгарилиб⁴ олавариб, Гүрүғлини Фиротни устиннан даст гўтариб, каллани устинда гир-гир айлантириб урди ерни юзина чакиб, ирғиб⁵ сийнаси минди. Санга яхшилик ярашмас акан, инди сани ўлдирмасам бўлмас даб, бўйнина ханжар қўйган вахтинда, Гүрүғли Хирмондалини тейинда ётқон еринда аввал қаҳ-қаҳ уриб бир гулди, изиннан ҳам оҳ тортиб йиғлади. Хирмондали айтди: ўзи устингда ажал мағалдак⁶ отиб дурибди, сан гуласан, изиннан ҳам йиғлийсан, мардми акан дасам номард акансан-ов, дади. Гүрүғли айтди: гулганимни бойиси, Гүрүғли ном қозониб, олмаган қалъам, чоповулламаган подшоҳим қолмади. Галиб-галиб бир ночорни тейинда ётқанима гулдим, дади. Йиғлаганимни бойиси, агар ҳозир мани ўлдирадовун бўлсанг, изимда оға даб йиғлаша иним, ота даб йиғлаша зурриёдим йўқ, рўвим гадо вўлиб қолиб гетиб борёттир, дади. Ночор киши амасми? гўззина жикқа ёш галиб кўнгли бўшаб дураварди. Яхши ман сани ўлдирмийман, меймон сийлоғ бўлсин. Лекин, ўлимнинг алдиннан гўззингга налар гўринган ади, шунга таъриф атиб бир сўз айтавўласанми? дади. Айтаман, дади Гүрүғли. Аласа⁷ айт, дади. Агар айтадовун бўлсам ман ўрнимнан турин, дади. Йўқ шу ётқан ерингда айт, дади. Ахир сан кўкракни оғзинда ўтирибсан, аса сал орроқ⁸ суйиш⁹ дади. Хирмондали тўрт бармоқ орроқ суйишди. Яна ҳам орроқ даб, Гүрүғлини ётқон еринда айтқон сўзи:

*Хўжа доғларнинг устинда,
Намли-намли қор гўринди.
Мани бу дали кўнглима,
Жаллод гўзли ёр гўринди.*

ГЎРИНДИ

Хў-жа доғ-лар-нинг ус-тин- да,

¹ Сирп — бақувват.

² Қилт атмади — қимир этмади.

³ Газик — марта, яна бир бора.

⁴ Ўнгарилиб — ўнгланиб.

⁵ Ирғиб — сакраб.

⁶ Мағалдак — умбалоқ.

⁷ Аласа — бўлмаса, йўқса.

⁸ Орроқ — нарироқ.

⁹ Суйиш — сурил.

нам-ли-нам-ли қор гў-рин-ди.

Ма-ни бу да-ли кўнг-ли-ма, жал-лод гўз-ли ёр гў-рин-ди. Гал-дим доғ-дан

о- ша- о-ша, кўп ер-лар- да ду- ша- ду-ша,

Ол-ма-дим ё-рим пан-ди-ни, Ам-ма-дим ла-бинг

қан-ди-ни, Чап рост-ли ё-қанг бан-ди-ни, очсам бир бо-зор гў-рин-ди.

Қи-йил-ган қа-лам қош-ла-ринг,

Пис-та да-хан диш-ла-ринг, ўн сак-киз ў-рим соч-ла-ринг, гў-ё зул-фи мор

гў-рин-ди.

Гўр-ўғ-ли дер ма-нам

ма-нам,

фо-ний ду-нё-да

маст га- зам,

Жа-фо-ю-жаб-ринг-

га ду- зам,

ду-нё гўз-га тор гў-рин-ди

ду-нё гўз-га тор гў-рин-ди

Хўжа доғларнинг устинда,
Намли-намли қор гўринди.
Мани бу дали кўнглима,
Жаллод гўзли ёр гўринди.

Олмадим ёрим пандини,
Аммадим лабинг қандини,
Чап ростли ёқанг бандини,
Очсам бир бозор гўринди.

Галдим доғдан оша-оша,
Кўп ерларда душа-душа,
Ёр сийнангда кўша-кўша,
Ал деймайан нор гўринди.

Қийилган қалам қошларинг,
Писта дахан дишларинг,
Ўн саккиз ўрим сочларинг,
Гўё зулфи мор гўринди.

Гўрўғли дер манам-манам,
Фоний дунёда маст газам,
Жафою-жабрингга дузам,
Дунё гўзга тор гўринди.

дади. Гүрүғлини бу сўзиннан кейин Хирмондали айтди: Гүрүғли султон инди сани ман ўлимдан озод қиламан. Қани мани таъриф атиб ҳам бир шеър айтавўласанми?¹ дади. Айтсам айтин дади, Гүрүғли. Оно бу сани таърифинг даб, Хирмондалига қараб айтқан сўзи:

*Бир сўзим бор нозли дилбар,
Айтсам санга дона-дона.
Ёр лабингдан бир бўса бар,
Амсам лабинг қона-қона.*

ҚОНА-ҚОНА

(Ширвоний I)

М.М. ♩. = 84

Бир сў-зим бор ноз-ли дил-бар,

айт-сам сан-га

до-на- до- на.

Ёр ла-бинг-дан бир бў- са бар,

ам-сам ла-бинг (ай)

қо- на-қо- на (ай)

я- на-қо- на (ей)

Гул-лар шо-ха-си- ни эг-ди

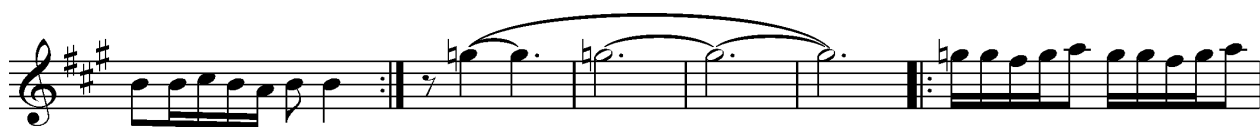
ё-рим рахмат ну-рин соч-ди,

ё-р сий-нанг-га сий-нам дей-ди,

¹ Айтавўласанми — айта оласанми?

қўйнинг жан-нат-дур гу- мо- на (ей, дол) гу- мо- на

(Хой)

Эр-лар га-лар (ей) эр-ма-ки-на (ей) жуп бў-са-лар (ей)

бар-ма-ки- на, ол-тин ю-зик (эй) бар- мо-қи-на (ей) ўт-лар сол-ди (ей)

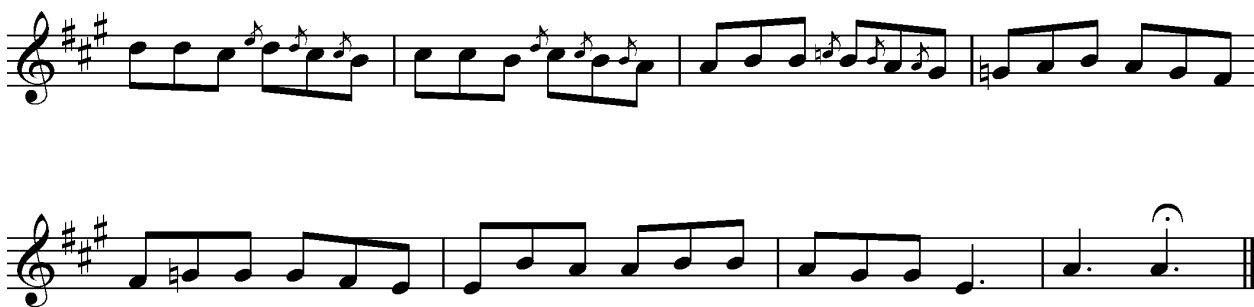
ши-рин жо-на (ей) я- на жо-на

(Ой) Гў-рўғ-ли-дур (эй) ма-нинг о-дим, Ҳақ-қа етсин (ей) чин фа-рё-дим,

бир бў-са бар па- ри-зо-дим, ам-сам ла-бинг қо-на-қо-на я- на қо-на

Бир сўзим бор нозли дилбар,
Айтсам санга дона-дона.
Ёр лабингдан бир бўса бар,
Амсам лабинг қона-қона.

Эрлар галар эрмакина,
Жуп бўсалар бармакина,
Олтин юзик бармоқина,
Ўтлар солди ширин жона.

Гуллар шохасини эгди.
Ёрим рахмат нурин сочди,
Ёр сийнангга сийнам дейди,
Қўйнинг жаннатдур гумона.

Гўрўғлидур манинг одим,
Ҳаққа етсин чин фарёдим,
Бир бўса бар паризодим,
Амсам лабинг қона-қона.

дади. Кейин ўрнинан туриб айтдики: Қани инди ман гетавараманми? гетаварасан, дади Хирмондали. Ахир сан айтишдинг енгилдинг, тутишдинг, йиқилдинг, дади. Санга ё сотин¹ олмийсан, деҳқончилик, ҳар ён чаккангдан дўққиз жупдан ўн саккиз жуп бўса барсанг кейин гетсам бўлмасми акан? дади. Эй Гўрўғли султон, ман санга бутун аъзойи-андомимни бахш атажак адим, ахир яна айтин айтишдинг енгилдинг, тутишдинг, йиқилдинг. Шунинг учун гетаварасан, дади. Оно айтишқанда енгилган, тутишқанда йиқилган одамни ҳоли ўзингиза маълум, галгандаги олтмиш гунлик йўлни қирқ гунда босиб ўтди. Ғиротни дешон бойлаб, ичон гирди. Паризодни ёнина борди. Салом-аликдан кейин Паризод сўради: қани Гўрўғли султон бордингми? бордим, галдингми? галдим. Қани Хирмондалини гўрдингми? гўрдим. На ишлани бошшини чотиб² галдинг, бир таъриф ат, дади. Эй Паризод, Хирмондалини гўрмак учун гўз гарак, таърифина сўз гарак, дади. Оқ оппоқдан галган, бодом қопоқ, юпқа дўдоқ³ турна бўйинли, қуён сағрили, қошқолдоқ гўзли⁴ эран дузли бир қиз акан. Гўзларина сурма суртилган, қошларина ўсма тортилган, қўлларина хино ёқилғон. Сув ичса халқуминнан гўринади, гашир⁵ еса биқинниннан гўринади. Шундин қизни ман айтишдим енгдим, тутишдим йиқдим. инди ҳамма гап санда, ҳаммасини никоҳа қаратиб қўйиб галдим, дади. Қолганини санга соз билан айтин даб, қўлина созини олиб таърифланиб дуриб айтқон сўзи:

*Муннан бордим Румстона,
Баланд доғдан ошиб галдим.
Ғиротим суриб мастона,
Қанот бойлаб учиб галдим.*

¹ Сотин — сотиб, пулга.

² Чотиб — бойлаб, йўлга қўйиб.

³ Дўдоқ — лаб.

⁴ Қошқолдоқ — қуш тури.

⁵ Гашир — сабзи.

ГАЛДИМ

(Раҳм ила)

М.М. ♩ = 100-108

Муннан бордим Ру-мис-то-на,
Ги-ро-тим су- риб мас-то-на,

баланд доғдан о-шиб гал-дим.
қа-нот бой-лаб у-чиб гал-дим.

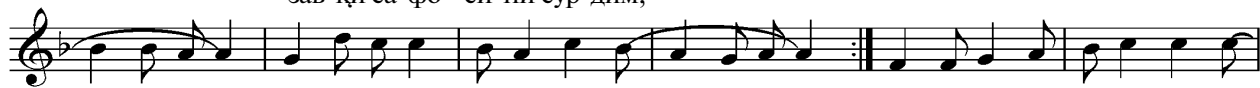

қа-нот бой-лаб у-чиб гал-дим.

Бир ёр-ни ё- ни-на бор-дим,
зав-қи са-фо- си-ни сур-дим,

Хир-мон-да-ли қизни гўрдим,

молдан бошдан ге-чиб гал-дим.

молдан бошдан ге-чиб гал-дим

(Ой)

Бир ёр тут-дим Рум э-лин-нан,

кучмишам но-зик бе-лин-нан,

ко-са бар-ди оқ қў-лин-нан,

гулгун шароб ичиб галдим.

гулгун шароб ичиб галдим.

О-дин айт-сам Да-ли Хир-мон,
Ҳар бир сў-зи дар-да дар-мон,

Гўр-ўғ-ли-да йўқ-дур ар-мон,

жаннат йўлин очиб галдим.

гул- гун ша- роб и- чиб гал- дим.

Омон омон

а- до- йинг-ман (ай).

Муннан бордим Румстона,
Баланд доғдан ошиб галдим.
Фиротим суриб мастона,
Қанот бойлаб учиб галдим.

Бир ёр тутдим Рум элиннан,
Қучмишам нозик белиннан,
Коса барди оқ қўлиннан,
Гулгун шароб ичиб галдим.

Бир ёрни ёнина бордим,
Завқи сафосини сурдим,
Хирмондали қизни гўрдим,
Молдан бошдан гечиб галдим.

Один айтсам Дали Хирмон,
Ҳар бир сўзи дарда дармон,
Гўрўғлида йўқдур армон,
Жаннат йўлин очиб галдим.

дади. Оно Паризод дунёда бўлётирган ва индиқи бўложоқ гап-сўзларни ўз динноқина қараб ойнада гўргандин гўриб ўтирадовун ади. Гўрўғлини нишатиб галганини Паризод яхши биладовун бўлса ҳам билмасликка олиб, Гўрўғли султон сан ёмон гетиб махтандинг, ман чиқиб сани бир отингни гўрин, агар отинг чоғ бўлса гаппинг дўғрилиқи, агар Фирот ночноғ бўлса мани алдаганинг бўлади, даб дешон чиқиб Фиротни ёнина борса, эгаси айтишқанда енгилган, тутишқанда йиқилган отни ҳоли ўзингизга маълум, бошини туман солиб, гўззиннан ёш дўкиб дурвади. Паризод Фиротни бу аҳволда гўриб, ичон гириб Гўрўғлига қараб: Баланд доғдан ошиб галдим, жаннат йўлин очиб галдим деганнан гўра, бир ночордан босқи гўриб қўрқа-қўрқа қочиб галдим дасанг бўлмими? даб, Гўрўғлига қараб айтиб дурғон сўзи:

*Илғора гетканда ёлғон сўз бўлмас,
Отинг ночор ўзинг ёроли галдинг¹.
Дўст бўлғон дўстиннан сирин гизламас².
Отинг ночор ўзинг ёроли галдинг.*

ГАЛДИНГ (Эшвой)

М.М. ♩ = 88

Ил-го-ра гет- кан- да (ё-рей) ёл-гон сўз бўл- мас, Дўст бўлғон дўс-
О-тинг но-чор ў-зинг ё-ро-ли гал- динг.

тин-нан си-рин гиз-ла- мас о-тинг но-чор ў-зинг ёроли галдинг

Мун-нан ге-тиб

¹ Ероли — ўксиган маъносида. ЎХМ нинг XI жилд 419 бетида «Одинг носоқ» — ёмон отлиқ, деб берилган.

² Гизламас — бекитмас.

Қутлуғ бўлсин хийла билан

(ё-рей)

қо-чиб-сан, отинг ночор ўзинг (ёрей) ё-ро-ли гал-динг (э-ий) ё-ро-ли гал-динг.

Ав-вал Па-ри- зод-ни (ай) пан-дин олмадинг,
Чан-ди бел-дан шаҳ-ри Бўстон бормадинг,

О-шиқ Ой-дин пир-дан (ай) ду-о ол-ма- динг, о-тинг но-чор

ў- зинг (ёрей) ё- ро-ли гал- динг (ай) ё- ро-ли гал- динг (ай)

Илғора гетканда ёлғон сўз бўлмас,
Отинг ночор ўзинг ёроли галдинг.
Дўст бўлғон дўстиннан сирий гизламас.
Отинг ночор ўзинг ёроли галдинг.

Муннан гетиб бейик доғдан ошибсан,
Қизни гўриб ақли ҳушдан чошибсан¹,
Бир ночорни ошоқина² тушибсан,
Отинг ночор ўзинг ёроли галдинг.

Жайхун дарё киби дўлиб дошибсан,
Уни гўриб молдан бошдан гечибсан,
Қутлуғ бўлсин хийла билан қочибсан,
Отинг ночор ўзинг ёроли галдинг.

Аввал Паризодни пандин олмадинг,
Чанди белдан шаҳри Бўстон бормадинг,
Ошиқ Ойдин пирдан дуо олмадинг,
Отинг ночор ўзинг ёроли галдинг.

¹ Чошибсан — айнибсан.

² Ошоқина — пастига, тагига.

дади. Аввал дўғри ўтириб эгри сўллаган Гўрўғли, бу сафар эгри ўтириб дўғрисини сўллади.

Оно Гўрўғли беш-ўн гун дамини олди. Аммо кўнгли тинчимади. Гўрўғлини Мерим, Қамбаржон деган икки шогирди вор ади. Бахшилиқ сир-асрорлариннан огоҳ бўлган йигитлардан адилар. Гўрўғли уларни чақириб айтдики: Меримжон, Қамбаржон, ман шу Рум шаҳриннан галётир аканман, йўлда бир овли, кийикли, файзли жойни устиннан чиқдим. Унга учимиз гетиб бир ой, қирқ гун бўлиб бир ов-овлаб, кийик қовлаб галамиз, даб шогирдларини олиб, яна Румстона қараб отланди. Бир оз йўл юрганларидан кейин Қамбаржон сўради: қани оға ҳали дошми?¹, ҳов дапани орқасинда, дади. У дападан ўтдилар. Меримжон сўради: қани оға ҳали узоқми? кейинги дапани гўрсатти шуни орқасинда, даб. Шундин атиб, вўра борса верда дади, бера борса берда дади². Уларни йўл юрдириб, йўл юрса ҳам мўл юрдириб Хирмондалини боғини қибло ёнидаги нарвонни³ тейина олиб борди. Шу ера қўш ташаб дам-динчларини⁴ олганнан кейин Гўрўғли Қамбаржона қараб: сан шу боға гир, мейвалариннан ўзинг ҳам е яхшисиннан бизлара ҳам апкал, даб Қамбаржонни Хирмондалини боғина гиргизиб юварди. Қамбаржон боға гирса, ҳар дулли мейвалар пишган, пот-пот ера тушган. Олма-анжирни ботмонини екка шойидан⁵ оложоқ ҳеч ким йўқ. Қамбаржонни яхшидан-яхшига гўззи тушиб еб, емаганини тишлаб ташаб, бу ҳам оғама даб хуржунина солиб юрган вахтинда, Хирмондалини боғини сақлаб юрган уч юз олтмиш чўри каниз бор ади. Улар қараса бир йигит яхшидан-яхшини сайлаб еб, емаганини тишлаб ташлаб ву ҳам етмагандай бу ҳам оғама даб сейлаб-сейлаб хуржуна солиб юрибди. Қамбаржон юқори шохдаки нақшли бир олмани оламан, олиб оғаси учун хуржуна соламан деганида олмани шохи узилиб гетти, оно Қамбаржонни устинда қизлар йиғилиб гетти. Потирдатиб босиб, қўл оёғини боғлаб Хирмондалини ёнина апкалдилар. Хирмондали сўради: қани ўғлон на кора⁶ одамсан? бахшимисан, ошиқмисан, шоирмисан кимсан?. Ошиқман дади. Кима ошиқсан? дади. Санга ошиқман дади. Қани бир нома айт, сани созингнан, сўзингнан кима ошиқ аканингни билиб оламан, деянда, Қамбаржон қўлина созини олиб, Хирмондалига қараб айтиб дургон сўзи:

*Қурбонинг бўлайин гул юзли жонон,
Муборак жамолинг гўрмака галдим.
Олибсан сабримни йўқдур қарорим,
Бу ширин жонимни бармака галдим.*

ГЎРМАКА ГАЛДИМ

(Сарвигул II)

¹ Дошми — узоқми?

² Вўра борса, бера борса — у ёққа, бу ёққа.

³ Нарвонни — чинорни.

⁴ Дам-динч — дам-тинч.

⁵ Ботмон — оғирлик ўлчови, екка шойи-бир шойи (пул бирлиги).

⁶ Накора — нима иш қиладиган.

Кур-бо-нинг бў- ла-йин гул юз-ли жо-нон, муборак жамолинг гўрмака галдим.

О- либ-сан саб- рим-ни йўқ-дур қа-ро-рим (ай)

Бу ширин жо-ним-ни бар-ма-ка гал-дим.

Бир шикаста у-зоқ йўл-дан га-лан-дур,

Од о-во-занг бу о- ла- ма дў-лан-дур,

Уч юз олт-миш о- шиқ га-либ ў-лан-дур (эй) у-лар ка-би жоним барма-

ка гал-дим.

Ошиқ Қамбар ошиқ бўлдим

о- дин-га,

қиз-лар-ни под- шо-си ет-кил до-ди-ма,

Сигиниб гал- мишам Пир ус- то дима (ей) му-бо-рак жа-

молинг гўрмак-ка гал-димю Му-бо-рак жа- мо-линг гўр-ма- ка гал-дим.

Қурбонинг бўлайин гул юзли жонон,
Муборак жамолинг гўрмака галдим.
Олибсан сабримни йўқдур қарорим,
Бу ширин жонимни бармака галдим.

Бир шикаста узоқ йўлдан галандур,
Од овозанг бу олама дўландур,
Уч юз олтмиш ошиқ галиб ўландур,
Улар каби жоним бармака галдим.

Сан парисан ғазаб билан қоринг¹ бор,
Ман билмадим ничча ерда ёринг бор.
Оқ сийнангда қўша-қўша норинг бор,
Шул қўша норингни тутмака галдим.

Сан парисан бизнинг билан қоринг бор,
Ман билмадим неча ерда ёринг бор,
Оқ юзингда қўша-қўша холинг бор,
Қўша холларингни гўрмака галдим.

Ошиқ Қамбар ошиқ бўлдим одинга,
Қизларни подшоси етakil додима,
Сигиниб галмишам Пир устодима,
Муборак жамолинг гўрмака галдим.

дади. Оно Хирмондалига ғамбаржонни «Ман билмадим ничча ерда ёринг бор» деган сўзи қатти ботди. Канизлар шу йигитни кўнглина бир ёр тушибди. Уни бир уйга солиб банд атинг. Шу ерда ётса-ётсин, турса-турсин, бу дади.

Оно инди сўзни Гўрўғлидан эшитинг. Гўрўғли ўтирар-турар, ғамбаржонни йўлига қарар. Галавармагандан кейин, ёнқи Меримжон деган шогирдини чақириб, сан боға гир-дон Қамбаржоннан бир хавор тут. У ҳали боғнинг мевалариннан қорнини дўйдириб, бир соя-салқин ердан жой топқан бўлса, ухлаб қолгандир, даб Меримжонни боға гиргизиб юварди. Оно Меримжон боға гирса ҳамма ёқ ёп-ёруғ, оғочлар торошмон бўлиб, қурваққалар мироб бўлиб, бир-бириннан сероб бўлиб, гунни шовқи гула тушиб, гулни завқи гуна тушиб, ажаб бир лолазорлиқни гўриб, ҳай, сан ўзингга дак боғ эмассан, сани бир балойинг бўлмаса яхши даб, қўрқоқ одам ўзингиза маълум, икки ёнина ялт-юлт қараб, мевалардан териб, газиб юраварсин, индики сўзни канизлардан эшитинг. Чўри-канизлар Қамбаржонни банд атиб, яна боғ томона чиқиб гўрсалар, яна бир йигит газиб юрибди. ҳов, бу боғда инди одам гўкармакка қарадими? Даб, даварақлаб ҳалқа бўлиб галавардилар. Уларни галётирғанлиқларини гўриб, Меримжон ҳам дорвозага қараб гўтарди ўкчани. Ёзни гуни якка гўйнак билан газиб юрган чўри-канизлар атакини кирмакина қистириб, сочларини силкилдатишиб, еб-ичиб маст бўлиб юрган канизлар изиннан тушди-дон дорвозага стирмин муни ҳам ғабирдатиб босиб, Меримжон шулони қўлига тушди. Утмалаб, чакалаб, ҳар қайси бир ериннан тутиб, оёқини ера илдирмасдан «хон гўтаргандин» гўтариб, Хирмондалини алдина олиб бориб туширдилар. Биви, инди сани боғингда мевали дарахтни орасинда одам ҳам гўкармакка қаради, даб бир-оз гулишдилар. Хирмондали айтдики, ҳов ўғлон қани бахшимисан, ошиқмисан, кимсан? Дади. Меримжон ошиқман, дади. Бахшичиликдан хаваринг борми? Оз-кам бор. Қани қўлингдаги дуторинг билан айт бир нома, сани кима ошиқ аканингни ўзим билиб оламан деянда, Меримжонни Хирмондалига қараб айтиб дурған сўзи:

(Достонни шундан кейинги давоми Отаҳон бахши Матёқубов ижро этган намунадан ёзиб олинди)

¹ Қоринг — қаҳринг.

БЎЛАРМИ (Оқсоқ зоринжи)

Булбул қўнади бу дола,
Термакка гуллар бўларми?
Қарасам ман соғу-сўла,
Қочмоққа йўллар бўларми?

Қурбонман қалам қошингнан,
Писта даҳандай дишингнан,
Нозли ёр сани бошингнан,
Ўтмакка еллар бўларми?

Қурбонман қаро гўззингга,
Шаккардан ширин сўзингга,
Бўса олсам оқ юзингнан,
Ўпмакка холлар бўларми?

Ҳақ берган шаробни ичсам,
Мавлон қанот барса учсам,
Гоҳи ўпсам, гоҳи қучсам,
Қучмаққа беллар бўларми?

Галмишам сани зорингнан,
Ўлмишам ғазаб қорингнан,
Қўша-қўша анорингнан,
Тутмаққа қўллар бўларми?

Мерим айтар бўлдим адо,
Сийнам узра кўпдур яро,
Зорлар қилсам сандай ёра,
Ярама малҳам бўларми?

Меримжон бу сўзини тамом қилганнан кейин, Хирмондали айтди: ҳў бу ўғлоннинг ярасина малҳам этиб боғнинг дешонина опчиқинглар. Боғнинг дешониндаги уч йўлнинг бандаргоҳина бошши ошоқ, оёғи юқори гўмиб, дерисина сомон диқиб, дарвозадан осинглар, дади. Канизлар Меримжонга ёпишдилар. Меримжон шумроқ ади. Қизлар олиб борётирғанда ўйланди: шулара бир ялинсам, хушомад қилсам, раҳмлари галмасмикан даб, созини алина тутиб бир ғазал айтди:

ОЗОД АЙЛАНГ ПАРИЛАР (Кўр қиз)

Ғофил бўлиб тушдим сани қўлингга,
Бугун бизни озод айланг парилар.
Мани сизлар қўйиб яринг йўлима,
Бугун бизни озод айланг парилар.

Қўлимни боғлама кўзлари мастон,
Сизлар билан боғни айлайин сайрон,
Қамбар иккимизни айламанг ҳайрон,
Бугун бизни озод айланг парилар.

Мен йиғласам ҳақ эшитар зоримни,
Ёд этарман Шоҳимардон пиримни,
Гўрўғлибек галса қирар барингни,
Бугун бизни озод айланг парилар.

Бир оҳ чексам арша етар фарёдидим,
Анда эшитар оллоҳ-таоло арз-додим,

Юбормасанг ҳали галар устодим,
Бугун бизни озод айланг парилар.

Меҳром ўзи бир худоға зор этди,
Хирмондали ғазаб билан қор этди,
Ҳақ таоло жумла олам яратди,
Бугун бизни озод айланг парилар.

Канизлар билдиларки, булар Гўрўғлининг шогирдлари. Агар ўлдирсак, Гўрўғли галиб, бизлардан ўчини олса яхши бўлмас, даб ўғлонлардан бир жуфтдан бўса олиб, алларини ечиб уларни озод этдилар.

Меримжон билан Қамбаржон қутулганларина минг-минг шукр қилиб, Гўрўғлини олдина ошиқдилар. Гўрўғли уларни гўриб сўради: ҳў ўғлонлар сийлоғ ничик бўлди? Сийлоғ ёмон бўлмади, орқамиза қирқ, олдимиза қирқ, ҳар ёнбошимиза йигирмадан қамчи еб қайтдиқ, дади шогирдлар.

Бизлани юборган жойинг, Далихиромоннинг боғи экан. Сан бориб айтишиб, қовурғангни шу ерда синдириб геткан экансан. Хирмондалини бизлар билан олажақ акансан, пой олдиқ-ов, дади йигитлар, ҳамда отларға қамчи босиб гетар бўлдилар.

Ҳў Меримжон, ҳў Қамбаржон, дади Гўрўғли, инди бўлмади, шаҳри Бастом бориб, Ошиғ Ойдин пирни топиб, хизматинда бўлиб, фотиҳа олиб қайтали.

Шундай қилиб, учиси гапни бир жойға қўйиб, шаҳри Бастом томонга йўлга равона бўлдилар. 40 гун йўл юриб Бастом шаҳрина етиб, Ошиғ Ойдиннинг маконини топдилар. Қарасалар меҳробни тейинда, бошинда салласи, эгнинда малласи, алинда тасбеҳи, бир чол ўтирибди.

Бобо, Ошиғ Ойдин пир қани, дади Гўрўғли. Ошиғ Ойдинни натасан¹, дади чол. Ошиғ Ойдиннан беш калима сўз сўрийман, сўзима жавоб барса сўфиси бўламан, агар жавоб бармаса ундан пир тугул тир ҳам чиқмас, дади Гўрўғли. Бу чол Ошиғ Ойдинни ўзи ади. У сал аччиқланди. Болам беадаблик қилма. Сўзингни айтавар, Ошиғ Ойдин жавоб бармаса, ман жавоб бараман, дади. Шунда Гўрўғлининг саз чалиб, сўз айтиб турған жойи:

НАДИР (Ширвоний I)

Гўрўғли Кўкдан энган беш нарсанинг
 Боши надир, сари надир.
 Тўрти тилли, бири тилсиз,
 Устиндаги пари надир.

Ошиқ Ойдин Кўкдан энган беш нарсанинг,
 Аввал боши бисмиллодир.
 Тўрт китобнинг бири Кишвар,
 Бири Жабройил паридир.

Гўрўғли Ул кимса жам бўлған ерда,
 Дарвешлар ўлтирар тўрда,
 Чилтанлар жам бўлған ерда,
 Тилининг азбари надур.

Ошиқ Ойдин Эранлар ўлтирар тўрда,
 Маърифат сочарлар юрта,
 Қирқ чилтан жам бўлған ерда,
 Ҳақнинг лутфи азбаридур.

Гўрўғли Беш-бешдан юқори масжид,
 Масжиднинг меҳроби надур?
 Онинг ичиндаги мурғин,
 Оти надур ими надур?

Ошиқ Ойдин Беш-бешдан юқори масжид,
 Масжиднинг меҳроби бирдир.

¹ Натасан — нима қиласан.

Онинг ичиндаги мурғин,
Оти кафтда ими нурдир.

Гўрўғли Ул кимса онадан бўлди,
 Отасина никоҳ қилди,
 Равшан деяр насл қолди,
 Эри надур, зани надур.

Ошиқ Ойдин Ойдин айтур ёнди жоним,
 Ҳаққа етишди афғоним,
 Одам ато Ҳова онанинг
 Ҳам отаси, ҳам эридур.

Бу сўз тамом бўлганнан кейин, Ошиғ Ойдин пир, 360 сўфисининг ёшуллиси калантар сўфини ёнина чақириб айтдики, сўфиларнинг ҳаммаси чиқсин, дарғазаб бир иш чиқди. Бу занғарни отдан олиб уринг дади. Шу замон сўфилар Гўрўғлини тўрт тарафиннан ёпишиб отдан олиб, тепкилаб урдилар. Гўрўғли уч марта қайта-қайта борди, учисинда ҳам қувиб юбардилар. Сўнг Гўрўғли ўйланиб қолди: -Бу занғарлар манинг тусимни гўриб, сўфиликка олмаётирлар, гал, бир гийимларимни ўзгартириб, «ясаниброқ» ҳам бориб гўрин, даб Гиротни ўта боғлади. Қурол-яроғини қумга қўмди. Узун - қисқа 71 чопон гийиб, едди ярим қулоч ҳассани қўлига олиб, Ошиғ Ойдин Пирга салом бариб, гириб галди.

Ошиғ Ойдин пир алик олганнан кейин, ҳў йигит, кимсан? На иш билан галдинг, даб сўради. Манинг одим Равшан сўпи, эшигингизга сўфичилиққа галдим, дади Гўрўғли. Сан дим гўч йигит экансан. Сани сўфилара калантар атиб қўяман, дади Ошиқ Ойдин. Бу гап аввалги калантар сўфиға ёқмади. Пирим бу галган одамнинг туси бузукроқ гўринади, даб шикоят этганига қарамасдан Ошиғ Ойдин шу кишига бўйсунганини буюрди. Сўфиларга калантар бўлиб олган Гўрўғли, ҳамма сўфини олдиға солиб, номозхонаға олиб гетти. Номозхонада ўзи намозни яхши билмаса ҳам унга ундатиб ўқи, бунга бундатиб ўқи даб, сўфиларни жониннан безор қилди. Охири аввалги калантар сўфи Ошиғ Ойдин пирга галиб айтдики: бу одамға бошқа бир иш топиб бермасанг бизларни ўлар ҳолатга олиб галди, дади. Шундан кейин Ошиғ Ойдин 40 қулоч арқон, дастаси етти ярим қулоч кетмон, дастаси етти ярим қулоч айри ёва¹ топиб, Равшан сўфини чақириб айтдики, ҳў калантар сўфи, чўриларимиз ош, нон пиширмака ўтин топаолмай ўтирибдилар. Мана шу қирнинг нарёғида қушгўзи ёнтоқ кўп, ҳар гун гатиравўлганингча 5 — 10 патта ёнтоқ чопиб апгалиш билан машғул бўл, дади. Гўрўғли ажаб бўлғай тақсир даб, арқонни белина, ёва билан катманни эйнаина отиб, намоз вақти гетиб намозгар вақти бир ярим патта ёнтоқ чопиб қайтди. Эртаси гуни уч ярим патта ўлиб-дирилиб гатирди. Умринда мундай иш атиб гўрмаган Гўрўғли даллаб-пишиб гетти. Сўнгроқ тоблашиб гетиб, гунда 50, 100, кейин 200 паттадан ёнтоқ чопиб галиб, Ошиғ Ойдин пирнинг ёнтоқдан дўлмаган, дошмаган ери қолмади. Бир гуни Гўрўғли ўйланиб қараса, бу ера галганинан буён олти ой ўтиб гетибди. Бирдан сўфилар ёдина тушиб, уларни намоз ўқишини бир текшириб кўрай деб, кетмонни меҳробни тейина қўйиб, ёвани орқасина маҳкам қистириб, намозхонанинг кичкина ёрма қописиннан калласини чиқариб ўтирди. Сўфилар сира намозни бошлийвармадилар, Шунда Гўрўғли ичона гириш учун бир талпинган ади, қопиға сифмасдан, қопи билан бирга намозхонанинг ўртасина бориб турди. Қопини кучандай бўйнина илдириб турган Равшан сўфини кўрган аввалги калантар сўфи, уни жилли бўлдимикан даб ўйлаб, аввал ёқосини очиб туф-туфлади, сўнг қулочкашлаб калласина бир юмуруқ² туширди.

Гўрўғлининг мунга қори галиб, белнинг пуштасидай юмуруқ билан калантар сўфининг бошига бир солди, сўфининг боши сапақи тушган қовундай бўлиб узилиб тушиб, меҳробнинг тейина юмаланиб гириб гетти. Буни гўриб қаҳрина минган сўфилар, алина на илса олиб, унинг бошина солмоқ билан бўлдилар. Гўрўғлининг ҳам жилли хиёли тутиб, ўлган сўфининг икки оёғиннан ушлаб, шу билан сўфиларни уриб юмалатмақа қаради. Бири ўзини эшикка урди, бири дўшикка урди. Бир онгина келиб қараса, бир уюм ўлик ётибди, қолганлари қочиб қутулди. Гўрўғли ўлганларни тахлаб гўмиб, Меримжон ва Қамбаржонларни излаб гетти.

Ёнди гапни Ошиқ Ойдин пирдан эшитинг. Ошиқ Ойдин пир бир гежа ётиб душ гўрди. Душинда Далихиромон, унинг канизлари ҳам 40 таноб боғи гириб чиқди. Эрта билан туриб, душини йўрдирмоқчи бўлиб дурғонда, узунли-қисқали бўлиб, сўфилар югуришиб галаварди. Сўфиларни йиғиб, тинчлантириб Ошиқ Ойдин пир уларга душини баён қилиб бир сўз айтди:

ГАЛДИ (Эшвой)

Гежа оқшом ётиб бир аҳвол гўрдим,
Бир пари бошинда жиғоли галди.
Сесганиб уёндим, ўрнимнан турдим,
Қўллари олтиннан асоли галди.

¹ Ёва — паншаҳа.

² Юмуруқ — мушт.

Қирқ чилтан жам бўлиб барди жавобин,
Изларини ўпиб қилдим тавобин,
Бириси дўлдириб барди шаробин,
Бирининг қўлинда пиёла галди.

Андин сўнг яшнади бу жумла-жаҳон,
Бир-бир босиб галди бир моҳитобон,
Шу дамда галмишдур кўнглима гумон,
Лаблари шаққардан мазоли галди.

Ошиқ Ойдин айтар бир ёрни гўрдим,
Ўзи ҳайрон гўззи хунхорни гўрдим,
Яна қирқ парини-пайкарни гўрдим,
Кўнглима бир ёрнинг ҳаёли галди.

Сўфилар бу сўзни эшитиб, ҳар турли томона тортиб гўрдилар. Лекин душни йўриб билмадилар. Уларнинг ичинда уч йилдан бери сўфилик қилиб юрган Карам ўғлон деган бир сўфи бор ади. У айтдики, ў ҳалифам, ман сани душингни йўраман, дади ва алина созини олиб сўз айтмоқ билан бўлди:

БЎЛАДИР (Қирқ минг илғор)

Муборакдир пирим гўрган аҳволинг,
Аввал галган Расуллоллоҳ бўладир.
Ҳақ йўл барса баён этай иқболинг,
Сўнгги галган ҳазрат Билол бўладир.

Қирқ чилтан жам бўлиб потё бергандир,
Пирларинг раҳм этиб ҳолинг сўргандир.
Ҳазрат Али галиб дастгир бўлгандир,
Сўнгги галган ҳазрат Али бўладир.

Олтин жиғо сочиб сайрон газгандир,
Адаб билан қош-гўззини сузгандир,
Шунда биза пирим худо ёзгандир,
Ўша галган Далихиромон бўладир.

Ошиқ Карам сўзим баён айларам,
Бу гўрган душингни аён айларам,
Рухсат берсанг санинг билан гетарам,
Буни айтқан Карам ўғлон бўладир.

Бу сўзни эшитгандан кейин, Ошиғ Ойдин пир Далихиромоннинг дарагини топиш билан бўлди. Карам ўғлонни ёнина олиб, хўржунини эйнина отиб, Рум шаҳри қаердасан, даб йўла равона бўлаварди. Қирқ гежа-гундуз йўл юриб, пешин вақти Хирмондалининг боғини ёниннан чиқдилар. Боғнинг ёниннан оқиб ўтадиган ёпдан таҳорат этиб, намозгарни ўқидилар. Ундан кейин Ошиқ Ойдин айтдики, хў Карамжон, боғнинг у ён — бу ёнина ўтиб қара, дади. Карамжон аста бориб боғни дарвозасиннан қаради. Шунда Хирмондалининг гўззи Карамжона тушди. Қараса ой деса ой, гун деса гун бир моҳитобон ўғлон яшнаб турибди. хў ўғлон, дади Хирмондали. Қайси чаманнинг гулисан? Қайси ошиённинг булбулисан? Қайси гулзордан учиб, қайси ошиёна қўнарсан? Унда Карамжон айтди: ман ошиғман. Нага ошиқсан, дади Хирмондали. Худога ошиқман, дади Карамжон. Хирмондали шунда на деярини билмай даллаб гетти. Охирида айтдики, қани созингни алинга олиб, бир сўз айт эшитали, дади. Карамжон қўлина созини олиб, Хирмондалига қараб бир сўз айтди:

ГАЛИБДУР (Така нолиш)

Мани сўрсанг галдим Бастом юртиннан,
Карам ўғлон боғ сайрина галибдур.
Боғбон бўлиб терсам тоза гулингнан,
Карам ўғлон боғ сайрина галибдур.

Боғбон бўлиб боғинг гулин термакка,
Хизмат этиб қуллуғингда турмакка,
Санинг билан завқу сафо сурмакка,
Карам ўғлон боғ сайрина галибдур.

Ошиқ Карам дерлар манинг ўзима,
Сифинмишам устодимнинг ўзина,
Ошиқ бўлдим онасининг қизина,
Карам ўғлон боғ сайрина галибдур.

Бу сўзни эшитгандан сўнг Хирмондалининг қаҳри галди. «Онасининг қизина» деган сўзини тушунмай айтдики, ҳў ўғлон «Онасини қизина» деганинг нимаси? ҳам онасина ҳам қизина ошиқ бўлиш қандай бўлади? — даб Карамжонни алиндаги дуторини олиб икки бўлиб синдириб, чаккасина ҳам икки дейизиб, ҳайдаб юборди. Карамжон дуторнинг синиқларини пешина солиб, дастасини қўлина олиб, йўла равона бўлди. Бир қаро гўрдим юригандан кейин Карамжон ўйланди. Қиздан таёқ едим даб, устоднинг олдина бориш уят, гал яна бир айтишиб гўрин, даб орқасина қайтиб, Далихиромоннинг олдина галиб айтиб дурған сўзи:

ИЗЛАШАРМИЗ

(Раҳм айла)

Гал, жононим эшит зорим,
Сабаб надур галди қоринг,
Нега синдиридинг дуторим,
Синган дутор излашармиз.

Ошиқларнинг иши боздур,
Мудомо суҳбату-создур,
Ҳижрони кўп висол оздур,
Бир кулиб боқ сўзлашармиз.

Карам ўғлон мани одим,
Худоға етишар додим,
Тонг била галса устодим,
Нар бурғодай дизлашармиз¹.

Бу сўзни эшитгандан кейин Далихиромон бор бу ердан йўқол, бу элларда сани ҳам устозингни ҳам қорасини гўрмайин, даб Карамжонни боғдан чиқариб ҳайдади.

Карамжон майдаланган дуторини бир рўмола ўраб устози ёна галди. Нишатиб галдинг, дади устози. Хирмондали ўзимни уриб, дуторимни синдириб, даб жавоб барди, Карамжон. Ошиғ Ойдин пир рўмолни очиб дуторни синиқларини бир-бирига бирлаштириб бир «исми Аъзам» ўқидики, синқлар бирикиб, дутор устани қўлиннан чиқандай бўлди турди. Ошиғ Ойдин айтдики, ҳў Карамжон эртага шундай бир қўшиқ айтки, жумла олам ҳайрон қолсин, Хирмондали ҳушини йўқотиб, изимиздан юрганини ўзи ҳам билмасин, дади.

Эртаси азон билан устозу-шогирд Далихиромонни қўшқина қараб йўла равона бўлдилар. Боғнинг душина борғанда Карамжон қўшиқ бошлади. Қўшиқдан маст бўлгон булбуллар Карамжоннинг дуторини дастасина қўндилар. Бу овоз Далихиромоннинг қўлоғина ҳам етиб бориб, қўнглина жумбурди солди. Ошиғ Ойдин пир айтдики, Карамжон, Хирмондали яқин галаварса бизлар изимизга солиб боғдан узоклаштираварамиз, дади.

Ана шундин атиб, булар қўшиқ айтиб йўл ошаварди. Хирмондали уларнинг изиннан галаварди. Шу юришда чошгоҳгача юрдилар. Бир вақт бир қабристон гўринди, Ошиғ Ойдин буни гўриб, Карамжонга айтди: мани шу ердаги бир мазора гизлаб, пирим ўлди, даб йиғлаб ўтирасан, дади.

Далихиромон бир вақтлар етиб галса қабристон четинда бир ўғлон йиғлаб ўтирибди. Унга яқин галиб Карамжон эканини билиб, бир сўз айтиб дурған жойи:

¹ Нар бурғодай дизлашарми — эркак туядай тиззалашармиз.

² Ўйламай — кўп қутдирмай.

ОМОНА САН
(Шо кўчди туркманча)

Хирмондали Нега қўрқмадинг одимнан,
Сан на ернинг ўғлонисан.
Айрилдингми устодингнан,
Энди галдинг омона сан.

Деянда шу гўрда яшириниб ётқан Ошиғ Ойдин Пир ўрниннан бирдан туриб, қўлина дуторни олиб, Хирмондалини сўзларина жавоб беради:

Ошиғ Ойдин Ҳақ дейиб чиқмишам гўрдан,
Учраса қочарсан эрдан,
Хабар сўрсанг қарри пирдан,
Яхши тани бобонгни сан.

Х. - Ошиғликда йўқдур сийнинг,
Мейдонда дўкилар қонинг,
Эйламай? оларман жонинг,
Қани ўқи иймонни сан.

О.О. - Чин ошиқ сўзина бекдир,
Санинг билан якма-якдур,
Бобонгни ҳаёли кўпдур,
Ёздир бугун сийнангни сан.

Х - Гет бобо донишма йироқ,
Гарданингга деяр таёқ,
Ўзинг қарри соққолинг оқ,
Қўл етирма сийнама сан.

О.О.- Арзим бор ёра айтмоқа,
Галиб нориннан тутмақа,
Бобонг галгандир ётмоқа,
Бошла бизни хонанга сан,

Х.- Ман ўзим қизларнинг хони,
Ўлдирдим уч юз полвонни,
Ё гўрибсан Мустафони,
Ошиқларнинг султони сан.

О.О.- Чакдинг парда гул юзлара,
Хирмондурсан кўп қизлара,
Ёшлиқ атарсан бизлара,
Чақир бона момонгни сан.

Х.- Хирмондали қайтдим ройдан,
Юзларим тиниқдур ойдан,
Манга бу ишлар худойдан,
Юргил энди хонама сан.

О.О. - Ёнди ширин жоним ёнди,
Диним Муҳаммад диниди,
Донисанг Ошиқ Ойдинди,
Азиз сақла меҳмонни сан.

Хирмондали айтишувда енгилганига иқрор бўлди ва бобо билан Карамжонни олиб боға галаварди. Қалъанинг четиндаги йўл устинда Хирмондалининг отаси Арслонбойнинг бир дукони бор ади. Арслонбой қизининг бу кишилар билан галишини гўриб, ҳайрон бўлди. Қизим бу девоналарни нера олиб борётирсан? Ахир боғнинг дешониннан бир тир-ярим тир ғалла бариб қайтариб юбараварсанг бўлмийми? — дади. Унда Хирмондали айтди:- ҳў ота, булар девона

эмас, танишиб қўй, бу уллиси куёвинг, дади. Иби, галиб-галиб топқанинг шуми? — даб қаҳри галган Арслонбой, Ошиғ Ойдин билан Карам ўғлонни, ура-ура, чишмаган ерини танқадай қилиб ҳайдаб юборди.

Энди хабарни Рум шаҳрини подшосидан эшитинг. Бир куни подшо шикордан қайтиб галётирса, йўлда бир чол ўғли билан йиғлаб ўтирибди. Подшо айтдики, хў бобо, на йиғлаб ўтирибсан? Арзимни эшитсанг айтаман, бўлмаса ўтавар, дади чол. Айт арзингни, дади подшо. Юртингда Арслонбой деган бор экан, унинг Далихиромон деган қизи бор акан, айтишиб, гўраш тутиб уч юз олтмиш полвонни енгган экан. Ман галиб айтишиб енгдим, қизи манга хотин бўлишга рози бўлди, отаси мани қарри гўриб, қамчилаб қувди, дади. Подшонинг чолга раҳми галди. Дарров ўн ясавулни тайинлаб айтдики, Арслонбойга бориб айтинг, ўн етти йиллик бож-хирожни тўласин, ё бўлмаса қизини ўз ихтиёрина қўйсин. Агар шу икки шартни ҳам бажармаса боши ўлимда, моли талонда, дади. Ясавуллар йўлга равона бўлаётирганда, Ошиғ Ойдин ҳам уларга қараб икки калима сўз айтиб дурған экан:

БАРСИН (Раҳм айла)

Бориб айтинг Арслонбойга,
Ваъда этган ёрни барсин.
Уч юз олтмиш калла кесган,
Жодугар хунхорни барсин.

Қаландарман галдим ҳақлаб,
Ёрнинг қописини сақлаб,
Уч юз олтмиш нарга юклаб,
Уч уй тўла зарни барсин.

Ойдин сўзин айтар ҳаққа,
Кўнгил қўймас ёр фироққа,
Коса тўла май бермакка,
Хирмондали қизни барсин.

Бу сўзни эшитиб ясавуллар йўлга равона бўлдилар. ҳа дамин Арслонбойнинг уйига етиб, унга айтдиларки, хў Арслонбой, подшо бизларни санга юбарди, 17 йилги бож билан хирожни берар экансан, ё бўлмаса қизингни ўз ихтиёрина қўйишинг гарак акан. хў оғалар, дади Арслонбой, қизимнинг ўз ихтиёрина ўзини қўйғоним бўлсин, қани, қорнингиз оч бўлғондир, бу ёна ўтинлар, даб қўйларни сўймоқ билан бўлиб гетди. Ясавуллар кўрпачага ўтирганнан кейин, бириси айтди: хў Арслонбой биз қирқ гуннан бари қўшиқ эшитмадик, бир бахши топ дадилар. Арслобой айтди: Кўкча бахши деган бир бахши бор, шуни олиб қайтаман, дади. Бунда ясавуллар айтдики, Кўкча бахшинг биза бўлмийди. хў доғнинг бошинда бир бобо билан бир бола бор, агар улар қўшиқ айтса хаста ётганлар ўрнидан туриб гетади. Шуларни олиб қайт, дадилар. Арслонбой ўйланиб қолди, бораи деса бобони гўриша гўззи йўқ. Бормаи деса, подшонинг одамлари айтиб турибди. На илож атишини билмай отга минди. Доғнинг этагина бориб, хў бобо, меҳмонимсан, боғима юр, даб, қичқириб қамчи булғади. Бобо қулоғини гўрсатиб, беррироқ гал эшитмийман, дади. Арслонбой яқинроқ бориб гаплаётир ади, бобо айтдики, қулоғим оғир отдан тушиб яқин галиб сўзла, дади. Арслонбой отдан тушиб, бобонинг ёнина бориб, қулоғига бобо дейиши билан, Ошиғ Ойдин унинг жуфт ёқасидан илди. Сизми кишини урадиган даб, Карамжон билан Арслонбойнинг қўл-оёғини боғлаб, орқасина 40, қорнина 40, талки-салкиси, янбошина урмаса ёмпояди даб яна ҳар ёнина 20 дан 40, жами 120 қамчи урдилар. Ўлар ҳолатга галган Арслонбой, на жафо этсанглар ҳам розиман. Манинг билан юрсангизлар бўлғони, дади. Унда Ошиғ Ойдин айтди: Мани йўрғага миндирсанг Карамжонни бўйинига гўтарсанг борамиз, дади. Арслонбой: ажаб бўлғай, даб бобони йўрғага, Карамжонни бўйинига миндириб йўлга равона бўлди. Сал ўтмай Арслонбойнинг тилла бўй саройина етиб галдилар. Чой – чилимдан кейин, ясавуллар қани бобо бир қўшиқ бўлсин, дадилар. Бобо айтдики, агар ўнг ёнимда 20 қиз, чап ёнимда 20 қиз ўртада Далихиромон дуриб, қўшиқ айтқанимда ҳар бандинда бир қуллик айтиб дурса айтаман, дади. Дарров айтқани бажо галтирилди; ҳар ёнина 20 дан 40 қиз, ўртада Далихиромон дуриб қуллқ қилдилар. Ошиғ Ойдин шунда алина созини олиб, Хирмондалига қараб:

ГЎЗЗИМ ТУШДИ (Гул уфори)

Шукур алҳамдулиллоҳ,
Бир ёра гўззим тушди.
Сўзим боши бисмиллоҳ,
Дилдора гўззим тушди.

Бизнинг билан майдонда,
Мард ўйнадинг утилдинг.
Вада этдинг гал ёрим,
Иқрора гўзим тушди.

Ёздирсалар гўраин,
Кўксин тилло бандини,
Жаннатда тоза пишган,
Жуфт нора гўзим тушди.

Бир сийнаси вайроним,
Жамолинга ҳайроним,
Куйди бағри бирёним,
Дилдора гўзим тушди.

Ойдин сўзин дер ҳаққа,
Эрк бермас ёр фироққа,
Жом тўла май бермоққа,
Хирмона гўзим тушди.

Бобо бу сўзини айтгандан кейин Хирмондалининг онаси чиқиб айтдики, ҳў Далихиромон сани энди ихтиёринг ўзингда, кимга борасан, дади. Далихиромон айтди: агар ихтиёрим ўзимда бўлса, шу бобога бораман, дади. Шунда онаси: ҳў бобожон, шу қиз сеники даб Хирмондалининг қўлини бобога ушлатди. Ошиғ Ойдин айтдики, ҳў Далихиромон, ғоз-ғоз билан, турна-турна билан учади, ҳар ким ўз данги билан, ман сани яхшиси Карамжона бахш этаман, дади. Сан манинг қиёматлик қизим бўл даб, ота-қиз гиришдилар.

Шундай қилиб, Далихиромон билан Карамжоннинг тўйи бошланиб гетти. Қирқ гежа-гундуз тўй бўлди. Тўй соп бўлганнан кейин 360 туяга мол-мулк, олтин-жавоҳирларни юклаб Ширвон шаҳрина Карамжоннинг отаси Уста Бодомнинг уйина қараб йўлга равона бўлдилар. Неча гун йўл юриб уста Бодомнинг тилла бўз саройина етиб галдилар. Бу ерда ҳам тўй-томошо бариб бўлганнан кейин Карамжон билан Далихиромон баланддан дўшакни солиб, уйқуни уриб ётавардилар. Булар мурод-мақсадина етиб ётаварсин, эндиги сўзни Гўрўғлидан эшитинг:

Гўрўғли Ошиғ Ойдин Пир душ гўриб, Далихиромонни излаб геткандан сўнг, икки шогирдини топиб, энди иш битмайди даб, Чамбилбела қайтди. Гунлардан бир гун Гўрўғли йўлда дурса Қоражон Карвон деган бир карвонбошига йўлиқди. Бу карвонбоши ҳар ойда бир марта Ширвон шаҳрина қатнар ади, бу сафар нерларда эйланиб юрибсан дади, Гўрўғли. Қоражон айтди: Бу сафар уста Бодомнинг тўйи устидан чиқиб қолдим. Ўғли Карамжон Далихиромонга уйланди, шу сабабдан сал эйландим, дади. Гўрўғли бунга эшитиб, бир ичи ёнса, иккинчи томондан: «эрга борсам ҳам бир гежа меҳмон қиламан» деб, Хирмондалининг берган ваъдаси эсига тушиб, севиниб гетди. ҳў Қоражон суюнчига бож-хирожингни ўтдим, бизни насия битадиган бўлди даб, Гиротга минаварди. Гўрўғлининг отланаётганига гўзи тушган Сафар кўса: ҳў Гўрўғли оға йўл бўлсин, дади. Сафар оға мани дуторимни қопқоғи сал қўчибди, шуни тузаттирмоқчиман, дади. Биргина дутор учун борётганинг йўқдиров, дади Сафар Кўса. Ўз ҳолина қўймаганнан кейин Гўрўғли дўғрисини айтиб: насияни ундиражакман, дади. Гўрўғли ўзингни 12 хотининг бўлиб, яна насия ундираман дийсан, биз билан ишинг ҳам йўқ, ахир бизга ҳам бир нарсга олиб қайт, дади Сафар кўса. Нарсангни оддини айт, дади Гўрўғли. Санга саз билан айтмасам тушинмайсан деб, Сафар Кўса алина созини олиб бир сўз айтди:

ГАТИР¹ (Раҳм айла)

Бундан борсанг сан Ширвона,
Манга бир самиз ёр гатир,
Карашмаси жоним олган,
Гўзлари бир хумор гатир.

Гийгани зар тўппи бўлсин,
Юзлари оқ лўппи бўлсин,
Бармоқлари мўтти бўлсин,
Манга ғамзали ёр гатир.

Сўз сўзлаганда ўйлансин,
Тўйга борганда шайлансин,

¹ Гатир — олиб кел.

Кенг ерда зўрдан айлансин,
Семизакинан бир ёр гатир.

Узун бўлсин пас бўлмасин,
Элдан ортиқ мас бўлмасин,
Отасина кас бўлмасин,
Адабли бир нигор гатир.

Ўзи бугдоймағиз бўлсин,
Отизи шўрангиз бўлсин,
Озгина ғорангиз бўлсин,
Манга жилвали ёр гатир.

Газдим отангни қошинда,
Кулфат қолмади бошимда,
Бўлсин ўн саккиз ёшинда,
Нозик адоли ёр гатир.

Гўрўғлибек бир од айла,
Ота-бобонгни ёд айла,
Сафар Маҳрамни шод айла
Лўппиғина бир ёр гатир.

Бу сўзни эшитгандан кейин Гўрўғли Сафар кўсага бир қиз олиб галишга ваъда бариб, Ширвон шаҳри нердасан, даб Фирота босди қамчини. Йўл юриб, йўл юрса ҳам мўл юриб Ширвон шаҳрина етди. Уста Бодомнинг устахонасини сўраб топди. Устахонани гўрса устанинг шогирдлари дуторларни ясаб ташлаган, бир хонада уларни териб тузиб, бошқа хонада тузатиб, ясаб ўтирибдилар. Гўрўғли буларни гўриб, уста Бодомни сўради. Шогирдлари уни бир ёққа кетганини айтдилар. Гўрўғли, ман ҳали яна қайтиб галаман, мани дуторимни қопқоғини елимлаб қўйинглар ва яна бир дутор гараклигини, усто Бодомга айтиб мани саломимни шу нома билан етказинглар даб, бир шеър айтибди:

СОЗ АТСИН¹ (Кўр қиз)

Биздан салом айтинг уста Бодома,
Биза бир соз атсин, балли соз атсин.
Мевали оғочдан бўлсин мудоми,
Сопи манақ-манақ холли соз атсин.

Дастасина доқсин ўн икки парда,
Овозаси чиқсин қишлоқ шаҳарда,
Чиртилганда булбул йиғлаб саҳарда,
Гулнинг пажасидин қонли соз атсин.

Пардани жойиннан билиб боғласин,
Чўкма қопқоғини яхши доғласин,
Дардлашганда бизнинг билан йиғласин,
Одамдин сўйловчи жонли соз атсин.

Янграганда жумла жаҳон инграғай,
Одам тугул қурт-қумурсқа тинглағай,
Ҳар бир жонзот жонг сасини англағай,
Сулаймондин уч минг тилли соз атсин.

Бир тоғ ўссин чиртқан одам кўкраги,
Дол эшилсин икки тори ипаги,
Зарли ипдай кўзни олсин папаги,
Бейиш товусиндай рангли соз атсин.

¹ Соз атсин — чолғу асбоби (дутор) ярасин.

Ҳар бир ошиқ ола билмас қўлина,
Ҳар бир нодон тушина билмас тилина,
Сумматин ўхшатиб Ақча галина,
Шоҳсанамдай инжа белли соз атсин.

Овоз берса зор титрасин эр Алплар,
Фарёд чексин Мажнун, Тоҳир, Ғариблар,
Мақтовина товулмасин тариқлар,
Хоразмда якка сонли соз атсин.

Гўрўғлибек ҳаволансин Ғир билан,
Зухро юлдуз им қоқишсин ер билан,
Бахшилардан Ошиқ Ойдин Пир билан,
Қужоқлашиб гўришарли соз атсин.

Гўрғли сўзини тамом атиб устахонадан чиқиб гетди. Гунорта² Уста Бодомни уйина галиб, эшикни тақиллатди. ҳў Уста, бормисан ов? — даб қақирди.

Уста Бодом кўкнори, тиряки, худо қоққан, фалак сўккан одам эди. Ҳеч кимдан садо бўлмагандан кейин, Гўрўғли ҳў устамиз даб ҳавойироқ қичқирди. Уста Бодом Гўрўғлининг товушинан сакраб тушиб, қўрққаниннан бир муюшга бориб диқилди. Гўрўғли беш-ўн дақиқа кутиб турди, яна ҳеч садо бўлмади. Охири отдан тушиб, қопини қамчи билан туртлади, ён қозиғи билан бирга ағдарилиб тушди. Уста Бодом қўрққанидан нишатарини билмай чўкичларини тақирлатаварди. Гўрўғли устанинг қўрққанини билиб, айтдики, ҳў уста Бодом, бизни дуторнинг қопқоғи кўпорилган, шуни елимлаб беришни ва янги бир дутор дузатишни шогирдларинга айтиб геткан адим, дади. Уста Бодом уни танимай, назарга илмай, ўзина иши тушиб галганини билиб, бор ана шогирдларимни олдина, шулар бу ишингни битказади, бу ердан гет, даб Гўрўғлини чўкич билан бир туртди. Гўрўғлини қаҳри галиб, ҳў уста бизларда ундатиб эмас, бундатиб туртадилар, даб уста Бодомнинг калласини икки оёғи орасина олиб қисиб, орқасина 40, қорнига 40, икки ёнбошига 20 дан 40, ҳаммаси бўлиб 120 қамчи уриб суллайтирди. Ундан кейин, устани сал ҳушина галтириб, ўзини Гўрўғли эканини танитди. Уста Бодом уни одини эшитгандан кейин, ҳў Гўрўғли Султон санмисан? Донимоғонни сийласмас, бизни маъзур тут даб, югуриб галиб саломлашди. Дарров кўчқорни сўйиб, мачитнинг етти қулоқли қозонини олиб галиб шўрва осиб юбарди. Шўрва бир бош қайнаганнан кейин Уста Бодом табоққа калладай гўшт олиб ўтирётир эди, Гўрўғли галиб, олинг уста даб, ўзини танглайина отди, шу отишда калладин гўшт дўғри домоқиннан ўтиб гетди. Уста у ён, бу ёнина қараб, яна зомчодай галадиган бир бўлак гўшт олвади, яна Гўрўғли бир олишда ютиб юборди. Кўкнори устанинг яна қаҳри галиб муюша диқилиб ётаварди. Унда Гўрўғли айтдики, ҳў уста Бодом энди биздан навбат ўтди, қолган гўшт саники, дади. Шунда уста Бодом қозоннан гўшт олиб емак билан бўлди. Гўрўғли пайтини топиб шўрвага беҳуш дори солди. Шўрвадан ичиб олган уста Бодом ҳушини йўқотиб йиқилди.

Шу вақтда Карамжон Ошиғ Ойдин пир билан шикора чиқиб гетиб, Далихиромон тилла бўз саройда соз билан машғул бўлиб ўтирғон ади. Шунда Гўрўғли дарвозани очаолмай, Далихиромон томона қараб, алина созини олиб бир сўз айтди:

БЎЛДИМИ (Ширвоний I)

Ваъда этган севар ёрим,
Этган ваъданг бўш бўлдим?
Йигирмадан ўтган ёрим,
Мунда галиб ёш бўлдим?

Боғлари етмиш камола,
Қурбонман соҳиб жамола,
Етай деганда висола,
Билмадим нохуш бўлдим?

Булбул гулга чекар зори,
Бўлмишам ёрнинг хуммори,
Етишганда харидори,
Билмам кўнгли ғаш бўлдим?

² Гунорта — тушдан кейин.

Мунда галганим билмассан,
Ҳолимдин хабар олмассан,
Ё назар писанд қилмассан,
Надур бағринг тош бўлдим?

Ман галмишам доғдан ошиб,
Ғаним овлаб йўлин тўсиб,
Уч юз олтмиш калла касиб,
Нозли ёр беҳуш бўлдим?

Гўрўғли галдим ёр ёна,
Ишқи ўт солибдур жона,
Етар чоғи висолина,
Ағёри сирдош бўлдим?

Бу вақтда Хирмондали ёз ён қопини тамбалаб, тамбанинг устина дизини қўйиб, созини дузиб ўтирғон ади. Гўрўғли айланиб бориб, қопининг ёригиннан Хирмондалини гўриб иккаласи бир-бирига қараб айтишқан шеър:

НА БЎЛАР (Шо қўчди)

Гўрўғли:	Жувон ҳар жойни газарсан, Белингнан кучсам на бўлар. Дўниб хабардор бўлгунчанг, Норингнан тутсам на бўлар.
Хирмондали:	Белимнан кучсанг дуярлар, Ширин жонингни сўярлар, Элтиб чўл ерда қўярлар, Қул дейиб сотсам на бўлар.
Г.	Сотмасангда қулингдурман, Боғингда булбулингдурман, Сен гулсан шохинга қўниб, Сайраб ўтирсам на бўлар.
Х.	Булбулимсан жон қоқайин, Олтин қафасда боқайин, Келар йўллариинга боқиб, Термулиб қолсам на бўлар.
Г.	Гўрўғли дер эшит сўзим, Жоним олғон оҳу кўзинг, Атрофингда парвонадек, Айланаверсам на бўлар.
Х.	Хирмон қизни кўнглин олғил, Бул кеча меҳмоним бўлғил, Висолингнан тўймоқ учун, Тун бедор бўлсам на бўлар.

Бу шеърни айтишиб бўлгоннан кейин иккисини танина ҳам бир жимбирди гириб гетаварди. Хирмондали қопини тамбасини гўтарди дон Гўрўғлини тилла бўз саройга киргизди, дўшакни баланддан солиб, урдилар кучоқни, насия ҳам унди.

Эртаси эрта билан Хирмондали айтди: Гўрўғли оға, ишинг битди, санга оқ йўл, дади. Ҳў паризод, дади Гўрўғли, гежа меҳмон қадам, бугун от байроқ, эртага насия, ундан кейин гетарман, дади. Хирмондали ўйланиб дуриб, Гўрўғлидай жўмард йигитнинг гаппини икки қилишга гўззи қиймади. Яна икки гежа айш-ишрат сурдилар. Галишувга мувофиқ тўртинчи гуни эрталаб Гўрўғли Ғиротни эгарлади. Инди миниб йўлга равона

бўлаётир ади, уста Бодомнинг Гулшан деган семизгина қизи билан Юлдуз канизи иккиси боғ сайлина галаварди. хў Далихиромон, дади Гўрўғли худо барса қулина, чиқариб қўяр йўлина деган қадимнан қолган мақол дўғри экан. На гап, насияни ундирдинг, энди гетавар, дади Хирмондали. Насиянг билан энди ўзинг ялчи, дади дон семизгина Гулшанни отга ўнгариб, Фиротга қамчи босди.

Юлдуз каниз дод, деб уста Бодомни излаб гетди. Борса уста тўрт гуннан бери ухлаб ётқан экан. Бир амаллаб уни уйғотиб, йиғлаб дуриб бир сўз айтди:

ҚИЗИНГ ГЕТТИ

(Раҳм айла)

Уста Бодом қизинг гетди,
На боғ билди на боғбони.
Бориб Чамбил бела етди,
На боғ билди на боғбони.

Сайрон этиб боғ чарбоғни,
Санга қўйиб дарду-доғни,
Дарё бўйина етди чоғи,
На боғ билди на боғбони.

Ваъдасина вафо этди,
Иккавлон мақсадга етди,
Уста Бодом қизинг гетти,
На боғ билди на боғбони.

Оти билан сайр айлади,
Ховуз бўйинда бойлади,
Оқшом галининг шайлади,
На боғ билди на боғбони.

Эшитгил каниз Юлдузи,
Галинингни қилди рози,
Олиб қочди ойдек қизи,
На боғ билди на боғбони.

Бу сўзни эшитиб, уста Бодом теша, бичқисини олиб, ёбиға минди. Гўрўғли қайдасан даб отга қамчи босди. Бир вақт Гўрўғли орқасига қараса уста Бодом ёмон бир важоҳатда қувиб галётир. Шунда бир ёп олдиннан чиқди. Гўрўғли Фирота бир қамчи босган ади, Фирот ёпдан отлаб, қирқ қадам нарига бориб тушди. Усто Бодом нишатарини билмай Гўрўғлиға қараб бир сўз айтар бўлди:

НОЧОРНИ

(Ширвоний I)

Ғўч йигитнинг тушар йўли,
Ташла, Гўрўғли ночорни.
Мард бўлади туркман ўғли,
Ташла, Гўрўғли ночорни.

Йиғлатарман кулдиарман,
Санга гучим билдиарман,
Қаҳрим галса ўлдиарман,
Ташла, Гўрўғли ночорни.

Тоғнинг доши дўлонидур,
Қизил гулнинг сўлонидур,
Қизим киши галинидур,
Ташла, Гўрўғли ночорни.

Сўзим барисини дедим,
Ўртанибон ёниб гўйдим,
Қалин пулин олиб едим,
Ташла, Гўрўғли ночорни.

Уста Бодом ёмон дема,
Ёлгончи дунёни севма,
Мани кўп тухматга қўйма,
Ташла, Гўрўғли ночорни.

Уста Бодом сўзини тамом қилганнан кейин, Гўрўғли от бошини устага бурди. ҳў уста қисинма, ман тезда қайтиб, Гуржистон юртина чоповуллиқа бораман, шу ўтишда бир тилло десанг ўн тилло, бир қиз десанг ўн қиз олиб галиб ташлаб сани рози қиламан, дади. Уста Бодом кўкнори хаёл эмасми, тилло дарагини эшитиб, Гўрўғлининг бу гапина рози бўлди. «Йўлинг оқ бўлсин» даб фотиҳа бериб қолди.

Устанинг фотиҳасиннан Гўрўғлининг кўнгли гўтарилиб, қайнаб-жўшиб бир шеър айтади:

КЎНГЛИМ (Раҳм айла)1

Ёронлар фоний дунёга
Галган кўнглим, галган кўнглим.
Гуноҳу-савоб конина,
Гирган Кўнглим, гирган кўнглим.

Айтишиб енгилдим армон,
Курашиб йиқилдим армон,
Доғда қўйди Дали Хирмон,
Гечган кўнглим, гечган кўнглим.

Фирот миниб ҳар ён юрдим,
Йигитлик мавсумин сурдим,
Яхши ёмонини кўрдим,
Билган кўнглим, билган кўнглим.

Душдим фалакни ўйнина,
Қўлларим солиб бўйнина,
Хирмондали қиз қўйнина,
Гирган кўнглим, гирган кўнглим.

Дунё ўтар барчадан ҳам,
Хох гулдану гунчадан ҳам,
Ўйнаб-гулинг қолса бир дам,
Деган кўнглим, деган кўнглим.

Гўрўғли айлалар зори,
Беш қундур дунёнинг бори,
Ёд этади бири бори,
Юрган кўнглим, юрган кўнглим.

Гўрўғли Чордоғли Чамбилбела галиб, самиз Гулшан қизни Сафар Кўсага никоҳлаб, тўй-томоша қилиб барди.

Шу билан бариси мурод мақсадларина етти. Сизлар ҳам муродингиза етинг.

ОШИҚ МАХМУД

Махмуджон билан Нигорхон Паризодни тарихлари шундан иборат:

Ганжи Қорабоғ деган вилоятда Ганжабой деган киши бор ади. Унинг ўғилдан, қиздан, фарзанддан ном-нишони йўқ ади. Ганжабой гунлардан бир гун, ўғил талабларина тушиб юрвадики, унинг гўззини ёши қабул бўлиб, у Гумбази Хузро деган жойга бориб, ястаниб ётиб бир воқеа гўрди. Воқеасинда қўлинда бир қизил олма олганлиги савабли, галиб заифаси билан ҳамсухбат бўлди. Заифасини бўйнида хомиласи пайдо бўлиб, орадан дўққиз ой, дўққиз гун ўтгандан кейин бир ўғил ато қилди. У ўғилни одини Махмуджон қўйдилар. Махмуджон ҳам орадан кўп замон ўтгандан кейин, ўн етти, ўн саккиз ёшина гирди. Ул ҳам ётқан еринда бир воқеа гўрди. Воқеасинда шаҳри Лут шаҳринда Мансур деган подшо бор ади. Унинг бир қизи бор ади. Одина Нигорхон Паризод даб од барадавўн адилар. Нигорхон Паризод билан Махмуджоннинг икковларининг рўв-руҳиятларини бир жоя гатириб, бир-бирларина никоҳлаб, тўй атиб бардилар. Махмуджон хўшвақт, хуррам бўлиб, ериннан турди. Гўззини ғафлатдан очиб гўргандан кейин Нигорхон Паризод Махмуджонни гўз олдиннан ғойиб бўлди. Махмуджонни гундаки ҳаракати гундан-гуна топилмасдан бораварди. Ганжабойнинг бир ёлғиз ўғли бўлганнан кейин, Ганжабой сўрадики, аммо ўғлим сан на аҳволларни гечириб юрибсан? Сани гундаки аҳволинг гун-гундан пасайиб борётир дади. Махмуджон айтдики: аммо ота, сан биздан савол сўрасанг, жавобингни ол, даб ўз дардини шеър билан айтди:

ДЕДИЛАР (Кўр қиз)

Отажон ётардим гежа туш гўрдим,
Али бобом келиб турғил дедилар.
Йўлни узоқ билдим хили иш билдим,
Нигорхонни никоҳ қилиб бердилар.

Бу нечук сир асло ето билмасман,
Айролиқ ўтина дузо билмасман,
Ўзга ёра бошим қўшо билмасман,
Шаҳри Лут элина борғил дедилар.

Оғалар кўрганим баён айласам,
Сизларга тушимни аён айласам,
Қизил гул боғидин чаман боғласам,
Нигорхон боғиннан тергил дедилар.

Энди бу жойларда юрмак гумондир,
Шу ёрни топмасам кўнглим армондир,
Пирлар рухсат берди ҳақдан фармондур,
Бориб Нигорхонни севгил дедилар.

Махмуд айтар менинг оҳ билан зорим,
Кўрмагунча йўқдур сабру қарорим,
Нигорхондур манинг севгили ёрим,
Қамбаржон устиннан борғил дедилар.

Махмуджон сўзини тамом қилганнан кейин отасина қараб энди оқ фотиҳангни барсанг, шаҳри Лут деган шаҳарга бормасак бизда тоқат бўлмас дади.

Отаси айтдики, ўғлим хато қилибсан, у бир подшо бўлса, сан бир оддий киши бўлсанг, қайси йўл билан бориб қизини оласан, санга қандай йўл билан қизини баради? Сан шу ерларда бировни қизини хохласанг, санга шуни одини Нигорхон қўйиб олиб барсак бўлмасми акан, ўғлим дади. Аммо ота ўн қиз олиб барсанг ҳам бўлмайди, дади. Жавоб барсанг ҳам гетаман, жавоб бармасанг ҳам гетаман, дади.

Ганжабой кўнгли паришон бўлиб, ўғлина қайтарув бариб, бир шеър айтади:

АЙЛАМА (Найларман III)

Дунёни эндардинг¹ менинг бошима,
Қўзим Маҳмуд мани ҳайрон айлама.
Раҳминг галсин гўздан оққан ёшима,
Қўзим Маҳмуд мани ҳайрон айлама

Ишқнинг шаробидан нечун ичарсан?
Ота-энанг, эл-гунигдан гечарсан.
Ёрингни қўлиннан шароб ичарсан,
Қўзим Маҳмуд мани ҳайрон айлама

Маҳмудимсиз уйда ёнмас чироғим.
Севар қўзим кеча-кундуз қароғим.
Гўзимнинг равшани қошим-қабоғим,
Қўзим Маҳмуд мани ҳайрон айлама

Бу на сирдур мунга ето билмадим,
Ажал етмагунча ўло билмадим,
Айрилибон сандан қола билмадим,
Қўзим Маҳмуд мани ҳайрон айлама

Ганжабой ўйлаб гўрдики, бир гўч йигит кўнгли паришон бўлиб бир ийик² йўла гетса, унга қайтарув бермак бўлмас. Ганжабойни боқтириб қўйган бир йўрғаси бор ади. Ул йўрғага қур жиға далликни, бахмал лўлилик, тилло куббали эгарни солиб, жуфт айилни берк атиб тортиб, бир голи хуржинни икки ён гўззини ҳам тангга ю, тиллога тўлдириб, бир қатор сарпойни ҳам бариб, Маҳмуджонни миндириб, Ганжабой ўғлини кўнглини хўшлаб олиб чиқиб гетаварди. Бир чўла мейдонни четина бориб, аммо ўғлим, сани йўлинг бўлсин, йўлингни устинда Қамбар отлиқ бир йигит бор, шуни олиб гетсанг санга йўлдошлик қилар, деб отини бошини бўшатиб юбараварди.

Маҳмуджон хушвақт-хуррам бўлиб, йўрғасини қочириб гетаварди. Кўп замон йўл чўла мейдоннан чиқиб бир юртни оёқиннан дохил бўлди. Бир ёпни ёқалаб йўл ўтар ади. Йўлни урини олиб бораварса, икки нозанин гўзал қизлар идиш кўтариб сувга чиқиб галаётир ади. Қизлар Маҳмуджонни гўриб, унинг ишқи қизларнинг сийнаю-сандина жой бўлди. Қизлар сув идишларини қўйиб, гал шу йигитни на кора аканлигини билайлик, ҳам қайси бойни ўғли аканлигини, қайси паризодни ёри аканлигини билиб қолайлиқ даб, Маҳмуджонни пойлаб, йўлини икки ёнини олиб дуравардилар. Маҳмуджон буларни ўнгиннан ўтажак вақтинда, икки қиз Маҳмуджонни икки ёнинан бориб, отини жиловладилар. Маҳмуджон сўрадики, қани ов қизлар манга буруннан учрашқан ё донишқонларингиз борми? Қизлар айтдики: йўқ дади. На сабаб мани отимни бошини ушладинглар? дади.

Хон ўғил саннан бир икки оғиз сўз бор, шуни сўражақмиз, шунга жавоб бариб ўтасан бердан, дади. Сўрасангиз сўранг, унга ман жавоб барин, билганимчалли дади. Қизлар айтдики, сан қайси вилоятни одамисан? Қайси бойни ўғлисан? Қайси паризодни ёри бўласан? Шунга жавоб бар, дади.

Маҳмуджон айтдики, Ганжиқорабоғ деган вилоятдан Ганжабой деганни ўғлиман. Лут деган шаҳарда бир Мансур деган подшо бор, уни бир қизи бор, унга Нигорхон даб од барадилар. Ман ана шу Нигорхон Паризодни ёриман, дади. Унда бизларни бир тариф этиб ўтишинг гарак бердан, дади.

Маҳмуджон айтдики, ман олдимга чиққан одамларни беш ғазал, тўрт ғазал айтиб тарифлаб гетадовун бўлсам, борожоқ ерима беш гунда, ўн гунда бормасман, дади. Хон ўғил, сан бизни тариф қилмин гетсанг, сани отингин бошини беш гунда, ўн гунда биз ҳам юбармасмиз, дади. Маҳмуджон от устинда дуриб, қизларни таъриф қилиб бир шеър айтади:

МАНГЗАР (Найларман II)

Олдимиздан гўзал чиқди,
Гўё қизил гула мангзар.
Гўрдим ақлим лол этди,
Сайраган булбула мангзар.

Ёнимга келиб дурғоли,
Ҳасратидин оҳ урғоли.
Лайлининг юзин гўргали
Мажнун бўлган ёра мангзар.

¹ Эндардинг — ағдардинг.

² Ийик — узоқ

Ўтирди турди ўйланди,
Парвона бўлди айланди.
Зоҳир дардидан сайланди
Табиби дуч келан мангзар.

Саҳар очилган лоласи,
Сўзлари жоним оласи,
Ёримнинг дарди балоси,
Ақлим олган қиза мангзар.

Махмуджон дер ёр галганда,
Дурлар сочилар гулганда.
Пардани юздан олганда,
Ўн тўрт гунлик оя мангзар.

Махмуджон сўзини тамом қилганнан кейин, қани биродарлар, қаноатланган бўлсангизлар, ман бир йўл кишисиман, отимни бошини юборсангизлар, ўз йўлима гетсам яхши бўлар ади деянда, чап жиловда дурған паризод қиз айтадики: аммо хон ўғил сан бунни тариф қилиб, мани ташлаб геткандан кейин манга камисчилик галар, агарда бизни ҳам тариф қилмайдурғон бўлсанг, отггни бошини беш гунда, ўн гунда юбормасмиз, дади. Махмуджон от устинда дуриб, бу қизни ҳам тариф қилиб, бир шеър айтади:

ҚИЗЛАР МАНИ (Шо кўчди)

Қаршим олиб турган қизлар,
Юборинглар қизлар мани.
Салом берсанг алик олдим,
Юборинглар қизлар мани.

Қалам қоши инжу тиши,
Фозлара мангзар юриши.
Йигитликнинг бирдур иши,
Юборинглар қизлар мани.

Қабоғингда сурма доли,
Бўлсин ҳар кимни иқболи.
Оқ юзинда қўша холи,
Ўпсам бўлмас қизлар сани.
(Юборинглар қизлар мани)

Аввал биза бўлмас ёзиқ,
Узин бўй беллари нозик.
Ўн бармоқда тилло узук,
Солғон қизлар юбар мани.

Товусдин бежаб ўзини,
Биздан айирмас гўззини.
Ошиқ Махмуднинг сўзини,
Қабул этинг юбар мани.
(Юборинглар қизлар мани).

Махмуджон сўзини тамом қилганнан кейин, қизлар Махмуджонни отини бошини қўйиб юбордилар. Махмуджон йўрғасини қочириб гетаварди. Бир неча замонлар йўл юриб, бир чўла майдонни ўрталаб гетаварди. Ул чўла майдоннан ҳам чиқиб, бир юртни оёқина дохил бўлди. Бир йўлни уриннан бориб, бир ўвбани устиннан душ ўлди. Ўйлаб гўрдики, гал Қамбаржонни уйини бир сўраб гетин. Қамбаржонни уйи шу ерлара яқин эмасми акан деган фикр билан йўлдан ташқари чиқиб, Қамбаржонни уйини суриштириб сўраса, Қамбаржонни уйи ҳам бир йўл урина яқинроқ бир жойда ади. Қамбаржонни сўраб уйина борса, гўрдики, Қамбаржон камбағал бир қашшоқ йигит ади. Ҳар гунда бир нон учун бир нонбайни тандирини ўт ёқиб овқат гузорлиқ этадовун ади. Бир синглиси бор ади, югириб-йўртиб акасини ёнина борди, аммо ака ман санга бир меҳмон топиб галдим. Сани бир озода йигит сўраб галди, дади. Сочиннан тутиб дапаламага қарадики, занғар, мани ўзим ҳар гунда бир нон учун бир нонбойни тандирини ўт ёқиб овқат гузаронлиқ этаман. Сан манга меҳмон топиб галдим даб айтасан, дади. Дўкондор бир тушуникли йигит ади. Ў, хон ўғил дади. Сани яхши ю ёмон, дўсту-душман биров излаб галган вақтинда уни хабарини олишга тегишли бўлади. Ина бу гунигга меҳнат ҳаққинга бир нонни ол. Уни ким эканлигини бил. Бўлмасдин бўлса, биз ёна гатир, даб дўкондан

чиқариб юборди. Қамбаржон уйина галса Махмуджон деган бир отли, дўнли йигит уйинда ўтирибди. Қамбаржон бориб саломини бариб, адаби-икроми билан сўрашқандан кейин, боқо-боқо қараса, Қамбаржон ҳам бу йигитни ўз воқеасинда гўрганлиги ёдина тушиб Махмуджона қараб бир шеър айтар бўлди:

БИЛО-БИЛМАДИМ

(Қирқ минг илғор)

Кел қардошим сандин хабар олайн,
Сани келганингни било-билмадим.
Ҳар балоға ўзим қалқон бўлайин,
Оға келганингни било-билмадим.

Ётардим тушимга кириб эранлар,
Ҳоли аҳволингнан хабар берганлар,
Мажлис қуриб майхонада юрганлар,
Иним келганингни било-билмадим.

Одим Қамбар фикру-зикрим ёрдадур,
Бу жойларда ёлғизлик бефойдадур,
Мақсад-мурод ҳаммаси ҳам ройдадур,
Жўрам келганингни било-билмадим.

Даб Қамбаржон сўзини тамом қилганнан сўнг Махмуджоннан йўл бўлсин сўради.

Махмуджон айтдики: сан биздан йўл бўлсин сўрасанг, сан биза даркор бўлдинг, бизнинг билан юришинг гарак, деянда, Қамбаржон ўзининг аҳволларини Махмуджона бир-бир баён атди. Махмуджон мун турли тамонини таъмин атиб, шу ерда бировни боқтириб қўйган йўрғаси бор ади, шу йўрғани олиб, нақтма-нақт савдо атиб, пулини бариб, у йўрғага қур жиға далликни, бахмал қуббали эгарни солиб, жуп айилни берк атиб тортиб, Қамбаржонни сарпойлаб, кейин ўзи билан дангаштириб, йўлга олиб чиқди. Булар йўлга равона бўлиб, галар акан катта бир йиғинни устиннан душ бўлдилар. Чой-чилиим сўраб шу йиғинга булар ҳам айландилар. Қараса бу ерда қизу-жувон, эру-хотин, улли ю —киччи ҳамма ҳазинда, базминда ўтирвадилар. Махмуджонни жўшқинлиги тутиб, буларга Нигорхон Паризодни таърифлаб бир шеър айтади:

БЕРМАСМАН

(Гуландом)

Гўзалхонни халққа таъриф айласам
Онинг нозин юз минг қизга бермасман.
Гўрган ошиқларни ҳайрон айласам,
Ҳар бир нозин юз минг қизга бермасман.

Бошдин оёғина тилло дақилған,
Сўзларина ширин-шаккар қотилғон,
Қўлларина қизил хино ёқилғон,
Кўксин они дўлған оя бармасман.

Саллона-саллона ўтар ёнимдан,
Гўззи жаллод паррон тиғи жонимдан,
Боғбон бўлиб гуллар терсам боғиннан,
Сиё зулфин сарви дола бармасман.

Гўзалим бор ҳар гўзалдан нозлидур,
Ман билманам қайси боғнинг гулидур,
Шеваси жон олур қўли созлидур,
Бир гун чиқар тандин жонга бермасман.

Олтин дуйма тилло, кумуш камарли,
Дол бўйинли оқ юзлари самарли,
Юзи гулгун сочи шамси қамарли,
Кўксин они дўлған оя бармасман.

Махмуд айтар бугун арзин яздона,
Бир газал айтибон қиза-жувона,
Ошиқ бўлдим гўзалхона ғойбона,
Гўзалхонни юз минг қиза бермасман.

Махмуджон бу сўзни тамом қилганнан кейин, икковлари шодлик билан от чопишиб, йўлга равона бўлдилар. Қўп замон йўл юриб, бир неча замон той қилиб боравардиларки, бораварсалар буларни олдина эшакли бир пиёда чиқди. Сўрадилар, қани ҳой жўра Лут деган шаҳар шу ерга яқинми? Улар жавоб бердилар: бир тош, чорак кам бир тош чиқар, чиқмас йўл. Яқин галдингизлар, дади. Махмуджон Қамбаржон билан от чопишиб янқи¹ шаҳарнинг қибла дорвазасинан дохил бўлдилар. Бахтга қарши улар борса бу шаҳарнинг бозор куни ади. Бозорни қидириб у ёққа чиқдилар, бу ёққа чиқдилар, бозорни одамлари буларни донимади, булар ҳам бозорни одамларини таний олмадилар. Кейин меҳмонжойи ахтариб бир чорсуни охирина сўвилдилар². Бориб бир дўконни олдина душ бўлдилар. Қараса, дўконни олди ҳам овлақроқ, ичинда ўтирган киши ҳам қаррироқ, унга ҳам Аҳмад баққол деб од барадовун адилар. Махмуджонлар тангри меҳмони даб отдан тушиб, отларини ўралардан³ бойлаштиравардилар. Аҳмад баққол уларни меҳмонлиққа қабул қилиб, дўконни тўрина ўтириб, олдина бир чойнак чойни қўйиб, бозор гуни бўлгоннан кейин дўконни олдина ўтиб харидор кутиб ўтираварди. Аҳмад баққол шунингдин савдокунан баққол адики, гунина уч шойилиқ савдо қилмас эди. Махмуджонлар ҳам чой чилимнан ёзилишиб, қўлимиздаки ҳунарларимиз билан бул кишини ошно қилиб ўтирмиймизми, даб, дуторларини ёлонғочлаб, икковлари зилу-бом дузиб, бир нома-куй бошлаб, бу куйни охирлаб чиққанчалли ундан у галди, мундан бу галди. Сал вақт ўтар-ўтмас дўконни олди катта қур⁴ бўлиб гетаварди. Яхшидан шарофат, сал замон дурмасдан савдо ҳам очилиб гетаварди. Тарози-тарозига қоқилишиб гетаварди. Аҳмад баққол тарози уриб берган одаминнан хотирасина тушса пулини олиб қолди. Хотирасина тушмаса қийшайиб гетаварди. Аҳмад баққол бозорни охирина қараганда сотмаққа харид топиб баравўлмади. Ичи қора баққоллардан бири бориб подшога маъқулладики, тақсир Аҳмад баққол деган икки маҳрам сақлабди. Аммо ҳеч кимда савдо бўлмади. Бугун бозорни бутун бойлади. Дегандан, подшо бир ҳовойли киши ади, боринг, Аҳмад баққолни бона олиб галинг дади. Бу нима иш дади. Подшонинг одамлари галиб Аҳмад баққолни қўлиннан, қулоқиннан тутиб подшони олдина олиб галдилар. Мансур деган подшо айтдики, қани ҳов Аҳмад баққол бу нима саники? Аҳмад баққол камбағал киши, подшонинг одамлари ёқасиннан тутқан вақтинда қўрқиб геткан адики, подшонинг саволина жавоб боравўлмади. Занғар нечун жавоб бармисан, бутун бозорни бойлабсан, санга ким буюрди, биздан бурун унингдин икки маҳрам сақламоқни, дади. Ёлгон сўз бўлганнан кейин Аҳмад баққолни жонина сўл югуриб гетти дон, тақсир во ажабо, бунинг ўзи бир бўша гап аканку. Бизнинг гечликка ёқажақ чироғ ёғимиз бир қаро қайғимиз. Бизнингдин кишини ҳаддиннан эмас, бир кишини, икки кишини сақлаш, деянда, нима учун ёлгон сўзлийсан, бозорни бойлабсанку бутун, сандан бошқада савдо бўлмабдику, дади. Тақсир, бизникинда бозор гуни тангри меҳмони бўлиб, илоҳийдан келган меҳмонлар бор. Шуни эшитган бўлманг, дади. Подшо кейин ювошиб, буюрдикки, боринг олиб галинг биз ҳам бир марта гўриб, ким эканлигини билиб, созиннан, сўзиннан эшитиб қолайлик уларни, дади. Аҳмад баққол дукониға галса, меҳмонлар хунук бўлиб ўтирган ади. Қани меҳмон йигитлар хафа бўлманг, сизларни тарифларингиз подшога тушган экан. Подшони олдина бориб гўринмасанглар бўлмас экан, дади. Махмуджон айтдики, аммо ўзимизни мақсадимиз ҳам подшони олдина бормоқ-да, дийди. Подшони олдина бормасақ бизларни ишимиз ҳам битмийди, дади. Сабаб дасангиз, ҳали шу Нигорхон деган Паризод қиз подшонинг қизи эди. Кейин Аҳмад баққол эгартириб ўтавардики, эндиги сўзни Нигорхон Паризоддан эшитинг: Нигорхон Паризод, Махмуджонни ғойибонасина гирифтор бўлиб, йўл қараб, гун санаб ювадики, қачон Махмуджонни галар гуни бўлар экан, дучор бўларманми? Учрашармизми экан? даб. Қизнинг ҳам уч юз олтмиш канизи бор эди. Уларнинг орасинда ҳам айёр канизи бор эди. У қизнинг ҳаракатидан сезиб юриган эдики, кўриб билмаса ҳам таъриф қилаверди: Аммо биви отангизни ёнина икки йигит галди. Гўззи унингдин, қоши мунгдин, у ери у ёли, деб таъриф қилгондан кейин, қиз каниза сир берди. Аммо каниз сир бўлмасин ошкор деди. Бизнинг Махмуджон деган бир ёримиз бор эди. Шу бугун галган бўлмасин, дади. Бор, асл либосларингни гийиб гал. Учакма-учак⁵ чиқиб арзхона устиннан қараб гўралаи, дади. Махмуджонми экан, ё бошқа бировми, экан, дади. Каниз асл либосларини гийиб, гўзларина сурма чакиб, юзларина гулоб уриб галди. Нигорхон Паризод билан каниз етаклашиб, учакма-учак бориб, арзхонани устиннан панжарага ястаниб, Нигорхон Паризод отасини олдини борлаб гўрса, ўзининг севиқли ёри Махмуджон отасини олдинда савол-жавоб олишиб ўтирибди. Қани эндиги сўзни Аҳмад баққолдан эшитинг: Аҳмад баққол меҳмонларни олиб боргандан кейин, подшо бир четдан ўрин бариб, сўз сўраб ўтираварди. Қани меҳмон йигитлар, қаерга борасизлар? Қаердан галасизлар? Ўзларинг ким

¹ Янқи — ҳалиги.

² Сўвилдилар — етиб бордилар.

³ Ўралардан — устунлардан.

⁴ Қур — йигин.

⁵ Учакма-учак — томма-том.

бўласизлар? Нима иш билан юрибсизлар, дади. Махмуджоннан жавоб: тақсир, бизларни асли наслимизни сўрасангиз Ганжиқорабоғ деган вилоятдан бўламиз. Икки тенгги-туш, аҳли дард бир вақт топиб, вақтдан фойдаланиш учун, гўрмаган ерларни гўриш учун, бормоғон ерлара бориш учун бир сайр қидиришма атиб юрибмиз, дади. Подшо айтдики, қўлларингизда дуторларингиз бор, создан, сўздан хабарларингиз борми? дади. Махмуджон жавоб бардики, тақсир оз-моз ўзимизни алдаштирғидин хабарларимиз бор, дади. Бизларни юртимизда бир Ших атоий деган бахши ўтган, шуни созиннан, сўзиннан билажакларингиз борми? дади подшо. Тақсир уни билмасмизу ўзларимизни биладиган йўлдан юборсангиз, бир шингил айтиб берсак бўлар, дади. Аҳмад баққол меҳмон эгаси бўлганнан кейин, меҳмонларни кейинида ўтирвади, кейининнан галиб Махмуджонни қулоғина шивирдади. Аммо Махмуджон, подшо бир гапни айтқан вақтинда билмийман даб гапни кейинида қайтарувчи бўлма. Агарда бир сўзни айтиб охирида «Ших атоий» даб қўйсанг бас бўлгани бўлади, подшо на Ших отани ғазалина муҳрини босиб қўйибди дон дониб оладими уни, дади. Бул сўзга Махмуджон иликиб, алаштирманг тақсир, бир сўз қўша-қўлтиқда қолган акан, ундан ҳам бир оз-моз билар эканмиз, дади. Нима билсангиз, бир хат билсангиз ҳам айтиб баринг. Кўп вақтдан буён шунга муштоқ ётқанмиз, дади. Махмуджон нималарни айтсам Ших отага мангзар экан, даб халқумини гўтарса, юқорида оқ-оппоқ, бодом қабоқ, юпқа дўдоқ бир қиз бўйинини чўзиб, Махмуджонни гўзлаб қараб дурвади. Махмуджонни гўззи Нигорхона тушгандан, подшони буюрган сўзи Махмуджонни эсиннан чиқиб ўта гетти шўринда. Оғзиндаки айтажақ сўзини Нигорхона қараб дўғирлаб юбараварди:

ДЎҒРИСИ (Мухаммаси бахши I)

Кўп жафо чекдим йўлингда эй Нигорим дўғриси.
Сан манга қилсанг жафо эй жонажоним дўғриси.
Гежалар майлар ичиб кундуз хумморам дўғриси.
Сан манго қилсанг жафо эй жонажоним дўғриси.
Ман санга муштоқман эй жонажоним дўғриси.

Гежалар майлар ичиб, дол бўйинга куйлак бичиб,
Дўшак ётсам ман қучиб, эй сарвинозим дўғриси.
Гежалар майлар ичиб, дол бўйинга куйлак бичиб,
Дўшак ётсам ман қучиб, эй сарвинозим дўғриси.
Ман санга муштоқман эй жонажоним дўғриси.

Оқ юзингда қора зулфинг булутқа мангзар эмиш,
Бўлибдурман гул юзингнан беқарорим дўғриси,
Ших атоийи хаста эркан галдим ҳолин сўрмоқа,
Ман санга муштоқман эй жонажоним дўғриси.

Махмуджон бу сўзни айтиб тамом қилганнан кейин, подшо юқори ошоқини тинглаб гўрса бир машуқий, ширин-шаккар сўз. Аммо, Аҳмад баққол бу меҳмонларингизни тарифина сўз йўқ экан. Ана халос, баракалло, деб қўяварди. Меҳмонларингиз узоқ жойлардан галган аканлар, бугун уларни олиб бориб, юмшоқ жойда ётқизиб, қорнини паловдан тўйғизиб, дамини бариб, олиб келсанг, азон салқинда қайтадан айттириб эшитаварадиган асл, фозил йигитлар акан булар, дади. Аҳмад баққол ажаб бўлғай даб, меҳмонларни эгартриб турди. Эндиги сўзни Нигорхон Паризоддан эшитинг: Нигорхон Паризод канизина буюрди: Шу Аҳмад баққолникига еткизмасдан боққа олиб қайт, дади. Аҳмад баққол деган бир камбағал киши. Унда юмшоқ жой, палов нишийди¹, дади. Илдам каниз том бошиннан тушиб, сокин бўлиб, йўлга равона бўлиб, Аҳмад баққолникина етирмасдан, кейининнан бориб, Махмуджонни ушлаб, арзи ҳолини айтиб, яхшилаб донишиб Нигорхонни боғина олиб қайтаварди. Нигорхон Паризод булар боринчалли ичкарида бир асл саройи бор ади. Фолисини² чиқариб дўшаб, Махмуджонни одина тўрда бир тилло курсини қўйиб, ўзи аданроқда³ бир тилло курсида ўтириб ўйлаб гўрди. Махмуджон галган вақтинда ман очик равишда унинг олдина чиқмайин. Махмуджон мани гўриб, маннан ройи қайтмасин, ман етти қават пардани ичинда сарасоп билан ўтирин даб, етти қават пардани ичина гириб, зулфларини ҳам олдина ташлаб, оёқларини ҳам чалиштириб, қопага қараб ўтираварди. Эндиги сўзни каниздан эшитинг. Каниз шу вақти эргаштириб, Махмуджонни олиб боға гирди. Уч юз олтмиш каниз саф тортиб уларни қарши олди. Нигорхон Паризодда ғибирдамоқ⁴, саломға алик олмоқ бўлмади. Махмуджон

¹ Нишийди — нима қилади.

² Фолисини — гиламини.

³ Аданроқ — пастроқ.

⁴ Ғибирдамоқ — қимирламоқ.

ўйладики, бу лолми экан, гунгми экан, ман муни фалон гунлик йўлдан излаб галипман. Қўлима созимни олиб, дейдириб бир шеър айтиб барин, даб. Нигорхон Паризодга қараб айтқан шеъри:

НИГОРИМ (Ширвоний II)

Узоқ йўлдин сани излаб галмишам,
Қулоқ солғил арзи ҳола Нигорим.
Сани бундалигинг тақиқ билмишам,
Бир тавозеъ қилғил биза Нигорим.

Сайронийдай чўл ерларда юрибман,
Дангги-душим билан даврон сурибман,
Шукур сани гул юзингни гўрибман,
Қуллуқлар айласам сиза Нигорим.

Сиё зулфларинга берибсан оро,
Ишқинг билан телба кўнглим оввора,
Сен шоҳимсан мен ошиқи бечора,
Бир назар ташлағил биза Нигорим.

Қайта бошдин қўл шаробин ичайлик,
Боғларингга мушки-анбар сочайлик.
Элларим бор маним боғу-боғчалиқ,
Қулликлар айласам Сиза Нигорим.

Шукр этайин кўзим тушди юзингга,
Муштоқ эдим сени босган изингга,
Қурбон бўлай ширин-шакар сўзингга,
Каломлар сўзлагин биза Нигорим.

Қизил гул гунчамсан, боғча боғимсан.
Боғ ичинда битган олма-норимсан.
Ошиқ Махмуд Нигорхон дер ёримсан.
Тутмағил юзингга парда Нигорим.

Махмуджон сўзини тамом қилганнан кейин Нигорхон Паризод ериннан туриб, едди қат пардани ичиннан чиқиб, зулфларини олдина ташлаб, икки букилиб салом барди. Кейин Махмуджонни чой чилимнан ёзилиштириб, алдиннан қирқ турли таомларни ўтирди. Подшо айтқан адики, Махмуджонни овқатлантирганнан кейин, юмшоқ жойда ётқизиб, дамани баринг деган ади. Қизнинг гун гўрмин, чанг тушмин дурған пар дўшаклари бор эди. Одина «Чиндихон» даб од барадўвун адилар. Туркман дилинда «Йўрғон» дийди. Едди тўшакни қавати усти-устина қўйиб, тивитли одялни ташлаб, жуфтдан такани¹ қўйиб, Махмуджонни кўрпага ўраб ётирди. Махмуджон юмшоқ жой қапталина² дейганнан уйқуға мойил бўлиб гетаварди. Нигорхон Паризод ухламасдан донгни оттирди. Чой-чилимнан ёзилишиб ўтирдик, Махмуджон еридан туро бермади. Махмуджон бир маҳаллари гўззини ғафлатдан очиб гўрса, гун гунорта бўлиб пешина қараб оғиб борёттир эди. Подшо топширган эдики, азон салқинда яқин дўстлар билан олдириб эшитамиз деган эди. Махмуджонни бу сўзлар ёдиға тушиб ериннан туриб, нарса-қорасини гийиб, йўлга равона бўлди. Нигорхон Паризод икковлари тотолашиб, дорвазани оғзина бордилар. Махмуджон гетмакка мажбур бўлгоннан кейин Нигорхон Паризод Махмуджонга қараб айтқан шеъри:

ГАЛИБСИЗ (Кўр Қиз)

Уч йил бўлди Махмуд сани гўргали,
Хуш галдинг севдигим сафо галибсиз.
Олтин пиёлада шароб бергали,
Хуш галдинг севдигим сафо галибсиз.

¹ Такани — ёстиқни.

² Қапталина — ёнбошига.

Олти йилдир бир гун роҳат гўрмадим.
Дангги тушим билан даврон сурмадим.
Улуғ тўйлар гўриб мажлис қурмадим.
Хуш галдинг севдигим сафо галибсиз.

Баданим дузанмай сайра чиқмадим.
Сайра чиқиб қайрилиб гулиб боқмадим.
Оқ сийнама тилло дуйма дақмадим.
Хуш галдинг севдигим сафо галибсиз.

Сиё зулфим оқ юзима тараолмай.
Баҳор бўлса гулу-лола тераолмай.
Уч йил бўлди манинг ҳолим сўраолмай.
Хуш галдинг севдигим сафо галибсиз.

Хабарин олмадинг сунбул юзимдин.
Бир гулиб тотмадинг шириш тилимдин.
Фам ема Нигорхон қолмас изингдин.
Хуш галдинг севдигим сафо галибсиз.

Нигорхон Паризод бу сўзни айтиб тамом қилиб, қўлинда «Қарағай марҳабо» деган бир рўмоли бор эди. Рўмол шундин рўмол адики, ёзган вақтинда тейинда минг отли галиб, соялидовун эди. Шундин йиғиб олганда чиннича¹ бармоқни тейинда жой буладуғон ади. Уни Махмуджона бариб, боғдан чиқариб юбораварди. Махмуджон ҳовлиққан йиғит, шу рўмолни олиб кисасинда қўяжақ вақтинда, чиннича бармоқинда бир олтин юзуки бор ади. Шу олтин юзукнинг қошина рўмолни бир ён қироғи илишиб, осилиб чиқиб қолғон эди. Рўмолни осилтириб Махмуджон подшони олдина борғон эди. Қамбаржон деган Махмуджонни йўлдоши Аҳмад Баққол билан эрталаб бориб подшони олдида ўтирган эдики, бу занғар қаерда қолди, подшо Махмуджон қаерда деб сўраса биз унга на деб жавоб берар эканмиз деган фикир билан ўтирган эди. Махмуджон ҳам унинг ёнина бориб ўтираверди, қапталинда рўмолини осилтириб. Қамбаржонни гўззи рўмола тушгандан кейин «Эй вой. Бунни бера мундатиб галганидан галмагани яхши ади. Агар подшони бу рўмолла гўззи туша қўйса, иккимизни ҳам сўрамасдан анжирни тейина гўмади. Мунго бир икки оғиз сўз айтиб гўрин, шояд сўзимнинг маъносинан англаб, рўмолни яширмасмикан даб,

Хабар олғин ширин дўстим,

Очилдинг жўрам очилдинг.

Рўмолдадир манинг қасдим,

Очилдинг жўрам очилдинг». Махмуджон буни эшитиб, «Эй вой. Геча ёрнинг олдина борганим дўстима ёқмабди», даб

Геча бордим ёр қошина,

Бошинда беш лаълиси бор.

Қалам қошли хумор гўзли,

Мани жоним оласи бор», даб бир-бирини тушунмасдан, англамасдан икковлари айтишган савол-жавобли шеъри:

ОЧИЛДИНГ

(Илғор I)

Қамбаржон Хабар олғин ширин дўстим,
Очилдинг жўрам очилдинг.
Рўмолдадир менинг қасдим,
Очилдинг жўрам очилдинг
(Очилдинг дўстим очилдинг)

Махмуджон Кеча бордим ёр қошина,
Бошинда беш лаълиси бор.
Қалам қошли хумор гўзли,
Мани жоним оласи бор.
(Нозли ёрнинг ноласи бор)

¹ Чиннича — жимжилоғи.

Қамбаржон	Мусофир жонингни ая, Хабарингни мандан сўра. У ён, бу ёнингга қара, Очилдинг жўрам очилдинг (Очилдинг дўстим очилдинг)
Махмуджон	Кечалари сўз беришиб, Маст бўлиб коса олишиб, Маст бўлиб коса беришиб, Мани жоним оласи бор. (Нозли ёрнинг ноласи бор)
Қамбаржон	Ничик мажлисда газарсан, Жафони чакиб дузарсан. Подшо мажлисин бузарсан, Очилдинг жўрам очилдинг (Очилдинг дўстим очилдинг)
Махмуджон	Юзларини холлари бор, Лабларини боллари бор, Нозли ёрнинг оллари бор Мани жоним оласи бор. (Нозли ёрнинг ноласи бор)
Қамбаржон	Ғубор келтирма юзингга, Кўрсатма душмон кўзига, Тушунгил Қамбар сўзига, Очилдинг жўрам очилдинг (Очилдинг дўстим очилдинг)
Махмуджон	Хабар олмадим ўзимдан, Узмадим қизил гулиндан. Махмуд кўрқмас бу ўлимдан, Мани жоним оласи бор.

Сўзнинг бошдан оёқина подшо қулоқ солиб турса, «Очилдинг-ёпилдинг» деган ботиниқли сўз. Ёнидаги суҳбатдон кишиларга мурожаат қилдики, биродарлар буларнинг сўзига тушунишганинг борми? Бирови очилдинг дийди. Бирови ёпилдинг дийди бу сўз нималардан иборат? Деянда булар бормас бурун подшонинг қирқ нафар созанда йигитлари бор эди. Подшони отини миниб, дўнини гийиб, пулини ўйнаб юрган ёлликдор йигитлариннан. Шуларни ичиннан бирови чиқидон, тақсир, буларни сўзига тушунишмадингизми? Дади. Йўқ, тушунмадик. Унда билган еримизни айтиб билдирсак бўлмасми экан, деганда, айтсанг ҳам зиёни бўлмас, сўзни иборатини англайиш ҳам қийин бўлади, дади. Ол аса Махмуджон деган ўғлон геча қизингизни ёнина борган, ҳам қизингизни қўйнига кирган, дади. Кизингиз унга бир рўмолни барган, Махмуджон шу рўмолни осилтириб, галиб ўтирибди. Дўсти унга рўмолни яширтириш учун сўз айтиб ўтирибди. «Имомли тарс» деганни Махмуджон тарс тушуниб, тарс жавоб бариб ўтирибди. «Очилдинг-ёпилдинг» деган сўзнинг маъноси бу бўлади тақсир, дади.

Нигорхон Паризод берган рўмолини қараса, Махмуджонни киссасиннан осилиб чиқиб турибди. Подшо дарғазаб бўлди, булар бу шаҳарни биза ҳаром эткан экан. Иккаласини ҳам олиб бориб боғни тўрина ўтказиб анжирни тагина гўминг, гапи майдонга чиқмасин, дади. Подшонинг суҳбатинда ақилли, риояқўм йигитлардан вазирлари бор эди. Ичиннан бирови турдидан, тақсир тўхтанг, шу борёттиргон йўлингиздан қайтинг. Сўзнинг аввалини олиб сўзласак, Бу икки йигитни ўлдириб юртни бузишга ҳаракат қилманг тақсир, қайтинг шу борёттиргон йўлингиздан, дади. Аҳмад Баққолни нима гуноҳи бор эди донгдириб олдиридингиз уни, дади. Шу йигитларни таърифна биноан Аҳмад Баққолни донгдириб олдиридингиз, унда ҳеч гуноҳ йўқ эди, дади. Агарда буларнинг таърифи Сизга ничик бўлиб тушди, ер жаҳонда дурмади. Буларни таърифи Сизнинг қизингизга тушган бўлса, олиб-бориб айтира қўйган бўлса, хотин кишини баржаки от-яроқ бўлмайди, тақсир. Бир жаякли рўмол бўлади, дади. Буни эшитиб подшо ўйланиб қолди. Сал вақт ўтгандан кейин, калласини кўтарди дон «Қўйнига кирди» деган еринг бор ади. Шундан бир исбот айтиб берсанг, дади. Ёнқи чуғулар аввалги сўзларини ҳам топиб сўзлай билмадилар. Шу вақтинда вазир яна туриб сўз олди, тақсир айтмадимми сизга, дади. Мунга ўхшаган кишилар яна суҳбатингизда иккинчи мартаба бўлса, шундай ёмон сўзларни яна топиб чиқади бу, дади. Вазирни сўзига ишониб, подшо айтдики, унда бизни отимизни миниб, дўнимизни гийиб, пулимизни ўйнаб юрган йигитларни сўзи шу бўлодовун бўлса, молларини подшолик

хисобина олиб, ўзларини юртдан чиқариб, қувлаб юбаринг, гетсин булар, дади. Махмуджонларга ҳам буюрдики, бугунги суҳбатимизда ҳаз-ҳўзир буюрмади. Отларингизни эгарлаб галинг. Бугун бир қума чиқиб ов овлаб, кийик қувлаб кўнгилни кўтариб галамиз, дади. Махмуджонлар отларини эгарлаб галдилар. Подшо уларни махрамларина қўшиб, шикора олиб чиқиб гетаварди. Борар экан Махмуджонни отини оёқи бир ўя гириглаб гетти ва Махмуджон отдан беҳуш бўлиб йиқилди. Подшо буюрдики, Махмуджон бу юришларга бўлмас экан. Олиб бориб қалъада қўйиб қайтинг, дади. Қамбаржон Махмуджонни қалъани дарвозасинан киргизиб кейинина қараб қайтди. Махмуджон шаҳар ичина гириб, қалъани ичинан галётир адики, энди сўзни чуғуллардан эшитинг: Улар майдонга чиқиб ўйлаб гўрдилар. Икки бола галиб қирқ хўжалиқни тугатиб юборавардимиз? Бошқаттдан муни бир иложини гўрала, даб. Девона гийимларини гийиб, қўлларина таёқларини олиб, шаҳарни газиб юрвадилар. Махмуджон шу галишинда уларни қўлина тушиб дураварди. Махмуджонни отдан тортиб олавариб дуриб, ўлмақдан бари атиб уриб, дарё ҳам яқин эди. Олиб бориб дарёга ташлаб юборавардилар, ўли тириги ҳам маълум бўлмасин, даб. Канизлар муни гўриб, бориб Нигорхон Паризода мурожаат қилдилар. Аммо Биви, уч бангги-қаландар Махмуджонни ўлмасдан бари атиб уриб, олиб бориб дарёга ташлади, дади. Нигорхон буюрдики, мани шу дарёни бўйина олиб боринглар, дади. Канизлар эгартиб дарёни бўйина олиб бордилар. Нигорхон Паризод дарёни бўйина бориб, бейикроқ жойга чиқиб, юқори-ошоқни гўриб дурса, Махмуджон гирдобда чумиб-чиқиб оқиб галётир эди. Махмуджон Нигорхонни тўғрисида галиб гирдобда айланган вақтда, Махмуджонни гўззи Нигорхона тушди. Нигорхонни гўззи Махмуджона тушиб, бири дарёни ичинда, бири дарёни қирғоғинда, бир-бирига қараб саволли-жавобли айтишқан шеър:

САНДАН БЎЛДИ (Ширвоний I)

Махмуджон	Ғаним тутди манинг қўлим, Энди манга саннан бўлди. Ҳозир галди гўрдим ўлим, Инди манга саннан бўлди.
Нигорхон	Қурбонинг бўлайин ёрим, Ман билурман маннан бўлди. Махмуд мани интизорим, Ман билурман маннан бўлди.
Махмуджон	Олло мани ҳайрон этди, Сув юзинда сайрон этди. Бир «Марҳабо» вайрон этди, Энди манга саннан бўлди.
Нигорхон	Махмуджон гирдобда қолди. Шаҳло гўззим они гўрди. Маълул ¹ бўлиб бўйин сунди. Ман билурман маннан бўлди.
Махмуджон	Махмуд айтур гал гетали. Ҳақнинг амрини тутали. Бу меҳнатга шукр этали. Ажал паймонамиз дўлди.
Нигорхон	Бул сўзимда ёлғон бўлмас. Ажал етмай киши ўлмас. Нигорхон ҳам сендан тонмас Ман билурман маннан бўлди.

Нигорхон Паризод сўзини тамом қилганнан кейин, ман саннан қолиб на бўламан даб, қанот қоқиб, парвоз этиб Махмуджонни устина дарёга қараб отди ўзини. Иккови ҳам сув юзинда қужоқлашиб оқиб бадар гетдилар.

Подшо номозгар, номозшомда шикорни сўвиб қалъага қайтди. Қамбаржон олдинроқ қалъага гириб гўрса, канизлар йиғлашиб дуриб эди. Савол қилдики, қани нима учун йиғлийсизлар? Канизлар воқеани баён этди: Уч бангги-қаландар Махмуджонни уриб ўлмасдан бари атиб, олиб бориб дарёга ташлади. Нигорхон Паризод ҳам буни эшитиб, ўзини дарёга ташлаб, икковлари оқиб бадар кетди, дади. Қамбаржон шуларни ташлаган ерина мани ҳам олиб боринглар даб, уларга мурожаат қилди. Қамбаржонни эгартириб, дарёни бўйина олиб галдилар. Махмуджонлар учун Қамбаржон дарё билан даволашиб, дарёга қараб бир шеър айтади:

¹ Маълул — ғамгин, хафа.

НАЙЛАДИНГ (Қирқ минг илғор)

Гофил эдим галдим энди бу жойға,
Қонхўр дарё қардошимни найладинг?
Йилим туғди гуним гечар ҳар ойға,
Қонхўр дарё қардошимни найладинг?

Дўстим томошосин дуриб гўрмадим.
Гавҳаримни қимматбаҳо сотмадим.
Пиримни амрини маҳкам тутмадим
Қонхўр дарё қардошимни найладинг?

Ғанимлар тўсдими сани йўлингни?
Сани бойладими нозик кўлингни?
Қалимага келтирдими тилингни?
Қонхўр дарё қардошимни найладинг?

Йўлдошиннан айрилибон қолибдур
Қизил юзи зафарондек сўлубдур
Гўринг дўстлар гўё Қамбар ўлибдур
Қонхўр дарё қардошимни найладинг?

Қамбаржон сўзини тамом қилиб, кейини қайтиб от чоптириб шаҳар ичина гирдилар. Аҳмад Баққолни ёнина бордилар. У айтдики, қани Қамбаржон сани қонинг қоралиб, юзинг сориалибди. Санга на бўлди, дади. Аммо бобо уч бангги-қаландар Махмуджонни ўлмасдан бари атиб уриб, дарёга ташлабди. Нигорхон ҳам эшитиб, ўзини дарёга ташлаб, оқиб бадар кетибдилар, дади. Аҳмад Баққол меҳмон эгаси бўлгондан кейин, уни ўли-тиригини топиш керак дейиб, дарёни бўйида чиқиб, уни ёқалаб, гамачи, балиқчи, қайиқчилардан сўроқлаб айтиб дурған сўзи:

ГЎРҒАН БОРМИ (Шо кўчди ўзбекча)

Эй ёронлар мусулмонлар
Махмуджоннан гўрган борми?
Билар билмас нобакорлар
Эркашоннан гўрган борми?

Йиғлаб қолди онда эллар,
Хазон уриб сўлди гуллар,
Саҳар вақти эсан еллар,
Махмуджоннан гўрган борми?

Душмонлар маломат доқиб
Қахбо фалак бағрим ёқиб,
Икки ўлик гетти оқиб,
Иккисиннан гўрган борми?

Қамбар айтур бу на сўздур,
Қаҳрабодек сўлган юздур,
Бири ўғил, бири қиздур,
Иккисиннан гўрган борму

даб сўзини тамомо этгандан сўнг. Ҳеч гўрдим билдим деган киши бўлмади. Дарёни бўйида юрган болалар бор эди ки, улар айтдилар. Аммо биродарлар, кўп вақтдан буён дарё бўйини қараб юрибсизлар. Агар топмаган бўлсангизлар Бибиҳон деганни ҳовузини қулоғи дарёни соқоси¹, шунгга уриб геткан бўлмасин шунини бир борлаб гетинг, дади. Қамбаржонлар Бибиҳонни ҳовузини соқосини ёқолаб унинг боғина гирдилар. Бибиҳон ериннан туриб, чой-чилиманан ёзилишиб ўтирган вахтинда, тўқитқага² икки ўлик галиб диқилган эди. Уларни олиб гулзорнинг ўртасинда қўйдирган эди. Шу ернинг ўтинда сувинда бир каниз ювади, булар бориб шундан сўрадилар. Бизларни дарёга тушиб геткан бир йигитимиз бор эди. Шунини дарёдан топмадиқ деган вахтинда, жувоб бердики, Бибиҳон дарёдан оқиб галган икки ўликни тутиб олиб гулларни ўртасинда тарбиялаб қўйибди, дади. Қамбаржон гириб гўрса, Махмуджон билан Нигорхон сочини бир қулоч қилиб шарпилдаб ётибди. Қамбаржон буларни устинда дуриб зори-гирён билан бир шеър айтади:

ТУР ЕРИНГДАН (Шо кўчди)

Ётурмишсан гўзинг сузиб,
Махмуджоним тур ерингдан.
Ётурмишсан маълул бўлиб,
Махмуджоним тур ерингдан.
Эркашоним тур ерингдан.

Ман юрибман эллар газиб,
Айролиққа бағрим дузиб,
Дардим мустар гўзинг сузиб,
Махмуджоним тур ерингдан
Эркашоним тур ерингдан.

Сиё зулфингизни ёйиб,
Доғлар билан дилим ўйиб,
Дардим мустар маълул бўлиб,
Махмуджоним тур ерингдан
Эркашоним тур ерингдан.

Ето билмадим ёнингга,
Гирибсан ажал дўнина,
Ўт солдинг Қамбар жонина,
Махмуджоним тур ерингдан
Эркашоним тур ерингдан.

¹ Соқоси — сув боши.

² Тўқитқа — қувур, сув ўтадиган тешиқ.

Ўт солдинг Қамбар жонина деб, Қамбаржон бир оху-фигону, нола қилди, еру-қўк ларзага келди. Аҳмад Баққол, сувга чўккан кишиларни қарайдиган ҳакимлар бор эди. Шуларни ахтариб чиқиб гетти. ҳакимларни олиб галиб буларни қаратиб боқтирдилар. Махмуджон билан Нигорхон Паризодни ҳакимлар қараб, буларни ютқан сувларини қайтариб бўлғонлариннан кейин, икковлари аксириб-аксириб юзларини сийпалаб, ериннан турдилар. Кейин Махмуджон билан Нигорхон дарёга тушиб ўлиб, Бибиҳон деганни боғиннан чиқиб дирилибди, деган сўз жаҳон олама овоза бўлиб гетти. Бу хабар Мансур деган подшони қулоқина етти. Подшо айтдики, йўғе, ўлик ҳам тириладими, дади. Тирилар экан деб ишонтирганнан кейин, риояқўм вазирларини ёнина олиб подшо шу боға галди. Қараса эшитган сўзларининг бари дўғри. Доно риояқўм вазирлар буларнинг тортқан риёзатларини эътибора олиб уларнинг бир-бирларина етганликларини билиб, уч кун тўю-томоша қилиб, Нигорхон Паризодни Махмуджона никоҳлаб бардилар. Шу вақтинда Бибиҳон Қамбаржонан сўрадики, аммо хон ўғил, Сан булар учун қўп меҳнат қилиб, жафо чекибсан. Сани кўнглинг налар истайди, деганда, Қамбаржон Бибиҳона қараб

КЎНГЛИМ МАНИ

(Раҳм айла)

Араб отларни минганда,
Тоғлар истар кўнглим мани.
Сувли-сувли зар чашмали,
Боғлар истар кўнглим мани.

Сиё зулфинг ужи¹ бурма,
Лабинг шаккар тилинг хурмо,
Ғарқилдашқан ғозу-турна,
Бозлар истар кўнглим мани.

Авжи намозгар чоғинда,
Ошиқлар кўнгли жўшганда,
Ёрим билан учрашганда,
Нозлар истар кўнглим мани.

Қамбаржон айтадур ўзим,
Беҳудаға гетмас сўзим,
Гумбурдаган дутор созим
Созлар истар кўнглим мани.

Қамбаржон сўзини айтиб тамом қилганнан кейин, бу сўзни Бибиҳонни отаси, яъни шу юртнинг подшоси эшитиб дурғон ади. Қамбаржона раҳми галиб, Бибиҳонни Қамбаржона никоҳ қилиб, тўю-томошо атиб барди. Оно тўй тамом бўлганнан кейин, Махмуджон билан Нигорхон, Қамбаржон билан Бибиҳон ўз ҳазинда, базминда боғда сайри-томошо қилиб юрвадилар, шу вақтинда Қамбаржонни ёдина Ганжи-Қорабоғ тушиб, айтиб дурғон сўзи:

ГЎРИНДИ

(Раҳм айла)

Эй оғалар ёр йўлинда,
Бейик дапа доғ гўринди.
Ётсам сар ҳовуз бўйинда,
Ганжи-Қорабоғ гўринди.

Ёрим газар боғ ичинда,
Мушки анбарлар сочинда,
Сонсиз гўзаллар ичинда,
Бибиҳон сўно гўринди.

Ошиқларни кўнгли шоди,
Яхши ўғилдир муроди,
Ҳар йигитнинг югурак оти,
Кўнглина Буроқ гўринди.

Банди бўлсам гул юзина,
Шакардан ширин сўзина,
Қамбаржонни бу гўззина,
Бибиҳон сўно гўринди.

даб, сўзини тамом қилди. Оно Махмуджон Нигорхонни, Қамбаржон Бибиҳонни олиб ўз юртларина бориб, давру-даврон сурганликларини таъриф ва тажойифлари шундан иборат. ТАМОМ.

¹ Ужи — учи, гажаки.

ОШИҚ ҒАРИБ ВА ШОҲСАНАМ

(Бола бахши Қурбонназар Абдуллаев айтган намунаси)

Ғарибжоннинг ёри Шоҳсанам Шоволад подшоға одоғланиб тўй бошлағон вақтда, Ғарибжон кални суратинда бўлиб, кўр бўлиб ётқан энасини ёнина галиб, дўторини сўраган вахтинда, энаси айтадики: ўғлим сани ўзинг ё Ғарибсан, ё Ғарибни гўрибсан. Сани парданг мани қулоқима кўп-кўп ёқди. Ман сани гўрганда ўғлимни гўргандин бўлдим. На ғанимат манга бир дийдор ғанимат. Беш-ўн йўл саз чалиб бариб гет, дийди. Ғарибжон қўлина зарли-дилли қазмасини олиб, зили-бом дузиб, азарбайжон номалариннан, дол сар пардалариннан, ва қиёсий номалардан, чапандози номалардан энасини қапталинда чиртиб, чиртиб дўторни буён олиб суяб қўйварди. Энаси онгри Ғариб аканлигини ҳукум қилмасдан, уни таний билмасдан иккинчи маротаба унга қараб айтқан шеъри:

Ҳориб чарчаб галган азиз меҳмоним,
Болама мангзийди овозинг сани.

«ОВОЗИНГ САНИ»

(Қирқ минг илғор)

М.М. ♩. = 69

Ҳориб чарчаб (ай) галган азиз (ей)
Бо-ла-ма манг- зий-ди о-во-

меҳ-мо-ним (ей) меҳ-мо-ним (ей) меҳ-мо-ним. Бер хабаринг (эй) эрта чиқмасдан (ей)
зинг са-ни (ей) са-ни (ей) ёр са-ни.

жо-ним (ай) жо-ним (ей) Болама манг- зий-ди о-во- зинг са-ни (ей)

ёр са-ни (ей) жон са-ни.

2. Аввалда жон билан нозим (ай) ге-тиб-дур (ай)
 Қўлимдан ай-рилиб ғозим (ай) ге-тиб-дур (ай)
 3. Ма-жо-лим ге-тибдур ҳолим (ай) ге-тиб-дур (ай)
 Дав-ла-тим ге-тибдур молим (ай) ге-тиб-дур (ай)

ге-тиб-дур (ай) Қўйнимдан ай-рилиб қўзим (ай) ге-тиб-дур (ой) ге-тиб-дур (ай),
 ге-тиб-дур (ай) Ға-риб од-лиғ манинг ўғлим (ай) ге-тиб-дур (ой) ге-тиб-дур (ай),

Қў-зи-ма манг-зий-ди (ей) овозинг сани (ей) дод сани (ей) жон са-ни.
 Ўғ-ли-ма манг-зий-ди (ей) овозинг сани (ей) дод сани (ей) жон са-ни.

Тамомлаш учун

1. Ҳориб чарчаб галган азиз меҳмоним,
 Болама мангзийди овозинг сани.
 Бер хабаринг эрта чиқмасдан жоним,
 Болама мангзийди овозинг сани.

2. Аввалда жон билан нозим гетибдур,
 Қўлимдан айрилиб ғозим гетибдур,
 Қўйнимдан айрилиб қўзим гетибдур,
 Қўзима мангзийди овозинг сани.

3. Мажолим гетибдур ҳолим гетибдур,
 Давлатим гетибдур молим гетибдур,
 Ғариб одлиғ манинг ўғлим гетибдур,
 Ўғлима мангзийди овозинг сани.

4. Баҳорим гетибдур норим гетибдур,
Тар очилган навбаҳорим гетибдур,
Қатордин айрилиб Нарим гетибдур,
Наримга мангзийдир овозинг сани.

5. Ғариб газган жойға сан ҳам борибсан,
Онинг билан сози суҳбат қурибсан,
Ё Ғарибсан, ё Ғарибни гўрибсан,
Ўғлима мангзийди овозинг сани.

Кампир бу сўзни айтиб тамом қилганнан кейин, Ғарибжонни бир синглиси бор эди, унга Гулжамила даб од барадовун адилар. Гулжамила айтадики, Эна шул йигитни овозлари мани акамни овозина ўхшар акан, дади. Кўп замоннан бари эланиб саннан дуторни сўраб дурибди. Шул дутор шу йигитни боши оёқи билан гетса ҳам бариб яралик. Майли гатириб барса ҳам, бармаса ҳам, дийди. Манинг ҳам акам ёт элларда зўрланиб-хўрланиб мусофирчилик тортиб юригандир, дийди. Кампир ўғлини донийвўлмасдан раҳми галиб, кўлина дуторни чиқариб барибарди. Ғарибжон дутор кўлина илгандан кейин, онасина ўзини донитмасдан тўйға қараб қийшайиб гетаварди. Тўйхонаға борса чор тарафдан халқ жийнолғон, қирқ зинали кўшкни устинда Шоҳсанм билан Гулинаҳор паризод кўшкни тейинда айтқан кишиларни гўзлаб қарашиб дурған. Кўшкни тейиннан ҳам биров айтиб, биров гетиб дурған. Ғарибжон бир четдан бориб, марака майдонни четиннан гирганнан, Ғарибни вўра ворса вўрдан қовдилар гет кал, даб. Бера ворса бердан қовдилар гет кал, даб. Ғариб қовила-қовила, қовғин остинда шу кўшкни тейина ворди. Кўшкни тейина борса вўрда бир кичкина самовархона бино бўлган ади. Ғарибжон ҳеч ердан ўрин топмасдан ёнқи самавохонани ичина гириб гўрса, икки йигит гурринглашиб ўтирған ади. Ғариб борғаннан бу йигитлар гуррингни кўйиб-кўйиб ўтиравардилар. Ғарибжон айтдики: ҳов жўралар, нима гурринг атиб ўтирвадинглар, нима учун гуррингни кўйдинглар, дади. Ул йигитлар айтдики: ов жўра санга гуррингни айтамиз, аммо, оғзингнан чиқармийман даб шарт қилсанг, дади. Ғарибжон оғзимнан чиқармийман даб шарт қилади. Унда ул йигитлар айтадики: бизларни бир Ғарибжон деган жўрамиз бор ади. Мактабда бирга ўқишқан, бир такада бош кўйишқан. Унинг Шоҳсанам қиз деган бир паризод ёри бор ади. Шул Шоҳсанамни Шовалад деган подшога тўйи бўлётир ади. Шул жўрамиз шуни олар ади, даб берни овлоқроқ гўриб шул жўрамизни ёд қилиб ўтирибмиз дади. Санга шарт қилғаннинг воқеасини айтиб баралик. Сан бизларни айблаштириб юрма, дади. Ғарибни одини қатоғон қилиб, Шовалад деган подшо бизга ўз юртинан жой бариб кўйибди, дади. Сани ким аканлигингни билмаганимиз ҳаққинда санга ву шартни ахд қилдирдиқ дади. Ғарибжон айтдики: эй дўстлар шу Ғариб сизларнинг жўрангиз акан, манинг ҳам бир яхши жўрам, дади. Лекин шунинг савапиннан, маннам сизлар билан бирга жўра бўлсам, мани жўра даб қабул қилсангизлар қандай бўлар акан? дади. Ёнқи йигитлар Ғарибжонни донимасдан жўраликқа қабул қилиб, гўришмака кўл узатқан вахтинда, Ғарибжон ҳам уларга кўл узатқан вахтинда кўлтиқина солиб борған ёнқи дутор кўна пўстинни ичиннан гўриниб гетаварди. Ғарибни дуторини дониб, ёнқи йигитлар Ғарибни маҳкам ушлийдилар. Қани ов жўра, Бу Ғарибни дутори санда нишаб юрибди, дийди. Шу вахтинда Ғарибжон айтадики, дўстлар ман сизлара аввалда гурринг атиб барганманку ахир, дийди. Ғариб сизларни жўрангиз акан, мани ҳам бир яхши жўрам, деганман, дийди. Лекин бу дуторни энасиннан муваққатча бу тўйға аккалганман. Маннам шу кўшкни тейинда бир кўшиқ айтиб ўтмакчиман, дийди. Шу вахтда Ғарибжонни кўлиннан тутиб кўшкни тейина олиб чиқадилар. Ғарибжон кўшкни тейина чиқса, биров айтиб, биров гетиб дурғон. Шоҳсанам билан Гулинаҳор паризод ўн дўрт гунлик ойдин, панжайи офтобдин бўлиб, қирқ зинали кўшкни устиннан айтқан йигитларни томошо

қилиб, онгри бориб, барии галиб, гўзлашиб-қарашиб дурған. Ёнқи йигитлар Ғарибжонни сўллатмасдан айтдиларки: Қани биродарлар бизларни шу дулли бир дўстимиз бор ади. Муни бир оз-моз созандачилиги бор ади. Бу ҳам бир умид билан бу тўйға галган ади. Шу кўшкни тегиннан бир ашула айтиб ўтмакчи, деганнан, тамомий ердан овоз чиқавардики, айтаварсин, даб. Ғарибжон ўрта ера ўтиб, зорли-дилли қазмасини олиб, ўрта ера чиқиб, кўшкни тегина бориб, айтқан шеъри:

ТУШДИМДА ГАЛДИМ

(Гуландом)

М.М. ♩ = 92-96

О-ғо-лар тун- ге-жа Ҳа-лаб Шир-вон- дан, Бир ёр сав-до- си-на туш-дим-
Айб ай-ла-манг дўст-лар ма-ни гал-ди даб, Шул ёр сав-до- си-на туш-дим-

да гал-дим.

да гал-дим.

Нич-ча эл-лар газдим сар-гар-дон бۆ-либ,
Хар марда но- мар-да си-рим бил- ди-риб,

Му-ро-да ет- га-ним ду-шим-да гў- риб

Мардонни қў- линнан тутдим- да гал-дим.

Дилбарим ман

сад-қа қад-ди бў- йинг-га ў-зинг-ни ўх- шат-тим э-рам о- йинг- га

Қошларинг манг-зий-ди ка-мон ё- йи- га Бир ёр сав-до- си-на туш-дим-

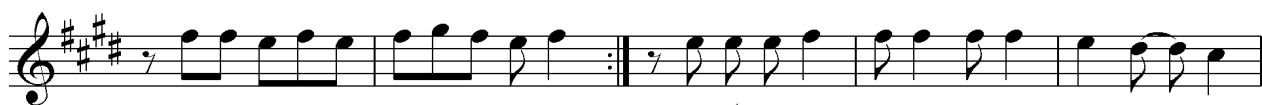

да гал-дим.

Ха-лаб-дан чиқ-мишам намоз-дан эр- та
Ўй-лар-дан ю- гур-дим ба-ланд-дан йўр- ўта
Со-зим-ни гў- та-риб гал-дим у-йинг- га,
Қурбон бўлай ёр-ни қад-ди бў- йи- на,

Кар-ба-ло чў- лини олдим (ей) гу-нор- та
Ға-риб о-шиқ Шоҳсанамни тў- йи- на,

Бир ёр савдо- си-на туш-дим- да гал-дим да гал-дим.

Оғолар тун-гежа Ҳалаб Ширвондан,
Бир ёр савдосина тушдимда галдим.
Айб айламанг дўстлар мани галди даб,
Шул ёр савдосина тушдимда галдим.

Ничча эллар газдим саргардон бўлиб,
Ҳар мардга номарга сирим билдириб,
Мурода етганим душимда гўриб,
Мардонни қўлиннан тутдимда галдим.

Дилбарим ман садқа қадди бўйингга
Ўзингни ўхшатдим эрам Ойига
Қошларинг мангзийди камон ёйига
Бир ёр савдосини тушдимда галдим.

Ҳалабдан чиқмишам номоздан эрта,
Ўйлардан югурдим, баланддан йўрта,
Қарбало чўлини олдим гунорта,
Бир ёр савдосина тушдимда галдим.

Юзингни ўхшатдим байрам ойина,
Қошингни ўхшатдим камон ёйина,
Ман ботибман маломатни лойина,
Дарё каби дўлиб дошдимда галдим.

Номозшомда галдим кулба хонамга,
Сирим билдирмадим божим энамга
Ханжар ёросини чакдим сийнамга
Хориж ерлардин ўтдимда галдим.

Отимни боғладим нор оғачина,
Бир камон ташладим дор оғачина,
Қурбон бўлсин бошим ёр оғочина,
Мавлон қанот барди учдимда галдим.

Созимни гўтариб галдим уйингга,
Қурбон бўлай ёрни қадди бўйина,
Ғариб ошиқ Шоҳсанамни тўйина,
Мавлон қанот берди учдимда галдим.

Ғариб ошиқ Шоҳсанамни тўйина бир ёр савдосина тушдимда галдим, дади. Ғариб сўзини охирида ўзини исмини айтишга дўғри галди. Ғариб ошиқ деганни эшитиб, юриган марака — майдонни жаллодлари ҳозир юривади, Ғарибни шарб эттириб донгиб ўта гетти. Донгиб подшони алдина олиб бордилар. Подшо донгиб борған кишига савол қилдики: қани ов биродарлар бу кални донгиб гатирибсизлар, шу кални гунойини оди на бўлди, дади. Донгиб борған кишилар жувоб бардики: тақсир, узоқда бир мейривончилик атвадингиз: кимки Ғарибни одини оғизласа, боши ўлим моли пошшолик, давадингиз. Бул калнинг эшитур гунойи бўлмади-ю, гунойининг оди шу бўлди. Бу кал Ғарибни одини оғизлий кўйди бу, дади. Подшо ҳам Ғарибни одини эшитган вахтда ярага читнаған ёли ади, ёқмас ади. Подшо ҳукум қилдики: унда оппориб бу зангғар кални баланд дорға чакинг, гўргана гўз, эшитгана қулоқ бўлиб дурсин бу кал, дади. Мунгингдин калдан беш-ўни ўлгани билан одамни тухуми туганмас, бизни тўйимиз тамом бўлинчалли, дади. Ғарибжонни қўлиннан қулоқиннан тутиб олиб гетмакчи бўлдилар. Ғарибжон айтдики: тақсир, рухсат қилинг, ман бир икки оғиз айтиб гетин, дади. Подшо айтдики: амрим вожиб опор ос, дади. Бир ўнгайинда қўллариини жаллодлардан тортиб олиб, Ғарибжон подшо томона ўнгарилди. Тақсир, рухсат қилинг даб айтаман сизга, дади. Сиз бир катта подшо акансиз, ман бир оддий

кишиман, дади. Амринг вожиб, дади. Мани сўзларимни эшитиб, онгрёон-барёнина чиқ. Уннан кейин қайси дорингта чаксанг чакавар. Ўйламаки, сани алинган оложақ ҳеч биров йўқ, дади. Подшо мажбур бўлдики сўраш учун, эй кал нима сўзинг бор айт, дади. Айтсам ман Ғарибжон амасман, у бир ғариб бир мусофир йигитман, ўзга юртдан галган, дади. Ман бир четда, бир чеккада ўз ғарибчилиқимни, бечоралиқимни айтиб йиғлаб дурғонман. Шул вахтинда, сизнинг одамларингиз мани гапни-сўзимни орён-барёнина чиқмасдан, донгиб сизни ёнингизга галтирди. Аммо, ман шу донгини остинда, галётирган вахтда, фикрлаб галётирадимки, буларнинг вазирлари қу ахмоқ кишилар акан дон, подшолари ақилли, доно киши даб галётир адим тақсир, дади. Сизни аткан ишингизга газик галган вахтинда сизнинг баҳойингиз булардан шойи юқори акан-қу, дади. Агарда мани ҳақоратлаб сўзни айтдинг даб, тўфиқалиқ қилсангиз, сабаблари бор тақсир, сабабларини сўллаб бараман, дади. Сабаблари шундан иборат, тақсир, дади. Эй кал, сани устингда мунча гаплар бор акан, сан бу гапига нима жавоб барасан, деб маннан сўраган бўлсангиз ман ўзимни фикрим бўйича сизга сўллаб барган бўлар адим, дади. Сиз уни қилмадингиз-дон, булардан одимни сўраб, маникини сўрамин опора-оппор, оса-ос, чопа-чоп этавардингиз, шунинг учун ҳам яна айтаман, булара гўра ҳам каттароқ ахмоқ сизни ўзингиз акансиз, дади. Подшо бундин гапни умр бўйича ҳеч кимдан эшитмаган ади. Ғарибдан бу сўзни эшитиб подшонинг боши туман қочиб гетаварди. Кўп замонлар подшо халқумини гўтарди-дон, эй кал санинг шу сўзлаб дурган сўзларинг дўғрими ? дади. Тақсир ажаб одам акансиз ов-сиз, дади. Агарда ярамас эгри ифлос сўз вахтинда сиза ўхшаган бир ката подшони алдинда мунга гапириб бўлами? дади. Подшо айтди: сани сўзинг дўғри бўладовун бўлса, биз санга гуноҳкор бўлар аканмиз, дади. Сан тўй ўтинча тархон бўлақўй, дади. Ётиб айт, туриб айт, бой, да, бечора, да, ғариб, да, оғзинга галганни айт, оёқинга галганни бос, санга ҳеч ким зот демасин, дади. Санга бир атган зиёдатим шу бўлсин, дади. Қуллуқ тақсир, шу меҳрибончилиқинга, дади. Шу айтқан сўзинг эл-гуна етарлик, бизга даркорлик қисмларинан шу, дади. Аммо шуни ҳам бир бўлмийжоқ ери вор тақсир, дади. Нери дасанг, мани ўзим сўллаб бараман тақсир, дади. Бўлмийжақ ери шўриннан иборат, дади. Мани мунингдин тархон қилиб, катта генг ҳуқуқ бариб юбарғанлиқингиздан тўй аҳли беҳовор, дади. Ҳали ман кўшк тагина чиқмоқчиман, ашула айтмоқчиман, кўшқдан катта мукофот олмоқчиман, дади. Бориб, «Ой — » деганнан донг гатир, донг гатир, йўл ҳалак, ман ҳалак, икки йўлни ўртасинда қатнаб ўламан тақсир яна, дади. Мани дум орқайин қилиб юбарсангиз, сизда на кўп одам кўп, дади. Баянтли, қувватли кишингиздан бирини кўшиб юборсангиз, дади. У тўя чиқиб томоша гўрса, ҳам мандан хавордор бўлса, маннам ўзим бориб, ўзим чиқиб, орқайин юраман тақсир, дади. Подшо ву гапни маъқул топди. Подшони ёнинда бир вазир бор ади, одина Ҳасанхон даб од барадавун адилар. Подшо айтдики: аммо Ҳасанхон биз бу кала гуноҳкор бўлган аканмиз, дади. Мунга бизни аткан зиёдатимиз шу бўлдики, бу кал тўй сўвилинча тархон, дади. Ҳам сан тўйга чиқиб томоша гўр, ҳам шу калдан хавордор бўлиб юривар. Бу кал оғзина галганни айтсин, оёқина галганни боссин, ғариб дасин, бой дасин, бечора дасин, мунинг билан ҳеч кимни иши бўлмасин, дади. Вазир на дийди: тақсир, бу ўта геткан оғир хизмат бу, дийди. Уни маннан бошқа одам бажаравўлмийди, тақсир, дийди. Вазир ҳам қислиқиб, диққат бўлиб ўтирғон подшони ёнинан ҳеч ера чиқавўлмин, тўя бориш ўхшорини топовўлмин. Иккилари эярклашиб тўйхонага чиқсалар, Ғарибни подшо орқайин тархон атиб иярганлики халқни оғзина тараққий бўлиб геткан акан. Вазир ўз ҳазина гетаварди, Ғарибжон кўшкни тегина ўтаварди. Қани индики сўзни Шоҳсанам қиздан эшитинг: Шоҳсанам Ғарибнинг кал ҳолинда, севиқли ёрини шу марақа-майдонни илк бошлаб бир четиннан гирган вахтинда тайин Ғариб аканлигини дониб билвади. Подшони одамлари донгиб геткандан кейин, қиз хополаниб панжарага ястаниб, узоқдан Ғарибни йўлини қараб дурвади. Ғариб подшодан орқайин тархон бўлиб очиқ равишда қиза қараб бир қўшиқ айтади:

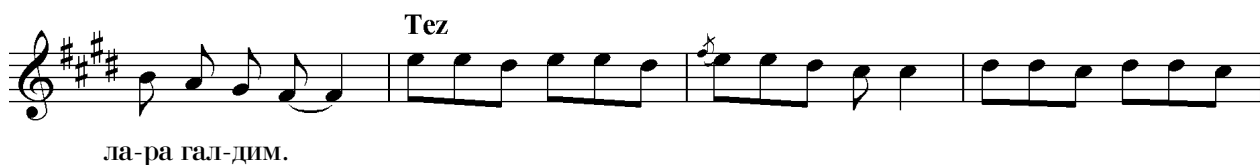
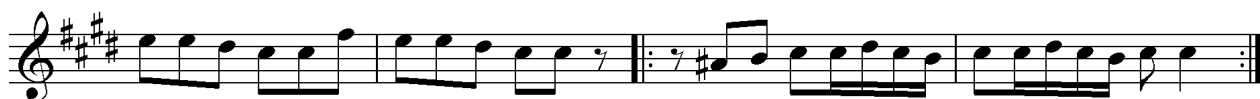
Эй ёронлар севдигимни гўрдигим жойлара галдим.
 Санинг Билан ўйнамоққа юрдигим жойлара галдим.

ЖОЙЛАРА ГАЛДИМ

(Ширвоний I)

М.М. ♩ = 84

Эй ёронлар севдигимни,
Гўрдимгим жойлара галдим.
Санинг билан ўйнашмоққа,
Юрдигим жойлара галдим.

Йўлларда қолдим пиёда,
Санамжон қўйма уёта,
Парвонадек ўзим ўта,
Отдигим жойлара галдим.

Эранлардин олдим потя,
Ё пирим қўйма уёта.
Парвонадек ўзим ўта,
Отдигим жойлара галдим.

Ўпсам сиймин сақоғиннан,
Сўрсам ширин дўдоғиннан,
Ёрим иссиқ қучоғингда,
Ёттигим жойлара галдим.

Узсайдим боғин гулиннан,
Эмсайдим ширин тилиннан,
Ёрни хиоли қўлиннан,
Тутдигим жойлара галдим.

Ғариб ошиқ қайнаб жўшиб,
Ишқнинг дарёсина түшиб,
Санинг билан қўл ушлошиб,
Юрдигим жойлара галдим.

Санинг билан қўл тутишиб юрдигим жойлара галдим, дади қиза қараб. Орқайин тархон бўлди ахир инди. Шоҳсанам Ғарибжонни сарлаб, борлаб, қараса устинда қўна пўстин, устиннанам жуп тортиб бойланган. Бир афтода кал дон. Ўйладики, Ғарибжон едди йилдан бона, мейдонларда юриб, зорланиб, хўрланиб қолғон. Лекин бу эғниндаги либосларни оёқина ҳам босмидовун ади. Мунга на барсам акан даб, ўйлаб гўрса, қизни қўлинда қарағай Марҳабо деган рўмоли бор ади. Шу рўмолни ичина бош-оёқ сарпони дуйиб, қўшқни устиннан ғириллантириб Ғарибжонни устина юбараварди. Ғарибжон узокдан қопчиб олди. Ичини ёйиб гўрди, гўрса тамомий нарса талаби бадастур бўлиб дурғон Ғариб. Подшодан орқайин тархон бўлғон, Ғарибжон кейин эйниндаги либосларини ҳар қайсисини ҳар ёна зингиб ташлаб, бош-оёқ сарпойини гийиб, кисаларини ҳам танга тийинлардан дўлдириб, ёнқи кал шангирдаб тайёр йигит бўлиб дураварди. Ғарибжон ўйлаб гўрдикки, бу рўмол буни ҳам бир яхши гўрадовун важи ади. Аммо, яхши гўрганлик ҳам ёғийдан ёмон бўлодовун ади. Бу рўмол ерда қўйсанг чанг бўлжоқ, қўйнинда қўйса дар бўлжоқ, мунга ўзиннан бир чақириб сўрайин, на жувоб баради акан, даб. Тўмандаги Ғариб рўмолни ҳақинда қўшқдаги Шоҳсанамга қараб айтқан шеъри:

ҚАЙГА ҚҰҒЫН МАН

(Илғор 1)

М.М. ♩ = 132

Ё-рим бер-ган оқ рў-мо-ли,
Ё-рим жабр ай-ла-ма би-за,

Са-ни қай-да қў-ё-йин ман, Боғ-дан қи-зил гул-ни у-зиб,
Си-ё зул-финг дўк-ма ю-за, Са-ни бар-мам юз минг қи-за,

Қир-ми-зи-га бў-ё-йин ман қир-ми-зи-га (ей) бў-ё-йин ман
Гал ё-ни-ма (ей) се-во-йин ман гал ё-ни-ма се-ва-йин ман

Ё-рим жабр ай-ла-ма биз-га
Эй-нин-гиз-да бор-дур о-ла,
Си-ё зул-финг дўк-ма ю-за
Би-ри гул-дур би-ри ло-да,
Са-ни бер ман бор ман юзлинг қиза
Са-нам-жон гет-ма ҳа-ё-ла

Гал ё-ни-ма се-ва-йин ман гал ё-ни-ма се-ва-йин ман
Қўш но-ринг-ни ўй-но-йин ман қўш но-ринг-ни ўй-но-йин ман

ла- ма би- за, Си- ё зул-финг дўк-ма ю- за, Са-ни бар-мам
 бор-дур о- ла би-ри гул-дур би-ри ло- ла, Санамжон гет-

юз минг қи- за, Гал ё- ни- ма се- во-йин ман.
 ҳа-ё- ла Қўш но-ринг-ни ўй-но- йин ман.

О-шиқ Фа-риб қай-наб жў-шиб, Ишқ-нинг ў-ти-на

ту- то- шиб, Са- нинг би-лан дў- ло-ни- шиб,
 Гал ё- ни- ма се- во-йин ман.

Ёрим берган оқ рўмоли,
Сани қайда қўёйин манн,
Боғдан қизил гулни олиб,
Қирмизига бўёйин ман.

Эйнинггизда бордур ола,
Бири гулдур бири лола,
Санамжон гетма ҳаёла
Қўш норингни ўйнойин ман.

Ёрим жабр айлама биза,
Сиё зулфинг дўкма юза,
Сани бармам юз минг қиза,
Гал ёнима севойин ман.

Юзингдан ниқобинг олиб,
Гўйдирма мани уёлиб,
Санинг билан қўл ушлошиб,
Гал ёнима севойин ман.

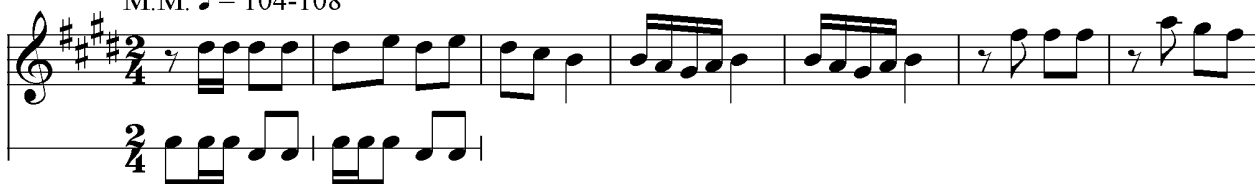
Ошиқ Ғариб қайнаб жўшиб,
Ишқнинг ўтина тутошиб,
Санинг билан дўлонишиб,
Гал ёнима севойин ман.

Санинг билан дўлонишиб, гал ёнима севойин ман дади, қиза қараб. Қиз рўмолни ҳақинда бу шеърни айтқандан кейин, Ғарибни сўзлариннан маъно ничча тўвиб олди. Аммо, Ғарибжон сан едди йилдан бари мейдонларда юриб ёмон бир дўлли бўлиб қолибсан. Ман санга бошқа вазларни ҳам баражак адим унга имконият туғдиравўлмин дурипман, дади. Савап дасанг, ман бир катта подшоға одоғли бўлғонман, дади. Шунинг учун шуннан яхши важим йўқ, қўлингга барибман, мейлинг чанг ат, мейлинг дар ат, мейлинг оёқинга чўлаб пайтова ат, қайтариб маннан сўраб юрма уни, дади. Ғарибжон ҳам муни сўзиннан маъно ничча тўвиб олди. Шоҳсанам санинг сўзларингни оралиқинда бир сўз ўтиб гетди, шунга қайтадан жувоб бар, дади. Сан улли бир подшо кишилара одоғли дурған акансан, на бир йўллардан ошиб, на бир чўллардан ошиб, на бир жойларни ташлаб геётирған одам, сани барган моли-дунёнг учун, мунигчакки рўмолнинг учун галган амас, дади. Галадовун бўлсанг ўзинг гараксан. Ё бўлмаса балли сўзингни ҳозир шу дақиқада айтиб билдирасан даб, тумандаки Ғариб кўшкдаги Шоҳсанама қараб айтқан шеъри:

ГАРАКМАС

(Кўр қиз)

М.М. ♩ = 104-108

Ошиқларнинг сири халққа аёндур
Ғариб адим(ей) кал қўйдилар одимни

мангосиз ёр га-рак, дунё гаракмас.
ки-ма ай-тай сийнамни доғимни

Бу дунё дега-
Паризодим

нинг бир бевафодур, манга сиз ёр гарак, дунё гаракмас (ох ёр ей одингнан.
сан эшитил додимни манга сиз ёр гарак, дунё гаракмас (ох ёр ей одингнан.

(ой)
(ой)

Ҳақ одинда гечар оҳ ила зорим,
Барчанинг муродин ўз ёри берсин

гежа гундуз фикри ёди ҳа-ё-лим,
ҳар ким ёри билан ўйнасин гулсин

Чин ошиқ на қилар дунё-
Ҳар ким муҳтож бўлса охир

нинг молин, манга сиз ёр гарак, дунё гаракмас (ох ёр эй одингнан)
қийналсин, манга сиз ёр гарак, дунё гаракмас (ох ёр эй одингнан)

(хей) Ғариб ошиқ ай-тар бу сўзим ростдир, (ҳақ) ростдир

бу дунё де-ганда ҳузур абасдур, абасдур Санамжон ёр санго, манго

ким дўстдур, ким дўстдур, манга сиз ёр гарак, дунё гаракмас гаракмас (ёр эй ёр эй ёр эй ёр эй)

ёр ёр эй жон омон манга сиз ёр гарак дунё гаракмас га-рак-мас.

rit.

Ошиқларнинг сири халққа айёндур,
 Манго сиз ёр гарак, дунё гаракмас.
 Бу дунё деганинг бир бевафодур,
 Манга сиз ёр гарак, дунё гаракмас.

Ғариб адим кал қўйдилар одимни,
 Кима айтай сийнамдаги доғимни,
 Паризодим сан эшиттил додимни,
 Манга сиз ёр гарак, дунё гаракмас.

Ҳақ одинда гечар оҳ ила зорим,
 Гежа гундуз фикри ёди ҳаёлим,
 Чин ошиқ на қилар дунёнинг молин,
 Манга сиз ёр гарак, дунё гаракмас.

Барчанинг муродин ўз ёри берсин
 Ҳар ким ёри билан ўйнасин гулсин
 Ҳар ким муҳтож бўлса охир қийналсин
 Манга сиз ёр гарак, дунё гаракмас.

Ғариб ошиқ айтар бу сўзим ростдир,
Бу дунё деганда ҳузур абасдур,
Санамжон ёр санго, манго ким дўстдур,
Манга сиз ёр гарак, дунё гаракмас.

Ғарибжон бу сўзни айтиб тамом қилганнан кейин, Шоҳсанам ёниндаги канизина, Гулинаҳоржон, дади. Едди йилдан бона гетган Ғарибжоним ҳозир озиб-тўзиб бир мартаба галибдир, дади. Ҳозир кўшкни устиннан ман ўзимни ташийман, бу гапни ничик гўрасан, дади. Дур-тўхта, унда санга бир маслаҳат бор, дади. Подшонинг катта тўйи бу, дади. Кўп ердан мунча халқ галган, дади. Шул кўшкни тейинда соз чалиб, сўз айтқан йигит кўп замонлардан бари юрибди ву, дади. Агарда сан ҳам кўлингга созни олиб, кўшкни устинда дурған ерингда бир ашула айтиб бар, дади. Эшитиб Ғарибни кўнгли хуш бўлсин. Бу дурған халқ ҳам сизларни ошиқу-маъшук аканликларингизни билсин, дади. Шоҳсанам бу сўзни маъқул тўвиб, кўшкни устинда дурған еринда кўлина тилло пардали созини олиб, зили-бом дузиб, тўмандаки Ғарибжона қараб, қийқириб айтқан шеъри:

Кўнгила тушган оқ қарчиғай боқишлим, хуш галдинг севдигим Сафо галибсиз.

САФО ГАЛИБСИЗ

(Ширвоний II)

М.М. ♩ = 98

Кўнгла тушган
Бу ма-ни жо-

оқ қар-чи-ғай боқиншим (ай) боқиншим (эй гал ей) боқиншим хуш галдинг сев-
ни-ма ўт-лар ёқиншим (ай) ё-қин-шим (эй гал ей) ёқиншим хуш галдинг сев-

севдигим сафо га-либ-сиз (ой) га-либ-сиз. Хуш галдинг сев-гилим сафо галибсиз (ай)
севдигим сафо га-либ-сиз (ой) га-либ-сиз.

га-либ-сиз.

(Ой)

Кўнглим сув ич-мади ёрнинг
Босқан қадам-ларинг дийдам

васлиннан, ҳар ким вафо ис-тар дўсти дўстиннан (ей) дўстиннан.
устиннан, хуш галдинг севдигим сафо галибсиз (ай) галибсиз.

Шоҳсанам қиз айтар сандин сирдошим (ай) сирдошим (ҳай гал ей) сирдошим
Бошлаганда йўлим дўшган йўлдошим (ай) йўлдошим (ҳай гал ей) йўл-до-шим

фироқингда оқар гўз-зим- да ё-шим (ай) ё- шим. Хуш галдинг сев-
хуш галдинг севдигим сафо га- либ- сиз (ай) га- либ- сиз.

дигим сафо галибсиз (ай) (омон) галибсиз (ай) га- либ- сиз.

Кўнгила тушган оқ қарчиғай боқишлим,
 Хуш галдинг севдигим сафо галибсиз.
 Бу мани жонима ўтлар ёқишлим,
 Хуш галдинг севдигим сафо галибсиз.

Кўнглим сув ичмади ёрнинг васлиннан,
 Ҳар ким вафо истар дўсти-дўстиннан,
 Босқан қадамларинг дийдам устиннан,
 Хуш галдинг севдигим сафо галибсиз.

Насибамиз чакди Ражаб ойинда,
 Қулоқ солиб эшит бу лаҳзалар ёдимда,
 Жон паёндоз сани ҳоки-пойинга,
 Хуш галдинг севдигим сафо галибсиз.

Шоҳсанам қиз айтар сандин сирдошим,
 Фироқингда оқар гўзимда ёшим,
 Бошлағанда йўлим дўшган йўлдошим,
 Хуш галдинг севдигим сафо галибсиз.

(Бу ерда бахши ўзига руҳий дам бериш учун “Юз бир” куйини чалган).

Шоҳсанам бу сўзни айтиб тамом қилганнан кейин, қани Гулинаҳоржон санинг ҳам сўзинг битди. Ол ташадим, дади. Ўраб жуп ёқосиннан тутди, дур-тўхта. Санга яна маслаҳат бор. Шу соз чалиб, сўз айтиб дурған йигитни тайин Ғариб аканлигини билдингми? дади. Шоҳсанам айтдики, дунё юзинда Ғариб бир бўлодовун бўлса, шунга ўзи Ғариб, дади. Ғарибдан ўтиб геткан ери йўқдур, дади. Шунга тайин Ғариб аканлигини билганлигинг ҳаққинда бир шеър айтиб барасан, дади. Кейин рухсат қиламиз, дади. Шоҳсанам подшоға одоғли дурған вахтинда юзинда едди қат пардаси бор ади. Едди қат пардани олти қатини гўтариб ташлаб, шангирдап тўрт зина тумана тушиб, тилло пардали созини сийнасида кўйиб, тумандаги Ғарибжона қараб қийқириб айтқан шеъри:

Едди йилги геткан ёрим, хуш галдингиз сафо билан.
 Гўзим йўлда гуним гечди, Ишим жабру-жафо билан.

ХУШ ГАЛДИНГИЗ САФО БИЛАН

М.М. ♩ = 76

(Шо кўчди 1)

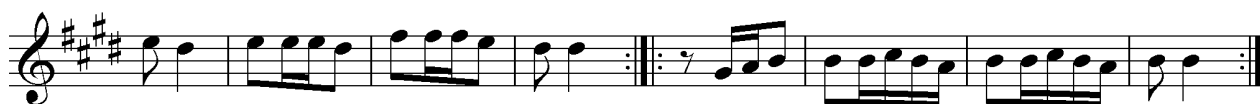

Ед-ди йил- ги гет-кан ё-рим, хуш галдинг-гиз сафо би-лан ишим жаб-ру-жа-фо би-лан
Гўзим йўл-да гуним геч-ди, ишим жаб-ру-жа-фо би-лан.

Кўп бўлар ёрнинг ар-мо-ни, санамни қийналди жо-ни (ей)
Ўр-та-ди доғи ҳиж-ро-ни, душманла-ра то-по би-лан (ай)

Ой-ға ту-ташди доғ-лар (ей) булбул ўр-ни-ға (ей) зоғлар, ёриннан айрилган йиғлар,

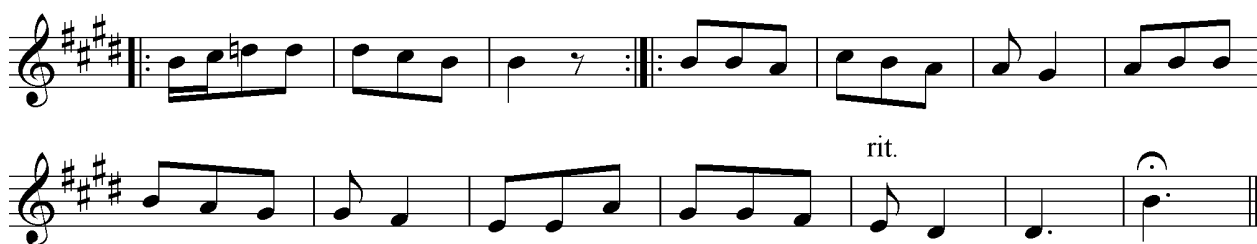
етиша гўр и-бо би-лан (ей) етиша гўр и-бо би-лан (ай)

Қурбон бў-лай ёр бўй-ина, қўлимни солай бўй-ни-на, Ғариб Са-

намни қўй-ни-на, гир-са га-рак и-бо би-лан гир-са га-рак и-бо би-лан (ей).

Едди йилги геткан ёрим,
Хуш галдингиз сафо билан.
Гўзим йўлда гуниг гечди,
Ишим жабру-жафо билан.

Ойға туташди доғлар
Булбул ўрнига зоғлар,
Ёриннан айрилган йиғлар,
Етиша гўр ибo билан.

Кўп бўлар ёрнинг армони,
Санамни қийналди жони,
Ўртади доғи хижрони,
Душманлара топо билан.

Қурбон бўлай ёр бўйина,
Қўлимни солай бўйина,
Ғариб Санамни қўйина,
Гирса гарак ибo билан.

Ғариб Санамни қўйина гирса гарак ибo билан, даб киз, юқорида дуриб ол ташадим даб, товуш барди. Каниз яна ўраб-чирмади. Дур-тўхта. Ай инди сан тўхта, дади. Инди бўлди, сани гапнинг битди, дади. Агарки, Ғариб иккинчи мартаба кейинина қатиб гетар акан, кейинки вахтда саники билан манники бўлмас, дади. Йўқ инди бир маслаҳат бор, унга бир қулоқ қўй, дади, каниз. Ул ҳам едди йилдан бари мейдонларда юриб хўрланиб — зорланиб қолгон, уни гўззи саннан ўтлашган бўлмасин. Инди Ғариб аканлигини билдириб шеър айтдинг, тайин Шоҳсанам аканлигинини билдириб ҳам бир шеър айтасан, дади. Чунки сани тайин Шоҳсанам аканлигинини билса, сийнасини очиб, қулочини ёйиб, ўнгайлашиб қапчиб олмоққа тайёрланиб дуради, дади. Она қизни юзинда бир қат пардаси бор ади. Бир қат пардани ҳам гўтариб ташлаб, оқ - оппоқ, юпқа дўдоқ, бодом қопоқ қиз ена тўрт Зина туманга тушди. Зулфини олдина ташлаб қўлина тилло пардали созини олиб, тумандаги Ғарибжона қараб, қийқириб айтқан шеър:

Ғарибжоним сан эшитгил зоримни,
Сани галганингни било-билмадим.
Сан эшитгил мани оҳу-зоримни
Сани галганингни било-билмадим.

БИЛО – БИЛМАДИМ

(Найларман III)

Ға-риб жо-ним э-шит ма-ни (я)

зо-рим-ни (я) зо-рим-ни са-ни гал-га-нинг-ни

би-ло-я бил-ма-дим. Сан э-шит-гил

ма-ни о-ху - зо-рим-ни (я) са-ни гал-га-

нинг-ни би-ло-я бил-ма-дим (ой) бил-ма-дим

са-ни гал-га- нинг-ни би-ло (я) бил-ма-дим (ай)

бил-ма-дим.

Но-чор-ман кей- нинг-нан бо-ра
Са-нинг би-лан ўй-наб гу-ло

(ей) бил-ма-дим (ой) Пар-воз э-тиб сан-га е-то
(ей) бил-ма-дим (ой) Сан-га гал-га- нинг-ни би-ло-

(ей) бил-ма-дим (ай) е-то бил- ма-дим.
(ей) бил-ма-дим (ай) би-ло бил ма-дим.

бил-ма-дим (ай)
бил-ма-дим (ай)

Шоҳсанам дер Шоҳ-Аб-бос-нинг (я) қи-зи-ман (ай)
Қарорим йўқ ташлар бўлдим (а) ус-тинг-га (я)

Қон йиғ-ла-тиб ёш дўқтирдинг (ай) гўз- зим- нан (ей)
Са-ни гал-га- нинг-ни би-ло (я) бил- ма- дим (ай)

1. rit. 2. 3.
гўз-зим-нан бил-ма-дим (ай) а-до-йинг-мано.

Ғарибжоним эшит мани зоримни,
Сани галганингни било-билмадим.
Сан эшиттил мани оҳу зоримни,
Сани галганингни било-билмадим.

Ночорман кейнингнан бора билмадим,
Парвоз этиб санга ето билмадим,
Санинг билан ўйнаб гуло билмадим,
Сани галганингни било-билмадим.

Айролик дардиннан йиғлаб юрдингми?
Бир ёт ўлкаларда сарсон бўлдингми?
Аввалдан галмасдан янга галдингми?
Сани галганингни било-билмадим.

Ота-онам қувладилар гетмадим,
Гул юзима пардаларни тутмадим,
Шовалад подшони қабул этмадим,
Ғариб галганингни било-билмадим.

Кимни гул деярлар кимни лолалар,
Айтармишлар сани маннан олалар,
Манга галсин санга галган балолар,
Ёрим галганингни било-билмадим.

Шоҳсанам дер Шоҳаббоснинг қизиман,
Қон йиғлатиб ёш дўктирдинг гўзимнан,
Қарорим йўқ ташлар бўлдим устингга,
Сани галганингни било-билмадим.

Санам бу сўзни айтқаннан кейин зинама-зина қанот қоқиб, парвоз атиб, Ғарибжон беҳовор қолма, сани устингга ташадим, деб, «ол ташадим», «ол ташадим», «ол ташадим» даб учинчи сафари қанот қоқиб, парвоз атиб кўшкни устиннан Ғарибжонни устина қараб отди ўзини. Отқаннан кейин Ғариб сийнасини очиб қулочини ёйиб ўнгайлашиб дурвади, галиши билан баробар пешини ера дейизмасдан қапчиб олди. Иккилари қўжоқлашиб беҳуш бўлиб йиқилдилар. Подшони тўйи сув сапкан ёли бўлди. Бу сўз подшони қулоқина дейди. Подшо икки жаллодни буюрдик, боринг Ғарибни ўлдилинг-у қизни бона апкалинг, дади. Галган жаллодлар ҳам ожини, суужини дотиб, қўп ишларни бошшиннан сўвиб, ўтириб юрган, якто бир ўктам сара йигитлар ади. Буларнинг ўлдиришга кўнгли бўлмин, ҳар қайсиси бирини каллаларини тиззаларина олиб, марҳабо рўмоллари билан юзларини сийлаб — сийпаб тарбиялаб ўтиравардилар. Эндики сўзни халқдан эшитинг: подшони тўйина йиғилишқан халқ верда-берда, беш бир, ўн бир ҳамма Ғарибни гапсини сўлламак билан бўлавардилар. Жаллодлар айтдики: эй дурған халқ, сизлар катта подшо дуриб уни гапсини сўллабийсизлар, Ғарибни гапсини сўллийсизлар. Ғарибни эткан ишлари сизлара дўғри галади гарак, дадилар. Халқ айтдики: албатта, Ғарибни гапсини сўзлашимизда сабаблар катта дади. Ғариб билан Шоҳсанам дунёга чиққандан бари данг ошиқ-машуқ бўлишиб, мактабда бирга ўқишиб, данг ўсишиб юрган ади, подшо бу қизни мажбур қилиб олётир, ади. Кейинги вахтда подшони тиламасдан Ғарибни устина ташаб қолди. Шунинг учун Ғарибни гапсини дўғри даб топамиз дади. Жаллодлар айтдики: агар оғзингиздаги шу сўзларингизни подшони алдина бориб гапирсангизлар очиқ равишда шу қизни подшонинг қўлиннан олавўласизлар, дади. Подшо бизлара ўлдир даб буюрвади, бизлар подшони амрини қилмасдан, буларни ётишларини гўриб, ўлдириша гўзимиз қиймин тарбиялаб ўтирибмиз, дади. Агарда қўрқсангиз бизни ўзимиз олдингиза тушиб борамиз, дади. Шунини қатъий билинг, дади. Подшо беш киши ўн кишини ўлдириш учун қуввати бўлади, халқни бир четдан қиравариш учун подшога ҳуқуқ барилмийди, дади. Тўйини эллик пойиз халқи Ғарибжона тарафдор бўлиб, подшони олдина бормоқчи бўлдилар. Шоҳсанам билан Ғарибжон икковлари аксириб-аксириб юзларини сийриб ериннан турдилар. Жаллодлар халқни эгартириб, буларни подшо томона олиб жўнадилар. Қани инди сўзни Шовалад подшодан эшитинг: подшо Ғарибни ўлдириб, қизни олиб галади, даб узоқдан шикирдаканини чўзиб ўтирвади, қараса халқни эгартириб, вазирларини ўрталиқинда Ғариб билан Шоҳсанам қўл тутушиб подшони алдина борётир. Подшо узоқдан гўриб таъсири қочиб гетаварди. Эй жаллод, ман сизлара на даб буюрвадим, буюрған вахтда, дади. Тақсир, сизга бир-икки оғиз сўз дўғри галди, шуни айтмақа галётирмиз, дади. Подшо айтди: шу дурған ерингда айт, буёна ўтма, дади. Вазирлар айтдики, тақсир унда ора узоқроқ бўлди. Гапни чўзиб ўтирмағали, тўйини нотўғри бошлаған акансиз. Бу қиз аввалдан ҳам Ғарибжонники акан-қу ахир, дади. Ғарибжонники бўлмаған вақтда едди йилдан бари умид атиб юрибсиз, қирқ гунн бўлди тўй бошлабсиз, бу бечора бир ғариб ничик бу ерда ҳозир бўлади тақсир, дади. Боринг ҳозир ҳам бўлсин, дади. Қирқ зинали кўшкни устиннан бир қиз ташади, уни бир йигит қапчиб олди деган сўза ишонасизми? Тақсир, дади. Ишонарли сўз амас бу, дади. Бунга ишониш ҳам гарак амас, дади. Сабаб дасангиз, ҳар ниччалли бир фўч йигит бўлса ҳам бир долонни бошшиннан бир қовунни қапчиб олавўлмийди, дади. Аммо буни ташағанлиқи дўғри, муни қопчиб олғанлиқи ҳам дўғри. Шўрини билиш гарак, дади. Сизни подшолиқингизни қиз тилаган эмас, дади. Ўлсам шу Ғарибни устинда ўлин деган фикр билан ташаған. Ғариб тўманда дуриб қопчиб олған. Бизларни ўлдиришга буюрдингиз, бизлар ҳам

шуни устина бориб қолғон, тақсир, дади. Ишонмасангиз мана халқдан сўранг, дади. Халққа сўзни бариб юбараварди. Халқ ҳақиқатни сўллаб, подшони гаппини тушириб, Ғарибни гаппини кўтариб, думли-душдан олати - қасқар тўполон қилишавардилар. Подшо айтдики: вой кал эй, тунинки ўлима буюрған кал сан акансан ов, дади. Тунин ўлиб гетаваришинг ҳам дўғри галаварар акан-дон, дади. Мани қўлимнан бир ҳийла йўллар билан қутулиб гетдинг-дон тунин, дади. Қизни олғанинг — олғон, олибсан бурунқидин йўқалавар бир чека мейдонлара қараб, дади. Қизни олиб, халқни эгартириб, мани устима галиб, мани мунигдин оввора қилиб дурғанинг наси бу, дади. Тур гўтарил, қизингам курсин, ўзинг ҳам қури, гўззима гўринма, мейдонларда яшийвар, дади. Ғарибжон айтдики, тақсир қатти гетманг. Сиз орға тушган вахтда едди йил гетканман, дади. Едди йилда мани, қизни бир дули атавўлмадингиз, дади. Инди сизни қўлингиздан очиқ равишда қизни олиб гетаман, шуни билинг, дади. Подшо Ғарибни сўзина ўйланди-да, во-ажабо, Ғарибни оғзиннан эмас, мунга ўхшаған кишиларнинг оғзиннан бу сўз чиқиши гарак эмас ади. Балким, ман муниг билан жўралашиб, оз-моз сўллашиб, мундаки фикрларни ўзима сингдириб олин, ничик аҳволда кўчар акан, деган фикр билан Ғарибжон шу қиз саники бўлсин, дади. Сан муниг Билан аввал ҳам бир дули акансан, санго бардик қизни. Лекин, мани бир оғзим ўт, бир оғзим сув, ўта ёққани ўта ёқаман, дорға чакканни дорға чакаман, кимга орқа вариб шу ишни қилдинг, мани қирқ гунки тўйимни ёсқаға айлантирдинг, инди шуни бир сўллаб бар, дади. Ғарибжон подшони саволина шеър билан жавоб қайтарди:

Шум рақиблар ёра ёмон билдирди,
Ўлдирмакдан ғайри кор манго найлар.
Гечибман жонимдин гул оромимдин,
Энди номус билан ор манга найлар.

НАЙЛАР

(Қирқ минг илғор)

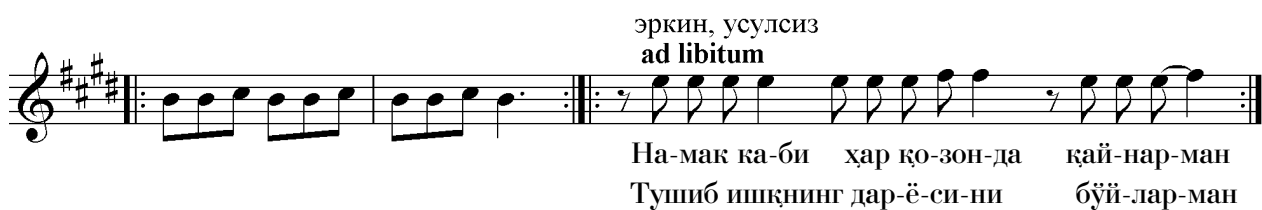
М.М. ♩. = 69

Шум рақиблар (ей) ёра ёмон
Ўлдирмакдан (ей) ғайри кор ман-

(ей) билдирди (ей) билдирди (ей) бил- дир-ди. Гечибман жо- ним-дин, гул о-
га най-лар (ей) ёр най-лар (ей) ёр най-лар.

Шум рақиблар ёра ёмон билдирди,
Ўлдирмақдан ғайри қор манга найлар.
Гечибман жонимдин, гул оромимдин,
Энди номус билан ор манга найлар.

Намак каби ҳар қозонда қайнарман,
Тушиб ишқнинг дарёсини бўйларман,
Ўзим норама ганж устинда ўйнарман,
Шоҳсанам бизники зўр манга найлар.

Шоҳсанамни шунқори бор қўлинда,
Чиқиб ўйина солар-соғу-сўлинда,
Мансур каби Анал Ҳақ даб дориннан,
Осилдим зулфиннан дор манга найлар.

Този солсам жаралли гул дуз бўлур,
Ошиқ маъшуқина юзма-юз бўлур,
Бул ишларим халқ ичинда сўз бўлур,
Шоҳсанам бизники зўр манга найлар.

Қурбон бўлин гўзалимни одина,
Ҳар кимни етирсин ўз муродина,
Ғариб ёнди Шоҳсанамнинг ўтина,
Парвойим йўқ дўзах — нор манга найлар.

Подшо айтқан ади-дон: ўта ёқсам нишатасан? даб ўтни гўрсаткан ади. Жавоб қайтарадики, едди йилдан бари ман Шоҳсанамни ўтина ёнғанман. Дўзахинга ҳам парвойим йўқ мани ёқиш учун, дийди. Бир киши едди йилдан қўп ёнами? Қурбон бўлин гўзалимин одина, ҳар кимни етирсин ўз муродина, дийди. Ғариб ёнди Шоҳсанамни ўтина, парвойим йўқ, дўзах — нор манга найлар, дийди. Дорини гўрсатади, дора чаксам нишатасан, дийди. Осилдим зулфиннан дор манга найлар, ман зулфиннан осилғанман, дор амасми шу, дийди. Бу дурған халқ подшони сўзиннан Ғарибни сўзини устун аканлигини билиб, подшони тўйиннан исмини ўчириб, Ғарибжонни одина жар чактириб, тўйни бошлаб юбаравардилар.

ОШИҚ ҒАРИБ ВА ШОҲСАНАМ

(Қодир бахши Жуманиёзов айтган намуна)

Қадим замонда Боғдод шахрининг бир подшоси бор ади. Мунго Шоҳаббос подшо дар адилар. Мунинг вазири бор ади Ҳасан вазир деган. Подшо, вазир иккиси ичлари қисилиб¹, қума ов-овлаш учун чиқдилар. Подшонинг алдиннан бир бўғоз товшан² учраб ўтди. Подшонинг раҳми галди. У товшан орроқдан бориб Ҳасан вазирнинг ҳам алдиннан учради. Вунинг ҳам раҳми галди дон ўқ қаратмади, қушни ҳам ювармади. Сўнг дам олишма атиб, манинг алдимнан бу учди, манинг алдимнан ву қочди даб ўтирғон вахтинда подшо айтдики: энг бошда манинг алдимнан бир бўғоз товшан учраб ўтди. Лекин уни отмадим, чунки уйда манинг хотиним ҳам бўғоз ади. Ҳасан вазир ҳам айдики: подшойим ву жанавор манинг ҳам алдимнан учраб ўтди, мани ҳам хотиним бўғоз ади, дади. Подшо айтдики: санинг хотининг қиз дўғса, маники ўғил бўғса қизингни барармисан? дади. Эй пошшойим «Қопдагини Қодир билар» балким маники ўғил бўғиб, сизники қиз дўғса, сиз барамисиз? дади. Барарман, дади. Ман ишонмийман дади. Қандай қилсам ишонасан? дади. Манинг билан икки алдин³ нома ёзишасиз, дади. Агар мани қизим бўлса, сани ўғлинг бўлса барарман. Агар сани қизинг бўлиб, мани ўғлим бўлса оларман, даб подшо нома ёздириб мухрини босиб барди. Ойдан ой, гуннан гун ўтиб подшонинг хотини қиз дўғди. Мунинг одини Гулшосанамжон қўйдилар. Сўнг Ҳасан вазирнинг хотини ўқил дўғди, ман ғарибман, бечораман, ёт элларда юрибман даб мунинг одини Ғарибжон қўйди. Бир-бирларини қулоқларини чишлатти⁴. Едди гежа-гундуз тўй-томошо бардилар. Булар едди-саккиз ёшина гирдилар ва мактаба бирча⁵ Санамжон-Ғарибжон бўлиб қатнашиб юрдилар. Ўн, ўн беш ёшларина қадам қўйганда Ҳасан вазир вафот бўлиб дунёдан ўтди.

Инди Ғарибжон билан Санамжон иккиси, эй Ғарибжон инди иккимизни ишимиз бир бўлсин, болалардан бурунроқ мактабга галиб, ички сир айтишиб ўтирали, ўйнашали-гулишали, дади. Ихтиёринг, дади Санамжон, агар ким геча қолса икки ёниннан бир жуп бўса баргайли, дади Ғариб. Ажаб бўлғай, дади Санамжон. Ғарибжон ухлаб қолавариб Санамжона ютқазаварди. Анасина айтди: эй ана ман шарманда бўлиб дурипман. Санамжон билан баҳс ўйноғон адим, ҳар гуни геча қолиб, ҳар ённан жуп бўсаларни бардим, дади. Инди болам сан бу нарсалар учун ғам ема. Сани эртароқ турғазиб ювараман. Сан ҳозир уйқунгни олавар, отанг қазо қилиб геткан бўлса ҳам ҳар қачон Санамжон саники бўлади, дади Ғарибнинг онаси.

Шохсанамжоннинг Ойхонхон деган анаси бор ади. У подшога айтди: инди қизингни бўйи етибди, уни кима бармалисан⁶? дади. Ман аллақачон Ҳасан вазирни ўғли Ғарибжона бариб қўйибман дади. Эй сан бир подшо одамсан, қайси бир одам етима қизини баради? Подшодан подшо, шоҳдан шоҳ қиз олишар, дади. Ундай бўлса қизингни мактаба юбарма, дади подшо.

Инди Ғарибжон билан баҳс ўйнаган Санамжон эртароқ туриб, китобларини қўлтиқина қисвади, анаси айтдики: эй Санамжон сан инди бошқа ҳунар ўрган, мактаб вахтинг ўтди, дади. Санамжон, ҳеч бўлмаса шугун боройин даб, анасина ёлвориб-ёқориб беш калима сўз айтар бўлди:

¹ Ичлари қисилиб — зеркиб.

² Бўғоз товшан — ҳомилалик қуён.

³ Икки алдин — икки энлик маъносида.

⁴ Чишлатти — тишлатти, қулоқ кертти одати.

⁵ Бирча — биргалашиб.

⁶ Бармалисан — бермоқчисан.

ЁНДИРМА БЕРДА

(Эшвой)

М.М. ♩ = 88

Ар-зим э- шит ма- ни (эй) хур-мат-ли а-на,
А- на ман дард- ли-ни (эй) ён-дир-ма бер-

да Оқ сутинг ам- ми-шам ман қо- на- қо- на, Ана ман дард-

ли- ни ён-дир-ма бер- да ё- рай ён-дир-ма бер- да.

А-линг-да пи- ё- ла (ё- рай) қо- ни- ма дўл- син

Ишқингда гул ю-зим (ё-рай) сарғайиб сўл-син (ё-рай)

сар- га-йиб сўл- син Ё- ниб- гў-йиб

ус-ти- хо-ним (ох) кул бўл-син, а- на ман дард-

ли-ни (ё- рай) қий-на-ма бер- да (ё- рай) ён-дир-ма бер- да.

Бар-мо-ғим-да тил-ло у-зук (хо)

у-зук (ай)

қош-ли-дур и-чим-да ўт ё- нар, (ё-рай) гўз-зим ёш-ли- дур, гўз-зим ёш-ли-

дур.

Раҳм ай-ла о- жи-за, (ё-рай)

(ха)

қа-ро (ай) соч-ли-дур, а-на ман дард-ли-ни (ё-рай) ёндирма бер-

да ён-дир-ма бер- да.

Ман ё- ра ин- ти-зор
Ма- ни ха-роб эт-ма

йў-ли-ни ду- наб,
жо-ним-ни қий- наб,

Шохсанам қиз ай-тар

иш- қи- ни сий- наб,

А- на ман дард-ли- ни

ён- дир- ма бер- да (ё- рай) ён- дир- ма бер- да.

Арзимни эшит мани, ҳурматли ана,
Ана ман дардлини ёндирма берда.
Оқ сутинг аммишам ман қона-қона,
Ана ман дардлини ёндирма берда.

Алингда пиёла қонима дўлсин,
Ишқингда гул юзим сарғайиб сўлсин.
Ёниб-гўйиб устихоним қул бўлсин,
Ана ман дардлини қийнама берда.

Бармоғимда тилло узук қошлидур,
Ичимда ўт ёнар, гўззим ёшлидур,
Раҳм айла ожиза, қаро сочлидур,
Ана ман дардлини ёндирма берда.

Ман ёра интизор йўлини дунаб,
Мани хароб этма жонимни қийнаб,
Шохсанам қиз айтар ишқини сийнаб,
Ана ман дардлини ёндирма берда.

Санамжон анасина шунчалли ёлвориб-ёқораварди қирқ ёнли қафаса тушган қуш янглиғ потирдади¹. Анаси уни ювармин маккамлайварди². Санамжон дорвоза томонни қўйиб ёз ённан бориб, Ғарибжона ўзимни билдирайин даб, китобларини қўлтиқина қисиб кўчаларда юриб борётирғон еринда яна беш калима сўз айтар бўлди:

АЙРО СОЛДИНГ

М.М. ♩ = 100

Зулминг билан (ай)

коб-ҳо фа-лак,

ма-ни ёр-дан (ай)

ай-ро сол-динг.

Иб-ро- ҳим- дин

ў- та ё-қиб,

¹ Потирдади — типирчилади.

² Маккамлайварди — маҳкамлайверди.

жа-фо бир-ла (ай) но-ра сол-динг. Жа-фо бир-ла (я)

но-ра сол-динг.

Жа-фо-лар бир- ла хун э- тиб,
Гүз-да ё- шим (ай) Жай-хун э-тиб,

Ма-ни Лай-ли Маж-нун э- тиб,

қи-зиқ-ли бо- зо-ра сол-динг а-жиб бир бо- зо-ра солдинг

Шохсанам дер: бўл-дим га-до,
Ға-ри-би-ма (я) жо-ним фи-до,

Най-лай ин-ди (эй) «Қо-дир» Ол-лоҳ, Ға-ри-бим-нан

(ай) ай- ро сол- динг Ға- ри- бим- нан

(ай) ай- ро сол- динг.

Зулминг билан кобҳо¹ фалак,
Мани ёрдан айро солдинг.
Иброҳимдин ўта ёқиб,
Жафо бирла нора солдинг.

Жафолар бирла хун этиб,
Гўзда ёшим Жайхун этиб,
Мани Лайли Мажнун этиб,
Қизиқли бозора солдинг.

Шосанам дер: бўлдим гадо,
Ғарибима жоним фидо,
Найлай инди «Қодир» Оллоҳ,
Ғарибимнан айро солдинг.

Инди ҳар гуни сабоқини аъло бажарадиган Ғарибжон, сабоқни билса ҳам билмаганга солди. Ҳар гуни вадали ваҳтинда галадувун² Санамжон бугун галаолмади. Ўқитиб ўтирган мулласи: эй Ғариб яхшироқ ўқи, даб алиндаки ҳассаси билан манглайиннан³ бир дуртди. Ғарибжон унга қараб беш калима сўз айтар бўлди:

САНАМ ГАЛМАДИ (Раҳм айла)

Эй ё-рон-лар жо-на-жон-лар,

на бўл-ди ё- рим гал-ма-ди

дўғон қардош меҳ-ри-бон-лар,

на бўл-ди ё- рим гал-ма-ди

эй- лан-ди Са- нам гал-ма-ди

¹ Коҳбо — қаҳрли.

² Галадўвун — келадиган.

³ Манглайиннан — пешанасидан.

Га-ла-ман даб ваъ- да ат-ди,

га-лар ваъ-да-

син-нан ўт-ди,

эр- та-дан чош- го-ҳа ет-ди,

эй-лан-ди Са-

нам гал-ма-ди.

эй-лан-ди Са- нам гал-ма-ди.

Бу дард-лар ни-чик дард бўл-ди,

ю-ра-гим зар- до- ба дўл-ди,

Гўз-зим йў-лин-да дўрт бўл-ди,

гўззим йўлин- да дўрт бўлди,

на бўл-ди ё- рим гал-ма-ди

эй-лан-ди Са- нам гал-ма-ди.

Ё би-ров-нинг пандин олди,

ё бир гай-ри би-лан бўл-ди,

Ё бир ё- мон дар-да қол-ди,

на бўл-ди ё- рим гал-ма-ди

эй- лан-ди Са- нам гал-ма-ди.

(Хой)

Дард-ли қул ис- тар та-би-бин,

ҳеч ки-ши бил- мас на-си-бин,

Са-нам йиғ-лат- ти Фа-ри-бин,

Са-нам йиғ-лат-ти Фа-ри-бин,

на бўл-ди ё- рим гал-ма-ди

эй- лан-ди Са-нам гал-ма-ди.

Эй ёронлар жонажонлар,
На бўлди ёрим галмади.
Дўғғон қардош меҳрибонлар,
На бўлди ёрим галмади.

Галаман даб вада атди,
Галар ваъдасиннан ўтди,
Эртадан чошгоҳа етди,
Эйланди Санам галмади.

Бу дардлар ничик дард бўлди,
Юрагим зардоба дўлди,
Гўззим йўлинда дўрт бўлди,
Эйланди¹ Санам галмади.

Ё бировнинг пандин олди,
Ё бир ғайри билан бўлди,
Ё бир ёмон дарда қолди,
Эйланди Санам галмади.

Дардли қул истар табибин,
Ҳеч киши билмас насибин,
Санам йиғлатти Ғарибин,
На бўлди ёрим галмади.

Бу сўзни эшитиб, муллоси ҳайрон бўлди. Ман мунго ўқи дасам бу манга ву сўзни айтади. Шу вахтда муллоси ман бир шамоллаб галин даб дешона чиқди. Чиқса қўлтиқинда китоби билан Санамжон мактаба гира билмасдан дурипти. Муллосина муножот қилиб Шосанамжон ҳам беш калима сўз айтар бўлди:

ОЗОД ҚИЛ

(Мухаммаси бахши I)

М.М. ♩ = 92-96

Бул-бу-ли бе- чо- ра- сан, гул иш-қи-да

фар- ёд қил. Дин-ма-йин, шо- му- са-ҳар- лар дод и- ла бе- дод қил.

¹ Эйланди — ушланиб қолди, кеч қолди.

О-ши-ғи сар- гаш-та бұл- санг, уй- қу-ни

бар- бод қил бир и- мо- рат сол га-либ, ишқ у- йи- ни о- бод қил.

Жон мул- лам бир за-мон, Ға-риб- жон-ни

о- зод қил.

Ҳар ки-ши, мун-дай ба-ло- лар бир-ла бұл- са бе-шу-мор,

қол-ма-ғай қўнг-лин-да о- нинг зар-ра янг- лиғ бир ғу-бор.

Тит-ра-шар, сий-моб янг- лиғ тан-да жо- ним бе-қа-рор.

ё- ри- миз мак-таб ў- қир, биз-лар бу ер- да ин-ти-зор.

Жон мул- лам бир за-мон, Га-риб-жон-ни о- зод қил.

(Жон)

Қўй-ма-ди ўз ҳо-ли-ма
Бир му-ал- лим-сан за-мо-

бу чар-хи каж дав-рон ма-ни ҳаж-ри даш- тин- да қу-юн- дай эт-ди сар-
на, шаҳр и- чин- да бо- ка-рам дар-го-ҳинг- га юз ту-тиб, ё- рим жа-мо-

гар-дон ма-ни ишқ о- фа- ти қи-либ- дур, дар-ди бе дар-мон ма-ни
лин ис-та-рам бол ўр- ни- га ман-га о- ғу и- чир- ди дар-ду ғам

ёқ-ди, жис- мим ҳажр ў-ти- га дил- да-ги ар-мон ма-ни
дам-ри-либ мис-ли га- до- дай ё- рин ис- тар Шоҳ-са-нам

1.
жон мул- лам бир за-мон, шул ё- рим-ни о- зод қил.
жон мул- лам бир за-мон Га-риб-жон-ни о- зод қил.

2.
о- зод қил (ай) (ёр) (ай)

Булбули бечорасан, гул ишқида фарёд қил.
 Динмайин, шому-саҳарлар дод ила бедод қил.
 Ошиғи саргашта бўлсанг, уйқуни барбод қил.
 Бир иморат сол галиб, ишқ уйини обод қил.
 Жон муллам бир замон, Ғарибжонни озод қил.

Ҳар киши, мундай балолар бирла бўлса бешумор,
 Қолмағай кўнглинда онинг зарра янглиғ бир ғубор.
 Титрашар, сиймоб янглиғ танда жоним беқарор.
 Ёримиз мактаб ўқир, бизлар бу ерда интизор.
 Жон муллам бир замон, Ғарибжонни озод қил.

Қўймади ўз ҳолима бу чархи каж даврон мани.
 Ҳажр даштинда қуюндай этди саргардон мани.
 Ишқ офати қилибдур, дарди бе дармон мани.
 Ёқди, жисмим ҳажр ўтига дилдаги армон мани.
 Жон муллам бир замон, шул ёримни озод қил.

Тиғи бедоди фалак ерга оқизди қонимни.
 Билмадим ҳижрон тунида дилдаги нуқсонимни.
 Титрашар кўкда малаклар эшитиб афғонимни.
 Жон чиқмасдан бурун бориб кўрайин ёримни.
 Жон муллам бир замон, шул ёримни озод қил.

Бир муаллимсан замона, шаҳр ичинда бокарам.
 Даргоҳинга юз тутиб, ёрим жамолин истарам.
 Бол ўрнига манга оғу ичирди дарду ғам.
 Дамрилиб мисли гадодай ёрин истар Шоҳсанам.
 Жон муллам бир замон Ғарибжонни озод қил.

Бу гапни эшитиб муллasi ҳайрон бўлди. Ғарибжоннинг сабоғини билмаганининг сабаби шул экан даб, болаларнинг бошқаларина жавоб бериб юбарди. Ғарибжона то сабоғини билмагунича юбармийман даб устиннан занжирлаб қўйди. Эй тавба, дади Ғариб, Санамжонни ўтина ёнганда бу устина-устак бўлдими инди? даб Санамжона ишорат атди. Санамжон товус янглиғ товланиб унга яқин галди. Эй Ғарибжон, ман вада вахтинда гала олмадим, мани саннан, сани маннан айирдилар дади. Анам билан отам мактаба юбормийдигон бўлдилар. Маннан икки жуп бўсангни олмоқ бўлсанг ол, дади ва эшикда дуриб, Ғарибжона қараб беш калима сўз айтар бўлди (иккисини айтишуви):

ҒАРИБИМ (Қирқ минг илғор)

М.М. ♩. = 69

Қу-лоқ со-либ э-шит ма-ни ар-зим-ни, Сиздан биздан дав-рон ўт-ди Ға-ри-бим.

Ол-лоҳ сол-ди ай- ро- лиқ- ни жаб-ри- ни, Душ-ман ай-ри- ли- қа тут-ди

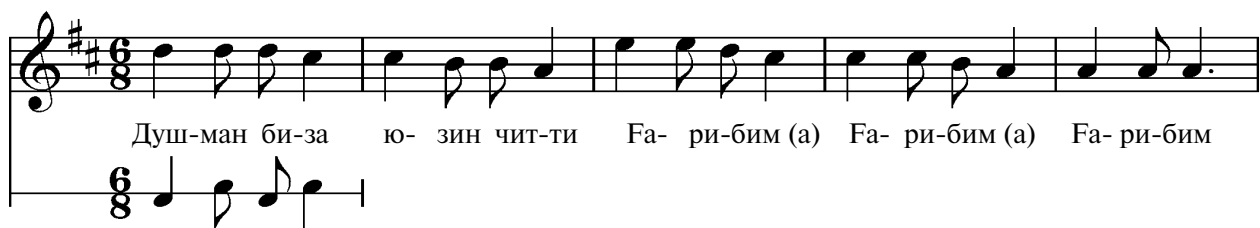
Ға- ри- бим (ай) Ға- ри- бим (ай) Ға- ри- бим.

Қай-да- ги ка- мол-дур қай-да- ги ви-сол,

Йиғ-лаб ў-тар бўлдим ничча мо-ҳи, сол. Ғал қо-чо-ли ў-зинг гўр-сат йў-ла сол,

Душ-ман би-за ю- зин чит-ти Ға- ри-бим (а) Ға- ри-бим (а) Ға- ри-бим

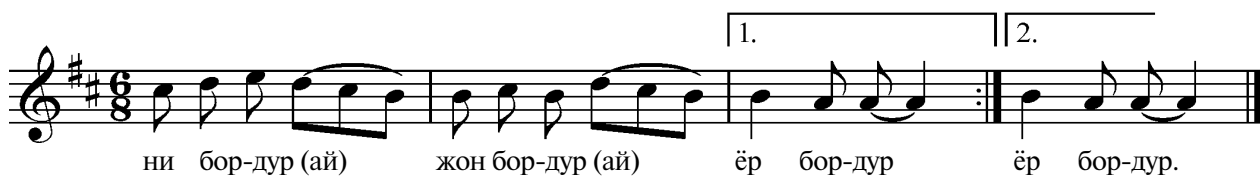
Ға- ри-бим (а) Ға-ри-бим (а) Ға- ри-бим.

Сабр ай-ла- мак би-лан бўл-мас бу и-шинг, маъ-ни-син айт

ман-го гўр-ган бу ту-шинг. Дурсанг ғам-ғус-са-дан қу-тул-мас бо-шинг, ғалган давлат

С. Қулоқ солиб эшит мани арзимни,
Сиздан биздан даврон ўтди Ғарибим.
Оллоҳ солди айролиқни жабрини,
Душман айрилиқа тутди Ғарибим.

Ғ. Жудо тушдим дедам қайғи емагил,
Манманликнинг бир гун заволи бордур.
Айрилиқ дардиннан гулдек сўлмагил,
Бу камликнинг охир камоли бордур.

С. Қайдаги камолдур қайдаги висол,
Йиғлаб ўтар бўлдим ничча моҳи, сол.
Гал қочоли ўзинг гўрсат йўла сол,
Душман биза юзин читти Ғарибим.

Ғ. Қайғини кўп ема мейнатинг ортар,
Айрилиқни тиғи бағрингни йиртар.
Ёлғондир бу сўзлар тағдира тортар,
Ҳар кишининг юз, минг хиёли бордур.

С. Сабр айламак билан бўлмас бу ишинг,
Маънисин айт манго гўрган бу тушинг.
Дурсанг ғам-ғуссадан қутулмас бошинг,
Галган давлат қуши гетти Ғарибим.

Ғ. Ғариб айтар қайғи билан ўлтирма,
Зафарондек бўлиб рангнинг сўлдирма.
Оҳ тортиб қўйнингга ғубор галтирма,
Азалдан бир қисмат қилғони бордур.

С. Санам айтар деган сўзинг айтмасанг,
Мани бир гежада олиб гетмасанг.
Ўзга бир ерларда ватан тутмасанг,
Пичоқ устихона етди Ғарибим.

Ғарибжоннинг ёнина Шохсанамни галганини билиб, отаси изиннан киши юбарди. Ғарибжонни қариндош-дўғанлари бир узоқ жойя қочириб юбардилар. Ундан кейин Шоҳаббос подшо Ғарибжонни едди йил сургун қилиб юбаради. У бир бойнинг қўйини боқиб чўпонлик қилиб икки йил юрийди. Унинг бир чўпон жўраси бор ади. Бир гуни Ғариб айтди: эй жўра, мани бу ерлара галганима икки йил бўлади. Изимда қолган Шохсанамжон деган ёрим бор ади, дади. Бошимнан ўтганини санга бир-бир баён этайин даб, қўлиндаги чўпон таёқни дутор атиб беш калима сўз айтар бўлди:

БОРА БИЛМАДИМ

(Эшвой)

М.М. ♩ = 92

Ик-ки йил-дур ман галибман

(ха) (я-на-я) бу ё-на, Санамжонни

бо-ри йў-қи гу-мо- на, гу-мо- на.

Ки-ши ёр-дан а-ро туш-са (я-на-я)

ё- мо-на, иложим йўқ ё- ра (ё-рей) бора билма-дим (а) бо-ра бил-ма-дим.

Бар-ча-ни я- рат-ган қо-дир ху- до-
Шоҳсанам қиз дер-лар кўн-гил хуш-го-
Фа-риб ай-тар ди-лим- да-дир са-но

йим, И- ло- жим йўқ ё- ра (ё- рей) бо- ра бил- ма-
дим (ё- ра) бо- ра бил- ма- дим (а)

Икки йилдир айро душдим ёримнан,
Иложим йўқ ёра ета билмадим.
Ҳеч ким хабар олмас, манинг ҳолимдан,
Иложим йўқ ёра бора билмадим.

Оди асли Санамжон сўзи мазали,
Сўзлаганда ширин дили саноли.
Бармоқлари бўгин-бўгин хиноли,
Иложим йўқ ёра бора билмадим.

Икки йилдур ман галибман бу ёна,
Санамжонни бори йўқи гумона,
Киши ёрдан аро тушса ёмона,
Иложим йўқ ёра бора билмадим.

Барчани яратган қодир худойим,
Шоҳсанам қиз дерлар кўнгил хушгойим,
Фариб айтар дилимдадир санойим,
Иложим йўқ ёра бора билмадим.

Чўпон дўсти айтдики: ҳей занғар, санинг кейнингда шунингдин ёринг бор акан, на учун бу ерларда юрибсан? дади. Ғариб айтди: бу мол боқтириб, қўй боқтириб қўйган одам мани юбормийди. Бўлмаса бу ерларда бир замон дурорим йўқ, дади. Ҳей занғар, уни иложини сан билмийсан, дади жўраси. Боқиб юрган молларингни ўтсиз ерда боқ. Суворма, Қуёша қоқ атиб ориқлатавар, қани сани оғанг, сани бир замон қўярми акан, дади. Шундан сўнг Ғарибжон молларни ўтсиз ерда боқодовун бўлди, сувормади. Бир гун эгаси молларини галиб гўрса, ичи-ичина ёпишиб ётибди. Шунда эгаси: ҳей занғар бор нердан галган бўлсанг шу ёна ура¹, даб Ғарибжонни қувиб юбарди. Инди Ғарибжон шундатиб ўзини юртина галди. Бу ердан гетканима икки йил бўлди. Боғдод шаҳрини бир айланиб ўтайин, даб шаҳар ичина гирса судхур бой сўллашиб ўтирибди. Эртанг қул бозоринда қул қиммат бўлади, чунки Шоҳоббос подшонинг қизи ишлатиб юрган қуллардан иккиси ўлибди амиш, шунга қул бозорина қул олиш учун чиқади. Ғарибжон бу сўзларни эшитиб, манинг Санамжоним қула мухтож бўлғон акан, даб шундин қараса қуёшламада чарх йигирб, калаб сотиб ўтирғон бир кампира гўззи тушди. Ёнина бориб эй ана мани анам бўл, ман сани ўғлинг бўлин. Бу ерда Шоҳоббос подшонинг қизи Санамжон қула зарур бўлибди. Эртанг мани қул бозорина чиқориб сотасан. Мани баҳоимни сўраса минг тилло дийсан, дади. Бу қулинг нучун қиммат даса, манинг қулим ошиқ, созанда, гўянда даб дураварасан, дади. Кампир қачон бозор галар акан даб гўззи дўрт вўлди. Ғарибни юзина қорани чалдириб, бошина бир қўша рўмолни боғлатиб, қул бозоринда дураварди. Чошгоҳ вахтина галганда, Санамжон қулларни савдолашиб, сўрашиб галаварди. Сани қулинг ничча тилло? тўрт юз, Саники на? беш юз. Ҳей кампир сани бу ҳабаш қулинг на? даб сўради. Манинг қулимни каскитли баҳоси минг тилло, дади кампир. Бошқа қуллар арзон бўлса санинг қулинг қиммат ов? дади. Мани қулим хунарли, дади кампир. На хунари бор? даб сўрадилар. Бу қул ошиқ, созанда, гўянда дади, кампир. Шоҳсанам шунда, мани Ғарибжонимни сози, сўзлариннан билмасми акан бу, даб қани, қулингнан бир нарса эшитали? дади. Бозорда бир кишининг сотмоли вўлиб юриган икки дутори бор ади, бирисини олиб Ғарибнинг қўлига бардилар. Ғарибжон алинда сози, оғзинда сўзи, бир ниччалардан тимсол галтириб, Санамжона қараб беш калима сўз айтар бўлди:

ОЛ САНАМ (Қирқ минг илғор)

М.М. ♩ = 69

(Ҳой) Қулоқ солиб эшит мани
Бу беш гунлик ўтар дунё-

ар-зим-ни, олар бўлсанг қул жойингга ол Са-нам. Киши билмас мани асли зо-тим-ни,
йи по-ний, қўп бўлар о-шиққа маъшук-ни о-ни, Гавҳар нишон бўлсанг, гавҳарни дони,

Уртача

О-лар бўл-санг қул жойингга ол Са-нам (ай) дод Са-нам (ай) (ёр) Са-нам.

¹ Ура — жўна.

(Хой) Жоним о-лар тар хи-но-ли қўлларинг, ошиқни гуйдирар ширин
Рақиблар а- линнан озод қил мани, Харидорсан бугун сотин

тил-ла-ринг, Жафокаш бў- ларлар Бағдод қул-ла-ри, Олар бўлсанг қул жойинга
ол ма-ни, Фа-риб ай-тар ҳақ ошиқман, бил мани,

ол Са-нам (ай) дод Са-нам (ай) ёр Са-нам

Қулоқ солиб эшит мани арзимни,
Олар бўлсанг қул жойингга ол Санам.
Киши билмас мани асли зотимни,
Олар бўлсанг қул жойингга ол Санам

Бу беш гунлик ўтар дунёи поний,
Қўп бўлар ошиққа маъшукни они,
Гавҳар нишон бўлсанг, гавҳарни дони,
Олар бўлсанг қул жойингга ол Санам.

Жоним олар тар хиноли қўлларинг,
Ошиқни гуйдирар ширин тилларинг,
Жафокаш бўларлар Бағдод қуллари,
Олар бўлсанг қул жойингга ол Санам.

Рақиблар алиннан озод қил мани,
Харидорсан бугун сотин ол мани,
Ғариб айтар ҳақ ошиқман, бил мани,
Олар бўлсанг қул жойингга ол Санам.

Санамжон, Ғарибжонни дониб, эй кампир, бу қулинг айтқанингнан ҳам зиёда акан, яна бир сўз айтсин дади. Ғарибжон қайнаб жўшиб, алинда сози, оғзинда сўзи, Санамжона қараб беш калима сўз айтар бўлди:

НА БЎЛДИ

Қутлимурод Ҳожиёв мусиқаси

Гу-лар юз-ли

сар-ви қо- мат ни-го- рим.

Бу сўз-ни па-

ми-на эт-санг на бўл- ди, на бўл- ди.

Бар-ча о- дам би- за душ-ман дил-до- рим, Ра-қиб-лар-дан ҳа-зар эт-санг

на бўл- ди, на бўл- ди.

Жамолинг гўр-

мак-ка ман ин- ти-зор- ман,

Бу ишқнинг дар-

дин-нан ман бе- қа- рор- ман.

Ў-лин-чам Са-

нам-жон ман ха- ри-дор- ман, Сол-ла-ниб ал- дим-нан ўт-санг на бўл- ди,

на бўл- ди.

Ў-лин-чам Са- нам-жон ман ха-

ри-дор- ман, Сол-ла-ниб ал- дим-нан ўт-санг на бўл- ди, на бўл- ди.

(хуй)

Ҳар о-шиқ дав- ри-ни су-рар

чо- фин- да,

Бул-бул-лар сай- ра-шар ча-ман

бо- фин- да,

Ман ю-риб-ман ай-ро- лиқ-ни

до-фин- да, Са-нам-жон мар- ҳа-мат эт-санг на бўл- ди, на бўл- ди.

Ға-риб ай-тар ҳа-ё-лим-ни йи-тир-дим,

Са-ни гў-риб ақ-ли ҳу-шим ге-тир-дим,

О-зод бо-шим бан-ди қи-либ сот-тир-дим,

Ха-ри-дор-сан со-тиб ол-санг на бўл-ди, на бўл-ди О-зод бо-шим

бан-ди қи-либ сот-тир-дим, Ха-ри-дор-сан

со-тиб ол-санг на бўл-ди, на бўл-ди.

Гулар юзли сарви қомат нигорим.
Бу сўзни памина этсанг на бўлди.
Барча одам биза душман дилдорим,
Рақиблардан ҳазар этсанг на бўлди.

Жамолинг гўрмакка ман интизорман,
Бу ишқнинг дардиннан ман беқарорман.
Ўлинчам Санамжон ман харидорман,
Солланиб алдимнан ўтсанг на бўлди.

Ҳар ошиқ даврини сурад чоғинда,
Булбуллар сайрашар чаман боғинда,
Ман юрибман айролиқни доғинда,
Санамжон марҳамат этсанг на бўлди.

Ғариб айтар ҳаёлимни йитирдим¹,
Сани гўриб ақли ҳушим гетирдим,
Озод бошим банди қилиб соттирдим,
Харидорсан сотиб олсанг на бўлди.

¹ Йитирдим — йўқотдим.

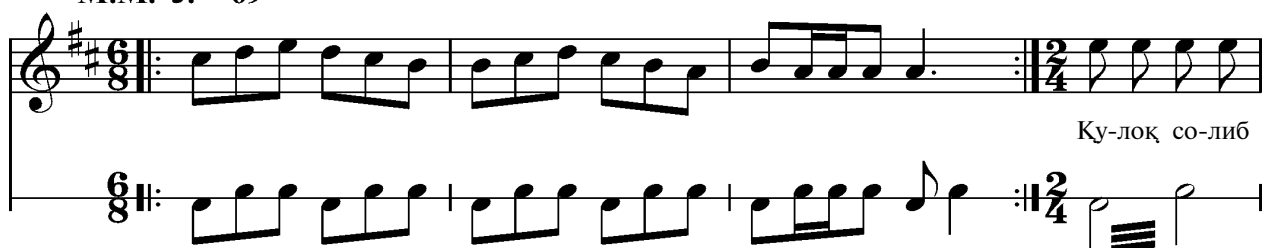
Оно инди Фарибжонни Санамжон яхшироқ дониб, минг тиллони сонаб бариб, кампирни вахтини хўшлаб, Фарибжонни еталаб гетаварди. Инди бугун геч мунинг билан хаворлашсам, дўст-душман отама билдирар, яхшиси эртанг хаворлашин даб, ҳей қуллар бу қулдан хавордор бўлинг даб, Фарибжонни қулларни орасина ювариб гетаварди. Фарибжонни гўзлари дўрт бўлиб қараб ўтирди, галажак Санамжон йўқ. Қорланиб боғни деволиннан сакраб ўтиб ўзининг кулбахонасина бориб, Оводон деган анаси, Гулжамила деган синглиси билан гўришиб сўллашиб ўтирди. Санамжон эртаси галиб қуллардан сўради: охшомқи ҳабаш қул қани? қуллар айтдики: билмадик, гежадан бари йўқдир, дадилар. Санамжон, Фарибжон гежа хаворлашмаганим учун қорланиб гетибди дон, даб ўйланди.

Шоҳсанамнинг Хўжа боғбони бор ади. Фарибжонни гўрсангиз орадан икки гун ўтганнан кейин боғбона хизматкор бўлиб гирди. Одини кал даб доништирди. Боғбон ҳар йили икки марта гулчаман боғлаб Шоҳсанамжона совға қилиб юбарар ади. Фарибжон мунинг гўриб юриб, эй усто, манам бир чамангул боғласам бўлами? дади. Бўлар дади, боғбон. Фарибжон қайтиб галиб боғбона етим бўлиб хизмат атиб юрганини бир қоғоза сиё топмин, бармоқини қони билан ёзиб бу ҳам бир чамангул боғлади дон, қоғоздагини шеър билан баён атди:

ДАРДИНГДАН

(Қирқ минг илғор)

М.М. ♩. = 69

Ку-лоқ со-либ

э-шит ма-ни ар-зим-ни, Гун-дан-гу-на бад-тар бўл-дим дар-динг-дан. На-лар чак-дим

фи-ро-қинг-нан ҳаж-ринг-нан, қон-лар йиг-лаб ў-тар бўл-дим дар-динг-дан са-ни

жо-нинг-дан са-ни жо-нинг-дан.

Ча-ман боғ-лаб но-ма ё-зиб ю-вар-дим, са-ни даб нич-

rit. Tez

ча-дан ю-зим ў- гир-дим, ро-ҳат чи-ро- ги- ни йиғ-лаб сўн-дир-дим, Қон- лар йиғ-лаб

ў- тар бўл-дим дар-динг-дан (а) дар-динг-дан (а) дар-динг-дан дар-динг-дан (а)

дар-динг-дан (а) дар-динг-дан.

Их-лос би-лан боғ-да хиз-мат а- рат- ман, бил-мам қа-чон

мақ-су-ди- ма е- тар-ман, саҳ-ро- лар-да а- до бў-либ ў- тар- ман, ёр- ёр де-йиб

ў- тар бўл-дим дар- динг-нан (сани) жонингдан (сани) жонингдан (сани)

Га-риб-лиқ-да

ҳеч ким гал-мас қо-ши- ма, раҳм эт-ма-динг гўз-дан оқ-қан ё- ши- ма, а- жал ёс- ти-

ги- ни қў- йиб бо- ши-ма, ёр- ёр де- йиб ў- тар бўл-дим дар- динг-дан (а)

дар- динг-дан (а) дар- динг-дан дар- динг-дан (а) дар- динг-дан (а) дар- динг-дан.

Га-риб а- дим

«Кал» қўй-ди-лар о- дим-ни, ки-ма ай- тин сий-нам-да-ги до-дим-ни, па- ри- зод-дан

бош-қа бил-мас зо- тим- ни, сан- га до-дим ай- тар бўл-дим дар-динг-дан (сани)

жо- нинг- дан (сани)

жо- нинг- дан (сани)

жо- нинг- дан.

Қулоқ солиб эшит мани арзимни,
Гундан-гуна бадтар бўлдим дардингдан.
Налар чакдим фироқингнан ҳажрингнан,
Қонлар йиғлаб ўтар бўлдим дардингдан.

Чаман боғлаб нома ёзиб ювардим,
Сани даб ниччадан юзим ўгирдим,
Роҳат чироғини йиғлаб сўндирдим,
Қонлар йиғлаб ўтар бўлдим дардингдан.

Ихлос билан боғда хизмат аратман,
Билмам қачон мақсудима етарман,
Саҳроларда адо бўлиб ўтарман,
Ёр-ёр дейиб ўтар бўлдим дардингнан.

Ғариблиқда ҳеч ким галмас қошима,
Раҳм этмадинг гўздан оққан ёшима,
Ажал ёстиғини қўйиб бошима,
Ёр-ёр дейиб ўтар бўлдим дардингдан.

Ғариб адим «Кал» қўйдилар одимни,
Кима айтин сийнамдаги додимни,
Паризоддан бошқа билмас зотимни,
Санга додим айтар бўлдим дардингдан.

Боғбонни гўрсангиз, бу гуллар дим яхши бўлди даб, Шоҳсанамжона қирқ чамангулни совға қилиб олиб борди. Шоҳсанам боғланган гулларни гўриб, эй боғбон гулларни дим яхши этиб боғлабсизлар, эртанг бизлар боға сайира чиқамиз, боғни ораста қилинг, дади. Боғбон хўп бўлғай даб, севиниб боғда дулли-дулли таомларни пиширтирди. Чамангулларни боғлатти. Боғбон геткандан сўнг, Шоҳсанам гулларни гўрди ичиннан бир чамангул гўззина иссиқ босилаварди. Олиб исқаб гўрди, қараса ичиннан бир нома чиқди. Хатни ўқиб, Ғарибжонни боғбона етим бўлиб юриганини билиб, Ақча билан Гулинаҳорни чақириб, Ғарибдан галган нишона аканлигини билдириб, беш калима сўз айтар бўлди.

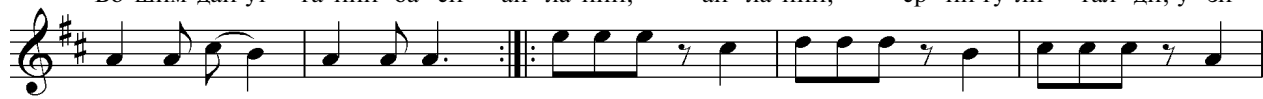
ЁРНИ ГУЛИ ГАЛДИ, ЎЗИ ГАЛМАДИ

М.М. ♩ = 69

(Сарвигул I)

Ақ- ча сан-га си- рим а- ён ай- ла-йин, ай- ла-йин, ёр- ни гу-ли гал- ди, ў- зи
Бо-шим-дан ўт- га-нин ба- ён ай- ла-йин, ай- ла-йин, ёр- ни гу-ли гал- ди, ў- зи

гал- ма- ди гал- ма- ди.
гал- ма- ди гал- ма- ди.

Қаҳ-бо фа-лак бо-шим қил-ди ғам-хо-на, ғам-хо-на
Ў- зи гал-мин, гу-ли гал-ди ғо-йи-бо-на, ғо-йи-бо-на

Ма-нинг у-чун е- тим бў-либ боғ- бо-на, боғ- бо-на,

Ёр- ни гу- ли гал- ди, ў- зи гал- ма-ди, гал- ма-ди,

Фа-лак ма-ни
Ға-заб би-лан

қа- но- тим-ни қа-йир-миш қа-йир-миш Бил-мам ин-ди ё-рим ки-ма
ма-ни ёр-дан а- йир-миш а- йир-миш

бу-юр- миш, бу-юр- миш Ёр- ни гу-ли гал-ди, ў- зи гал- ма-ди гал- ма-ди

Шоҳ-са-нам қиз дер-лар ма-ни о- ди-ма, о- ди-ма
Бир оҳ ур-сам о- лам ё-нар ў- ти-ма, ў- ти-ма

Ақча санга сирим аён айлайин,
Ёрни гули галди, ўзи галмади.
Бошимдан ўтганин баён айлайин,
Ёрни гули галди, ўзи галмади.

Қаҳбо фалак бошим қилди ғамхона,
Ўзи галмин, гули галди ғойибона,
Манинг учун етим бўлиб боғбона,
Ёрни гули галди, ўзи галмади.

Фалак мани қанотимни қайирмиш,
Ғазаб билан мани ёрдан айирмиш,
Билмам инди ёрим кима буюрмиш,
Ёрни гули галди, ўзи галмади.

Шоҳсанам қиз дерлар мани одима,
Бир оҳ урсам олам ёнар ўтима,
Шуннан бошқа ким ҳам етар додима,
Ёрни гули галди, ўзи галмади.

Оно Санамжонни қирқ канизи бор ади, улар билан бирга боға чиқодовун бўлдилар. Канизлар бориб мева-мейиз билан бўлиб гетавардилар. Ақча ва Гулинаҳорлар Фарибжонни боғни ичини ахтармоқ билан бўлавардилар. Шоҳсупалар дўшалиб дурғон, овқатлар пишиб дурғон, дуллима-дулли мевалар галиб дурғон. Узоқдан гўрсалар боғни бир четинда Фарибжон ўт ўриб ўтирвади. Шоҳсанамни гўззи Фароба тушди ва эй Ақча, Гулинаҳор бошима на савдолар тушди, даб Санамжон шосупада ўтириб беш калима сўз айтар бўлди:

НАЙЛАЙИН

(Раҳм айла)

М.М. ♩ = 96-100

Ақ- ча га- лин

ғам-сиз бо-шим,

ғам-хо-на бұл- ди най-ла-йин.

Бир сүз би-лан

ош-на ё- рим,

бе-го- на бұл- ди най-ла-йин

бе-го- на бұл-

ди най-ла-йин.

Ман гал-дим о-
Ю- ра- гим-ни

ни сў- роқ- лаб,
ў- та доғ- лаб,

Ул қоч- ди ман- дан йи- роқ- лаб,

Пин-ҳо-на бұл- ди най-ла-йин

Пин-ҳо-на бұл- ди най-ла-йин.

Ён- ди ю-рак бағ-рим ён- ди, у- ми-дим бе- ко- ра дўн- ди.

Вас-линг-ни чи- ро- ги сўн- ди, Вас-линг-ни чи- ро- ги сўн- ди,

ҳиж-ро-на дўн- ди най-ла- йин ҳиж-ро-на дўн- ди най-ла- йин.

(Хой)

Қу-тул- ма-ди ғам-дин бо-шим, за-ҳар бўл-ди ич-ган о- шим,

Ёр йў-лин-да кўз-да ё- шим, ёр йў-лин-да кўз-да ё- шим,

Ра-во- на бўл- ди най- ла-йин ра-во- на бўл- ди най- ла-йин

Шоҳ-са-нам қиз эн- ди пи- ра,
Ҳар ким ўз бах- тин- нан гў- рар,

Ёр- ни кўнг-ли ўз- га ё- ра, Гу- мо- на бўл-

ди най- ла- йин

гу- мо- на бўл- ди най- ла-йин.

Ақча галин ғамсиз бошим,
Ғамхона бўлди найлайин.
Бир сўз билан ошна ёрим,
Бегона бўлди найлайин.

Ёнди юрак бағрим ёнди,
Умидим бекора дўнди,
Васлингни чироғи сўнди,
Ҳижрона дўнди найлайин.

Ман галдим они сўроқлаб,
Юрагимни ўта доғлаб,
Ул қочди мандан йироқлаб,
Пинҳона бўлди найлайин.

Қутулмади ғамдин бошим,
Заҳар бўлди ичган ошим,
Ёр йўлинда қўзда ёшим,
Равона бўлди найлайин.

Шоҳсанам қиз энди пира,
Ҳар ким ўз бахтиннан гўрар,
Ёрни қўнгли ўзга ёра,
Гумона бўлди найлайин.

Эй Санамжон, дади Ақча, шунча киши билан галибсан, ҳали ҳам яхши боғда дурибди бу бечора. Ойни, гунни этак билан ёшириб бўлами? биринг ой, биринг гун, дади. Ғарибжонни ман билдим, Гулинаҳор билди, қирқ канизинг ҳам билсин, завқи сафони бирликда сурали, дади. Бошингга тушган савдоларни бу канизларингга бирма-бир баён қил, дади. Шоҳсанам боғни ўртасинда ўтириб, қанизларина насиҳат бариб, беш калима сўз айтар бўлди:

РАВО БЎЛУРМИ

(Илғор II)

М.М. ♩ = 96-100

во бў-лар-му? дар-ди- на да- во бў- лар- му?

Ман истарам (ай)
Га-либ ғам-ли

ё- рим гал-са,
қўнг- лим ол-са,

Бир гун му-ни о-там бил-са,

Ка-низ-лар гу- во бў-лар-му? Ка-низ-лар гу- во бў-лар-му?

Фи-роқ ў- ти- на гўй-ган-нинг, сий-на-си-на

дош қўй-ган-нинг, Ҳар ки-ма си- рин де-ган-нинг, сў-зин-да и- бо бў-лар-му?

сў-зин-да и- бо бў-лар-му?

Ёр йў-лин-да бо- шин қўй-моқ, Шоҳ-са-нам-дек (ай) о-шиқ бўл-моқ, бун-дан ин-ти-
Ро- ҳат бе-риб меҳ- нат ол-моқ,

ҳо бў-лар-му? бун-дан ин- ти- ҳо бў-лар-му? (ёр) (жон)

(ёр) (жон) Шохсанамдек (ай) О-шиқ бўл-моқ бун-да ин-ти-

хо бў-лар-му? бун-дан ин- ти- хо бў-лар- му?

Севар ёрингдан айрилиб,
Юрмаклик раво бўларму?
Гўзал ёрнинг фироқинда,
Газмаклик раво бўларму?

Юзда маломат гардини,
Сўзи етар номардини,
Эй ёронлар ишқ дардини,
Дардина даво бўларму?

Ман истарам ёрим галса,
Галиб ғамли кўнглим олса,
Бир гун мунотам билса,
Канизлар гуво бўларму?

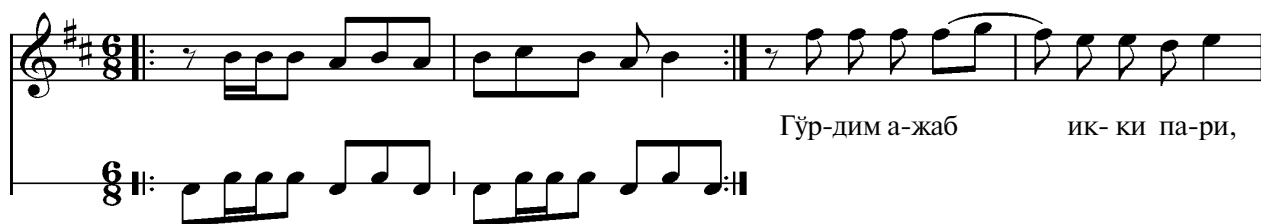
Фироқ ўтина гўйганнинг,
Сийнаси дош қўйганнинг,
Ҳар кима сири деганнинг,
Сўзинда ибод бўларму?

Ёр йўлинда бошин қўймоқ,
Роҳат бериб меҳнат олмоқ,
Шоҳсанамдек ошиқ бўлмоқ,
Бундан интиҳо бўларму?

Оно Ақча галин билан Гулинаҳор, Ғарибжонни ўт ўриб дурғон ерина бордилар. Узоқдан булони
гўрган Ғарибжон иккисина қараб, беш калима сўз айтар бўлди:

М.М. ♩. = 96

САЛЛОНА-САЛЛОНА

Бир-бириннан нус-ха о-либ, қи-ё бо-қиб қў-лин со-либ, га-лар сал-ло-
на- сал-ло-на а-жаб сал-ло- на сал-ло-на.
Га- риб дор о- шиқ о- ди- на,
Хақ е- тир-син (ай) му- ро- ди- на,
Дуз-мам ай-ро- лиқ ў- ти-на, га-лар сал-ло- на- сал-ло-на.

Гүрдим ажаб икки пари,
Галар саллона-саллона.
Ошиғининг кўнглин олар,
Галар саллона-саллона.

Бири гулдир, бири гунча,
Ул бири йўқдур Санамча,
Томоша айланглар барча,
Галар саллона-саллона.

Икки пари ҳамдам бўлиб,
Бир-бириннан нусха олиб,
Қиё боқиб қўлин солиб,
Галар саллона-саллона.

Ўн дўрт гежали ой каби,
Юришлари Хумой каби,
Минг қўйли улли бой каби,
Галар саллона-саллона.

Фариб дер ошиқ одина,
Хақ етисин муродина,
Дузмам айролиқ ўтина,
Галар саллона-саллона.

Ақча билан Гулинахор Фарибжонни олиб галдилар. Шоҳсанамнинг қирқ канизининг ичинда бир канизи бор ади, одини Тансиқ каниз дар адилар. Шоҳсанам айтди: эй Тансиқжон, Фарибжонни алларина бир сув қуйиб юбар, дади. Шул вахтинда каниз Фарибнинг ҳусни жамолини гўриб унга дейишди. Фариб силтаб ташлади. Шоҳсанам буни эшитиб, Тансиқ канизни таёқ жазосина буюрди. Тансиқ каниз бу хўрлиқа чидомин, Фарибжонни боғда юрганини Шоҳаббоса хабар барди. Бу хабарни эшитиб дарғазаб бўлган Шоҳаббос жаллодларни чақириб, дарров Фарибни тутиб дора осинглар, даб буйруқ барди. Жаллодларнинг вағирдисиннан Шоҳсанамга хабар бардилар. Шоҳсанам Ақча ва Гулинахор билан маслаҳатлашиб Фарибжонни Ясмиқ момо деган бир кампирни уйина гизладилар. Жаллодлар галиб боғни қараб ҳеч ердан Фарибни топа олмадилар. Орадин уч гун ўтди. Шоҳсанам айтди: эй Фарибжон сани галганингни отам билди, сан бир узоқ юртлара гетмасанг бўлмас, дади. Шунда Фарибжон ёрига қараб беш калима сўз айтар бўлди:

САНАМЖОН

Комилжон Отаниёзов мусиқаси

Фа-риб ай-тар: фа-лак би-за дур-ма-са,
 Ўт-ган-лар-нинг хо-ти-ра-син гўр-ма-са,
 О-танг ин-ди са-ни ман-га бар-ма-са, ўл-дир-са ўл-
 дир-син зўр-дир Са-нам-жон Са-нам-жон.

Отам билар дейиб қайғи емагин,
 Биза бир ёзилгон бордир Санамжон.
 Манга мунча ожи сўзлар демагил,
 Ошиқлара ҳожат бордур Санамжон.

Отанг билса охир бизни нетарлар,
 Фармон билан тутиб олиб гетарлар,
 Сани қўйиб мани қурбон этарлар,
 Бир боша бир ўлим бордур Санамжон.

Булбул фиғон айлаб айрилмас гулдан,
 Жоним чиқармишам бошда кўнгулдан,
 Минг жазо олсам ҳам гечмасман саннан,
 Ошиқлара гечмак ордур Санамжон.

Ман бир қўзи-қўчқор, сўйсин қурбона,
 Бўйним боғламишам зулфинг торина,
 Минг йўла бош урсам отанг дорина,
 Ошиқларнинг иши зордур Санамжон.

Фариб айтар: фалак биза дурмаса,
 Ўтганларнинг хотирасин гўрмаса,
 Отанг инди сани манга бармаса,
 Ўлдирса ўлдирсин зўрдир Санамжон.

Фарибжон охири чорасизликдан Ҳалаб Ширвона гетмали бўлди. У ўзининг онаси ва Гулжамила синглиси билан хайр-хўшлашиб гетайин даб, ўзининг кулбахонасина борди. Анасина бошшиннан ўтган савдоларни баён атиб, беш калима сўз айтар бўлди:

ГЕТМАЛИ БҮЛДИМ

М.М. ♩ = 58-60

Хуш қол энди жоним анам,
Ман муннан гетмали бўлдим,
Шоҳ Аббос хоннинг дастиннан,
Бош олиб гетмали бўлдим.

Газа билмам ушбу ерда,
Санам солди ёвуз дарда,
Ёр-ёр дейиб ёт эллара,
Бош олиб гетмали бўлдим.

Ғариб айтар қариндошим,
Ёнар бўлди ичу дошим,
Инди ёт эллара бошим,
Юрт ошиб гетмали бўлдим.

Оводон момо бу сўзларни эшитиб, гоҳ розичилик бариб, гоҳ бармийин, бу ҳам Ғарибжона қараб беш калима сўз айтар бўлди:

ЎЗ БАХТИНГГА ТОПШИРДИМ (Кўр қиз)

М.М. ♩ = 102-108

Ҳасан вазир ўлди санга сиғиндим,

бо-лам са-ни ўз бахтингга топширдим.

Бир ничча вақт бўйинг гўриб қувондим,

Ғариб сани ўз бахтингга топширдим ох ёр-ей жонингдан

Инди сан ге- тарсан узоқ йўл-ла-ра, сўроқ солсам ойлик, йиллик эллара,

Мурувват ай- ла-мин ғамли қул-ла-ра, ўғлим сани ўз бахтингга топширдим ох ёр эй жонингдан

Ёр йўлинда бошинг олиб гетарсан, инди мани
Гўзимни рав-шани нурим сан а-динг, хаторда су-

Гулжамилни нетарсан, Бир ёр учун ху-но-ба-лар ютарсан, ўғлим сани ўз бахтингга
янган норим сан адинг, Бахти са-о- датим борим сан адинг, болам сани ўз бахтингга

топширдим ох ёр эй жонингдан.
топширдим ох ёр эй жонингдан.

(Хой)

Душман ю-зи қа-ро бўл-син о-ро-да, о- ро-да.

Мани қўйди

бир туганмас ба-ло-да, ба-ло-да Оводон дер е-тол-ма-дим му-ро-да, му-ро-да ўғ-лим са-ни

ўз бах-тинг-га топ-шир-дим топ-шир-дим ё- ра ё- ра ё- ра ё- ра ёр ё- ра

ёр ё- ра ўғ- лим са- ни ўз бах- тинг- га топ-шир- дим топ-шир-дим.

Ҳасан вазир ўлди санга сиғиндим,
 Болам сани ўз бахтингга топширдим.
 Бир ничча вақт бўйинг гўриб қувондим,
 Ғариб сани ўз бахтингга топширдим.

Инди сан гетарсан узоқ йўллара,
 Сўроқ солсам ойлик, йиллик эллара,
 Мурувват айламин ғамли қуллара,
 Ўғлим сани ўз бахтингга топширдим.

Ёр йўлинда бошинг олиб гетарсан,
 Инди мани Гулжамилни нетарсан,
 Бир ёр учун хунобалар ютарсан,
 Ўғлим сани ўз бахтингга топширдим.

Гўзимни равшани нурум сан адинг,
 Хаторда суянган норим сан адинг,
 Бахти саодатим борим сан адинг,
 Болам сани ўз бахтингга топширдим.

Душман юзи қаро бўлсин орода,
 Мани қўйди бир туганмас балода,
 Оводон дер етаолмадим мурода,
 Ўғлим сани ўз бахтингга топширдим.

даб, охирида чорасизлиқдан Ғарибжона рухсат барди. Инди синглиси Гулжамила акасини гетажакина норозичилик билдириб, беш калима сўз айтар бўлди:

ҚАЙДА БОРАСАН

М.М. ♩ = 92-96

О-ра-дан бир

сўз ўт- ма-йин, жон о-ғам қай- да бо-ра- сан?

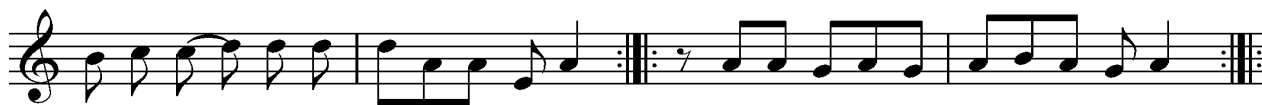
Ўн гул-дан бир гул оч- ма-йин, жон о-ғам қай- да бо-ра- сан?

Ях- ши ё-мо- ним-ни бил-май, ка-пин дў-ним- ни рост қил-май,
Бағрим бўлди по- ра- по-ра, ю- ра-ги- ма сол-динг я- ра,

А-линг би-лан гў-ра сол-май, жон о- ғам қай- да бо- ра- сан? жон О-ғам қай-
Биз-ни ай-ла- динг бе- чо- ра, жон о- ғам қай- да бо- ра- сан? жон О-ғам қай-

да бо- ра- сан?
да бо- ра- сан?

Ге-тар бўл-динг бо-шинг о-либ,
Геч-дим ман ин- ди бу жон-нан,

бир қар-ри-ни пан-дин о- либ, ма- ни ё- нар ў- та со-либ,
ал чак-дим фой- да зи- ён- нан, шу-ми-ди у- ми-дим сан-нан,

жон о-ғам қай- да бо- ра- сан? о- ға- жон қай- да бо- ра- сан (ха)
жон о-ғам қай- да бо- ра- сан? о- ға- жон қай- да бо- ра- сан (ха)

Ю-ра-гим-ни ў- та доғ-лаб,

иқ- бо- ли- ма қо- ра боғ-лаб, Гул-жа-мил қо- лар қон йиғ-лаб, жон о- ғам қай-

да бо- ра- сан? о- ға- жон қай- да бо- ра- сан эй

Орадан бир сўз ўтмайин,
Жон оғам қайда борасан?
Ўн гулдан бир гул очмайин,
Жон оғам қайда борасан?

Бағрим бўлди пора-пора,
Юрагима солдинг яра,
Бизни айладинг бечора,
Жон оғам қайда борасан?

Гетар бўлдинг бошинг олиб,
Бир қаррини пандин олиб,
Мани ёнар ўта солиб,
Жон оғам қайда борасан?

Яхши ёмонимни билмай,
Капин дўнимни рост қилмай,
Алинг билан гўра солмай,
Жон оғам қайда борасан?

Гечдим ман инди бу жоннан,
Ал чакдим фойда зиённан,
Шумиди умидим саннан,
Жон оғам қайда борасан?

Юрагимни ўта доғлаб,
Иқболима қора боғлаб,
Гулжамил қолар қон йиғлаб,
Жон оғам қайда борасан?

Шундан сўнг анаси ва синглиси билан хўшлашиб, Ғарибжон Ҳалаб Ширвона равона бўлди. Бориб бир хорозмон¹ кампирнинг хорозини ҳайдаб она-ўғил бўлиб юраварди. Бир гун кампирни уйина Боғдоддан бир савдогар галиб тушди. Сан нердан бўласан? дади Ғарибжона. Ман Боғдоддан Ҳасан вазирни ўғли бўламан, дади. Агар сан Ғариб бўладувон бўлсанг, Шоҳаббос подшо қизи Шоҳсанамни Шовалад подшога барётир. Қирқ зинапояли кўшик қурилди. Қирқ гежа гундуз тўй бўлади, дади. Ҳар бир созанда-гўянданинг сози ва овози ёқса минг тилло танга, қирқ чопон сарпо бариб дурибди, дади. Ғарибжонни ичина ўт тушиб гетаварди. Кампир ёна бориб айтди: Ана кўп дузингни едим, оз хизматингни атдим, манга рухсат қил. Ман Боғдод шаҳрина қайтмалиман², дади. Кампир билан хайр-хўшлашиб, Карбалонинг чўлинда чошиб-чўзиб галётир ади, алдиннан бир қора отли киши чиқди. Эй ўғлон галиш нердан, бориш нера? дади. Галишим Ҳалаб Ширвон, боиришим Боғдод шаҳри, дади. Мин отни орқасина дади. Минди, гўззингни юм дади, юмди, оч дади, очди. Қараса ярим гежада эшикини алдинда дурибди. Ғарибжон эшикни қоқди. Ким? дади кампир. Бир худойи меймонман, дади Ғарибжон. Эй меймон мани уйимнан на ҳаз³ топасан? дади кампир. Мани бир Ғарибжон деган ўғлим бор ади гетишина едди йил бўлади, шуни дардинда йиғлий-йиғлий гўзим кўр бўлди. Уйим афтода, дади Унда Ғариб айтди: эй ана манга ҳеч нарсангиз гарақмийди, бир чойнак қайнаган чой барсангиз бўлғони дади. Унда Гулжамил: анажон бори-йўғимиза қойил бўлиб дурибди-ку, меймон олаварали, дади. Мани оғам Ғарибжон ҳам ёт элларда шундин меймон жой сўраб юргандир, дади. Шундатиб, ана-қиз иккиси маслаҳатлашиб, Ғарибжонни ичона киргиздилар. Чироларни ёқиб, самоварни қўйиб, бир оз чой ичганнан кейин, гўззи деволда дурған ўзининг қазма дуторина тушди. Ғарибжон дуторни олиб ҳар дулли мақом йўлларина чиртаварди. Кампирнинг бағри ариб, худ ўғлим Ғарибжонни дутор чиртишина ўхшар акан, дади. Меймон, сан нердан галётирсан? дади. Эй кампир дади Ғарибжон ман Ҳалаб Ширвоннан галётирман, дади. Шунда кампир ўғли Ғарибжонни ёд атиб, кўнгли бузилиб, беш калима сўз айтар бўлди:

¹ Хорозмон — тегирмончи.

² Қайтмалиман — кетмоқчиман.

³ Ҳаз — маза.

МАНГЗАР (Шо кўчди)

М.М. ♩ = 66-69

Ҳалаб Ширвоннан йўл

ошиб (ай) галишинг бо-ла-ма манг-зар, Сар парда-дан мақом ка-сиб(ай) чалишинг ўғ-ли-ма мангзар

чалишинг ўғ-ли-ма мангзар (ай)

Уч юз олт- миш ди-ри ғо-йиб, Ға-риб жо-ним ён-ди гў-йиб, Ҳар саҳар-

лар Са-нам де-йиб, нолишинг ўғ-ли-ма манг-зар нолишинг ўғ-ли-ма манг-зар.

Гўззим йўқ юзинг гўр-мак-ка,

ма-жо-лим йўқ ҳол сўр-мақ-қа, Қа-ро-рим гет-ти дур- мақ-қа, галишинг бо-ла-ма манг-зар

га-ли-шинг бо-ла-ма мангзар (ай)

(Хо)

О-во-дон дер жо-ним гў-яр, Қон йиғла-сам рақиб

ду-яр, Сўз-ла-ринг-ни жо-ним се-вар, но-ли-шинг ўғ-ли-ма манг-зар Сўз-ла-ринг-ни жо-ним

се-вар, но-ли-шинг ўғ-ли-ма манг-зар но-ли-шинг ўғ-ли-ма мангзар (ай) (до) (дай)

Ҳалаб Ширвоннан йўл ошиб,
Галишинг болама мангзар,
Сар пардадан мақом касиб,
Чалишинг ўғлима мангзар.

Ўрдак учар ҳаво билан,
Булбул сайрар наво билан,
Останғина иббо билан,
Галишинг ўғлима мангзар.

Уч юз олтмиш дири ғойиб,
Ғариб жоним ёнди гўйиб,
Ҳар саҳарлар Санам дейиб,
Нолишинг ўғлима мангзар.

Гўзим йўқ юзинг гўрмакка,
Мажолим йўқ ҳол сўрмаққа,
Қарорим гетти дурмаққа,
Галишинг болама мангзар.

Оводон дер жоним гўяр,
Қон йиғласам рақиб дуяр,
Сўзларингни жоним севар,
Нолишинг ўғлима мангзар.

Эй кампир, дади Ғариб, ман сан айтқон Ғариб амасман, юриган бир ғариб-бечораман, даб анасина қараб беш калима сўз айтар бўлди:

ОНА САН ҒАРИБ МАН ҒАРИБ

M.M. ♩. = 63

Я-қин йў-лим у-зоқ қил-ма,

А- на сан ға- риб ман Ға-риб. Қу-лоқ сол ар- зи ҳо- ли-ма, А- на сан Ға-риб

ман Ға-риб (ай) сан Ға-риб мо-мо сан Ға-риб ман Ға-риб (ай) сан Ға-риб

Ман Ға-риб-ни шо- гир-ди-ям, ол-тин ку-муш-

ни гар-ди-ям, Шоҳ-са-нам қиз дар-ди- да- ям, А- на сан Ға-риб ман Ға-риб (ай)

сан Ға-риб мо-мо сан Ға-риб ман Ға-риб (ай) сан Ға-риб.

(Хо)

Ға-риб га-лар (ай)

доғ-дан о-шиб, ишқ ў-ти-на қай-наб жў-шиб, қай-ғу-си-на қай-ғу қў-шиб,
 А-на сан Ға-риб ман Ға-риб (ай) сан Ға-риб.
 Ға-риб де-яр ҳо-лим сўр-ма,
 ўғ-лим де-бам фар-ёд ур-ма, Гўз ё-шинг дў-киб ўл-тир-ма,
 А-на сан Ға-риб ман Ға-риб мо-мо-жон сан Ға-риб ман Ға-риб (ай). rit.

Яқин йўлим узоқ қилма,
 Ана сан ғариб ман Ғариб.
 Қулоқ сол арзи ҳолима,
 Ана сан ғариб ман Ғариб.

Ман Ғарибни шогирдиям,
 Олтин кумушни гардиям,
 Шоҳсанам қиз дардидаям,
 Ана сан Ғариб ман Ғариб.

Ғариб галар доғдан ошиб,
 Ишқ ўтина қайнаб жўшиб,
 Қайғусина қайғу қўшиб,
 Ана сан Ғариб ман Ғариб.

Ғариб деяр ҳолим сўрма,
 Ўғлим дебам фарёд урма,
 Гўз ёшинг дўкиб ўлтирма,
 Ана сан Ғариб ман Ғариб.

Мангдин бир Ғариб-бечора акан бу, дади кампир. Эй ана, дади Ғарибжон бу ерда Шовалад подшонинг қирқ гунлик тўй томошоси бор акан. Ҳамма ердан созанда гўянда, бахши галган акан, қайси бирисининг сози-сўзи ёқса минг тилло пул, бош оёқ сарпо барар акан. Мани дуторим йўқ ади. Шу дуторни барсангиз, манам шу Шовалад подшони тўйина бориб бир ашула айтсам, дади. Эй меҳмон, дади кампир, бу бир ўғлимнан қолган нишона, дади. Ҳар гун уч маротаба гўззима суртиб қўяман. Бу дуторни ҳеч кишига бармийман, дади. Шунда синглиси Гулжамила айтдики: эй ана тўйни бошланганина ўттиз саккиз гун бўлибди, лекин ҳали бир созанда минг тилло орёнда дурсин, бир шойи ҳам олиб билмабди. Балким бу меймонни сози-сўзи ёқса, минг тилло олса, беш юзни бизлара гатириб барса, даб ана-қиз иккиси ўйланишиб, Ғарибжона дуторни бариб юборадилар. Ғариб юзина қора чакилган, сочлари ўсган, дуторининг папаклари қўлтиқиннан гўриниб дурар ади. Ғарибжон тўя қараб йўвнади. Борса, қўшқда Шоҳсанамни хуснини шуъласи жаҳонни тутиб дурибди. Шоҳаббос подшо, Ғариб галса осамиз даб орроқда уч оғоч (дор) ҳам кўрдириб қўйган акан. Ғарибни гўриб бир тўда болалар бу на кал, даб калака атиб, ўжашиб югуришдилар. Подшонинг тўйинда воғирди-жанжал бўлмасин даб дузилган назоратчилар бор ади, шулар бу болалардан зўрдан айирдилар. Қарасалар бу калнинг қўлтиқиннан дуторни папаки гўриниб дурибди. Остон алииннан ушладилар дон ҳей кал сан бона юр даб уни созандалар ёнина олиб бордилар. Ҳей кал сан орроқ ўтир сани исинг бор, даб бу вундин дади, ву бундин дади. Ўттиз саккиз гун ашула бўлди, бизлар айтиб бир шойи олиб билмадик, қани бу кал ҳам бир ашула айтсин, дади созандалар. Кал айтсин о кал айтсин билан Ғарибжона навбат бардилар. Ғарибжон оғзинда сўзи, қўлинда сози кўп ерлардан тимсоллар гатириб, Санамжона қараб беш калима сўз айтар бўлди:

ТУШДИМДА ГАЛДИМ

(Гуландом)

М.М. ♩ = 100-104

О-го-лар тун- ге-жа Ҳа-лаб Шир-вон- дан,

бир ёр сав-до- си- на туш-дим- да гал- дим.

Айб ай-ла- манг дўст-лар ма-ни гал- ди даб, шул ёр сав-до- си-на туш-дим-

да гал- дим бир ёр сав-до си- на душ-дим- да гал- дим.

Нич-ча- лар эл газ-дим сар-гар- дон бў-либ,

Ҳар мар-да но- мар-да си-рим бил- ди-риб,

Бир ка-мон таш- ла-дим дор о- го- чи- на,

Қур-бон бўл-син бо-шим ёр о- го- чи- на, ба-ланд- ба-ланд доғ-лар ош-дим-

да гал-дим.

Со-зим-ни гў- та-риб гал-дим
Қур-бон бў-лай ёр-нинг қад-ди

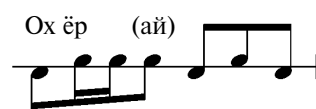

у- йинг- га,
бў- йи- на,

Ға-риб о- шиқ Шоҳ-са-нам-ни

тў- йи- на, бир ёр сав-до- си-на туш-дим- да гал- дим. Ох ёр (ай)

Ох ёр (ай)

жон жон (ай)

бир ёр сав- до- си- на туш- дим- да гал- дим.

Оғолар тун-гежа Ҳалаб Ширвондан,
Бир ёр савдосина тушдимда галдим.
Айб айламанг дўстлар мани галди даб,
Шул ёр савдосина тушдимда галдим.

Ниччалар эл газдим саргардон бўлиб,
Ҳар марда номарда сириб билдириб,
Мурода етганим душимда гўриб,
Бир ёр савдосина тушдимда галдим.

Номозшомда галдим кулба хонама,
Сириб билдирмадим божим онама,
Ханжар ярасини чакдим сийнама,
Туҳмат балосиннан қочдимда галдим.

Отимни боғладим нор оғочина,
Бир камон ташладим дор оғочина,
Қурбон бўлсин бошим ёр оғочина,
Баланд-баланд доғлар ошдимда галдим.

Юзингни ўхшатдим байрам ойна,
Қошингни ўхшатдим камон ёйна,
Ман ботибман маломатни лойина,
Дарё каби дўлиб дошдимда галдим.

Созимни гўтариб галдим уйинга,
Қурбон бўлай ёрнинг қадди бўйна,
Ғариб ошиқ Шоҳсанамни тўйна,
Бир ёр савдосина тушдимда галдим.

Бу сўзни Ғарибжон айтқан замон жаллодлар ёқасиннан тутиб, подшонинг алдина ал оёқини бойлаб олиб бордилар. Подшойим бу кал «Ғариб ошиқ Шоҳсанамни тўйна» даб айтди, дадилар. Оппоринг мунн осинг дора дади, подшо. Подшойим арзим бор, арзим бор даб, дорни тагина боринча қичқариб борди Ғарибжон. Тўйга йиғилган халойиқ эй подшойим, ашулани дим яхши айтди, вуни арзини сўранг даб қичқирдилар. Подшо қайтаринг, дади. Ғарибни олиб галдилар. Қани арзингни айт дади, подшо. Бу одамларингизни ахмоқ дасам сиз улардан ҳам шойи юқори акансиз, ман ўзимни ғарибчилигимни, бечоралигимни айтдим, сизни ву Ғарибингиз билан на ишим бор, дади. Вой зангтар-эй, боринг, тархон¹ бўлсин бу, дади. Нани айтса айтсин, ғарибними-бечораними дади. Қуллуқ подшойим, қуллуқ даб, Ғариб яна Шоҳсанамнинг кўшқини алдина чиқиб беш калима сўз айтар бўлди:

¹ Тархон — дахлсиз.

ЮРДИГИМ ЖОЙЛАРА ГАЛДИМ (Шо кўчди I)

М.М. ♩ = 66-69

Эй ё-рон-лар сев-ди-гим-ни (яй) гўр-ди-гим жой-ла-ра гал-дим. Са-нинг би-

лан ўй-наш-моқ-қа (яй) юр-ди-гим жой-ла-ра гал-дим. Севдигим жой-ла-ра

гал-дим

Уз-сай-дим бо-гин гу-лин-нан (ай) эм-сай-дим ши-рин ти-лин-нан,

Ёр-ни хи-но-ли қў-лин-нан, тут-ди-гим жой-ла-ра гал-дим.

Севдигим жой-ла-ра гал-дим.

Ўп-сам сий- мин са-қо- гин-нан (эй) сўр-сам ши-рин дў-до- гин-нан, Ё-рим ис-

сиқ қу-чо- гинг-да (эй) Ёт-ди-гим жой-ла-ра гал-дим. Сев-ди-гим жой-ла-ра

гал-дим. Э-ран-лар-

дан ол-дим по-тя (эй) Ё пи-рим қўй-ма у- ё- та, Пар-во-на- дек ў-зим

ў- та (я) От-ди-гим жой-ла-ра гал-дим от-ди-гим жой-ла-ра гал-дим

Ға-риб о- шиқ қай-наб жў-шиб,

Ишқ-нинг да-рё-си-на ту-шиб, Са-нинг би-лан қўл уш-ло-шиб,

Юр-ди-гим жой-ла-ра гал-дим Сев-ди-гим жой-ла-ра гал-дим ё- рай

Эй ёронлар севдигимни,
Гўрдигим жойлара галдим.
Санинг билан ўйнашмоққа,
Юрдигим жойлара галдим.

Ўпсам сиймин сақоғиннан,
Сўрсам ширин дўдоғиннан,
Ёрим иссиқ кучоғингда
Ётдигим жойлара галдим.

Ёрим билан сафо атиб,
Муроду-мақсада етиб,
Оқ қўлин бўйнича чатиб,
Турдигим жойлара галдим.

Узсайдим боғин гулиннан,
Эмсайдим ширин тилиннан,
Ёрни хиоли қўлиннан,
Тутдигим жойлара галдим.

Эранлардан олдим потя,
Ё пирим қўйма уёта,
Парвонадек ўзим ўта
Отдигим жойлара галдим.

Ғариб ошиқ қайнаб жўшиб,
Ишқнинг дарёсина тушиб,
Санинг билан қўл ушлошиб,
Юрдигим жойлара галдим.

Ҳа баракалло! Монго ёқодовун номалардан айтдинг, даб Шоҳсанам бош-оёқ сарпо, минг тангга пул ва бир оқ румол савғо атди. Ғарибжон қайнаб жўшиб, дилинда сўзи, алинда сози, Шоҳсанама қараб яна беш калима сўз айтар бўлди:

ҚЎЁЙИН МАН

(Раҳм айла)

М.М. ♩ = 88

Ё- рим бер-ган

оқ рў- мо- ли,

Са- ни қай-да қў- ё- йин ман.

Бог-дан қи-зил гул-ни о-либ,

Қир-ми-зи-га бў-ё-йин ман.

Қир-ми-зи-га бў-ё-йин-ман

Ё-рим жабр ай-ла-ма би-за,

Си-ё зул-финг дўк-ма ю-за,

Са-ни бар-мам юз минг қи-за,

гал ё-ни-ма се-во-йин ман

гал ё-ни-ма

се-во-йин ман.

Эй-нинг-гиз-да бор-дур о-ла,

би-ри гул-дур би-ри ло-ла,

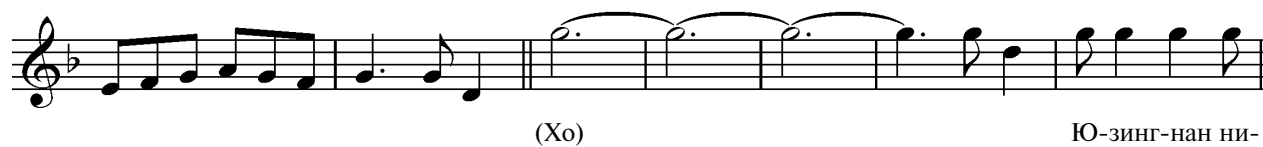
Са-нам-жон гет-ма ҳа-ё-ла,

Са-нам-жон гет-

ма ҳа-ё-ла,

қўш но-ринг-ни ўй-но-йин ман.

Ёрим берган оқ рўмоли,
Сани қайда қўёйин ман.
Боғдан қизил гулни олиб,
Қирмизига бўёйин ман.

Ёрим жабр айлама биза,
Сиё зулфинг дўкма юза,
Сани бармам юз минг қиза,
Гал ёнима севойин ман.

Эйнингизда бордур ола,
Бири гулдур бири лола,
Санамжон гетма ҳаёла,
Қўш норингни ўйнойин ман.

Юзингнан ниқобинг олиб,
Ўйдирма мани уёлиб,
Санинг билан қўл ушлошиб,
Гал ёнима севойин ман.

Ошиқ Ғариб қайнаб жўшиб,
Ишқнинг ўтина тутошиб,
Карбало чўлиннан ошиб,
Гал ёнима севойин ман.

Бу сўзни эшитганнан кейин Шоҳсанам, яна бир ничча моли-дунё, ничча зарри-зебо ташлади.
Инди Ғарибжон сал қорланиб, яна беш калима сўз айтар бўлди:

КЕРАКМАС

(Кўр қиз)

М.М. ♩ = 104-108

Ошиқларнинг иши халққа аёндур,
Бу дунё деганинг бир бе- ва-фо-дур,

Ман-га сиз ёр га-рак, дун-ё га-рак-мас ох ёр ей жо-нинг-дан
Ман-га сиз ёр га-рак, дун-ё га-рак-мас ох ёр ей жо-нинг-дан

Ға-риб а-дим кал қўйдилар о-дим-ни, ки-ма ай-тай сий-нам-да-ги

до-ғим-ни,

Па-ри-зо-дим сан эшитгил до-дим-ни, манга сиз ёр гарак, дунё га-рак-мас

Ошиқларнинг иши халққа аёндур,
Манга сиз ёр гарак, дунё гаракмас.
Бу дунё деганинг бир бевафодур,
Манга сиз ёр гарак, дунё гаракмас.

Ғариб адим кал қўйдилар одимни,
Кима айтай сийнамдаги доғимни,
Паризодим сан эшитгил додимни,
Манга сиз ёр гарак, дунё гаракмас.

Ҳақ олдинда гечар оҳ ила зорим,
Гежа гундуз фикри ёди ҳаёлим,
Чин ошиқ на қилар дунёнинг молин,
Манга сиз ёр гарак, дунё гаракмас.

Ғариб ошиқ айтар бу сўзим ростдир,
Бу дунё деганинг ҳузур абасдур,
Санамжон ёр санго, манга ким дўстдур,
Манга сиз ёр гарак дунё гаракмас.

Ғарибжон мани унутмаган акан даб, уни дониб, Санамжон юзидаги бир пардани олиб ташлаб,
икки зинапоя туман тушиб, Ғарибжона қараб бир сўз айтар бўлди:

БИЛО-БИЛМАДИМ

(Найларман III)

М.М. ♩ = 72

Қу-лоқ со- либ э- шит ма- ни (я)

зо- рим-ни (я) зо- рим- ни са- ни гал- га- нинг- ни

би-ло- бил- ма-дим. би- ло бил- мадим. Сан э-шит-гил

ма- ни о- ҳу - зо- рим- ни (я) са- ни гал- га-

нинг-ни би-ло- бил-ма-дим (ой) би- ло бил-

ким- ни

ло- ла- лар (ай)

Ай-тар-миш-лар

(ай)

са- ни ман-нан (ай)

о- ла-лар

Ман-га гал-син

сан-га гал-ган

ба- ло- лар,

ё- рим гал-га-

нингни би- ло-

бил-ма- дим (ой)

3

бил-ма- дим (ай)

Шоҳсанам дер

Шоҳ-Аб-бос-нинг (я)

Қа-ро-рим йўқ

таш-лар бўл-дим (а)

қи-зи-ман (ай)

Қон йиғ-ла-тиб

ёш дўқтирдинг (ай)

ус-тинг-га (я)

са- ни гал- га-

нинг-ни би- ло- (я)

гўз- зим- нан (ей)

гў- зим- нан

бил- ма- дим (ай)

rit.

бил- ма- дим

(ай)

а- до- ман

(ай).

Қулоқ солиб эшит мани зоримни,
Сани галганингни било-билмадим.
Сан эшитгил мани оҳу зоримни,
Сани галганингни било-билмадим.

Айролиқ дардиннан йиғлаб юрдингми?
Бир ёт ўлкаларда сарсон бўлдингми?
Аввалдан галмасдан яна галдингми?
Сани галганингни било-билмадим.

Кимни гул деярлар кимни лолалар,
Айтармишлар сани маннан олалар,
Манга галсин санга галган балолар,
Ёрим галганингни било-билмадим.

Ночорман кейнингнан бора билмадим,
Парвоз этиб санга ето билмадим,
Санинг билан ўйнаб гуло билмадим,
Сани галганингни било-билмадим.

Ота-онам қувладилар гетмадим,
Гул юзима пардаларни тутмадим,
Шовалад подшони қабул этмадим,
Ғариб галганингни било-билмадим.

Шоҳсанам дер Шоҳаббоснинг қизиман,
Қон йиғлатиб ёш дўқтирдинг гўзимнан,
Қарорим йўқ ташлар бўлдим устинга,
Сани галганингни било-билмадим.

Буларни бир-бирини дониғанини ҳамма билди, лекин бориб булора бир гап айтиша ҳеч ким юрак атавўлмади. Шоҳсанам шунда яна Ғарибжона ва халққа қараб беш калима сўз айтар бўлди:

ГЕТГАЛИ

(Нолиш)

Дарёлар ёқасин сайрон этардим,
Сайронлар этмадим, Сиз ёр гетгали.
Гўрган ошиқларни хайрон этардим,
Хайронлар этмадим Сиз ёр гетгали.

Баҳор гелса қизил гуллар очилар,
Булбуллар сайрашиб қонинг сочилар.
Етти йилдир ёрим ўн дўрт гечалар,
Йиғладим, гулмадим Сиз ёр гетгали.

Бу гўринган бейик-бейик қиёлар,
Ёрим мани ўлса нерда қўярлар.
Тоғ устинда қорлар олтин қуббалар,
Каби товланмадим Сиз ёр гетгали.

Бу гўринган бейик-бейик дапалар,
Онда ёмғир учса мунда сапалар.
Ипак гўйнак ёқалари дуймали,
Гийиб соллонмадим Сиз ёр гетгали.

Сани гўргач ақлим хайрон ўлибдур,
Молу-мулким мани вайрон ўлибдур.
Санамнинг дийдаси гирён ўлибдур,
Йиғладим, гулмадим Сиз ёр гетгали.

Шоҳсанам бу сўзни айтиб тамом қилганнан кейин, ёниндаги маҳрам канизи Гулинаҳоржон айтдики: Шу соз чалиб, сўз айтиб дурған йигитни тайин Ғариб аканлигини билдингми? дади. Билдим дади. Шу билганлигинг ҳаққинда бир шеър айтиб барасан дади. Шоҳсанам тўрт зина пастга тушиб, тилло пардали созини сийнасинга қўйиб Ғарибжона қараб қийқириб айтган шеъри:

ХУШ КЕЛИБСИЗ САФО БИЛАН

М.М. ♩ = 104-108

ё- рим,

Хуш галдинггиз са-фо би- лан.

Етти йилги геткан

Гўзим йўлда гуним геч- ди, и-шим жаб-ру жа-фо

би- лан и-шим жаб-ру жа-фо би- лан жон

Куй-ди жон ён- ди жон жон сан-га қур- бон куй-ди жон ён- ди ж он

жон сан-га қур- бон жон куй- ди жо- ним ж он ён- ди жо- ним

ён- ди жо-ним.

Етти йилги геткан ёрим,
Хуш галдингиз сафо билан.
Гўзим йўлда гуним гечди,
Ишим жабру жафо билан.

Кўп бўлар ёрнинг армони,
Санамни қийналди жони,
Ўртада доғи-ҳижрони,
Душманлара топо билан.

Ойга туташди доғлар,
Булбул ўрнига зоғлар,
Ёриннан айрилган йиғлар,
Етиша гўр ибо билан.

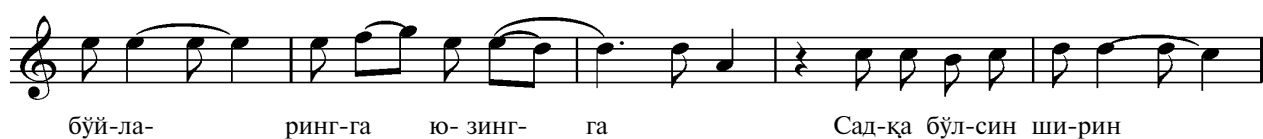
Қурбон бўлай ёр бўйина,
Қўлимни солай бўйина,
Ғариб Санамни қўйина,
Гирса гарак ибо билан.

Бу сўзларни эшитгандан кейин Ғарибжон ҳам алинда сози, дилинда сўзи билан бир ғазал айтди.

СЕВДИГИМ

Ганжа Матназаров муסיқаси

М.М. ♩ = 58-60

(Хо) Қо-шинг меҳ-ро- би-на

бо- шим қўй- ми- шам Са- ни ўй-лаб ишқ ў- ти- на ён- ми- шам

Қоқ-нус ка-би но-ла че-киб қўй- ми- шам

Ай-ла эн-ди ро-ҳат гу- ла сев- ди- гим О-шиқ э-мас

ёр жаб- ри-ни торт-ма- ган Са-ман-дар-дек ишқ ў-

ти-на куй-ма ган Фа-риб-да-йин ёр йў- лин-да сўл-ма-

ган жо- ним сад- қа сен- дай

гул- а сев- ди- гим. rit. гул- а сев- ди- гим.

Сизни бизни қўйса боғнинг ичида,
Сайрон этсак санинг била севдигим.
Ёрим энди бўйинг етмиш камола,
Боғбон бўлсам тоза гула севдигим.

Қурбон ўлам қошларингга кўзингга,
Сарви қомат бўйларингга юзингга.
Садқа бўлсин ширин жонлар сўзингга,
Раҳм айлагил ман булбула севдигим.

Қошинг меҳробина бошим қўймишам,
Сани ўйлаб ишқ ўтина ёнмишам.
Қоқнус каби нола чекиб қўймишам,
Айла энди роҳат гула севдигим.

Ошиқ эмас ёр жабрини тортмаган,
Самандардек ишқ ўтина куймаган.
Ғарибдайин ёр йўлинда сўлмаган,
Жоним садқа сендай гула севдигим.

Шундан сўнг Шоҳсанам кўшкни зинапоясиннан ўзини Ғарибни устина отди. Ғарибжон Шоҳсанамни бир пешини ҳам ера дейизмасдан икки қўллаб қопчиб олди. Бири у ёқа, бири бу ёқа беҳуш бўлиб йиқилиб қолди. Ҳамма ер тало-тўп бўлиб гетти. Дарров подшога хабар бардилар: Ғариб деган ашулачини устина Шоҳсанам кўшкдан ўзини отди, даб. Боринг иккисини ҳам осинг, дади подшо. Шунда Шоҳсанам ўзлари туғилмасдан олдин подшонинг ўзи ёздириб муҳрини қўйган Ғарибжон билан Шоҳсанамни ёшлигиннан унаштирилган аҳднома-баёзни бутун халққа ва Ғарибжона гўрсатди. Ғарибжон хатни гўриб Санамжон билан беш калима сўз айтишар бўлдилар.

БАЁЗИНГ

М.М. ♩. = 88

То-қа-тим қол- ма-ди саб-ру қа-ро- рим

Қа-ни кел- тир ман ўқи- йин ба- ё- зинг. Ақ-лим о-лан

о- ху кўз- ли ма- ро- лим Қа- ни кел- тур ман ўқи- йин ба- ё- зинг.

Бир по- ра О- шиқ-лар дун-ё- га ке-лар
Э- ро- ни- лар туш-да бил-гу- син бе- рар

Ҳар жой-да Са- нам-жон од-ли кўп бў- лар қа-ни кел- тур ман ўқи- йин

ба- ё- зинг.

Бул-бул бў-либ тур-гил о- ра- да шай-до

Му-ҳаб-бат ўр- та- да бў-либ- дур пай-до

Са-нам-жон бо- ши- ма со- либ- сан сав- до қа- ни кел- тур ман ўқи- йин

ба- ё- зинг.

(Хо)

Ул-ким ар- са

Шо-ҳи-мар-дон

Сиз- ни биз-ни я- рат- ди
ан- го ёр- ли- ғин эт- ди

Ик-ки-миз-ни гул-бан-ди хаз-рат эт-ди

Қа-ни кел- тур ман ўқи- йин ба- ё- зинг.

Фа-риб ай-тур

Ул-ким-са-дур

ким-са ша-ро- бин тут-ди .
ик- ки- ми- за хат бит-ди.

Ул-ким- са- дур биз-га ни-ко-

Тоқатим қолмади сабру қарорим,
Қани келтир ман ўқийин баёзинг.
Ақлим олан оҳу кўзли маролим,
Қани келтур ман ўқийин баёзинг.

Булбул бўлиб тургил орада шайдо,
Муҳаббат ўртада бўлибдур пайдо.
Санамжон бошима солибсан савдо,
Қани келтур ман ўқийин баёзинг.

Бир пора Ошиқлар дунёга келар,
Ҳар жойда Санамжон одли кўп бўлар.
Эранлар тушда билгусин берар,
Қани келтур ман ўқийин баёзинг.

Улким арса Сизни бизни яратди,
Шоҳимардон анго ёрлигин этди.
Иккимизни гулбанди хазрат этди,
Қани келтур ман ўқийин баёзинг.

Ғарибжон сўзи тамом аткандан кейин Шоҳсанамжон ўзини кўнглиндаги гапларини баён атиб,
бир ғазал айтди.

НА БЎЛДИ

M.M. ♩. = 88

Қур-бо-нинг бў- ла- йин гул юз- ли ё- рим Ме-нинг бу хо-
Сай-ри гу- лис- то- ним мо-ҳи ан- ва- рим гаш-ти пин-ҳо-

лим- ни бил-санг не бўл- ди Гаш-ти пин-ҳо- ним- ни сўр-санг не бўл-
ним- ни сўр-санг не бўл- ди

ди.

Қан-ча сав-до- лар- ни сол-динг бо-ши- ма Раҳминг келмас

кўз- дан оқ- қан ё- ши- ма Кел-май-сан-ми рў- мол о-либ қо-ши-

ма Кў-зим-нинг ё- ши- ни сийр-санг на бўл- ди Кў-зим-нинг ё-

ши- ни сийр-санг на бўл- ди.

(Хо)

Ғам ан- ду- хим то- ғу то- ша у- лаш- ди
Но-лиш-ла-рим арш аъ- ло- ға дў-лаш- ди

Ку-либ сўз- ла- га- нинг

кўнг-ли-ма ёқ- ди Бир эр-ка- лаб ку- либ кел-санг на бўл- ди

Бир эр-ка- лаб ку- либ кел-санг на бўл- ди О- шиқ Фа-риб ёқ- ма

ма-нинг жо- ним- ни Жа-фо ти- ги бир- ла тўк- ма қо- ним- ни

Иш-қинг-да ўл- дир- динг Са- нам жо- нинг- ни Ме-нинг бу хо- лим- ни

бил-санг на бўл- ди Ме-нинг бу хо- лим- ни бил-санг на бўл- ди.

Қурбонинг бўлайин гул юзли ёрим,
Менинг бу холимни билсанг не бўлди.
Сайри гулистоним моҳи анварим,
Гашти пинҳонимни сўрсанг не бўлди.

Ғам андуҳим тоғу тоша улашди,
Нолишларим арш аълоға дўлашди.
Кулиб сўзлаганинг кўнглима ёқди,
Бир эркалаб кулиб келсанг на бўлди.

Қанча савдоларни солдинг бошима,
Раҳминг келмас кўздан оққан ёшима.
Келмайсанми рўмол олиб қошима,
Кўзимнинг ёшини сийрсанг на бўлди.

Ошиқ Ғариб ёқма манинг жонимни,
Жафо тиғи бирла тўкма қонимни.
Ишқингда ўлдирдинг Санамжонингни,
Менинг бу ҳолимни билсанг на бўлди.

Тўйга йиғналғон халқнинг ҳаммаси подшони устина борди. Подшойим осиб ҳам билмийсиз, ўлдириб ҳам билмийсиз, дадилар. Булар бир-бирисина ошиқ, яна ўзингизни муҳрли ҳатингиз ҳам бор экан. Ўзингиз учакдан отилган бир қовунни ҳам қопчиб ола билмийсиз, Ғарибжон Шоҳсанамни бир пешини ҳам ера дейизмасдан қопчиб олди, дадилар. Тамомий халқ Ғариб билан Шоҳсанамни тарапинда бўлди. Подшонинг ўзи бир томонда қолди. Нишатарини билмаган подшо айтди: Эй халойиқ, бу тўй Ғариб билан Санамники бўлсин дади. Ўртадан бир жарчи чиқиб, бу тўй Шоваладниги амас, Ғариб билан Шоҳсанамники даб жар қичқирди. Шунда Ғарибжон инди орқайин бўлиб, халқа қараб беш калима сўз айтар бўлди:

НАЙЛАР (Қирқ минг илғор)

М.М. ♩. = 69

Шум ра-қиб-лар
Ўл-ма- ким- нан

биз-ни ё-мон бўл-дир-ди (я) бўл-дир-ди (я) бўл-дир- ди. Дўст-лар ке-чиб-
гай-ри кор ман- га най-лар (ай) ёр най-лар (ай) ёр най-лар

дур-ман кул-ли бо- рим-нан (эй) бо- рим-дан Ин-ди но-мус би-лан ор ман-

га най-лар (ай) ёр най-лар (ай) ёр най-лар.

На-мак ка-би ҳар қо-зон-да қайнарман (эй) қай-нар- ман Кўнг-ли-ма гал-
Ту-шиб ишқ-нинг дар-ё- си- ни бўйларман (эй) бўй-лар- ман

ган-ни ба-ён (ай) ай-лар-ман (эй) ай-лар-ман Ин-ди но-мус би-лан ор ман-

го найлар (ай) ёр най-лар (ай) ёр най-лар

(Ой) Ол-ғир қуш-лар

бұ-лар шоҳ-нинг қў-лин-да, Хуркиндуркин қў-нар со-ғу- сў-лин-да, Ман-сур ка-би А-нал-Ҳақ-ни

йўл- нин- да, О- сил- сам зул- фин-нан дор ман- га най-лар (ай)

ёр най- лар (ай) ёр най- лар ёр най- лар.

Шум рақиблар бизни ёмон бўлдири,
Ўлмакимнан ғайри кор монго найлар.
Дўстлар кечибдурман қулли боримнан,
Инди номус билан ор манго найлар?

Намак каби ҳар қозонда қайнарман,
Тушиб ишқнинг дарёсини бўйларман,
Кўнглима галганни баён айларман,
Инди номус билан ор манго найлар?

Олғир қушлар бўлар шоҳнинг қўлинда,
Хуркин-дуркин қўнар соғу-сўлинда,
Мансур каби Анал-Ҳақни йўлнинда,
Осилсам зулфиннан дор манга найлар?

Ғўч йигитнинг бўлмас зарра армони,
Номардни ҳеч бўлмас аҳди паймони,
Булбулнинг алинда гулнинг дармони,
Гулшанда ётмишам хор манга найлар?

Гежалар қон йиғлаб гундуз динмишам,
Ичиб ишқнинг шаробина қонмишам,
Ғариб айтар ишқ ўтина ёнмишам,
Жафолар чекмасам ёр манга найлар.

Дади ва кўнгли чоғ бўлиб, Шоҳсанам ёрина қараб уни боғ сайлина таклиф атиб, бир сўз айтқан акан:

БОҒ САЙЛИНА ГАЛАДИ

М.М. ♩ = 60-63

Боғ э- га- си бо-гин эт-миш қа-то- гон Шоҳ-са-нам қиз
Бул-бул-лар қў-нинг-лар гул-дан гул-ла- ра

боғ сай- ли- на га- ла- ди Ме-нинг ё-рим боғ сай-

ли- на га- ла- ди.

Нар-гиз кўзинг ю-миб қи-ё боқ- ма-

фил Кўз ё-шинг сабр ай- ла сел-дек оқ- ма- фил

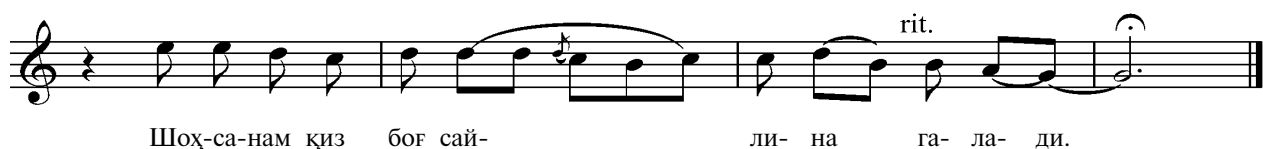
но-ла ҳиж-рон че-киб бағ-рим ёқ-ма- фил

Ме-нинг ё-рим боғ сай- ли- на га- ла- ди.
Шоҳ-са-нам қиз боғ сай- ли- на га-ла- ди.

Тў-ти-сан ў- зинг-ни

Боғ эгаси боғин этмиш қатоғон,
 Шоҳсанам қиз боғ сайлина галади.
 Булбуллар қўнинглар гулдан гуллара,
 Менинг ёрим боғ сайлина галади.

Наргиз қўзинг юмиб қиё боғмағил,
 Қўз ёшинг сабр айла селдек оқмағил.
 Нола ҳижрон чекиб бағрим ёқмағил,
 Менинг ёрим боғ сайлина галади
 Шоҳсанам қиз боғ сайлина галади.

Тўтисан ўзингни сўза чоғлама,
 Санобар бўйини кўриб йиғлама.
 Сунбул сочингни сан тор-тор боғлама,
 Менинг ёрим боғ сайлина галади
 Шоҳсанам қиз боғ сайлина галади.

Бинафша бош эгиб тургил хизматда,
 Булут тут офтобни бўлиб ҳилватда.
 Энди ғамгин бўлиб турма кулфатда,
 Менинг ёрим боғ сайлина галади
 Шоҳсанам қиз боғ сайлина галади.

Ғарибжон сўзини тамом аткандан кейин Шоҳсанам унга қараб эл-юрт бизларни томошомизни
 гўрсин даб беш калима сўз айтиб дурғон ери:

ТОМОШОСИНИ

М.М. ♩. = 60-63

Ғал Ғарибим (ай) гашт э-та-ли бу бо- ға (ё)

Кўй ла- бинг ла-

би-ма ду-доқ ду- до- га (ё) Тил-лар гўр-син бол-нинг то-мо шо- си-ни.
бул-бул гўр-син гул-нинг то-мо шо- си-ни.

Ишқ е-ли ҳар ким-ни ай- ла- ди бар-бод,
Ҳар ки-ма дуч кел-са ай- ла- ди фар-ёд,

Бе-су-тун то- ги- ни кўп қаз- ди Фар- ҳод, Ши-рин гўр-син (ай) Фар-ҳод то-мо-

шо- си- ни.

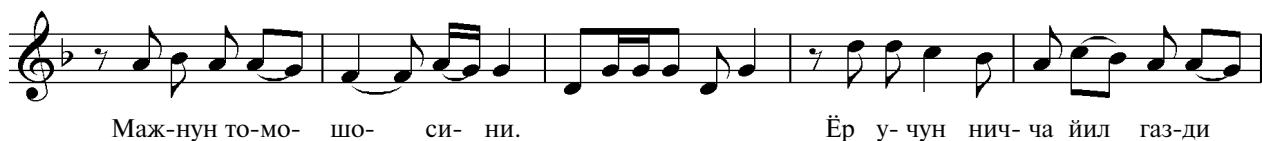
Ху-до- йим я- рат-ди жан-на- ту риз-вон,

Бу дун-ё-да би-за гал-миш минг ал-вон,

Ёр у- чун нич- ча йил газ-ди сар- гар- дон, Лай-ли гўр-син

Гал Ғарибим гашт этали бу боға,
Булбул гўрсин гулнинг томошосини,
Қўй лабинг лабима, дўдоқ-дўдоға,
Тиллар гўрсин болнинг томошосини.

Худойим яратди жаннату ризвон,
Бу дунёда биза галмиш минг алвон,
Ёр учун ничча йил газди саргардон,
Лайли гўрсин Мажнун томошосини.

Ишқ ели ҳар кимни айлади барбод,
Ҳар кима дуч келса айлади фарёд,
Бесутун тоғини кўп қазди Фарҳод,
Ширин гўрсин Фарҳод томошосини.

Ҳақ солмиш бошима туганмас савдо,
Жаҳон бозорина тушди минг ғавго,
Ўн икки йил оқди дарёда Узро,
Вомиқ гўрсин Узро томошосини.

Икки ошиқ қўшилсалар жам бўлиб,
Сийналари доғли гўззи нам бўлиб,
Сан ошиқ Ғарибсан, ман Санам бўлиб,
Эллар гўрсин бизлар томошосини.

Бу сўзлардан кейин Ғариб билан Шоҳсанам бир-бирини оқ ипакдин чирмашдилар. Шоҳаббос ноилоҳ қолди. Халқнинг талабиннан қўрқиб, Шоҳсанамни Ғарибжона никоҳ қилиб бардилар. Едди гежа, едди гундуз қайтадан тўй томошо бўлди. Бутун халқ тўй тамом бўлинча дик дуриб хизматда бўлди. Шундатиб, Ғарибжон билан Шоҳсанамжон муроду-мақсадларина етиб кўнгиллари ором топди.

Ҳаммамиз ҳам муроду-мақсадларимизга етгаймиз.
Эшитганларингиз учун раҳмат.

Уйғур рассоми Ғози Аҳмаднинг
«Ғариб ва Санам» асари

КИТОБГА КИРГАН ДОСТОНЛАР ҲАҚИДА

1. «Авазхон» достони Гўрўғли туркуми достонларидан бўлиб, 1989 йили Ўзбекистон халқ бахшиси Қаландар бахши Норматов (тор) ижросида, Ҳайитбой Тоғонов (буламон), Ибодулло Собиров (доира)лар жўрлигида «Қаландарим» қўшиғигача бўлган қисми Хоразм телевидениеси томонидан ёзиб олинган.

Авазхонни Хунхоршоҳ қўлидан озод қилинадиган иккинчи ярми эса 1994 йили Бола бахшининг илк шогирди Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Отахон бахши Матёқубов ижросида магнит тасмасига туширилди.

2. «Базирён» достони 1964 йили Бола бахши - Курбонназар Абдуллаев (тор) ижросида, Матниёз ота Оллоберганов (буломон), Салой ота Ортиқов (доира)лар жўрлигида Хоразм радиоси томонидан Ойсултоннинг «Ёлғиз оғам найладингиз» қўшиғигача магнит тасмасига ёзиб олинган. Унинг қолган қисмини 1994 йили Отахон бахши Матёқубов ижросида ёзиб олдик.

3. «Хирмондали» достони 1990 йили Ўзбекистон халқ бахшиси Қаландар Норматов (тор) ижросида, Ҳайитбой Тоғонов (буламон), Ибодулло Собиров (доира)лар жўрлигида Хоразм телевидениеси томонидан Қамбаржоннинг «Гўрмакка галдим» қўшиғигача ёзиб олинган. Унинг қолган қисми Отахон бахши Матёқубов ижросида 1994 йили магнит тасмасига туширилди.

4. «Ошиқ Махмуд» достони 1964 йили Ўзбекистон халқ бахшиси, Озарбайжон «Ошиқлар уюшмаси»нинг аъзоси Бола бахши-Курбонназар Абдуллаев (овоз ва тор) ижросида Ўзбекистон радиосига ёзиб олинган.

5. («Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам» достони 1968 йили Бола бахши Курбонназар Абдуллаев (тор), Солай ота Ортиқов (доира)ижросида Искандар ака хонадонида бўлган зиёфатда «Ғарибни кўзи ожиз бўлиб қолган онасининг олдида келиши»дан бошлаб магнит тасмасига ёзиб олинган (Ушбу достоннинг Бахши ота ижросидаги бундан бошқа тўлиқ вариантыни топа олмадик).

6. «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам» достони 1970 йили Қодир бахши Жуманиёзов (гармон) ижросида филология фанлари доктори, профессор Сафарбой Рўзимбоев томонидан магнит тасмасига ёзиб олинган

Келтирилган достонлардаги нома-қўшиқларнинг бир хил номланишдагиларни турли баландлик (парда)дан бошланиши, куй муқаддималаридаги баъзи ўзгаришлар ҳар бир бахшида ўзига хосдир. Шунингдек достон шеърлари ҳам ҳар бир ижрочи томонидан қандай айтилган бўлса шундайлигича ёзиб олинди ва нотага туширилди. Фольклоршуноснинг асосий вазифаси ҳам ижрочи қандай талқин қилган бўлса худди шундайлигича ёзиб олишда.

М У Н Д А Р И Ж А

Сўзбоши	3

БИРИНЧИ БЎЛИМ ДОСТОНЛАРНИНГ МУСИҚИЙ АНЪАНАЛАРИ

1-боб. Достон ва унинг мусиқий хусусиятлари	6
2-боб. Достон номаларининг ифода воситалари	34

ИККИЧИ БЎЛИМ ХОРАЗМ ДОСТОНЛАРИ

АВАЗХОН	75
БАЗИРЁН	109
ХИРМОНДАЛИ	181
ОШИҚ МАҲМУД	225
ОШИҚ ҒАРИБ ВА ШОҲСАНАМ (Бола бахши ижро йўлидан парча)	237
ОШИҚ ҒАРИБ ВА ШОҲСАНАМ (Қодир бахши ижро йўли).....	265

БОТИР МАТЁҚУБОВ

ДОСТОН НАВОЛАРИ

Муҳаррир *Бахтиёр АШУРОВ*
Рассом *Умирқулова Гулноз Хидир қизи*
Техник муҳаррир *Қомолиддин Ўринбоев*
Компьютерда тайёрловчи *Бахтиёр Ашуров*

Босишга рухсат этилди 15.06.2009. Бичими 60x84 ¹/₈. Шартли босма тобоғи 42,0.
Нашр тобоғи 43,0. Адади 100 нусха. Баҳоси шартнома асосида.

«BUILDING PRINT» УК да чоп этилди. Тошкент, Навоий кўчаси, 40.